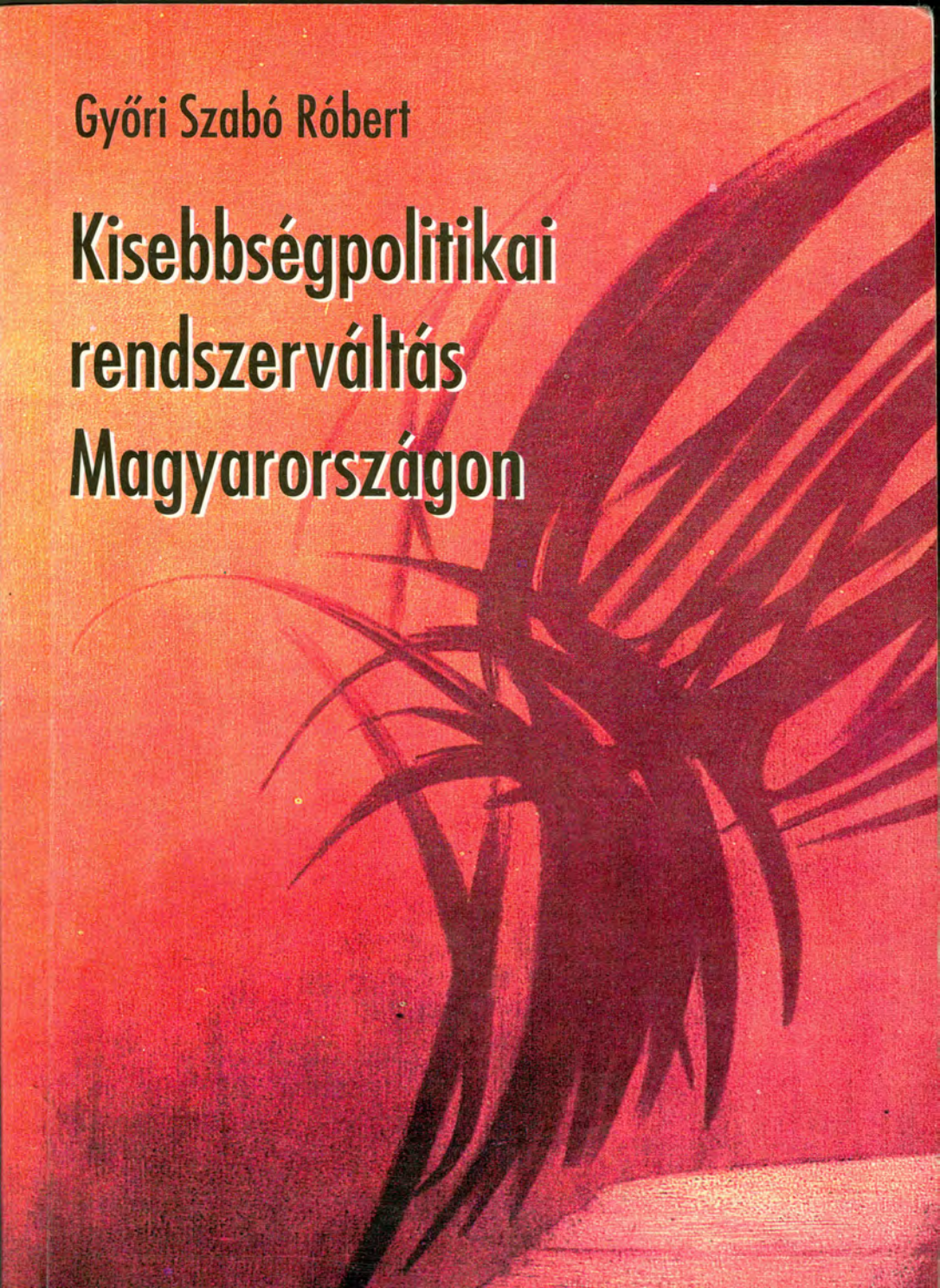
mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

Győri Szabó Róbert

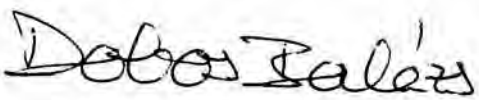
Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon

Győri Szabó Róbert

KISEBBSÉGPOLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS MAGYARORSZÁGON

a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990)

Budapest, 1998

A kötet az Illyés Közalapítvány támogatásával jelent meg

© Osiris Kiadó
© Győri Szabó Róbert

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Laszota Márta
Műszaki szerkesztő Kátai Éva
A szedés és tördelés az Osiris Kft. munkája

ISBN 963 379 374 2

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
A Nemzetiségi Kollégium és Titkárság megalakulása	17
A Kollégium kísérlete a magyarországi kisebbségek számának meghatározására	40
A nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete	57
A Kollégium és a kisebbségi törvény	99
A hazai kisebbségek oktatásügye	152
A kisebbségek könyvkiadása, valamint tömegkommunikációs lehetőségeik	173
A Kollégium és a cigánykérdés	188
A múlt jóvátétele a magyarországi német kisebbség példáján	222
Az első kisebbségpolitikai alapítványok létesítése	234
A Kollégium és a hazai nemzetiségi kutatások	242
A Dobogókői Konferencia (1990. április 20-21.)	277
A Kollégium és a határon túli magyar kisebbségek	302
A Kollégium és a romániai események	344
A Kollégium és a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozása	375
A Kollégium és környezete	387
A Titkárság tagjainak visszaemlékezései	414
Befejezés	436
Függelék	440
Táblázatok	454
Irodalomjegyzék	463

Hanniker Sárának szeretettel és köszönettel

BEVEZETÉS

Az 1980-as évek végén a magyarországi politikai földcsuszamlás egyik csendes és kevésbé látványos mellékterméke ként a hazai hivatalos kisebbségpolitikában is gyökeres fordulat következett be. Túlzás nélkül állítható, hogy ezen a területen néhány hónap alatt annyi minden történt, mint az azt megelőző negyven esztendőben összesen. Ráadásul a változások egyértelműen pozitív irányúak voltak, akár a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek, akár a határokon túli magyarság szempontjából is vizsgáljuk az eseményeket. A magyarországi államszocializmus időszaka, a tömb országaiban is szinte egyedülállóan, ám 1956 után voltaképpen magyarázhatóan, ambivalens és óvatos módon viszonyult az etnikai jellegű problémákhoz. A téma kényes, kényelmetlen voltára való tekintettel kerülték a nemzeti, nemzetiségi kérdések felvetését, s a határon belülre és kívülre egyaránt érvényesen egyfajta semleges, voltaképpen nem is létező, közömbös kisebbségpolitikát honosítottak meg.

A hazai kisebbségeket illetően korántsem beszélhetünk kikényszerített asszimilálásról, negatív diszkrimináció abban az értelemben érte a nemzetiségeket, hogy az „automatizmus" a természetes beolvadási, asszimilálódási folyamat meggátlásához, a partikuláris identitás megőrzéséhez nem nyújtott eszközöket. Ennek következtében kisebbségeink évtizedekig úgyszólván védtelenek maradtak a többség szívó hatásával szemben. A határon túli magyar kisebbségeket pedig egészen egyszerűen szólva magára hagyta a mindenkori szovjetizált magyar külpolitika. A keleti blokkban a 40-es évek végétől Magyarország volt szinte az egyetlen állam, amely az internacionalista szemléletet követve nem folytatott semmiféle nemzetpolitikát, anyanemzetként nem artikulálta magát. Az 1956-os események vérbe fojtását követő új rezsim sem cselekedett másképp. Ez a külpolitikai „doktrína" még az 1988-es Grósz–Ceausescu-találkozóra is erősen rányomta bélyegét. Ezáltal a szomszédos államok magyar nemzeti kisebbségei elszigetelve, de facto etnikai kisebbségi, vagyis jóval kiszolgáltatottabb helyzetben találták magukat. A 80-as évektől egyre több és komolyabb bírálat érte e megközelítést, az évtized végén bekövetkező nemzet– és nemzetiségpolitikai rendszervál-

tás pedig végre a tényekkel szembenéző, problémaközpontú, a nemzeti, etnikai identitást értékként kezelő aktív kisebbségvédelmet jelentett.

Korábban elhallgatott alapkérdések merültek fel. Kibeszélésre és végiggondolásra kerülhetett államhoz és nemzethez való viszony, a nemzeti identitás helye, relevanciája az emberi, társadalmi szintű önazonosságok rendszerében. Az állampolitikai gondolkodásmód mellett a magyar sajátosságnak, a történelmi örökség realitásainak megfelelően megjelent a nemzetpolitikai szemlélet is. A folyamat két fő ágra bomlott. Szinte a 24. órában, az asszimilálódás végső szakaszához közeledve „nyilvánosságot kaptak a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek évtizedekig tudomásul sem vett, felhalmozódott sorskérdései", és elismerést nyertek e téren az anyanemzetek érdekeltségei. „Másfelől hivatalos elfogadást nyert a 15-16 milliós magyar nemzet létének, egyes csoportjai veszélyeztetettségének a tudatosítása, s megfogalmazódtak az ebből fakadó feladatok."[1] A magyar politika vállalta anyanemzeti kötelezettségeit, a határon túli magyarság érdekeinek minden téren való szem előtt tartását és nemzetközi képviseletét. Mindez az évtizedekig Csipkerózsika-álmát alvó önálló magyar (kül)politika újraéledésének volt köszönhető, miközben lassanként próbáltak leszámolni a különböző szocialista, internacionalista doktrínákkal, melyek a nemzetiségi kérdések belügyként való kezeléséről és automatikus megoldásáról szónokoltak.

Az új nemzetpolitika csírái kormányzati oldalról nyilvánosan Szűrös Mátyás januári nyilatkozata, majd a Magyar Nemzetben 1988. február 13-án – az első Grósz-kormány idején, de még a rendkívüli pártértekezlet előtt – megjelenő, „Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés" című tanulmányértékű cikk hatására szökkentek szárba. A párt Pozsgay–Szűrös-féle reformirányzatához besorolható szerzők írása (Szokai Imre és Tabajdi Csaba, mindketten az MSZMP KB külügyi osztályának helyettesei) komoly visszhangot és szellemi pezsgést indított el. Külön tanulmány feladata lenne a cikkben foglaltak, illetve az azt követő válaszreakciók, hozzászólások, reflexiók gondolati anyagának elemzése, itt röviden a legfontosabb tézisek felidézésére vállalkozhatunk. A következő fontosabb gondolatok fogalmazódtak meg:

– a nemzetfogalom tudományos megfogalmazásának tisztázása, korszerű, egészséges és távlatos magyarságtudat kialakításának, majd e nemzettudat ápolásának igénye;

[1] Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig – nemzetiségek egy határ két oldalán.* Budapest, 1992, Püski, 181. o.

– a mindenkori magyar nemzetiségpolitika számvetése, beleértve a XIX. századi Magyarország ellentmondásos állapotaival, a holocaust szörnyűségeivel, a cigányság egyenjogúsításának problémáival való szembenézést;

– a kérdés tabuként kezelése helyett a szomszédos államokban élő magyarság sorsának, helyzetének felvállalása, a magyar–magyar kapcsolatok fejlesztése, erősítése, amely különösen most, a magyarság sorsának drámai romlása és a többségi nacionalizmusok fenyegető megerősödésének idején elengedhetetlen. Ezek a kisebbségek soha nem hagyták el a nemzetet, békeszerződés szakította ki őket államukból, s „ha a határok el is hagyták őket, az anyanemzet semmiképpen" sem teheti ezt meg. „Nemzetközi összevetésben is páratlan helyzet ez", hiszen „Európában a legnagyobb lélekszámú kisebbség a magyar". A magyar politika létparancsa a kapcsolattartás, a nemzeti összetartozás, szellemi integritás megőrzése;

– szembenézés a trianoni békediktátum következményeivel, a Trianon-komplexus feloldása, hangsúlyozva az államhatárok tiszteletben tartásának elvét;

– a kulturális, etnikai sokszínűséget értéknek tekintő, demokratikus, az emberi jogok alapelveit messzemenőkig figyelembe vevő egyéni és kollektív alapú kisebbségpolitika kidolgozása és alkalmazása. Mindezt az önazonosság megőrzésének elősegítése érdekében „sajátos biztosítékokat", azaz a pozitív diszkrimináció elvét elfogadva, valamint a kettős kötődés iránti türelem és megértés jegyében;

– magasabb szintű vitakultúra, bizalomerősítő, humanista rendezést igénylő magatartás a szomszédos államok felé, kétoldalú megegyezésekre törekvés a nemzetiségi problematika ügyében. A magyar külpolitika „társadalmasítása";

– aktív fellépés a nemzetközi kisebbségvédelem elvi kérdéseinek tisztázásában, hozzájárulva az állami szuverenitás–nemzeti önrendelkezés fogalompár vonatkozásában a kisebbségi kérdés kizárólagos belügyként való kezelési elvének elutasításához. Nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kidolgozásának ösztönzése.[2]

Az MSZMP és a kormányzat berkeiben tapasztalható eszmélés, a kisebbségi kérdés új szemléletmódjának „hivatalos" körökben való elterjedésének kezdeti lépései mellett igazán markánsan és kezdeménye-

[2] *Magyar Nemzet*, 1988. február 13., 10–11. o.

zően az ellenzéki csoportok (különösen a „népi írók", majd a Magyar Demokrata Fórum, de a demokratikus ellenzék, később SZKH, SZDSZ is) hallatták szavukat. Rövid időre a magyar társadalom jelentős részében is kifejezésre jutott a határon túli magyarság sorsa iránti felelősségérzet, a hazai nemzetiségek önazonosságának megőrzésére irányuló szándék. Különösen a romániai diktatúra komoly aggodalomra okot adó lépései, az erdélyi menekülthullám váltott ki nagyfokú és széles körű szolidaritást. 1988. március 6-án az MDF a Jurta Színházban nagy érdeklődés mellett kisebbségi fórumot rendezett, ahol a határokon túl élő magyarság képviselői is felszólaltak. 1988. június 27-én a falurombolás őrült terve elleni tiltakozásképpen óriási tömegek részvételével, az összes jelentősebb ellenzéki csoportosulás közös szervezésében zajlott le az ún. Erdély-tüntetés, ahol az egész ország képviseltette magát – hogy csak a leglátványosabb állampárttól független akciókat említsük.

A kisebbségpolitikai „rendszerváltozás" ellenzéki része hosszabb kifejtést érdemlő téma, mely azonban nem képezi jelen dolgozat tárgyát, itt csupán utalni szerettem volna erre a vonulatra. A kötet a Németh-kormány kisebbségi kérdésekben illetékes testületeinek működésével foglalkozik, ám a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium munkájában 1989-90 folyamán többek között az ellenzéki csoportok– sőt, akkor már pártok – jeles politikusai, szakértői is részt vettek, vagyis össznemzetinek nevezhető, és nem pusztán kormányzati intézményekről lesz ez esetben szó.

1988 első felének említett eseményei ösztönzőleg hatottak a magyar közéletre. Segítettek hidat verni a párt és az ellenzék kisebbségi kérdések iránt elkötelezett tagjai közé. A párton belüli reformvonallal számosan felvették a kapcsolatot, s a politikai nézetkülönbségeket félretéve témára orientált együttműködés kezdődött el. Az informális kapcsolattartás előtt Pozsgay Imre államminiszteri kinevezésével felcsillant az intézményesülés lehetősége. És ami addig elképzelhetetlen volt, 1989 elején megvalósult. Az államminiszter nagy vonalakban meghatározott, „társadalompolitikai" hatásköre lehetővé tette a kisebbségi kérdésben való aktivizálódást, ami eddig a művelődési tárca kvázimonopóliumának számított.

Kormányzati oldalon a kisebbségpolitikai fordulat (és a párton belüli reformszárny térnyerésének) részeként, és egyben ékes bizonyítékaként 1989. április 24-én sor került tehát a kérdés kezelésének intézményesítésére, az alapok lerakására. A Minisztertanács határozatot fogadott el a Nemzetiségi Kollégium létrehozásáról. A későbbiekben Nemzeti és Et-

nikai Kisebbségi Kollégium névre átkeresztelt testület a kisebbségügyre egyébként is fogadókész kormány tanácsadó és véleményező testületeként működve a hazai kisebbségekkel és a határon túli magyarsággal kapcsolatos valamennyi kérdésben illetékes szervként működött, vagyis nagyrészt mindeddig gazdátlan, megoldatlan feladatokat látott el, az évtizedekig elhallgatott és egyre égetőbb problémák kibeszélésére, megvitatására és érdemi kezelésére fórumot teremtett. A Kollégium egyfajta koordináló szerepet látott el, munkájába lehetőség szerint az összes kisebbségi kérdésben érdekelt és tevékeny állami, államigazgatási szervezetet, minisztériumot, országos hatáskörű intézményt, tudományos, oktatási, kulturális, tömegtájékoztatási műhelyt, politikai pártot, de egyéni szakértőket is bevont. Másrészről ez a szerv nem alkalmazta az „értük, de nélkülük" elvet: az egyes kisebbségi szervezeteket is felkérte, kapcsolódjanak be az új magyar kisebbségpolitika megformálásának folyamatába – Pozsgay népfrontos kapcsolatain keresztül sikerrel.

A Kollégium egyfajta elődjének tekinthető a Pozsgay Imre művelődési miniszter által 1980-ban létrehozott Nemzetiségi Tanácsadó Bizottság, amely a döntéselőkészítésben vett részt. Állandó adminisztratív szerve, a nemzetiségi önálló osztály alá tartoztak a nemzetiségi szövetségek. Ez azonban nem volt kormányszerv, egy szakminisztériumi bizottság és osztály az államigazgatási hierarchiában legfeljebb az „ötödik, hatodik helyen állt". Mindenesetre jelzi, hogy a pártállami berkekben a kisebbségi kérdésnek még nem tulajdonítottak jelentőséget.[3]

Az előtörténethez tartozik az is, hogy 1984 júliusában az értelmiség „népi szárnyához" tartozók egy csoportja levélben fordult Kádár Jánoshoz, amelyben a határon túli magyarok ügyében aktívabb hozzáállást kezdeményeztek, s ehhez együttműködésüket is felajánlották. Az általuk felvetett javaslatok között szerepelt egy széles tanácsadói bázissal, közvetlenül a Minisztertanács mellett működő magas szintű különbizottság felállítása, amely a határon túli magyarsággal, nemzetpolitikai, nemzetstratégiai kérdésekkel foglalkozna. A Politikai Bizottság azonban decemberi ülésén elutasította a felvetést.[4]

Az 1980-as testülettel szemben a Kollégium lényegesen más hangsúlyt kapott, és ezt összetétele is jól példázza. Csaknem 90 főnyi tagsága négy

[3] Fehér István: *Az utolsó percben – Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, 1993, Kossuth, 235–236. o.

[4] Révész Sándor: *Acél és korunk*. Budapest, 1997, Sík. 259–260. o.

részre tagolódott. Intézményi tagokként képviselőik útján vettek részt az üléseken az érintett minisztériumok, hivatalok, nemzetiségi és társadalmi szervezetek, ellenzéki pártok, médiumok, tudományos intézmények, és egyházak. „A második kategóriát az állandó egyéni tagok alkották – ők a magyar közélet olyan köztiszteletnek örvendő személyiségei voltak, akik jártasságukat mindkét típusú kisebbséggel kapcsolatban korábban már bizonyították." Ők voltak azok, akikkel korábban már kialakult az informális háló. E két csoport alkotta a Kollégium 2-3 havonta összehívott plenáris fórumának tagságát. Az „összemosásra" különösen érzékeny egészen más jellegű két terület elválasztására, a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túli magyar közösségek problémáinak kezelésére két külön fórumot, két úgynevezett albizottságot is létrehoztak, üléseikre gyakrabbban, 1-2 havonta került sor. „A kisebbségek önálló, kollektív személyiségként kezelését jelzi, hogy a hazai albizottság összetételében mintegy háromnegyed részt tettek ki a kisebbségi tagok."[5] Mindkét bizottság tanácskozásain egyenrangú indítványok születtek, amelyeket a testület továbbított a kormánynak, vagy az államigazgatás megfelelő szerveinek. A Kollégium létszáma egyre nőtt, részben további egyéni tagok meghívása miatt, részben úgy, ahogy nőtt az alternatív kisebbségi szervezetek és a pártok száma. A Kollégium elnöke Pozsgay Imre államminiszter volt, tagjaik között számos köztiszteletnek örvendő személyiséget, tudóst, politikust találunk (Antall József, Csepeli György, Csoóri Sándor, Hanák Péter, Hankiss Elemér, Herczegh Géza, Jeszenszky Géza, Konrád György, Pomogáts Béla, Pungor Ernő, Vásárhelyi Miklós, Vigh Károly stb.)[6] A Kollégium tagsága térítés nélkül végezte munkáját.

A Kollégium nem klasszikus értelemben vett államigazgatási szerv volt, döntési kompetenciával nem rendelkezett, nem tagozódott be az állami infrastruktúrába. Tevékenységének jellege, az ülésekre alapozó szisztéma ugyanakkor nem tette lehetővé a folytonosan végzett munkát. Ezért néhány hónappal később, 1989 kora őszén a Minisztertanácsi Hivatal keretén belül, közvetlenül a kormányzat alá rendelve megala-

[5] Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig*. 182. o. – A szerző a Kollégium titkárságán dolgozott, ebben a művében bennfentesként rövid összefoglalóval emlékezett meg a Kollégium tevékenységéről.

[6] A Kollégium tagságának teljes névsora a mellékletben olvasható.

kult a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság. A szervezet egyrészt a Kollégiumnak egyfajta „kiszolgáló", a munkát előkészítő, adminisztrációs része volt, feladatát képezte az ülések szervezése, háttéranyagok, emlékeztetők, javaslatok készítése, készíttetése. Más részről azonban mint önálló államigazgatási szerv működött, s a folyamatos kapcsolattartást biztosította a hazai és határon túli kisebbségi intézményekkel, szervezetekkel és személyekkel, valamint a kormányszervek és a közvélemény tájékoztatását végezte. A Titkárság vezetését miniszterhelyettesi rangban az „ötletgazda" Tabajdi Csaba látta el, 6 fő- és néhány mellékfoglalkozású munkatársa nyelvterületek szerinti munkamegosztásban dolgozott, ami azt jelentette, hogy egy személyhez tartoztak például a jugoszláviai magyarsággal és a hazai délszláv kisebbséggel kapcsolatos ügyek. Nem volt szerencsés konstrukció, de a szűkös személyi keret más megoldást nem tett lehetővé.

A közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt Titkárság felállításával Magyarország kormányzati szinten nyíltan és intézményesítetten vállalta anyaországi szerepét. Ez nemzetközi jogilag is újdonság volt, a későbbiekben azután több környező állam is követte a magyar példát.

A Titkárság kettős szerepköre bizonyos hatásköri félreértéseket és zavarokat okozott, a Kollégium saját alárendelt szervezetének tekintette, míg a Titkárság az önálló mozgástér bővítésével próbálkozott, miközben a Kollégium széles körű legitimitást, politikai hátteret biztosított számára. A kisebb súrlódások ellenére a két testület egymásra utaltan, csak együtt volt képes az érdemi munkára, amelyet a Titkárság által képviselt kormányzati és a Kollégiumban testet öltő széles társadalmi bázis egyidejű megléte és összhangja biztosíthatott.

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium, valamint Titkárság fél évet alig meghaladó fennállása alatt feszített ütemben igyekezett több évtized mulasztásait, lemaradását pótolni, a felhalmozódott problémák, a kisebbségek szempontjából alapvetőnek tekinthető kérdések megoldásainak módozatait meglelni. A testületek előtt álló megoldandó feladatokat egyfajta kettősség jellemezte, részben „alapozó" jellegű, távlatos problémákra, részben „napi operatív" teendőkre irányultak az erőfeszítések, vagyis egyszerre szembesültek az aktuálisan felmerülő, az évtizedek óta kezeletlen, s a hosszú távú stratégiai kérdésekkel.[7] E hónapok során fogalma-

[7] Az MDF kollégiumi munkajavaslata, 1989. augusztus 10. 1. o. *A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság (a továbbiakban NEKT) iratai.*

zódtak meg a máig érvényes kisebbségpolitikai alapelvek, tisztázódtak a fogalmak, körvonalazódtak a célok, eszközök, módszerek.

„A Kollégium a sok ponton fennálló kapcsolódások ellenére sem pótolhatta és nem is kívánta helyettesíteni, csupán kiegészíteni a kisebbségi politikai érdekképviselet három szintjét: a parlamentet, a helyi önkormányzatokat és a kisebbségek autonóm szerveződéseit. A Titkárság az államigazgatás szerveként a rá eső feladatokat a pártállami struktúra lebontásának dinamikus folyamatában, a heves belpolitikai harcok s a változó nemzetközi környezet közepette végezte".[8] A felfokozott légkört mi sem mutatja jobban, mint a testületek munkáját dicsérő, vagy éppen pocskondiázó levelek tömkelege (valamint néhány sajtócikk is), melyek az egyes hazai nemzeti kisebbségek, sok esetben a cigányság, a zsidóság, másrészről a határokon túli magyar kisebbségek ügyében végzett munka újszerűségét, dinamikáját, lelkesítő voltát magasztalták, vagy éppen a régi nemzetiségi politika egyenes folytatásaként marasztalták el.

A Kollégium és a Titkárság munkáját több tényező nehezítette meg. Többen számonkérték a döntéselőkészítő, nyomásgyakorló testületen a nemzetiségi érdekek képviseletét, illetve mesterségesen szembeállították a szervezetet a nemzetiségi szövetségekkel. Emellett egyes kormányzati tárcák, amelyek eddig monopolisztikus helyzetben, nem a legjobb hatásfokkal foglalkoztak a kisebbségi kérdéssel, a Kollégium és a Titkárság létét hatáskörelvonásként élték meg, s finoman szólva együttműködési hajlandóságuk nem volt problémamentes a két új szervezettel. 1990 elejétől, a választások közeledtével a pártok részéről addig tapasztalható kisebbségpolitikai egységfront szakadozni kezdett, alábbhagyott az együttműködési szándék, s ez mindenképpen a munka intenzitásának és hatékonyságának rovására történt.

A rendelkezésre álló rövid idő lejártával, a munka kényszerű befejeztével „hagyatékképpen" a titkársági tanácsosok rövid összefoglalókat készítettek a feladatkörükben az elmúlt hónapokban elvégzett munkáról, mit tett, meddig jutott az egyes kisebbségek, az egyes kérdések, a határon túli magyarság kapcsán a Kollégium és a Titkárság, illetve rövid áttekintést adtak a hazai kisebbségek, valamint határon túli magyar közösségek helyzetéről. A tapasztalatok összegzését, a további feladatokra vonatkozó ajánlásokkal együtt az új kormány rendelkezésére bocsátották.

[8] Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig*. 183. o.

A dolgozatban a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetét kívánom bemutatni. Tevékenységük néhány hónapja sem akkor – a rendszerváltás sodrában valahol érthetően –, sem azóta nem kapott túl nagy nyilvánosságot. Jóllehet vitathatatlanul e két intézmény, illetőleg az itt munkálkodó emberek rakták le kormányszinten az új magyar kisebbségpolitika alapköveit, mind a hazai kisebbségek, mind a határokon túli magyarság vonatkozásában. A testületekben egymásra talált sok olyan személyiség erőfeszítése, akik politikusként, történészként, értelmiségiként, emberként az állampárton belül, vagy kivül addig elszigetelten próbálkoztak tenni valamit a kisebbségi kérdés területén.

A Kollégium és a Titkárság számára a történelem, a rendszerváltás folyamatának felgyorsulása nem adott túl sok időt, ezért nem volt képes – nem is lehetett képes – a felmerülő, s túlnyomórészt hosszú távon megoldható, vagy éppen állandó kezelésre szoruló problémákat megnyugtatóan rendezni. Érdeme abban rejlik, hogy hazai és határon túli tekintetben is a rendkívül összetett, komplex kisebbségi problematikát ízekre szedte, megfogalmazva, megvitatva a konkrét kérdéseket, s azokra – annyi év hallgatás, elkendőzés után – megoldási javaslatokat dolgozott ki. A munka a két grémium által „csupán" megkezdődött, de ezzel megtörtént az az áttörés, amitől egyenes út vezethetett egy egészen új szemléletmód térnyeréséhez. Az 1990-ben hivatalba lépő első szabadon választott magyar kormány kisebbségpolitikája lényegében nagyban támaszkodhatott az elkezdett pár hónapos munka tapasztalataira. Az újonnan létrehozott két kisebbségpolitikai hivatal, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, illetőleg a Határon Túli Magyarok Titkársága (később Hivatala) a Kollégium és a Titkárság szellemisége által kiépített mederben bontakoztatta ki – jóval nagyobb erőforrások és kompetenciák révén – tevékenységét.

A folytonosságot az is jól érzékelteti, hogy a Titkárság szakértői apparátusa, a Kollégium tagjai közül többen a 90-es években kormányzati, államigazgatási tisztségeket betöltve, valamely párt szakértőjeként, tudományos intézet munkatársaként a magyar kisebbségpolitika meghatározó személyiségei lettek. Az Antall-kormány minden kisebbségpolitikai vezetője valamilyen módon részt vett a Titkárság munkájában. Wolfart János, Báthory János (a NEKH vezetője és helyettese) főállásúként, Entz Géza (a HTMT–HTMH első vezetője) megbízásosként.

A kötet elsősorban a Kollégium és a Titkárság iratanyagára támaszkodik. Ez az anyag a 90-es hatalomátadás zűrzavarában valószínűleg elveszett, szétszóródott volna, ha a Titkárság néhány munkatársa nem óvja meg

személyes értékeiként az állományt. Az iratok azonban nincsenek levéltári tudományossággal rendszerezve, dokumentálva, ezért a hivatkozásokban lehetetlen volt ilyen elérhetőségi adatokkal szolgálni. Az anyagok dossziékban a Miniszterelnöki Hivatalban, valamint a Titkárság néhány hajdani tagjánál jórészt ömlesztett formában fellelhetőek.

A tanulmány azonban nem csupán 89-90 néhány hónapos munkájának hű krónikája kíván lenni, emellett az egyes, a Kollégium és a Titkárság előtt felvetődő kisebbségi problémák rövid elő– és utótörténetének felvázolására is kísérletet tesz – ott, ahol ilyenről egyáltalán beszélni lehet –, annak érdekében, hogy az elmúlt évtizedek folyamataiban elhelyezhető, értékelhető legyen ezen időszak kisebbségi tárgyú tevékenysége. Hiszen a kisebbségi problematika jellegzetessége, s Magyarországon, illetőleg a régióban különösen igaz, hogy hosszú távú megoldások nem léteznek, folyamat van, újonnan felmerülő kérdésekre kell megtalálni az új, adekvát válaszokat. Ezen részei a kötetnek szükségszerűen kiegészítő, összefoglaló (s óhatatlanul hézagos) jellegűek, hiszen az 1945 (vagy korábbi)–1996/97-es korszak egészének részletes elemzése már a kapacitást jóval meghaladó munkát igényelt volna. Ezen témákban azonban számos más írás, feldolgozás született, így az érdeklődő olvasónak a lehetőség adott, hogy alaposabban utánanézzen az őt érdeklő témának.*

* A kézirat 1997 kora nyarán zárult le, azóta a kötetben tárgyalt kérdések némelyikében új fejlemények történtek (pl. hazai nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete, a cigányság helyzete)

A NEMZETISÉGI KOLLÉGIUM ÉS TITKÁRSÁG MEGALAKULÁSA

AZ 1989. JÚNIUS 12-I ALAKULÓ ÜLÉS

A Nemzetiségi Kollégium alapító ülésére csaknem két hónappal az 1989. április 24-i a minisztertanácsi határozatot követően került sor[9]. Ezalatt az idő alatt megszerveződött a kollégium tagsága, s egyelőre szűk apparátussal elkezdődött az intézmény munkatervének kidolgozása, a konkrét feladatok összeállítása. De az érdemi munka kereteit az első plenáris ülés volt hivatott meghatározni.

Az előkészítő munkában tevékeny részt vállalt Tabajdi Csaba is, aki két héttel az ülés előtt jelentette meg – Bátai Tiborral közösen írt – második nagyobb lélegzetű, programadónak nevezhető cikkét a Magyar Nemzet hasábjain. Ez a cikk a magyarországi nemzetiségek akut gondjait, a tisztázandó elvi kérdéseket és gyakorlati tennivalókat vette számba, kiemelve a következő elemeket:

– a nemzetiségi politika feltétele az egészséges magyar nemzettudat karbantartása, illetőleg a nemzetértelmezés tisztázása, egy befogadó, kettős kötődést lehetővé tevő kultúrnemzeti koncepció kidolgozása;

– az eddig mintaszerűnek ítélt, a nemzetiségi problémák nem létezését hirdető megközelítés helyett mindinkább kikristályodnak, kibontakoznak a korszerű magyar nemzetiségi politika elvei. „Ma már nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi kérdés sohasem tekinthető véglegesen megoldottnak, azzal folyamatosan foglalkozni kell." A nemzetiségi politikának a kisebbségeket integrálnia és nem asszimilálnia kell;

– a nemzetiségek egyik legsúlyosabb problémája, hogy „nem tudott szerves úton, alulról építkezve kifejlődni a nemzetiségi-érdekképviseleti hálózat". Foghíjas a nemzetiségi iskolák, művelődési házak infrastruktúrája, a nemzetiségi vezetők belső megosztottsága sem használ az ügynek;

– reprezentatív alulról szerveződő kisebbségi szervezetek kívánatosak. E szervezetek a készülő nemzetiségi törvény koncepciójába aktívan bevonandók. Megoldandó a nemzetiségi települések népességmegtartó

[9] A határozat szövegét lásd a mellékletben.

erejének növelése, a nemzetiségi nyelvek szélesebb körű hasznosítása, a nemzetiségek bevonása a külpolitikába, nemzetközi tevékenységbe;

– „a nemzetiségi kérdés Magyarországon elsősorban helyi kérdés. A nemzetiségi létből eredő mindennapi problémák kezelésében a legmegfelelőbb konkrét megoldásokat helyi szinten kell kimunkálni – a törvény ehhez csak a kereteket és a jogorvoslat lehetőségét biztosítja";

– új típusú partneri viszonyra van szükség az állami politika és a nemzetiségek között. „Az államminiszter mellett létesülő Nemzetiségi Kollégium, illetve annak apparátusa kell, hogy biztosítsa az állam és a nemzetiségek szervezetei közötti párbeszéd intézményi hátterét."[10]

Június 12-én az alakuló ülést Pozsgay Imre államminiszter nyitotta meg. Az elnöki beszédben megjelent a mai kisebbségpolitika összes lényegi eleme, az autonómiaelv, kollektív jogok, pozitív diszkrimináció, anyanemzet-kisebbség viszony. A kisebbségek csak megfelelő társadalmi-politikai háttér, az érdekképviselet, az autonómia kiépülése esetén ellenőrizhetik adekvát módon az államot, hogy valóban biztosítja-e számukra a nélkülözhetetlen kollektív jogok gyakorlását. A nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek és a többség viszonyát kölcsönös toleranciának kell jellemeznie, az esélyegyenlőség érdekében pozitív diszkrimináció alkalmazása kívánatos. A nemzetiségek az ország gyarapításának erőforrásai, egyben összekötő kapcsot képeznek anyanemzeteik és államalkotó nemzetük között, e kapcsolatot állami beleszólás nélkül célszerű ápolniuk.

A határon túli magyarok két nagy csoportját a békeszerződések következtében kisebbségi sorba került Kárpát-medencei milliók és a különböző időszakokban a hazából önként eltávozott szórványmagyarság, illetve leszármazottaik alkotják. Nemzethez fűződő kötődésük definiálását mindkét típusú közösségnek, egyéneknek önmaguknak kell elvégezniük. A nemzeti kisebbségi sorban élő magyarokkal való kapcsolattartás évtizedekig nem volt kielégítő. Az évtizedes hallgatás nyomán most olykor dadogva, rossz fogalmakat használva közelítünk a problémához. A kapcsolatok erősítése kölcsönös szándékának valóra váltása a közös történelem és kultúra, valamint az emberi jogok alapján lehetséges.

Az elvek taglalását követően az elnök a testület tevékenységének tartalmi és módszertani vonatkozásairól szólt. Lényegesnek tartotta

[10] Bátai Tibor – Tabajdi Csaba: Demokratizálás és nemzetiségi politika Magyarországon. *Magyar Nemzet*, 1989. május 29.

kiemelni, hogy a Kollégiumban a két albizottság révén választódik külön a hazai nemzeti és etnikai kisebbségeket és a határon túli magyarságot érintő kérdések tárgyalása. Az azokon elfogadott határozatokat a plenáris ülés – amely emellett bármilyen kisebbségügyi kérdést belátása szerint napirendre tűzhet – hivatott szentesíteni. A Nemzetiségi Kollégiumnak szakértelemmel bíró, munkaképes és politikailag hatékony testületté kell válnia. „Olyan testületté, amely a nemzetiségpolitika elveit és gyakorlatát illetően képes a közmegegyezés szellemében politikai egységet teremteni".[11] Döntéselőkészítő, tanácsadó szerepét a legnagyobb nyilvánosság előtt szeretné betölteni, az e téren már korábban is működő érdekképviseleti, politikai, állami szervezetek bevonásával, tevékenységük koordinálásával.

Pozsgay Imre kérte a Kollégium tagjait, hogy a testületben való részvételüket ne kormányszolgálatként, hanem a vezetésre gyakorolható nyomás lehetőségeként fogják fel. A Kollégium munkáját a következő hetekben kiépülő Nemzetiségi Titkárság segíti majd, amely nem par excellence államigazgatási szerv, hanem gyakorlatilag a testület főállású szakértőkből összetevődő apparátusa lesz.

A tanácskozás második részében 23-an szólaltak fel. Többen üdvözölték a Kollégium létrejöttét, s kifejezték egyetértésüket az alapelvekkel. A hazai kisebbségek néhány képviselője szerint az elmúlt évtizedek gyakorlata nélkülözte az elvi kisebbségpolitikai koncepciót, ennek kidolgozása a testület feladata lenne. A Kollégiumnak pártoktól független hatalmi centrummá kell válnia, amely megfelelő súllyal továbbíthatná a szakértői következtetéseket a döntéshozókhoz – vélték mások.

Az első ülésen látható volt a funkciózavar: a Kollégiumban keveredtek a szakértői és érdekképviseleti elemek. Tagjait részben szakértelem, részben etnikai és politikai képviselet alapján hívták meg. Ez az első hozzászólások után rögtön megmutatkozott. Kérdések fogalmazódtak meg a Kollégium összetételével, a válogatás elveivel, a grémium kompetenciájával, anyagi alapjaival kapcsolatban. Javaslatként felmerült egy önálló Nemzetiségi Minisztérium felállításának lehetősége, a hatékonyság növelése érdekében jogi, kulturális, gazdasági és társadalmi albizottságok létesítése, a nemzetiségi egyházak (magyarországi román és szerb ortodox, német és szlovák evangélikus) képviselőinek a testületbe való bevonása, továbbá az, hogy a kétirányú profilnak a Kollégium elneve-

[11] Nemzetiségi kollégium alakult. *Magyar Nemzet*, 1989. június 13.

zésében tükröződnie kell. Többen szorgalmazták egy interdiszciplináris nemzetiségi kutatóintézet (esetleg a kérdés nemzetközi kutatóközpontja) s egy korszerű, számítógépes Nemzetiségi adattár felállítását, amely hatékonyságnövelő szellemi hátteret, naprakész tényanyagot biztosíthatna a Kollégium állásfoglalásaihoz. A magyarországi nemzetiségek nagyfokú természetes asszimilációs gondjai orvoslásának sürgető volta szintén szóba került.

A speciális kisebbségeknek számító cigányság és zsidóság problémái is azonnal felszínre kerültek. Jelenlévő tagjaik hangsúlyozták, hogy nem érzik felhatalmazva magukat „egész népük" egyedüli képviseletére, ellentétben néhány más szervezet önjelölésével. A Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetségének álláspontja szerint a cigányság államalkotó népnek érzi magát, és garanciákat kíván hagyományai ápolására, identitása őrzésére, a cigányság már eldöntötte nemzetiségi státuszát, egyenjogú partnerként követelik közösségi jogaikat és vállalják ezzel járó kötelezettségeiket is. Egyidejűleg szorgalmazták a meglévő cigányszervezetek összefogását a magyarsággal közös gondok megoldására.

Felvetették a határon túli magyarság helyzete és a hazai kisebbségekkel való bánásmód függetlenségének kérdését, a reciprocitás elvének határozott elvetésével együtt. Ugyanakkor mindkét területen felrótták a magyar és idegen nyelvű tájékoztatás, a könyvkiadás és kultúra fennálló adósságait, s jelezték a határon túlra irányuló, ottani intézményeket pótló tömegkommunikáció erősítésének szükségességét.

A vitát összefoglalva a Kollégium elnöke a testület névváltoztatását elképzelhetőnek tartotta, de figyelmeztetett rá, hogy ehhez a kormány döntése szükséges. A minisztériummá válást irreálisnak minősítette. A reciprocitás elvének alkalmazásáról szólva a kisebbségeket érintő nemzetközi politikában szerinte is helytelen volna, de a határ bármely oldalán történtek befolyása nem tagadható. A cigányság autentikus képviseletét – önkormányzati alapon – magának az érintett közösségnek kell megteremtenie.

Az alakuló ülésen rengeteg kérdés, probléma merült fel, egyes esetekben meglehetősen nagy indulati hőfokon. A zsilip átszakadt, s elsősorban a hazai kisebbségek jelenlévő képviselői rázúdították a Kollégium tagjaira az eddig jószerivel kibeszélhetetlen panaszaikat. Mindez várható és akceptálható jelenségként értékelhető, és végeredményben az érzelmi túlfűtöttségen túl számos olyan téma, javaslat is felmerült, amelyet érdemesnek látszott a Kollégium feladatai közé beiktatni.

Végeredményben több évi munkára elegendő munkatervi ötlet gyűlt össze, ennek ellenére az ülés végén arra kérték fel a tagokat, hogy további

írásbeli munkatervi javaslatokat készítsenek. Persze az ülésen az is teljes joggal felvetődött, hogy egyértelmű nemzetiségi stratégia híján mihez illeszkedjék a testület készítendő munkaterve. Nemzetiségi stratégia kidolgozására azonban a Kollégium nem vállalkozott, s nem is vállalkozhatott, egyszerűen a sürgető, s hirtelen felszakadó konkrét tennivalók miatt nem engedhette meg magának a hosszú távú nemzeti, kisebbségi stratégia elméleti kidolgozásának idő- és agymunkaigényes luxusát. Az már egy másik kérdés, hogy minderre azóta sem került sor Magyarországon.

A FELADATOK FELMÉRÉSE

A megalakulóban lévő Titkárságnak jutott a feladat, hogy a szóban elhangzott és az írásban beérkező munkatervi javaslatokból valamilyen konkrét, koncepcionális munkatervet, menetrendet állítson össze az elkövetkezendő hónapokra, s azt a következő plenáris ülésre beterjessze elfogadásra.

Július–augusztusban a nemzetiségi kollégium teendőire vonatkozóan összesen 18 javaslat érkezett be. A javaslattevők között ott voltak a hazai kisebbségek képviselői (Márk György – román, Hambuch Géza – német, Mándity Marin – „délszláv", Gyivicsán Anna– szlovák, Bányai László – zsidó, Osztojkán Béla – cigány kisebbségi), értelmiségiek (Csepeli György, Ablonczy László, Görömbei András, Köteles Pál, Andrásfalvy Bertalan, Wekler Ferenc, Dobos László–Budai János), állami tisztségviselők (Hoós János – KSH, Király Tibor – MTA, Őszi István–Dékány András – KüM), a Magyar Demokrata Fórum vezetősége pedig Antall József, Benda Kálmán, Csoóri Sándor, Entz Géza, Jeszenszky Géza, Joó Rudolf, Keresztes Sándor, Vígh Károly közös javaslatát küldte el.

A javaslatok a munka tartalmi és formai jegyeire egyaránt vonatkoztak, mélységük és terjedelmük nagyban különbözött, de „valamennyit a konstruktivitás szándéka"[12] jellemzett. Az ötletek zöme közvetlenül segített a rövid távú munkaterv összeállításakor, sok viszont inkább

[12] Székely András Bertalan: A nemzetiségi kollégium teendőire vonatkozó javaslatok összegzése.1989. augusztus 22. 1–10. o., *NEKT iratok*.

hosszú távú célkitűzésnek volt tekinthető, de születtek irreális elképzelések is.

A javaslatok lényegét az áttekinthetőség érdekében tematikai csoportokra bontva foglalhatjuk össze[13]:

Ügyrendi kérdések

Az albizottságok hatáskörének szélesítése, plenáris ülésen csak elvi kérdések és az albizottsági javaslatok jóváhagyása szerepeljenek; a határon túli albizottság differenciálása; állandó jogi, gazdasági albizottságok szükségessége; téma szerinti szűkebb, operatív szakbizottságok, ad hoc munkacsoportok, esetenként külső szakértők bevonása; a kollégium nevének módosítása; a kollégium kompetenciájának, ajánlásai hatékonyságának kérdése; a cigány képviselet tisztázása; nemzetiségi egyházak bevonása, gondjaik megvitatása, koordinálása; határon túli és nyugati magyar képviselők behívása a kollégiumba; sérelmek közvetítése, kisebbségi panaszok információs irodája[14]; anyagi bázis, pénzügyi feltételek kérdése, célprojektek, intervenciós keret a nemzetiségi települések és közművelődés támogatására.

Nemzeti stratégia[15]

A problémák gyökere az ismeret- és toleranciahiány; az egyes hazai és határontúli magyar kisebbségek és szervezeteik – valamint a szomszédos államok általános – helyzetének jövőorientált áttekintése; a múlt bevallása; az elmúlt négy évtized nemzeti, nemzetiségpolitikai értékelése; nemzeti célkitűzések megfogalmazása alapján egy erős, demokratikus, határon túli kisebbségeiért kiálló Magyarország kisugárzása; regionális öntudat feltámasztása, autonóm helyi nemzetiségpolitika; honismeret-népismeret ápolása, „nemzeti pantheon"; a közös sorstudat kialakítására gyermekcsere, testvértelepülések, testvériskolák, szomszéd népi nyelvtanulás; a szomszéd népek helyzetének stratégiai célú felmérése; tárgyalások a többségi nemzetek legjobbjaival; a nem kormányzati szféra cselekvési lehetőségei, velük való kapcsolat.

[13] A következőkben a 16 írásos javaslat anyagára, valamint az említett összegzésre támaszkodom.

[14] Aktualizálva, a kisebbségi ombudsmann intézmény ötletének első megjelenése ez Magyarországon.

[15] Ebben a témában különösen Köteles Pál: Tömondatos megjegyzések nemzeti stratégiánk néhány vonatkozásáról című 8 oldalas javaslatai voltak mérvadóak.

Nemzet-, nemzetiségelméleti kérdések
Kisebbség, nemzetiség fogalma; kettős, hármas kötődés; a belügyként kezelés elvének elvetése; a „híd"-szerep újragondolása; a reciprocitás elvének, gyakorlatának tarthatatlansága; önrendelkezés elve, autonómiafogalmak.

Törvénykezési munka, jogalkotás, politikai képviselet
Alkotmánymódosítás (kormányzati felelősség a határon túli nemzetrészekért); törvény a menekültkérdés differenciált (magyar nemzetiségű más megítélés alá essen) kezeléséről. Ugyanakkor törekedni kell arra, hogy a szomszédos államokban élő magyarok megértsék: „a legnagyobb történelmi küldetés az, ha az ember a szülőföldjén maradva teszi a dolgát önmagáért és azért a közösségért, amelybe beleszületett"[16]; aktív kollégiumi szerepvállalás a nemzetiségi törvény előkészítésében, kidolgozásában; nemzetiségi képviselet parlamentben, önkormányzatokban, érdekképviselet; nemzetiségi, egyéni és kollektív jogok a gyakorlatban; az oktatási törvény a nemzetiségi politika tükrében.

Államigazgatási, hatósági teendők
A nemzethez tartozó szórványmagyarok vízumkülönbözősége; a népszámlálás nemzetiségi összeírása elveinek kidolgozása; következetes nyelvhasználat a településeken; a határon túli településnevek itthoni következetes magyar nyelvű használata; állami, tanácsi és nemzetiségi szervek kapcsolata; külföldi vendégek diszkriminatív bejelentési kötelezettségeinek megszüntetése.

Oktatás
Regionális, helyi jellemzők, sajátosságok, helyismeret, népismeret, néphagyomány oktatása minden szinten. „Mert nem ismerheti föl senki a másik értékeit, ha a sajátjával nincs tisztában." De idetartozik a nemzetiségek és a szomszéd nemzetek népismeretének oktatása is. Hiszen „minden mai kisebbségi probléma gyökere az együtt élő népek ismerethiánya magukról és szomszédaikról.Fel kell ébresztenünk az érdeklődést, az érdekeltséget abban, hogy van kisebbségünk, ajtónk egy másik

[16] Köteles Pál: i. m. 6. o.

kultúrára, világképünk gazdagítására"[17], s ez a nevelés, az oktatás kérdése; független nemzetiségi és egyházi oktatási intézmények; következetes nemzetiségi iskolapolitika óvodától az egyetemig, anyanyelvű oktatás kiterjesztése feltételeinek kidolgozása; a felsőoktatásban a kisebbségek létének értékként való elfogadása, népismeret (magyarság és szomszéd népek), egy szomszéd nyelv kötelező elsajátítása, nemzetiségi tanárképzés, kisebbségi, táji kollégiumok, diákszövetségek létrehozása, kelet-közép-európai egyetem, kisebbségi szakértők elméleti-gyakorlati képzése; a szomszédos országok iskolaügyének feltárása, „mi annak a képtelenségnek az oka, hogy egy nagy kulturális és erkölcsi hagyományokkal bíró magyar anyanemzet kisebbségi helyzetben élő milliói nem juthatnak az iskolázottság olyan fokára, mint a – nem európaibb, nem nagyobb hagyományú, nem kulturáltabb, nem gazdagabb – szomszédos nemzetek fiai. Milyen kényszerek hatására válnak ezáltal másodrendű állampolgárokká, legtöbbször „lefelé asszimilálódó" torzókká."[18]

Kutatás

Hungarológiai kutatások koordinálása, átfogó, többéves nemzetiség- és magyarságkutatási terv, kutatásszervezés; tudományos igényű kisebbség- és magyarságtörténet (az egyes hazai és az egyes határon túli magyar kisebbségi közösségekre egyaránt vonatkozóan); a szomszédos országok alkotmányai nemzetiségi vonatkozásainak és végrehajtásának vizsgálata; nemzeti és kisebbségi adattár, adatbank, információs bázis, amely a tudományos munkákat, a hazai, szomszédos állami, nemzetközi médiumok vonatkozó híreit, anyagait tárolja, dolgozza fel, s a kisebbségekről adatgyűjtést végezne;

Tömegkommunikációs, könyvkiadási, terjesztési feladatok

A nemzetiségi tömegkommunikáció a hazai nemzetiségpolitika leggyengébb pontja, pedig ez a megmaradás elősegítésének egyre hatékonyabb, oktatáspótló eszköze; az adók teljesítményének, kisugárzásának növelése; ajánlások a televíziónak határon túli magyar vonatkozású műsorokra; a magyar társadalom kisebbségi ügyekben mutatkozó tájékozatlanságát pótlandó tájékoztató anyagok készítése az MTI és a sajtó

[17] Andrásfalvy Bertalan javaslatai. 6. o., a tízoldalas anyag a regionális és nemzetiségi sajátosságok értékeinek fontosságáról szól.

[18] Görömbei András javaslata. 2. o.

számára; a környező magyar kisebbségek könyv– folyóirat ellátási gondjai (szűkös ellátás, postai gondok); tervszerű könyv-, folyóirat-, és videoadományok megszervezése könyvtárak, oktatásügy számára; új kisebbségi folyóirat elindítása, amelyben a kisebbségek helyzetét, szellemi, tudományos eredményeit mutatja be; a nemzeti szolidaritást szolgáló könyvkiadási teendők összehangolása, kisebbségi tematikájú kötetek kiadása; reprezentatív, összefoglaló magyar kézikönyvek határon túlra; angol nyelvű magyarságtörténeti, hungarológiai szakkönyvsorozat; idegen nyelvű kiadványok, propagandaanyagok, valamint tájékoztató koordinációs központ a magyar kisebbségek helyzetéről.

Anyanemzeti, nemzetiségek közötti és szomszéd népi kapcsolatok
A magyar–magyar kapcsolatok ideológiája, tartalma és formája; a nemzetiségi lét ismérveit megfogalmazó etnikai kódex kidolgozása, a Kárpát-medencei népek együttműködésének új modellje; jelentősebb határon túli magyar személyiségek emlékének hazai ápolása, feleleventése, kortárs, élő alkotók tevékenységének elismerése, támogatása; határon túli magyar rendezvényeken anyaországi politikai részvétel; magyar–magyar regionális intézményi kapcsolatok; hazai nemzetiségek anyanemzeti kapcsolatai; kapcsolatok nyugati magyar műhelyekkel; magyar származásúak kötődésének erősítése; a szórványmagyarsággal való kapcsolattartás intézményi lehetőségeinek (MVSZ, Anyanyelvi Konferencia), a nyugati magyar kulturális intézmények, külképviseletek munkájának felülvizsgálata.

Nemzetközi kisebbségvédelmi vonatkozások
Kisebbségi csoportok európai kutatóközpontjának, mint az ENSZ szakosított szervezetének a létrehozása Magyarországon; szomszédos országok nemzetiségi találkozójának megszervezése; Európai Kisebbségek Konferenciájának megrendezése, az európai kisebbségek képviselőinek, szakértők, vonatkozó nemzetközi (állami és NGO) szervezetek delegáltjainak részvételével; európai kisebbségvédelmi egyezségokmány kidolgozásának szorgalmazása; Duna-medencei nemzetközi bíróság.

A beérkező írásos javaslatok összegzése mellett a Titkárság a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetét, problémáit, a megoldandó feladatokat illetően saját felmérést is készített, amely egyik kiindulópontját képezte az elvégzendő munkának:

A HAZAI NEMZETISÉGEK FŐBB GONDJAI, A VELÜK KAPCSOLATOS TEENDŐK

Területi elhelyezkedésük

Történeti okok s az utolsó évtizedek társadalmi-gazdasági mobilitása folytán a mai Magyarország 19 megyéjéből 18-ban találhatók nemzeti és 19-ben etnikai kisebbségek. A tömbszerű földrajzi elhelyezkedés esetükben kivételszámba megy, többnyire a magyar vagy más ajkú lakossággal együtt, szórványhelyzetben élnek falun és városon. A kisebbség-többség együttélés tehát objektív adottság.

A kisebbségi jogok védelmének a megoldatlansága

Nemzetközi téren az évtizedes erőfeszítések ellenére sem szabályozott mindeddig az etnikai közösségek jogvédelme. A helsinki értekezleten és utótalálkozóin megkezdett úton Magyarországnak törekednie kell az egyetemes rendezés kialakítására.

Bár a hazai jogalkotás számos résztörvényben lefektette a nemzetiségek jogait, sürgetően szükséges a nemzetközi megállapodásainkkal összhangban lévő nemzeti és etnikai kisebbségi törvény s végrehajtási utasítás kidolgozása. Ebben rögzíteni kell az egyéni jogokon túl a kollektív jogokat valamennyi együtt élő nemzeti és etnikai kisebbség számára. A jogállamiság célkitűzésének megfelelően rendezésre szorul az országgyűlésben a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselete, továbbá a számarányukat tükröző helyi és regionális képviselet. A nyelvi egyenjogúság az eddigieknél következetesebb megvalósítást igényel a közigazgatásban, a munkahelyeken stb. Az önigazgatás növekedtével várhatóan a hagyományos nemzetiségi szövetségek mellett további, alulról építkező kisebbségi szervezetek létrejöttével kell számolni – közülük valamennyi együttműködésre képes és hajlandó tényezőt támogatni kell.

A település és gazdasági-társadalmi struktúrából adódó hátrányok

A hazai kisebbségek jelentős hányada kistelepüléseken él. Az elmúlt évtizedek átgondolatlan településfejlesztési gyakorlata, valamint az iparosítás okozta migráció kedvezőtlenül befolyásolta a kisebbségek lakta területek fejlődését. E közösségek teljes társadalmi rétegződéssel általában nem rendelkeznek, önálló gazdasági erejük pedig a rendszer jellegéből adódóan nincs – hátrányos helyzetük a fentiek mellett számbeliségükből és szórványhelyzetükből is adódik.

Egy felelős nemzetiségi politika tehát részint a népességmegtartó helyi gazdaságfejlesztésre és a képzés révén való pozitív társadalomszerkezeti változásokra kell, hogy törekedjék.

A népmozgalmi mutatók kedvezőtlen alakulása

Hasonlóképpen a többségi magyar lakosság fogyásához, a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek száma is csökken, a cigányságé azonban erőteljesen növekszik. A népszámlálási bevallás, a tanácsi és szövetségi becslések között többszörös az eltérés. A kisebbségek kor szerinti összetétele kedvezőtlen, a vegyes házasságok mértéke a legtöbb közösségnél igen jelentékeny. Olyan légkört szükséges teremteni, hogy mindazok, akik a kisebbségekhez tartozónak érzik magukat, nyíltan és természetesen vállalják származásukat. A népszámlálás módszere is finomítandó a kisebbségek reális számának megállapítása végett.

A többnyelvűség problémái

A kisebbségek anyanyelvhasználata a közületi és magánszférában egyaránt beszűkült. Az okok között a legtöbb közösség archaikus nyelvi változata is közrejátszik, amely lényegesen eltér az adott nyelvek standardjától, sokszor a modern élet kifejezéseit nem tartalmazza. Így megnő a keveréknyelv kialakulásának a veszélye, emellett az iskolában szinte idegen nyelvként tanulják anyanyelvük köznyelvi változatát. A nyelvhasználat többnyire a magyar nyelvűség felé tolódott el. Örvendetes, hogy a nemzetiségi tudat a demokratikus mozgásokkal párhuzamosan erősödik, amelynek nyelvhasználati jeleit is tapasztalhatjuk. Az érdekeltség erősítése a hatékony infrastruktúra kiépítésével párosítva lassíthatja, esetleg megállíthatja a nyelvi asszimilációt.

Oktatási, közművelődési, tömegkommunikációs gondok

A kisebbségi megmaradás egyik biztosítéka a kulturális intézményrendszer. Bár az elmúlt másfél évtizedben jelentős erőfeszítések történtek e problémák rendezésére, csak részeredményekről lehetett beszélni.

Az oktatásban a 60-as évek elejétől gyakorlatilag megszűnt a teljes anyanyelvűség, csupán kétnyelvű és főként nyelvoktató iskolák működnek. E téren a kisebbségek valós igényeinek megfelelően gyors intézkedések szükségesek, beleértve a pedagógusképzés és az anyaországban való továbbtanulás intenzív fejlesztését, az anyanyelvű és valamennyi fokozatra kiterjedő iskolahálózat kiépítését, továbbá a pedagóguscserét is.

A nemzetiségi közművelődés főként a hagyományőrző, öntevékeny művészeti csoportok, a néprajzi-honismereti munka terén mutat föl

eredményeket. A fejlesztés iránya a korszerű műveltséget szolgáló területeket (anyanyelvű ismeretterjesztés, művészetek, könyvtárügy, könyvkiadás, társadalomkutatás stb.) kell, hogy szolgálja.

A nemzetiségi sajtó és rádióadások szerény fejlődésnek indultak, a televízióadások a 70-es évek óta rendszeresek. Tárgyi és személyi feltételeik radikálisan javítandók, jelentős tartalmi-terjedelmi bővítésük is indokolt.

A szintén visszaszoruló anyanyelvű hitélet elősegítésére az érdekelt egyházak bevonásával intézkedések szükségesek.

A történelmi tudat halványulása

A Kárpát-medence históriája nem egy nép, hanem valamennyi itt élő nemzet és etnikum közös története. A közös múlt egyik irányban sem sajátítható ki. A gyakorlatban mégis sok helyütt az egyoldalú történelemszemlélet dominál, az együttélés tárgyi és szellemi nyomainak az elhallgatása, súlyosabb esetekben az eltüntetése zajlott. Hangsúlyosan ügyelni kell arra, hogy Magyarországon a történelemkutatás, az oktatás s a települések külső képe egyaránt a nemzetiségi tudat, egyben a sorsközösség tudatának az erősítését szolgálja. E célból például a kisebbségek saját és anyanemzeti történelmét kiemelten kell tanítani, ellentétben az addigi gyakorlattal.[19]

Autonómiahiány, demokráciafok

A kisebbség csak akkor egyenjogú, ha nem tárgya, hanem *alanya* a nemzetiségi politikának. Tényleges közösséggé akkor válik, ha rendelkezik azoknak a döntéseknek a minimumával, amelyekkel saját helyzetét formálhatja. Tehát a kisebbségi demokrácia létrejöttének a kritériuma, hogy a helyi társadalom és helyi állami szervek egyenlő partnerként és a hatalom részeseként ismerjék el s kezeljék a határain belül élő népcsoportokat. A jogállamiság felé haladva türelemmel és felelősséggel kell kezelni a kisebbségek természetszerűen növekvő igényeit (ez a többségi lakosság véleményének pozitív befolyásolását, értékrendjének módosítását is kell, hogy jelentse). A nemzeti és kisebbségi érdekek összehangolásával közösen kell kidolgozni a különböző szinteken a kulturális

[19] A javaslatból nem derül ki, hogyan gondolták: magyarországi értelmezésben, hazai tankönyvekkel, vagy anyaországi értelmezésben, anyaországi tankönyvekkel?

autonómia (a még meglévő, döntően kisebbségi körzetekben a területi autonómia) összetevőit, módozatait.

A kisebbségi önszervezés, a többségi társadalom pozitív viszonyulása és a folyamatos, partneri együttműködésre törekvő állami akarat biztosíthatja csupán az objektíve meglévő hátrányok kompenzálását. E hátrányos helyzet ellensúlyozására többletjogok biztosítása indokolt.[20]

A Titkárság saját helyzetfelmérése, a Kollégium alakuló ülésén elhangzottak alapján, valamint az írásban beérkezett javaslatokat feldolgozva, összegezve és két albizottságra lebontva készítette el a megvitatandó témák listáját. Az elfogadást követően e lista vált a konkrét ülésekre meghatározott munkatervek, napirendek alapjává, vagyis a Kollégium elkövetkező 7 hónapos tevékenységének gerincévé:

Hazai albizottság

– a nemzetiségi törvény előkészítésébe való bekapcsolódás;
– a kisebbségek parlamenti és regionális képviseletének problémái;
– módszer kidolgozása az 1990-es népszámlálásig a kisebbségek számának meghatározására;
– a nemzetiségi szövetségek tevékenysége, szervezeti korszerűsítésük (alulról felépülő egyesületek országos választmányaivá[21]) lehetőségei;
– nemzetiségi teendők és gazdasági helyzetünk, lehetőségeink;
– hazai nemzeti kisebbségek és az anyanemzetek kapcsolatainak elősegítése;
– a magyarországi cigányság és zsidóság helyzetének áttekintése: eltérő törekvéseik bázisának felmérése (asszimilánsok, etnikum jelleget hangsúlyozók, nemzetiségként elismerésért fellépők);
– nemzetiségi oktatási igények kielégítésére szolgáló legsürgetőbb intézkedések tervének és anyagi vonzatainak összeállítása;
– hírközlő szerveink tevékenysége és feladatai a hazai kisebbségek valós helyzetének megismertetésében, a nemzetiségi tömegtájékoztatás lehetőségei Magyarországon.

[20] A Kollégium 1989. október 11-i plenáris ülésére, a Titkárság által készített háttéranyag. 1–6. o.

[21] Lásd az 1993-as kisebbségi törvényben foglaltakat!

Határokon túli albizottság

– a környező magyarság helyzetével, történelmével s egyben a szomszédos, illetve Duna-völgyi országok történetével (beleértve a magyarországi nemzetiségeket is!) foglalkozó tudományos kutató-, dokumentációs központ létrehozásának lehetőségei – adatbankkal –, kutatási irányainak meghatározása (magyarság, szomszéd népek és kisebbségtudományi kutatások egy helyen);

– a magyar nemzetiségi külpolitika céljait és törekvéseit hitelesen bemutató propagandamunka kereteinek meghatározása;

– nemzetközi tudományos kapcsolataink felhasználási lehetőségei a magyar nemzetiségi külpolitika szolgálatában;

– a magyar hírközlő szervek tevékenysége, feladatai a környező magyarság életével foglalkozó bel- és külföldre irányuló híranyagok biztosításában;

– a Romániából menekültek helyzete a genfi konvencióhoz történő csatlakozás után, a menekültügyekkel foglalkozó állami szervezet továbbfejlesztése;

– a nyugati magyarsághoz fűződő viszony alakulása, az MVSZ megújulásának feltételei;

– a nemzeti kisebbségek jogainak nemzetközi kodifikálására irányuló magyar törekvések realitásának felmérése, az ennek érdekében teendő erőfeszítések stratégiájának kialakítása;

– nemzetiségi kódex kidolgozása;

– Európai Emberi Jogi Központ magyarországi létesítésének lehetőségei (az EBEÉ vagy az ENSZ regionális intézményeként);

– Nemzetközi kisebbségi konferencia szervezése Magyarországon, lehetőség szerint Európa nemzeti kisebbségeinek részvételével és még 1989-ben (a Minisztertanács október 4-én, még a következő kollégiumi ülés előtt, a Titkárság és Pozsgay Imre javaslatára e tárgyú konferencia megrendezését határozta el).[22]

[22] Titkársági javaslat a Nemzetiségi Kollégium által megvitatandó témákhoz. 1–2. o., az egyes témák a következő fejezetekben kerülnek kifejtésre.

Mindezen előzmények után, 1989. október 11-én (már a rendszerváltás jogi, intézményi alapjait lefektető Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak lezárulása után) találkozott egymással újra a Kollégium tagsága.[23] Az ülés elején a Nemzetiségi Titkárság személyi állománya mutatkozott be.

Tabajdi Csaba miniszterhelyettes, a Titkárság vezetője hangsúlyozta, hogy a kormány a hazai nemzeti és etnikai kisebbségeket és a határon túli magyarságot illetően azonos elvekre építő, átfogó politikai koncepció kidolgozására és megvalósítására törekszik. Kiemelte, hogy a Titkárság *Trianon óta az első olyan magyar állami szerv*, amely nyilvánosan, kormányzati felelősséggel vállalja a nemzeti és etnikai kisebbségek problémáinak képviseletét és intézését, valamint a határokon túl élő magyarság ügyének ápolását. Évtizedek gondjainak felhalmozódott tömegével kell szembenézni, olyan folyamatokat kell elindítani, amelyekért minden jövőbeni magyar kormányzat felelősséggel tartozik. A nemzeti és etnikai kisebbségek kérdése nemzetpolitikai ügy, nem lehet pártviták prédája.

A még mindig vitatott szervezeti felépítésről szólva ő is amellett érvelt, hogy a Kollégium, illetve a Titkárság nem tárcák fölött és helyett működik, tehát nem más minisztériumoktól hatáskört elvonni kívánó testület, ellenkezőleg: javaslattevő, közvetítő, koordináló szerepet betöltő intézmény kíván lenni. Ugyanakkor a nemzeti és etnikai kisebbségek problémáit – a tárgykör komplex jellegéből fakadóan – egy tárca nem tudná kezelni, ezért irreálisak egy külön szakminisztérium létrehozására tett javaslatok.[24]

A Titkárság és az egyes minisztériumok viszonya a kezdet kezdetétől a művelődési tárcával való konfliktusok miatt volt kritikus. A kultuszminisztériumhoz tartozott hagyományosan a kisebbségi kérdés számos területe, s sokan nem kívánták a Titkárság létrehozását. „Nem kell kisebbségi pártközpont a fejünk fölé" – saját mozgásterüket látták benne beszűkítve. Így kezdetben nem volt könnyű a közös munka.

[23] Pozsgay Imre ezen az ülésen vett részt utoljára személyesen a Kollégium üléseinek munkájában, azt követően nem.

[24] A Kollégium, valamint a belügyi, külügyi, művelődési, szociális és egészségügyi tárcák együttműködési kereteiről, hatáskörmegosztásáról lásd a mellékletet.

A Titkárság megalakulásáról, céljairól a későbbiek folyamán a sajtóban is megjelentek nyilatkozatok. A Magyarok Világszövetsége lapjában megjelenő beszélgetésben olvasható: „Ennek a szervnek a megteremtése Trianon óta váratott magára. Igaz, a két világháború között működött egy titkos hivatal, ám annak elvei számunkra nem vállalhatók. A hazai nemzetiségek és a határon túli magyar kisebbségek, valamint a nyugati magyarság ügyének felkarolása több évtizedes nagy adósság. Sokáig egyszerűen művelődési kérdésként kezeltük a problémát, holott a kisebbségek ügye minden országban egyidejűleg szociális, kulturális, politikai és társadalom-lélektani kérdés. A mi titkárságunk feladata a koordináció, a különböző tárcák tevékenységének összehangolása minden olyan kérdésben, ami érinti a hazai nemzetiség helyzetét és a határainkon kívül élő magyarság, vagyis a magyarság egyharmadának a sorsát. A kormány mellett most társadalmi alapon működő kollégium jött létre, amely minden ilyen esetben véleményt nyilvánít, jelzi a problémákat és kezdeményez. A titkárság feladata többek között az is, hogy ennek a kollégiumnak a munkáját segítse."[25]

A Helyzet című pécsi lap a Titkárság megalakulásáról szólva azt írja, hogy október elsején olyan új fórum született meg, „amelyről jó okkal hihetjük, hogy valóban koordinátora lesz a hazai nemzetiségi ügyeknek". A továbbiakban a miniszterhelyettes gondolatait idézik: A kisebbségek ügye nem pusztán kulturális, hanem összetett politikai kérdés. Az egységes, tárcák felett álló kormányzati kisebbségpolitika céljából alakult meg a testület, javaslatokat tesz a kormánynak, sőt nyomást gyakorol, rákényszerít illetékeseket, hogy orvosoljanak problémákat. A magyar nemzetiségpolitika nem kívánja adok-veszek alapon kezelni a hazai nemzetiségek és a határokon kívül élő magyarok ügyét, a szomszédos államok politikájától függetlenül mintaértékű és aktív kisebbségvédelmi politikát fog folytatni, tudva, hogy Európa ezen fertályán ez nem nagyon volt eddig szokásban.[26]

Az október 11-i ülésen a Titkárság bemutatása után a következő négy téma került megtárgyalásra:

a) A testület elsőként egyhangú határozattal nyilatkozatot fogadott el Tőkés László református lelkész és a temesvári gyülekezet ügyében. Az állásfoglalást a Kollégium a kormány elé terjesztette:

[25] Személyes és közügyekről – beszélgetés a Nemzetiségi Titkárság vezetőjével. *Magyar Hírek* 1989/22., 28–29. o.

[26] *Helyzet*, 1989. december 23.

„Az Európában elfogadott és érvényben lévő emberi jogi elveket sértő és a gyakorlattal ellentétes események történtek Tőkés László és az általa vezetett egyházi gyülekezet életében. Egyre növekvő aggodalommal tölt el bennünket a temesvári református lelkipásztor sorsának alakulása. Ezért a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiuma a Helsinki Záróokmány és az utótalálkozók dokumentumainak szellemében a következő állásfoglalást terjeszti a kormány elé:

Tőkés László cselekvő romániai magyar értelmiségiként már hosszú évek óta elkötelezetten kiáll a nemzetiségi és általános emberi jogok tiszteletben tartása mellett. Legutóbb nemzetközi nyilvánosság előtt bírálta a román kormány nemzetiségi politikáját és az ezzel összefüggő terület- és településrendezési terveket. Ezt a nemzetiségi politikát és emberi jogi gyakorlatot a nemzetközi közvélemény, számos kormány, egyesület, a nemzetközi és hazai egyházi szervezetek, valamint az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága is elítéli. Jóllehet, a román hatóságok nyíltan és erőszakos eszközökkel nem léptek fel Tőkés László ellen, de temesvári szolgálatából való eltávolítására felhasználják azt az államtanácsi rendeletet, amely egyaránt ellentétes a helsinki dokumentumokkal és nemzetközi normákkal, és amely korlátozza, illetve meghatározza a nagyvárosi letelepedés és tartózkodás lehetőségeit. (68/1976. tv.) Teszik ezt abból a célból, hogy az egyházi előljárók által indított kilakoltatási perben Tőkés László számára kedvezőtlen bírósági döntést hozhassanak, és ennek nyomán a lelkipásztornak el kelljen hagynia gyülekezetét, szolgálati lakását és jelenlegi városát. Megyőződésünk, hogy a közvetlen jogalap csak látszólag támadhatatlan. A folyamatban lévő egyház- és munkajogi eljárás ugyanis durván megsérti a Román Szocialista Köztársaság Alkotmányának 13. és 17. szakaszait. Ha tehát ez az eljárás folytatódik, az nem egyszerűen jogsértést jelent, hanem azt a veszélyt is, hogy Tőkés László feleségével és kiskorú gyermekével együtt teljes létbizonytalanságba kerül. Hasonló veszély fenyegeti közvetlen munkatársait, a mellette kiálló presbitérium és gyülekezet tagjait is.

Ezért kötelességünknek tartjuk, hogy arra kérjük a magyar kormányt: a jelzett nemzetközi dokumentumok alapján emelje fel szavát a román kormánynál Tőkés László védelmében. Javasolja az illetékeseknek, hogy járjanak közben a Román Szocialista Köztársaság főügyészénél a törvényesség betartatása érdekében. Kérjük a magyar kormányt, hogy hasonló lépésre hívja fel a nemzetközi közvéleményt és a Helsinki Záróokmányt aláíró országok kormányait is."[27]

b) Ezután a Titkárság tájékoztatója hangzott el a Minisztertanácsi kabinet 1989. október 4-i döntése alapján az európai nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon rendezendő konferenciájának tervéről, és annak előkészületeiről [28];

c) A Kollégium ügyrendje is megvitatásra és elfogadásra került.[29] Eszerint a Kollégium a jövőben plenáris üléseit az elnök, vagy a titkár összehívására (de a tagok kezdeményezésére is) szükség szerint, de legalább negyedévenként tartja. Az ülések nyilvánosak, azonban minősített többségi szavazás zárt jellegűvé is teheti. A testület állásfoglalásait egyszerű többséggel hozza, a döntéseket az államminiszter javaslat formájában a Minisztertanácsnak továbbítja. A magyarországi nemzetiségek és kisebbségek albizottsága, illetve a határon túli magyarok albizottsága üléseit szükség szerint, körülbelül egyhavonta, a Titkárság vezetője (a tagok is kérhetik) hívja össze. Ezenkívül az elnök, illetve a titkár ad hoc szakértői munkacsoportokat létesíthet, külső szakértőket kérhet fel, és kutatási programokat kezdeményezhet.

Az ügyrendben a Titkárság feladatköre is vázoltatott. A Kollégium munkáját segítendő gondoskodik az ülések megszervezéséről, közreműködik a testület elé kerülő előterjesztések, munkatervek, napirendek és más anyagok előkészítésében, elemzéseket készít a hazai kisebbségek, valamint a határokon túli magyarság helyzetéről, folyamatos kapcsolatot tart a kérdéskörben érintett valamennyi hazai és külföldi politikai, államigazgatási, tudományos és társadalmi szervezettel és intézménnyel. Munkája érdekében az állami szervektől információkat, tájékoztatót kérhet.[30]

d) Végezetül a Titkárság által beterjesztett kollégiumi munkaterv megvitatása volt soron. A titkársági beszámolót a hazai kisebbségek helyzetéről, valamint a kollégiumi tagságtól származó elképzelések, igények figyelembevételével összeállított munkatervi javaslatokat, vagyis a Kollégium teendőinek hat hónapra előre összeállított, ülésekre lebontott vázlatát az ülés résztvevői egyhangúan elfogadták. Ezzel kap-

[27] Az erdélyi magyarsággal kapcsolatos fejleményekről lásd a megfelelő fejezetet.

[28] A konferencia sorsáról lásd a dobogókői nemzetközi konferenciáról szóló fejezetet.

[29] Pozsgay Imre 1989. december 4-én kelt kézjegyével lett az ügyrend hivatalos.

[30] Ez akkor lesz igazán érdekes, amikor ezek az információk nem jutnak el a Titkársághoz. A titkárság teendőiről lásd bővebben a mellékletben fellelhető működési szabályzatot.

csolatban a következő hangsúlyok és kérdések kiemelése, feladatok pontosítása történt:

A Kollégium tagjai közül ismét többen felhívták a figyelmet a Kollégium elnevezésének megváltoztatására. A kialakult vita tükrözte a terminológia tisztázatlanságát. A Kollégium többségi szavazással a Nemzeti és Etnika Kisebbségi Kollégium elnevezést fogadta el további használatra. Ezzel összefüggésben is nyomatékot kapott a terminológiai tisztázás szükségessége, ami a nemzetiségi törvény előkészítése során amúgy is megkerülhetetlen feladata lett a testületnek.

A hazai nemzetiségi szervezetek jelenlévő képviselői az egyik legsürgetőbben megvitatandó témaként rámutattak, hogy az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvénytervezet nem biztosítja a nemzeti és etnikai kisebbségek jövőbeli parlamenti képviseletét. Többen, így a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének főtitkára, is felkérték a Titkárságot, hogy az Igazságügyi Minisztériummal együttműködve vizsgálja meg, milyen lehetőség van e hiányosság kiküszöbölésére, mert e kérdés előreláthatólag a következő parlamenti ülésen is felvetődik majd. A Kollégium több tagja sürgette a nemzeti, illetve kisebbségi törvény mielőbbi kidolgozását és elfogadását. A KSH képviselője felajánlotta a Hivatal együttműködését a nemzetiségi szövetségeknek és szervezeteknek az 1990. évi népszámlálás nemzetiségpolitikai elveinek és módszereinek megvitatásában. Többen szorgalmazták, hogy a hazai nemzetiségek egyik legégetőbb gondját, az oktatás helyzetét a Kollégium mielőbb tűzze napirendre. E tárgyban a művelődési tárca ígérte meg, hogy tájékoztatót, illetve javaslatokat készít. Cigány képviselő vetette fel, hogy a készülő tájékoztatási törvény tiltsa meg a sajtónyilvánosságban és más fórumokon a származásra való utalás diszkriminatív és sértő gyakorlatát. A hazai nemzetiségek képviselői kérték az anyanemzeti tömegtájékoztatási eszközök Magyarországon való terjesztésének, illetve vételi lehetőségeinek a megvitatását is.

Számos kérdés, probléma merült fel a határon túl élő magyarsággal kapcsolatban is. A Kollégium megszavazta, hogy a Titkárság erre vonatkozó konkrét politikai koncepciókat dolgozzon ki. Ezek: a romániai magyarság ügyében követendő középtávú stratégia kidolgozása; a nemzetiségi kutatás, adattár kérdésének áttekintése, koncepciójának kidolgozása; a nyugati magyarsággal való kapcsolattartás új programja; az ENSZ vagy más nemzetközi szervezet (Európa Parlament, Európa Tanács) elé terjesztendő Etnikai kódex tervezetének kidolgozása.

A vita lezárásaként elfogadott munkaterv a későbbiekben néhány esetben kiegészült, illetve annyiban módosult, amennyiben néhány alkalommal eltolódott, elhalasztódott egyes témák megvitatása. Mindazonáltal a Kollégium testületeinek munkája az elkövetkezendőkben 90%-ban a titkársági munkaprogram beosztása alapján folytatódott.

A Kollégium második ülésén is érzékelhető volt, hogy a több évtizede megoldatlan problémákat a tagok nagy érzelmi, indulati töltéssel vetették fel. Különösen áll ez a hazai nemzetiségi szövetségek jelenlévő képviselőire, akiknek többsége indokolatlanul egybemosó kritikával az elmúlt éveket sommásan minősítve fogalmazta meg követeléseit, szinte a jelenlévő kormányzati személyeket vonva felelősségre évtizedes sérelmekért. A hangulatra, a múlt okozta sebek mélységére, a Kollégium még csak alig megkezdett munkáját érintő aránytalan elvárásokra jellemző, hogy például az egyik román nemzetiségű kollégiumi tag még saját szervezete belső ügyeinek a megoldatlanságát is a kormányon, a Kollégiumon kísérelte meg számon kérni. A Kollégiumban aktív szerepet vállaló egyes kisebbségi vezetőkre jellemző volt a továbbiakban is, hogy általánosságban beszéltek történelmi sérelmekről és a konkrétumokban nemhogy a koncepciókig, szakértői javaslatokig, de még a követelések listaszerű megfogalmazásáig sem jutottak el.

Az október 21–23-a között Sopronban megrendezett, a szomszédos országok nemzetiségeinek XIV. találkozóján Tabajdi Csaba már a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság vezetőjeként tartott előadást. Az elhangzottak tulajdonképpen a Kollégium és a Titkárság kisebbségfilozófiájának összefoglalását tartalmazták, ezért nem lehet számunkra érdektelen a fontosabb gondolatok felidézése:

– a közép- és kelet-európai átalakulás destabilizációs helyzetet teremtett, amelyből egy új, békésebb, harmonikus Európa bontakozhat ki. A nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének rendezése azonban mindennek szerves összetevője kell, hogy legyen.

– az összeurópai humanista szolidaritás terjedésének folyamataként szétfoszlóban van a kérdés belügyként való kezelése. Az emberi jogok megsértése mindinkább a nemzetközi figyelem tárgyát képezi, annál is inkább, mivel „az emberi jogi környezetszennyezés" nem áll meg egyetlen szuverén állam határain sem. A kisebbségi jogok nemzetközi szavatolása azonban „még egyáltalán nem megnyugtató, sőt nyugtalanságra ad okot".

– Magyarország eltökélt szándéka a nemzetközi rendezés folyamatának előmozdítása. A Kollégium és Titkárság, amely „végre Jászi Oszkár

óta először politikai kérdésként és nem leszűkítve, művelődéspolitikai kérdésként közelíti meg, és kezeli a nemzetiségi kérdést", Etnikai kódex kidolgozását kezdte el, és azt az Európa Tanács, vagy egyenesen az ENSZ fórumai elé szándékozik terjeszteni. A tervek szerint Magyarország a jövő év első felében az európai kisebbségek nemzetközi konferencáját szeretné megszervezni.[31]

– tény, hogy régiónkat nemzeti és etnikai földrengések rázzák, s a kisebbségi jogok területén számos kedvezőtlen tendencia figyelhető meg. Az I. világháború után „összetákolt" határok még nem váltak jelképessé, sőt. A nemzeti kérdés felvetése görcsöket, védekező reflexeket, manipulált félelemkeltést eredményez. Ma már világos, hogy a „demokráciahiányos, önkormányzathiányos, emberi joghiányos, nyilvánossághiányos politikai berendezkedés", az álinternacionalizmus környezetünkben a nacionalista érdekek trójai falovának is bizonyult.

– a kisebbségeknek mindig van egy objektív, kiszolgáltatott helyzetük, ahogyan egy nagyobb test tömege a kisebb tömegű testeket vonzza. A spontán szívóhatás, asszimiláció ellen tudatos politikai akarat, speciális jogok szükségeltetnek. Mindez nem tekintendő a többség adományaként, nemes gesztusaként, hiszen az valójában a demokrácia tényleges megvalósulásának elengedhetetlen feltétele.

– a hazai nemzetiségi kérdés kezelése tekintetében a magyar kormányzatnak, a a hazai kisebbségek szövetségeinek egyaránt önvizsgálatot kell tartania. Igaz, nem voltak diszkriminációs, erőszakos beolvasztási intézkedések. De miért nem valósultak meg gyakorlatban a nemzetiségek alkotmányban biztosított, és szépen hangzó jogai, miért nem történtek lépések a spontán asszimilálódás megállítása érdekében? Egyaránt égető kérdések a kisebbségi törvény, a helyi önkormányzati önállóság és cselekvőképesség, a toleráns közszellem, a nem nacionalista, vagyis nem kizárólagos és mások ellen irányuló nemzettudat hiánya.[32]

A Titkárság vezetője a konferenciáról hazatérve, október 24-én az első két kollégiumi ülés tapasztalatai és a kritikák alapján olyan javaslattal fordult Németh Miklós miniszterelnökhöz, amely az alighogy kialakult struktúra átalakítását, a nemzetiségpolitika kezelésének gyökeresen új

[31] A különböző nemzetközi jogi vonatkozású elképzelésekről bővebben lásd a megfelelő fejezetet.

[32] Tabajdi Csaba: A demokrácia egy és oszthatatlan – a nemzeti és etnikai kisebbségek problémái. *Kisalföld*, 1989. október 26.

intézményi, államigazgatási módozatát indítványozta. Az elképzelés szellemiségét tekintve megelőlegezte az esztendő múltán, a majdani új kormány által létrehozott duális hivatali megoldást. Eszerint a kollégiumon belül létrehozott albizottsági konstrukció a kisebbségi kérdés két eltérő területének nem kellően markáns szétválasztását jelenti, amely „mind idehaza, mind pedig külföldön széles felületen nyújt támadási lehetőségeket". A hazai kisebbségi és a határon túli albizottság egymástól teljesen eltérő természetű, más-más kezelést igénylő problémákkal foglalkozik, tanácsaik lényegében egymástól függetlenül fogalmazódnak meg. Az ügyek plenáris ülésen való együttes jelenléte viszont „olyan színben tünteti fel az albizottságok munkáját, mintha azok eredményessége csak egymás rovására lenne biztosítható".

„Számos hazai szakértő, a kisebbségi szervezetek képviselői, valamint hitelt érdemlő szlovákiai magyar vezetők is mind nyíltabban fogalmazzák meg: a kormány kisebbségek ügyében követett politikájának az növelné a hitelét, ha kormányszinten, szervezetileg is elkülönülne a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túl élő magyarság ügyeinek kezelése."[33] Hiába nemzetiségi származású a hazai albizottság 70%-a, a magyarországi nemzetiségeket ez nem nyugtatja meg, határozott igényük a kisebbségi vezető irányítása mellett, túlnyomórészt ugyancsak kisebbségi származású szakértői gárdával felálló önálló államigazgatási szervezet létrehozása.

Indokoltnak tűnik az albizottságok kibővítésével két elkülönült kollégiumnak, mint tanácsadó testületeknek és ugyancsak két titkárságnak a létrehozása. A hazai kisebbségi kollégiumban és titkárságban biztosítani kellene a nemzetiségi származásúak többségi részvételét, a titkárság vezetőjét – miniszterhelyettesi rangban – is közülük kiválasztva. A jelenleg működő Titkárság a továbbiakban a határon túl élő magyarsággal foglalkozna. Ez az átalakítás számottevő költségek nélkül megvalósítható, tiszta viszonyokat teremtene a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyeinek kezelésében, belpolitikai hatását tekintve a „hazai kisebbségek körében egyértelműen kedvező fogadtatásra lelne, hisz saját ügyeiket –

[33] A szétválasztást a hazai kisebbségi vezetők is kezdeményezték. Kifogásolták azt is, hogy határon túli magyar foglalkozik ügyeikkel (Bíró Gáspár). Többen a cigányügy külön testületben való kezelését javasolták.

kormányzati szinten is – ők maguk intézhetnék", és egy ilyen döntés nemzetközileg is példaértékű.[34]

A javaslat túl radikálisnak tűnt a döntéshozók előtt, egy, a kezdeti lépéseknél tartó, igazából még kipróbálatlan szervezeti struktúrán kívánva változtatni. A felvetés nem kapott igazán komoly figyelmet, lényegében és rövid idő alatt elvetették. A későbbiekben a Kollégium átalakítását a Titkárság többször is szorgalmazta, de soha nem került komolyan napirendre. A javaslatot végül is az Antall-kormány valósította meg. A kisebbségi származás, mint alkalmassági kritérium azonban akkor már nem volt igazán indokolt. A Kollégium és a Titkárság idején még igen, hiszen mindkettő érdekképviseleti funkciót is ellátott, holott az államigazgatásnak normális esetben „etnikailag vaknak" kellene lennie. Azóta a kisebbségek ez irányú követelése mellett egyedül a nyelvtudás hozható fel praktikus szempontból indokként.

Az október 11-i plenáris ülés, az ügyrend, a munkaterv elfogadásával az albizottságok és a Titkárság megalakulásával, a struktúra és a feladatok kirajzolódásával a Kollégium működésének első, kezdeti szakasza lezárult, megkezdődhetett az igazán érdemi, a kisebbségek konkrét problémáinak megoldásán fáradozó munka. A következő hét hónap tevékenységét a továbbiakban nem kronologikus sorrendben dolgozzuk fel. Célszerűbbnek tűnik az egyes fontosabb témák területén történtek külön-külön vázolásával kísérelni meg átfogó képet adni annak jelentőségéről és eredményeiről, amit a Kollégium a magyarországi nemzeti és etnikai, valamint a határokon túli magyar kisebbségek érdekében a kisebbségvédelem terén véghezvitt.

[34] Titkársági feljegyzés Németh Miklós miniszterelnök és Pozsgay Imre államminiszter részére. *NET/4/89.*, 1989. október 24., 1–3. o.

A KOLLÉGIUM KÍSÉRLETE A MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGEK SZÁMÁNAK MEGHATÁROZÁSÁRA

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek reális helyzetének felméréséhez alapvető adatok sem álltak 1989–1990 fordulóján a szakemberek, az államigazgatás rendelkezésére. Így a kisebbségek demográfiai viszonyait, az egyes nemzetiségek létszámát a megbízhatatlan és egymásnak ellentmondó becslések, a valóságot ténylegesen nem tükröző népszámlálási adatok alapján mindaddig nem sikerült egyértelműen és megközelítő pontossággal meghatározni.

A Kollégium megalakulásakor azzal a problémával került szembe, hogy az eredményes és hatékony munka elkezdéséhez a szükséges információk, adatbázisok hiányoztak. A sürgős feladatok egyikeként a valós helyzet tényfeltárására is alapos figyelmet kellett fordítani, hogy a továbbiakban Titkárság a hazai kisebbségeket illetően objektíven tájékozott legyen.

Ebben az összefüggésben a tízévente végrehajtott, s éppen 1990 januárjában esedékes újabb népszámlálás kedvező alkalmat nyújtott arra, hogy a felmérés során a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos feladatok és igények szempontjai az eddigieknél jobban érvényesülhessenek és ezáltal rövid időn belül megszüntethető legyen az az információs vákuum, amelyben a Titkárság és a Kollégium dolgozni volt kénytelen.

ELŐZMÉNYEK

Magyarországon az első nemzetiségi statisztikákat a 18. század második felében készítették. Bél Mátyás, majd később Vályi András, 1836–40 között pedig Fényes Elek munkái tartalmaztak a Magyar Királyság területének nyelvi megoszlására, az egyes helységekben beszélt nyelvekre vonatkozó adatokat. Majd 1851-ben a Bach-féle közigazgatási rendszerben készült az ország népességének anyanyelv szerinti megoszlásáról felmérés. Harminc esztendővel később vált rendszeressé, hogy a népszámlálások felvételi programjában szerepeltek a népesség nemze-

tiségi összetételére vonatkozó közvetlen kérdések.[35] 1880-tól az 1941-es népszámlálásig a közvetett kérdésfeltevés technikája alapján végig az anyanyelvre és a beszélt nyelvre kérdeztek rá, s ez jellemezte az 1970-es adatgyűjtést is. Az 1941., az 1960. és az 1980. évi népszámlálás kérdőívein a nemzetiség konkrét kérdése is szerepelt. A nemzeti és etnikai kisebbségek számát illetően az első típusú népszámlálások csak becslésre adnak lehetőséget, míg az utóbbi háromból bevalláson alapuló adatok állnak rendelkezésre.[36]

Európa számos országában (Albánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Írország, Portugália,) egyébiránt ma sincs a népszámlálásokkor nemzetiségi statisztika. Ahol végeznek ilyen jellegű felméréseket, ott is eltérő módon közelítik meg a kérdést, van ahol a nemzetiséget, van ahol a nemzetiséget és az anyanyelvet is kérdezik, van ahol csak az utóbbit. Heterogén hazai hagyomány és nemzetközi minta állt tehát rendelkezésére a kérdéssel foglalkozó magyar szakembereknek és a Kollégium tagjainak.

A statisztikák, a rendelkezésre álló adatok bősége ellenére a népszámlálásra fordított különös figyelem a Kollégium részéről nem volt indokolatlan. Az első népszámlálások óta nem sikerült ugyanis olyan módszert kidolgozni, amely alapján ténylegesen megbízható adatokat lehetett volna nyerni a kisebbségek számáról.

A népszámlálások eredményeit ugyanis meglehetős fenntartásokkal kell kezelnünk. Az anyanyelv alapján becsült népesség általában jóval meghaladja a bevallott nemzetiség szerinti adatokat, valóságtartalmuk erősen vitatható. Egyes vélemények szerint a kisebbségi nyelvet anyanyelvként megjelölő személyeket nem lehet nemzetiségieknek tekinteni, ha ők magyar nemzetiségűeknek vallják magukat. Azonban ezzel az állásponttal szemben is súlyos érvek hozhatók fel. A népszámlálások nemzetiségi eredményei változásainak egyenetlenségeiből arra lehet következtetni, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó állampolgárok identitásuk öndefiniálásakor nagyon sok az externális, külsődleges tényező. A bevallásokra jelentős hatást gyakorol ugyanis a mindenkori politikai helyzet, a kisebbségi lakosság különböző valós vagy vélt

[35] Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság* 1980/8., 87–111. o.; Fehér István: *Az utolsó percben* 51. o.

[36] Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. *Régió*, 1995. 3. sz. 3–33. o.

sérelmei, félelmei, a haza és az anyanemzet viszonya a kérdéses időpontban, de még a kérdezőbiztos magatartása is.

A kutatók között általánosan elfogadott nézet, hogy a legreálisabb nemzetiségi eredmények az 1941. évi népszámlálásból állnak rendelkezésre; a második világháború szörnyűségei, az azt követő lakossági át- és kitelepítések, valamint az ötvenes évek eleji jugoszlávellenes propaganda, a Rákosi- és Kádár-rendszer homogenizáló törekvéseinek hatása a népszámlálások nemzetiségi eredményeiben – mint jelentős torzító elem – világosan érzékelhetők. Nem véletlen, hogy Magyarországon azóta is kevesen vállalják akár a nemzetiség, akár az anyanyelv bevallását, s a kettő közül az előbbit kisebb számban.[37] A németek például röviddel a II. világháborút követően keserűen tapasztalhatták, mekkora balgaság volt 1941-ben jóhiszeműen bevallani nemzetiségi hovatartozásukat, hiszen többnyire ez alapján válogatták ki a kitelepítendő személyeket. A tapasztalat persze máig hat, s egyebek mellett meghatározza nemcsak a maradvány hazai németség, hanem a többi kisebbség gyanakvó, bizalmatlan attitűdjét a népszámlálások kisebbségi létet firtató kérdései iránt. Egyebek mellett, hiszen a múltban elszenvedett sérelmek egyedül nem magyarázzák a statisztikai kimutatások és a más módszerekkel becsült létszámok közötti óriási különbségeket.

A népszámlálások alkalmából világosan csupán az derül ki, hányan vannak a kisebbségek köreiben, akik nemzetiségüket tudatosan, nyíltan merik vállalni, „hányan küzdötték le magukban a nemzetiségükért a múltban elszenvedett hátrányok utóhatásait".[38] A bevallás ugyanis nem névtelen, s habár az adatok titkos kezelésére törvényi garancia van, a kisebbségekhez tartozó állampolgárok jelentős részét ez soha nem nyugtatta meg. Erősen valószínű, hogy Magyarországon a többségi nemzethez ténylegesen asszimilálódtak mellett a nemzetiségiek nagy része tényleges kisebbségi identitással (is) rendelkezik, ám ez a hovatartozás bizonytalan, bátortalan, a köz, a statisztikák nyilvánossága elől elrejtett, a szűkebb közösség (család) keretein belül megélt önazonosság. A valóságban tehát a magukat magyar nemzetiségűnek valló, de a nemzetiségi nyelvet anyanyelvként vagy második nyelvként beszélők – de esetleg

[37] A jelenség persze nem csak Magyarországon érvényes, hanem szinte általános, a mértéke különböző, a kisebbséghez tartozók egy, a tértől, időtől, helyzettől függő része mindig elhallgatja a hivatalos statisztikákban identitását.

[38] Fehér: *i. m.* 50. o.

még azt sem bevallók – között találjuk meg a nemzeti és etnikai kisebbségek kulturális, oktatási, hagyományápolási igényekkel, szükségletekkel vagy identitásuk megőrzésének, ápolásának szándékával rendelkezők tömegeit.

A népszámlálások nemzetiségi eredményei az ismertetett problémák miatt kétségkívül vitathatók, azonban jobb, megbízhatóbb, a „rejtett identitást" statisztikailag feltárni képes módszert, adatbázist még nem találtak fel. Vagyis a népszámlálási mutatókat lehet vitatni, kritizálni, de jobb híján el kell fogadni, mint kiinduló, viszonyítási alapot. Trendszerű következtetések levonhatók belőle, így például a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek esetében a statisztikák tanúsága szerint a nemzetiséget vállalók száma rohamosan, az anyanyelvet bevallók száma gyengébb ütemben csökken.

Mindemellett a népszámlálások kiegészítéseként a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek számának pontosabb meghatározása érdekében a Központi Statisztikai Hivatal 1949 óta több kísérletet is tett.

Időrendben az első az 1955. évi becslés. Ennek alapja az 1941. évi népszámlálás nemzetiségi eredményei voltak – eszerint a trianoni területen nemzetiség szerint 400 ezer, anyanyelv szerint 660 ezer nem magyar nemzetiségű élt –, amelyet a háborús veszteségek, a kivándorlás becsült, a lakossági át- és kitelepítések nyilvántartásokból ismert számával, valamint a jellemző demográfiai változások alapján módosítottak. A becslés szerint az ország területén 1955-ben kb. 200 ezer „kisebbségi honpolgár" élt. A hivatalos 1949. évi népszámlálás pedig azt mutatta ki, hogy az ismert események miatt (kitelepítés, lakosságcsere, asszimilációs politika) a nemzetiségek létszáma drámaian lecsökkent, a németeké például az 1941-es 500 ezerről 40 ezerre, a szlovákoké 140 ezerről 13 ezer főre, összesen a népszámlálás 100 ezer nemzetiségit, illetve 128 ezer nemzetiségi anyanyelvet beszélő személyt jelzett.[39] Ugyanekkor a nemzetiségi szövetségek – amelyeknek vezetői akkor és azóta sem vonták azt kétségbe, hogy Magyarországon a népszámlálások során semmiféle adminisztratív, vagy politikai nyomást nem alkalmaztak – kb. 505 ezerre becsülték az adatot. A nemzetiségi szövetségektől származó információ-

[39] Hoós János: A magyarországi nemzetiségek reális demográfiai helyzete, az 1990. évi népszámlálással kapcsolatos nemzetiségi igények és feladatok. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium 1989. október 24-i hazai albizottsági ülésére készült *KSH előterjesztés*. 1–5. o.

ókkal azonban szintén óvatosan kell bánni, többségük minden bizonnyal túlbecsülte-túlbecsüli saját kisebbsége lélekszámát.

1960-ban ismét lényegesen kevesebben vallották magukat valamely nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozónak (124 ezren), mint az az anyanyelv, beszélt nyelv (175 ezer) vagy a nemzetiségi szövetségek becslése alapján várható lett volna. A népszámlálás adataival szemben felmerült problémák ismeretében ekkor kezdett formálódni egy újabb, a számításokat helyettesítő becslési módszer, amelynek alapja az adott település lakosságát ismerő, elfogulatlan helyi személyekből álló társadalmi bizottság véleményezése volt. Az első ilyen jellegű felmérésre 1963-ban, Baranya megye egyik járásában került sor, majd tíz évvel később, az 1970. évi népszámlálást követően (amely csak az anyanyelvre kérdezett rá és 156 ezer nem magyar anyanyelvűt mutatott ki), az egész megyére kiterjesztették. Az egyes bizottságok helyi ismereteik alapján lakásonként végezték el a becslést – adatfelvételre, az állampolgárok megkérdezésére nem került sor –, figyelembe vették az együtt lakó személyek anyanyelvét, beszélt nyelvét, kulturális és népviseleti szokásait, a felmenők nemzetiségi hovatartozását, és egyéb olyan előttük ismert tényezőket, amelyek az objektív megítélést lehetővé tették.

E két próbának is tekinthető kiegészítő vizsgálat után 1980-ban a népszámláláshoz kapcsolódva sor került a módszer országos alkalmazására. A pótlólagos vizsgálatot nem minden településre terjesztették ki, hanem arra az 506 községre, amelyben a nemzeti és etnikai kisebbségek száma vagy aránya az 1941-es adatok szerint meghaladta a 200 főt, illetve a 10 százalékot. A vizsgálatba azonban nem vontak be városokat még akkor sem, ha – mint pl. Baja, Békéscsaba, Mohács, Sopron, Szarvas és Tótkomlós esetében – nyilvánvalóan nagy arányú és létszámú nemzetiségi népesség lakott ott. A településlistát a vizsgálat megkezdése előtt a Központi Statisztikai Hivatal a nemzetiségi szövetségekkel egyeztette.

A módszer elvi szempontok alapján és a gyakorlati kivitelezés terén is erősen vitatható volt, a kapott eredményeket ezért szintén nem lehet teljesen megbízhatónak értékelni. Mindazonáltal a nyert adathalmaz mindenképpen alkalmasnak bizonyult arra, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek demográfiai helyzetéről a népszámlálásoknál jóval objektívebb képet nyújtson. Az 1980. évi hivatalos népszámlálás adatai szerint a nemzetiségi megoszlást tekintve már csak mindössze 71 ezer, az anyanyelv alapján 130 ezer magyartól eltérő nemzetiségű személy élt Magyarországon. Eközben az 506 községben lefolytatott, 884 ezer embert érintő vizsgálat azt mutatta ki, hogy ezeken a településeken 155 ezer személy

tekinthető egyértelműen nemzetiséginek, további 59 ezer beszélte anyanyelvként valamelyik kisebbség nyelvét és volt nemzeti identitását illetően magyar vagy vegyes érzelmű, végül 71 ezer volt azoknak a száma, akik nyelvileg már asszimilálódtak, de kettős identitással, vagyis a magyar mellett kisebbségi identitással is rendelkeztek. E kiegészítő adatfelvétel alapján a KSH a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek számát országosan több mint 350 ezer főre becsülte. A vizsgálat és a becslés eredményeit a Magyarországon élő nemzetiségek érdekképviseleti szervei is tudomásul vették és elfogadták.[40]

A KOLLÉGIUM TEVÉKENYSÉGE

Az 1990. évi népszámlálás tervezett kérdőívei ismét tartalmazták a nemzetiség kérdését. A nemzetiségi eredmények valóságtartalmának javítása érdekében a Kollégium hazai albizottsága már első, 1989. október 24-i ülésén megvitatta a népszámlálás nemzetiségpolitikai elveit.

Az ülésen a népszámlálás szakmai irányítója, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke számolt be az előkészületekről. Eszerint a nemzetiségre a korábbi gyakorlatnak megfelelően a következő útmutatás szerint kérdeznek rá: „minden befolyástól mentesen és az anyanyelvtől függetlenül azt a nemzetiséget kell megjelölni, amelyhez tartozónak az összeírt személy érzi és vallja magát". Az adatok persze várhatóan ismét kisebb nemzetiségi népességet fognak kimutatni, mint a valóság.[41] A felvételi eredmények valóságtartalmának növelése érdekében a KSH nélkülözhetetlennek tartotta, hogy az adatfelvétel végrehajtásáért felelős helyi szervek a nemzetiségi településeken, településrészeken az adott nemzeti és etnikai kisebbség nyelvét is beszélő, lehetőség szerint magukat valamely nemzetiséghez tartozónak valló személyeket kérjenek fel a számlálóbiztosi teendők ellátására.

Az eredményeket pozitívan befolyásolná az is, ha a nemzetiségi szövetségek helyi aktív tagjaikon keresztül tevőlegesen és közvetlenül részt vennének az adatfelvétel előkészítésében és lebonyolításában. De közvetett módon a népszámlálás kisebbségi közegben történő népszerűsí-

[40] Uo. 3. o., a különböző népszámlálások pontos eredményei a táblázatokat tartalmazó mellékletben találhatóak.

[41] Uo. 4. o.

tésével, céljainak ismertetésével, az adatok titkosságának, az adatfelhasználás törvényben meghatározott kereteinek ismertetésén keresztül a felmerülő aggályok lecsillapításával, eloszlatásával is elősegíthetik a valósághű nemzetiségi adatok összeállítását.

Az előadó javasolta, hogy az 1980. évi társadalmi minősítéshez hasonló módszer alapján – amennyiben igény és lehetőség van rá – most is érdemes lenne a kiegészítő nemzetiségi vizsgálatot elvégezni. Ennek a pénzügyi fedezetét a népszámlálás jóváhagyott költségvetése nem tartalmazta, a Kollégium ülése a felvetést elfogadva a KSH ilyen irányú hiteligényének támogatását határozta el.[42]

Az albizottság konszenzuális állásfoglalása még a következő, szakmai és gyakorlati szempontok alapján egyaránt alapvető fontosságú igényt támasztotta a KSH illetékesei felé: elégtelennek találta a népszámlálási kérdőív nemzetiségi hovatartozást illető részét és a kiegészítő vizsgálatot sem tartotta önmagában kielégítő módszernek arra, hogy teljes képet adjon a kisebbségek számáról. Ezért azt kérte, hogy a kérdőíven pótlólagosan szerepeljen a kettős kötődés, mint további hovatartozási, identitásmeghatározó kategória (magyar-német, magyar–román, magyar–cigány stb.) is, mivel a hazai nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek közül sokan csak így tudják önazonosságukat megfogalmazni.

A Kollégium november 29-i plenáris ülése újra állást foglalt a népszámlálással összefüggő nemzeti és etnikai kisebbségi igények ügyében. Hogy minderre miért került sor, azt megtudhatjuk a Titkárságnak a KSH vezetőjéhez intézett leveléből: „A Kollégium mélységes sajnálatának és értetlenségének adott hangot, hogy a KSH a kisebbségek statisztikai felmérésével kapcsolatos javaslatoktól, nevezetesen a kettős kötődések feltárását lehetővé tevő további kérdések beiktatásától elzárkózott. A Kollégium fontosnak tartja, hogy megbízható adatokkal rendelkezzünk a kisebbségekről, mert eredményes kisebbségi politika enélkül nem valósítható meg. . A további kiegészítő adatfelvételeket a Kollégium fontosnak ítéli, de nem tartja alkalmasnak arra, hogy megbízható képet adjon például a nagyvárosokba elvándorolt kisebbségekről." A népszámlálással kapcsolatos kollégiumi javaslatok „költségigénye megíté-

[42] A NEKK hazai albizottsága 1989. október 24-i ülése által elfogadott „Ajánlás az '990. évi népszámlálás nemzetiségi eredményei valóságtartalmának javítása érdekében" c. dokumentuma.

ni, összeírástechnikai kérdésekben látta, hiszen a nemzetiséget és az anyanyelvet érintő kérdések tartalmi megfogalmazásai mögött több évtized népszámlálásainak tapasztalata húzódik meg. A hivatal „szilárd" véleménye szerint, „a nemzetiségi lét és anyanyelv vállalása nem népszámlálási kérdés, abban a nemzetiségi politika múltja és jelene tükröződik. A népszámlálás által kimutatható nemzetiségi lélekszám, annak időbeni változása nemcsak a természetes asszimiláció és a demográfiai folyamatok hatásának következménye, hanem a nemzetiségi politika tükre is."[46]

Vagyis a népszámlálási felmérések nem a kisebbségek létszámának tudományos pontosságú megállapítására szolgálnak, és velük szemben nem lehet többet elvárni, mint az időbeli összehasonlítások lehetőségét, illetve azt, hogy az így nyert adatok kiindulópontját képezhetik a valós adatok becslésének. Reális és megbízható adatokra majd csak akkor lehet számítani, amikor már hosszú ideje kisebbségbarát környezet, pozitív nemzetiségi politika érvényesül az országban és ezáltal a nemzeti és etnikai kisebbségek bátran, bizalommal és fenntartás nélkül vállal(hat)ják identitásukat. Addig is a kisebbségek számát illetően csupán becslésekre szorítkozhatunk, amelyek pontosságán a már kipróbált kiegészítő nemzetiségi adatfelvétellel lehet javítani. A KSH tehát a népszámlálás során a kisebbségek ügyében minden lehetségest megtett, s a továbbiakban kiegészítő nemzetiségi összeírás végrehajtását kezdeményezte.

Az albizottság ülésének hozzászólói más logika alapján viszonyultak a problémához. Eszerint a sikeres nemzetiségi politika egyik alapvető feltétele a kisebbségek valóságos helyzetének feltárása, amelyhez a népszámlálás – ha benne a megfelelő szempontok érvényesülnek – óriási segítséget nyújthat, illetve nyújthatott volna, sokkal több lehetőség rejlik egy ilyen típusú felmérésben, mint ahogy azt a KSH állítja. A felszólalók ebben a szellemben kifogásolták a kettős kötődésre való rákérdezés elmulasztását, a kisebbségek tájékoztatását és bátorítását célzó megelőző és korábban beígért propaganda hiányát, valamint azt, hogy a kérdezőbiztosok sok esetben kérdezés nélkül, önkényesen írták be a „magyar" nemzetiséget.

[46] A KSH állásfoglalása a népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi eredményeiről. NEKK hazai albizottság 1990. január 23-i ülés jegyzőkönyvének 5. sz. melléklete.

A Kollégium a leginkább fájlalt pontra, a kettős kötődésekre való rákérdezés hiányára vonatkozó kritikára azt a választ kapta, hogy a kettős identitás mérése a népszámlálásnál finomabb módszert kíván, de ettől függetlenül is az erre vonatkozó igény a KSH-hoz akkor érkezett be, amikor a „kérdőívek már készen voltak".

A vitában az érdekelt felek nem jutottak közös álláspontra, bár önmagában a vélemények utólagos közeledése sem segíthetett volna azon, hogy a népszámlálás ilyen lebonyolításával a nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének tisztázása szempontjából ritka alkalmas pillanatot sikerült elszalasztani.

Az 1990-es – évtizedek óta az első „szabad" – népszámlálás eredményei azonban így is sok érdekességet tartalmaznak. Az összlakosság 2,2%-a, 232 751 személy nyilvánította magát valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozónak. Ebből 142 683 fő vallotta magát cigánynak (1980-ban mindössze 6404-en). Megjegyzendő, hogy az államszocialista rezsim a cigányságot nem tekintette önálló nemzetiségnek, ezért a népszámlások során a magukat cigány nemzetiségűnek vallókat az „egyéb nemzetiségűek" csoportba sorolták. Továbbá mintegy 30 000 fő nyilvánította magát németnek, 13 500 horvátnak, 10-10 ezer szlováknak illetve románnak, 3000 szerbnek, 2000 szlovénnek és 20 ezren egyéb más nemzetiségűnek a 10,4 millió magyarországi lakosból.

Az anyanyelv szerinti megoszlás alapján készített felmérés 152 000 kisebbségit mutat, a különbség jórészt abból adódik, hogy a cigányság nagy része magyarul beszél, s csak 48 000 fő jelölte meg a cigány nyelvet anyanyelvként. A nyelv alapján 37 500 német, 17 500 horvát, 12 700 szlovák, 8700 román, 3000 szerb, 2600 szlovén és 22 000 egyéb anyanyelvű kisebbségi állampolgár élt Magyarországon.[47]

A két adatsor egy-egy kisebbség esetében más és más eltérést mutat: a cigány és a román kisebbségi csoport nemzetiség szerint nagyobb lélekszámú, a magyarországi németek, horvátok, szlovákok és szlovének az anyanyelvet tekintve „vannak többen", míg a szerb etnikum esetében marginális az eltérés. Ennek okai sokrétűek, az okok feltárása mindegyik kisebbség esetében többoldalú elemzést igénylő feladat. Két következtetés azonban rögtön levonható az adatokból:

– Magyarországon jelentős azoknak a nem magyar anyanyelvűeknek a száma, akik magukat magyar identitásúaknak mondják;

[47] A pontos adatokat lásd a táblázatokat tartalmazó mellékletben.

– összességében a két rákérdezési technika számsoraiból, a nem magyar anyanyelvűek alacsonyabb számából is kiderül, hogy nemzeti identitás létezhet-létezik az anyanyelv elvesztése után is.

Az etnikai és nemzeti kisebbségi szervezetek az 1990-es népszámlálás adatait sem fogadták el hitelesnek, és saját becsléseiket alkalmazzák a továbbiakban is. Ezek többszörösei a hivatalos adatoknak. A cigányság vezetői átlagosan 6-700 ezer főt számláló cigány etnikumról beszélnek, a német kisebbség 200 ezerre, a szlovák 100 ezerre (ez mintegy tízszerese a hivatalos számnak!), a horvát 80 ezerre, a román 25 ezerre, a szerb és a szlovén 5-5 ezerre becsüli önnön létszámát.[48]

Az 1990-es népszámlálás újdonságaként a szocializmus évtizedei alatt hivatalosan elismert négy kisebbség – német, román, szlovák és „délszláv" (már háromfelé bontva) – mellett az eddig egyéb kategóriába sorolt népcsoportokról most egyenként is megjelentek információk. Az „új kisebbségek" – görögök, bolgárok, örmények, lengyelek, ukránok és ruszinok – létszámáról nyert adatok és a kisebbségek által adott becslések között különösen nagyok a különbségek. A népszámlálás szerint például az örmény anyanyelvűek száma 37 volt, míg az örmény vezetők 1500 örményről beszélnek, a görögök 3000-re becsülik saját létszámukat szemben a népszámlálás 1640 fős adatával, a lengyelek esetében 10 000 és 3788 a két kérdéses szám.[49]

A statisztikai és a becsült adatok nagymértékű eltérését a kisebbségi vezetők a hivatalos adatfelvételek, a népszámlálások metodológiai, módszertani hibáinak hangsúlyozása mellett főként a kisebbségeket a múltban sújtó traumákkal, illetve az abból eredő erős félelemérzettel magyarázzák. A múltbeli sérelmek tagadhatatlanul jelen vannak a kisebbségek – főként a németek, „délszlávok", a zsidóság, cigányság stb. – tudatvilágában, azonban e tényező fő magyarázó faktorként való használata erősen megkérdőjelezhető. Elég csak a horvátok nyolcszoros és a szerbek, szlovének alig kétszeres adatbeli eltérésére utalni, miközben a 40–50-es évek fordulójának délszláv-ellenes politikája egyaránt és egyenlő mértékben sújtotta a három kisebbséget Magyarországon.

Használhatóbb és valósághűbb magyarázatnak tűnik a Titkárság által a népszámlálás előkészítése során nem véletlenül javasolt „kettős identitás" kategóriája. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekhez

[48] Báthory János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. Kézirat, 1996, 6–7. o.
[49] *Uo.* 7. o.

tartozó személyek nagy részének identitása nem egyértelmű, bizonytalan, több irányú kötődés jellemzi. A kisebbségi kettős, illetve többes identitás elemeinek meghatározása, kutatása rendkívül bonyolult és szerteágazó feladat, e téren van talán a magyarországi kisebbségkutatásnak a legnagyobb adóssága. Mindez a lemaradás a Kádár-rendszer öröksége, adottság, amelyet természetszerűleg nem lehet néhány hónap, de néhány év alatt sem behozni.

Ugyanakkor a hivatalos és a nemzetiségektől származó adatok közötti eltérések okainak számbavétele során arról az általánosnak mondható jelenségről sem szabad megfeledkezni, hogy a kisebbségi vezetők politikai és lélektani okokból túlbecsülik népcsoportjuk létszámát. Vélhető feltételezésük szerint a nagyobb létszám mindenképpen növeli az adott kisebbség tekintélyét és súlyát mind a társadalomban, mind a politikában. E motiváció késztethette nyilvános szerepléseken a cigányság egyes vezetőit, hogy több mint egymillió cigány állampolgárról beszéljenek. Másrészt a kisebbségi vezetők nehezen veszik tudomásul a természetes asszimilálódás tényét, és történeti statisztikai adatokból kiindulva demográfiai, matematikai módszerekkel vezetik le, hogy mennyinek kellene lennie ma a népcsoport létszámának, s ők ezt a számot fogadják el igaznak és valósnak, nem véve tudomást a társadalomban lejátszódó folyamatokról.

A Kollégium és a Titkárság a kisebbség demográfiai viszonyai szempontjából nem igazán értékelhető népszámlálás lezajlása után sem tett le arról, hogy megbízhatóbb adatokra tegyen szert. Az 1990. évi parlamenti illetve helyhatósági választások újabb – a népszámláláshoz képest kétségtelenül kevésbé alkalmas – lehetőséget kínáltak arra, hogy a választási procedúrához kapcsolódva a nemzeti és etnikai kisebbségi állampolgárok számarányáról használható információkat lehessen nyerni.

Így merült fel a Titkárságon 1989 végén – amikor világossá vált, hogy a népszámláláskor a KSH nem fogja figyelembe venni a Kollégium javaslatait – a kisebbségek országos anonim népszámlálásának elképzelése. A gondolat Kovács Péter nemzetközi jogásztól származott, aki hiteles nemzetiségi kataszter elkészítéséről kidolgozott vázlatát eljuttatta a Titkárságnak, ahol kedvező és felkarolandó kezdeményezésnek találták. Eszerint az országgyűlési választások első fordulóján, mintegy „melléktermékként" a kisebbségek országos szintű, név nélküli, anonim felmérésére kerülne sor, amelyet technikailag a névtelen szavazólapokon az egyes kisebbségek felsorolásával – a „magyar"-ral együtt, hogy a kettős kötődés is mérhető legyen – lehetne lebonyolítani, ahol az

állampolgár annyi kisebbséget jelöl meg, ahányhoz tartozónak érzi magát. A választási szervek, a kisebbségi szervezetek hatékony segítségével, a társadalom megfelelő informálása, felkészítése, illetve a választásokon való minél nagyobb arányú részvétel esetén a módszer alapján minden eddiginél pontosabb adathalmazt lehetne a kisebbségek számáról nyerni. Ezzel a népszámlálásoktól eltérően „biztosítva lenne a személytelenség", amely a kisebbségek érthető igénye, ugyanakkor településenként kiderülhetnének a nemzetiségi viszonyok és reálisan felmérhetővé válna például az igény a nem magyar oktatásra, művelődésre.[50]

A Titkárság elképzelése az Európa Tanács kisebbségi ügyekben illetékes szakértőinek elismerését is elnyerte. 1990 februárjában a kölcsönös információcsere során a hazai kisebbségpolitika tervezett lépései között ez a kérdés is felvetődött. A helyhatósági választásokhoz kapcsolt anonim bevalláson alapuló etnikai területi, helyi kataszter koncepciója a strassbourgi szakértők szerint is megfelelő eredményeket hozhatott, de kerülni kellene az etnikumra-nemzetiségre való rákérdezést – mivel az nem tükrözné a kettős kötődést –, s helyette inkább a nyelvhasználatra irányulhatna a feltett kérdés (ami viszont ismét szűkítő értelmezést jelentene, miszerint az anyanyelv, a beszélt nyelv használata eleve meghatározza az etnikai identitást, ami a magyarországi nemzetiségek esetében a valós létszám töredékét mutatná ki). Fontosnak tartották, hogy az érintett nemzetiségi szövetségek mozgósítsanak az aktív válaszadásra, a félelmek csökkentésére pedig a lapon eleve részletesen ismertetni kellene a felmérés célját. A strassbourgi tisztviselők minden további nélkül vállalható jószolgálati szerepnek és technikailag is lehetségesnek tartották az Európa Tanács bevonását a koncepció véglegesítésébe, bevezetésébe, az adatok őrzésébe, erről komoly szakértői szinten kellene tárgyalni. Vagyis ha Magyarország egy ilyen rendszer alapelemeit kidolgozná és kísérletképpen lebonyolítaná, az az Európa Tanács többoldalú támogatásával találkozna, miközben a többi kelet-európai ország számára lépéskényszert eredményezne ebbe az irányba.[51]

A parlamenti választások közeledtével azonban a Kollégium és a Titkárság munkája fokozatosan elnehezült, tekintve a pártok egyre érdektelenebb, kiváró hozzáállását, képviselőinek kompromisszumképte-

[50] Etnikai létség. *HVG*, 1990. január 20., 73–75. o.

[51] Kovács Péter feljegyzése a Titkárságnak a Philip Blairrel, az ET Nyelvi Chartát véglegesítő ad hoc bizottság titkárával folytatott beszélgetésről, 1990. március 27.

lenségét. Ezzel összefüggésben a titkársági javaslatot a Kollégium pártdelegátusai nem tudták elfogadni, szerintük egyrészt a választások túlbonyolítását, sőt eredményességének csökkenését is jelentené, másrészt idő sem lenne a felmérés technikai feltételeinek megteremtésére, a társadalom felkészítésére sem.

Nagyobb meglepetést keltett azonban, hogy egyes kisebbségi vezetők a javaslatot élesen bírálták, sőt mereven elutasították. „Délszláv" és szlovák vezetők politikai elveket hangoztattak, miszerint nem a számszerűség szerint kellene érvényesíteni a kisebbségi jogokat. Osztojkán Béla, a cigány Phralipe képviselője más érvek alapján, de alapvetően ellenezte az elképzelést, mondván „mi nagyon jól tudjuk, hányan vagyunk". Ezek az állásfoglalások nem annyira érthetetlenek, mint első látásra tűnik, valószínűleg a kisebbségi szervezetek saját becsléseiket jelentősen alulmúló eredménytől tartottak, s kellő részvétel esetén később a felmérés valóságtartalma ellen nehéz lett volna bármit is felhozni.

A Kollégium végeredményben abban állapodott meg, hogy más országos méretű választásra koncentrálva a Titkárság vesse fel az anonim népszámlálás koncepcióját a Belügyminisztérium Választási Irodájának, s a továbbiakat a választól tette függővé.[52]

A Titkárság tisztában volt a felmerülő nehézségekkel, tisztában volt azzal, „hogy a felmérés tovább bonyolítja az állampolgár számára amúgy is bonyolult választási eljárást, de ragaszkodnunk kell hozzá, mert kisebbségi politikánk megújításához feltétlenül kell rendelkeznünk a megközelítően pontos létszámmal". Éppen ezért felkérték az Irodát, vizsgálja meg, technikailag lebonyolítható-e a felmérés, ha igen, akkor egyrészt azt az esetleges közvetlen köztársasági elnökválasztáshoz vagy a helyhatóságihoz célszerű-e kötni, másrészt pedig nyújtson segítséget a felmérés technikai részleteinek kidolgozásában.[53]

A Választási Iroda elutasító válasza után a kérdés az idő rövidsége folytán sem kerül(hetet)t még egyszer a Kollégium napirendje elé.

[52] Kovács Péter, az anonim népszámlálás ötlete felvetőjének információi alapján.

[53] NEKT iratok. 1990. március 2-i levél Csiba Tibornak, a BM Választási Iroda vezetőjének.

Az országgyűlési választások után az újonnan létrehozott Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal érdemben nem foglalkozott a problémával, az anonim népszámlálás tervezetét azért nem elevenítették fel, mivel nem bíztak a megvalósíthatóságában.

A kisebbségek létszámának meghatározása az elégtelen és pontatlan népszámlálási eredmények után, 1990-et követően a szakemberek, demográfusok érdeklődését az eddigieknél fokozottabban felkeltette. 1992-ben Budapesten nemzetközi konferenciát rendeztek a nemzetiségi statisztikákról, ahol többek között szó esett a népszámlálások adatfelvételeinek hibaforrásairól is. A kritikák egy részét megalapozottnak találva a népszámlálási kérdőív tökéletesítését javasolták, azonban a résztvevők egyetértettek abban is, hogy az egyes kisebbségek létszámának meghatározására nem a népszámlálás a legjobb módszer, arra külön felmérések, külön módszertan kidolgozása szükségeltetik.[54]

A kisebbségek számbeli meghatározására vonatkozó javaslatok a kisebbségi törvény tárgyalásakor a politikában is újra napirendre kerültek. Tabajdi Csaba és Jakab Róbertné szocialista ellenzéki képviselők módosító javaslatként benyújtották a kisebbségek anonim népszámlálására vonatkozó elképzelésüket, amely az eredeti, az 1989–90-es Nemzeti és Etnikai Titkárság számára készített tervezetre épült. A módosítás ekkor már nem találkozott ellenzéssel, s ezen a ponton a kisebbségi törvényt hatpárti konszenzussal elfogadták.

Az anonim népszámlálás intézményét az 1993. évi LXXVII. ún. kisebbségi törvény utolsó, 65. §-a kilenc bekezdésben tartalmazta. Eszerint az egyes kisebbségek népességszámának megállapítására négyévenként, a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választása során kerül sor. Technikailag külön szavazólapon történik, nem kötelező, azok a választópolgárok élhetnek a lehetőséggel, akik ezt külön kérik. Ezen a lapon a választópolgár nyilatkozhat arról, hogy melyik nemzetiséghez tartozónak vallja magát. A lapon szereplő szöveget a törvény 3. számú melléklete külön is tartalmazta.

A Kollégium és a Titkárság által annak idején oly gyakran szorgalmazott kettős identitásra való rákérdezés a paragrafus második bekezdésében olvasható: „A szavazók a külön lapon – a kettős vagy többes kötődés

[54] Báthory: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. 7–8. o.

elismerésének biztosítása érdekében – több nemzetiséget és etnikumot is megjelölhetnek". A negyedik bekezdés értelmében „a két vagy több kisebbséget megjelölő választópolgárokat valamennyi érintett kisebbségnél számba kell venni".

A paragrafus további hét bekezdése részletesen szabályozta a népszámlálásra vonatkozó külön lapok sorsát, az összeszámlálás módját. Az előírás szerint a külön borítékba helyezett, és külön urnában gyűjtött lapokat a szavazatszámláló bizottság nemzeti, illetve etnikai kisebbségenként külön-külön összeszámlálja, majd az eredményről külön-külön jegyzőkönyvet készít és továbbküldi a helyi választási bizottsághoz. A titkosság követelményeinek megfelelően e jegyzőkönyvek név szerinti felsorolást nem tartalmazhatnak, kizárólag egy példányban készülhetnek, s abba „a helyi választási bizottság tagjain, valamint a választási munkacsoport vezetőin kívül senki sem tekinthet be".

A helyi választási bizottság ezek alapján megállapítja a település nemzeti és etnikai kisebbségei választópolgárainak népességszámát, „s arról kisebbségenként külön-külön, két példányban összesítő jegyzőkönyvet készít". Az első példány a fővárosi, illetve területi választási bizottsághoz kerül, a második pedig az összesítés utólagos, statisztikai ellenőrzése érdekében a helyi önkormányzatnál marad. Területi szinten ugyanezek a műveletek ismétlődnek: két példányban megállapításra kerül az egyes kisebbségek fővárosi, megyei népességszáma, az összesítő adatok egyik példánya a KSH fővárosi, megyei igazgatóságához kerül, a másikat pedig megőrzik.

Az adatlapok további felhasználását, kezelését illetően a törvény úgy rendelkezett, hogy az egyes nemzeti és etnikai kisebbségek népességszámára vonatkozó statisztikai adatok nyilvánosságra hozatala után a választópolgárok által kitöltött külön lapokat és az összesítő másodpéldányokat „haladéktalanul meg kell semmisíteni". A KSH-hoz kerülő adatlapokkal kapcsolatosan pedig a statisztikai és az adatvédelmi törvényben foglalt rendelkezések értelmében kell eljárni.[55]

Az 1994. évi önkormányzati választásokon az így szabályozott anonim népszámlálás végrehajtására mégsem került sor. Az anonim népszámlálás intézményét, az egész 65. §-t az önkormányzati választások közeledtével a Kisebbségi Kerekasztal és a Belügyminisztérium kezdeményezésére az 1994-es törvénymódosítás során az Országgyűlés az

[55] 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, 65 §.

1994. évi LXII.tv. 46. § (2) bekezdés c) pontjában visszavonta, hatályon kívül helyezte. Az indokok a politikai pártok és a kisebbségek részéről is az 1989–90-es vitában elhangzottakhoz hasonlóak voltak.[56]

A kisebbségi népszámlálás nélkül lebonyolított 1994. évi helyi, illetve kisebbségi önkormányzati, valamint az 1995. évi kisebbségi önkormányzati választásokon leadott szavazatok száma azt bizonyítja, hogy a kisebbségek száma jóval nagyobb a hivatalos népszámlálási adatoknál. Utóbbin, vagyis az 1995-ös pótválasztáson arányaiban jóval kevesebben szavaztak a kisebbségi önkormányzatokra, mint egy évvel korábban. Ez azt jelzi, hogy 1994-ben számos, magyar identitású személytől érkezett szimpátiaszavazat, vagy tévedésből leadott „illetéktelen beszavazás". Az anonim népszámlálás hiánya miatt azonban ennek mértékét nem lehet kideríteni. Így például a szlovén kisebbség esetében, ahol a népszámláláskor regisztrált számukat többszörösen meghaladó szavazatok estek jelöltjeikre, nem tudni, a szavazatok mekkora része származott kisebbségi származású állampolgártól, s mekkora része többségi, magyar származású, a szlovénokkal, a kisebbségek ügyével rokonszenvező személytől.

A Kollégium és a Titkárság 1989–1990-es erőfeszítései ebben a kérdésben még ma sem értek be, a honi kisebbségvédelem ezen a területen képtelen volt azóta előrelépni. A következő népszámlálás ideje pedig egyre közeledik. Jó lenne legalább azt az esélyt megragadni.

[56] Az 1993. évi törvénymódosítás 1994. évi hatályon kívül helyezésekor megfogalmazott különböző álláspontok Báthory János információi.

A NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK PARLAMENTI KÉPVISELETE

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése a rendszerváltás óta a hazai kisebbségpolitika egyik legkardinálisabb és máig megoldatlan problémája. Korántsem új keletű ügyről van azonban szó. Nemzetiségeink 1848 óta folyamatosan arra törekednek, hogy a törvényalkotásban saját sorsuk alakítására valamilyen befolyással legyenek, igényük az alanyi jogon való parlamenti képviseletre már akkor megfogalmazódott. A dualizmus korában, de még a két világháború között is, a magyar parlamentnek – az alsóháznak és a főrendi, illetve felsőháznak is – voltak kisebbségi tagjai, de ők az általános választásoknak megfelelően jutottak be, nem mint nemzetiségi képviselők.

A második világháború után, a kommunista hatalomátvételt követően az állam a többi társadalmi szerveződéssel együtt a nemzetiségek önálló szervezeteit is felszámolta, a kisebbségeknek, mint sajátos entitásoknak a hatalomból való részesedése minden eddiginél elérhetetlenebb messzeségbe került, a parlamenti képviselet egyébiránt sem oldott volna meg semmit, hiszen a pártállami időszakban az országgyűlés szerepe jószerivel formális volt. Ugyanakkor az MKP (MDP) és később az MSZMP a legtöbb környező kommunista párttal ellentétben igazi internacionalista párt volt, és rajta keresztül sok kisebbségi származású töltött be fontos tisztségeket, a miniszterek, KB- és PB-tagok közöti is viszonylag sok kisebbségi volt. Kisebbségi identitásuk azonban igencsak megkérdőjelezhető. Utóbbi tényező dacára a Dél-Alföldön például a politikai szájhagyomány szerint „tót uralom" volt az 50-es években.

A nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete a Kádár-korszakban, a rendszer más megoldásaihoz hasonlatosan felszínesen, pontosabban fogalmazva kirakatszerűen, a párt irányításának védernyője alatt valósult meg. 1983-ban új választójogi törvényt fogadtak el, mely az országos listaállítás speciális technikájával – anélkül, hogy a törvény és annak indoklása egy szóval is utalt volna a nemzetiségekre – az 1985–90-es országgyűlésben a Hazafias Népfront áttételével bizonyos kisebbségeknek biztosította a parlamenti képviseletet. Ezáltal a négy

hivatalosan elismert nemzetiség – „délszláv" (a jugoszlavizmusnak megfelelően a szlovén, a horvát és a szerb kisebbséget egy kalap alá vették), német, szlovák, román – felülről létrehozott szövetségének vezetői (az érintett szövetségek elnökségeinek többnyire formális választási procedúrája után) lényegében automatikusan tagjai lettek a parlamentnek. Annak a parlamentnek, amelynek a döntéshozatalban az előre nem látott események következtében fokozatosan megnövekedett a szerepe. A nemzetiségi vezetőket természetesen a szocialista demokrácia szabályainak megfelelően nem az egyes kisebbségekhez tartozó állampolgárok, hanem a kommunista párt választotta ki.

A PARLAMENTI KÉPVISELET ÉS A KOLLÉGIUM

A rendszerváltozás hónapjaiban, az alkotmány módosítása, a sarkalatos törvények megalkotása során a kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése is napirendre került. A nemzeti kerekasztal tárgyalásain, az alkotmány módosítása során eldőlt, hogy a megalkotott új politikai struktúra közjogi kereteibe nem fér bele az érdekképviseletekből álló második kamara, és szigorúan politikai pártokra épülő egykamarás parlamenti rendszere lesz az országnak. A magyar országgyűlés a kerekasztal tárgyalásai alapján 1989 őszén módosította az alkotmányt, és a magyarországi kisebbségek mint kollektív jogalanyok bekerültek az alaptörvény szövegébe. Ekkor került be Mándity Marin módosító javaslatára az alkotmány 68. § (1) bekezdésének szövegébe, hogy a nemzeti és nyelvi kisebbségek részesei a nép hatalmának, államalkotó tényezők, a (2) bekezdés pedig biztosította jogukat a közéletben való kollektív részvételre. Később a 68. § (3) bekezdése nem egészen egyértelmű fogalmazással, de sokak által így értelmezve, rögzítette a kisebbségek számára a parlamenti képviselet lehetőségét: „A Magyar Köztársaság törvényei az ország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek képviseletét biztosítják." Nem véletlen a pontatlan és homályos megfogalmazás, hiszen az Ellenzéki Kerekasztal elutasította a következetesen demokratikus választási alapelvekre épülő parlamenti választójogi rendszer megbontását bármiféle korporatív elem beemelésével.[57]

[57] 1989. évi XXXI. tv., a Mándity-féle javaslat a 296-os számot viseli. Lásd Várfalvi Attila: A nemzetiségek képviselete a magyar országgyűlésben. *Kézirat*, 1995. március, 1–18. o.

Ennek a koncepciónak megfelelően, az alkotmányban lefektetett elvek alapján került elfogadásra az új választójogi törvény, amely a nemzetiségek parlamenti képviseletéről nem ejt szót. A választójogi törvénytervezet 1989 októberi – még „egypárti" – országgyűlési vitáján azonban több indítvány is elhangzott, miszerint intézményesen kell gondoskodni a nemzeti és etnikai kisebbségek, valamint az egyházak parlamenti képviseletéről. Az országgyűlés akkori alelnöke, Jakab Róbertné – a magyarországi szlovákok vezéregyénisége – az általános vita első hozzászólójaként elfogadhatatlannak minősítette a törvényjavaslatot a nemzetiségek parlamenti képviseletének hiánya miatt. Képviselői módosító javaslat is érkezett: „Az országgyűlés az alakuló ülésén a nemzetiségi demokratikus szövetségek és az egyházak tagjai közül tizenkét képviselőt választ saját sorai közé".[58] Ez azonban felborította volna az egész koncepciót, s az alkotmány újabb módosítása is szükségessé vált volna ezáltal, amihez viszont nem volt meg a magyar közélet releváns résztvevői között a számottevő politikai akarat.

A módosító javaslatot az országgyűlés tehát azzal az indokkal nem tárgyalta, hogy az intézményes képviselet bevezetése ellentmondana az akkor elfogadott alkotmánymódosításnak, az országgyűlési képviselők közvetlen választása elvének. A kisebbségek igénye azonban nem maradt egészen támogatás és visszhang nélkül. A parlamenti vita során ugyanis, miután többen sürgették a kérdés megoldását, végeredményben sikerült kikényszeríteni a Minisztertanácstól egy kötelezettségvállalást, hogy a nemzetiségek hatékony képviseletének kérdésében novemberig konkrét módosító javaslatot dolgoz ki, és terjeszt a Ház elé.[59]

Az álképviselet hosszú évei, évtizedei után a Kisebbségi Kollégium – elsőként a kormányzati szervek közül – valóban behatóan foglalkozott a kisebbségek valós parlamenti képviseletének a kérdésével. A kisebbségek intézményes képviseletére vonatkozó elképzelés már a Kollégium 1989. október 11-i plenáris ülésén, a választójogi törvény elfogadása előtt élesen felvetődött.

Az ülés résztvevői megállapították, hogy a választójogi törvénytervezet nem ebben a szellemben fogalmazódott meg a nemzeti kerekasztal

[58] Juhász Ferenc 304. számú módosító indítványa 1989 októberében a választójogi törvényjavaslat vitáján hangzott el.

[59] Belügyminisztérium 219–62/1989. Tájékoztató a kabinet részére a nemzetiségek és az egyházak országgyűlési képviseletének megoldási lehetőségeiről. 1. o.

háromoldalú egyeztető tárgyalásain, vagyis nem tartalmazott intézményes biztosítékokat a kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozóan. A tervezet értelmében a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselői a többi képviselőjelölthöz hasonlóan egyéni választókerületekben illetve pártlistákon kerülhetnek be a parlamentbe, az alkotmányban található választás közvetlensége elvének megfelelően. A Titkárság által az ülés után elkészített előterjesztés – felmérve a realitásokat – abban a szellemben foglalt állást, hogy a konszenzusos tárgyalások eredményeképpen elfogadott törvénytervezetet a parlament valószínűsíthetően lényegi változtatások nélkül el fogja fogadni. Ebből kiindulva vizsgálta meg a törvénytervezet kínálta lehetőségeket és fogalmazta meg konkrét javaslatait:

a) A törvénytervezet 52. paragrafusának 1. sz. melléklete kimondja: „Az egyéni választókerületek kialakításánál – lehetőség szerint – figyelemmel kell lenni a nemzetiségi ... sajátosságokra is." Ez alapján reális lehetőség kínálkozik arra, hogy a kisebbségek képviselői egyéni választókerületben mandátumot nyerjenek. A Titkárság szerint a nemzetiségi szövetségek és az egyéb kisebbségi szervezetek elemi érdeke, hogy élve ezzel a lehetőséggel, tegyenek konkrét javaslatokat olyan választókerületek kialakítására, amelyekben az esetleges kisebbségi jelöltek esélyei növekednek. Az előterjesztés nem látta elvi akadályát annak, hogy a partikuláris kisebbségi érdekek védelme ne lenne összeegyeztethető az általános képviselői feladatokkal.

b) A területi és országos pártlistákon szintén bejuthatnak kisebbségi képviselők a Parlamentbe, ehhez a pártokkal való egyeztetésekre és megállapodásokra van szükség. A pártokkal történő konzultációk megszervezéséhez a Titkárság konkrét segítséget ajánlott fel.

c) A kisebbségi szervezetek már most tájékozódjanak megfelelő kisebbségi képviselőjelöltek állításának a lehetőségeiről, mind az egyéni választókerületekben, mind pedig a területi és az országos listákon.[60]

Az ügy fontosságára, a kormány kötelezettségvállalására való tekintettel két héttel később, az első hazai albizottsági ülés részletesen megvitatta a kérdést. Az október 24-i ülésen a Titkárság mellett a Belügyminisztérium Választási Irodájának munkatársa terjesztette elő javaslatait.

[60] A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság „A nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete" c. előterjesztése a Kollégium (NEKK) hazai albizottságának 1989. október 24-i ülésén.

A kisebbségek intézményes képviseletére három megoldási lehetőséget vázolt fel:

– a köztársasági elnök mellett nemzeti és etnikai kérdésekben véleményező testület felállítása;

– a most újjászületett alkotmány módosítása a közvetlenség elvének részleges feloldására és a képviselői „behívás" intézményének újraélesztésére, oly módon, hogy a parlament saját hatáskörében szuverenitásával élve választaná tagjaivá a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselőit;

– az Igazságügyi Minisztérium dolgozzon ki egyéb garanciális érdekképviseleti lehetőségeket.

Az előterjesztések alapján kibontakozó vitában az alábbi főbb álláspontok fogalmazódtak meg:

– az egyéni választókerületekben azok nagy kiterjedése és a kisebbségek szórványhelyzete miatt csekélyek a kisebbségek esélyei a parlamenti képviseletre. A kisebbségi pszichózisra lehet jellemző adalék, hogy a vita során a kisebbségi vezetők a szórványhelyzet, az esélytelenség alátámasztására ezúttal nem saját becsléseikkel, hanem a népszámlálási adatokkal érveltek.

– a jelenlegi választási rendszerben aggodalomra adhat okot, hogy a kisebbségek érdekei pártpolitikai érdekeknek rendelődnek alá;

– a köztársasági elnök mellett létrehozandó politikai véleményező testületet sem konzultatív, sem pedig vétó joggal bíró formájában nem tartották önmagában elfogadhatónak;

- több hozzászóló (szakértők és a kisebbségek képviselői egyaránt) a választójogi törvény illetve az alkotmány módosítását tartotta az egyetlen elfogadható megoldásnak, mely alapján a kisebbségeknek a képviselői behívás intézményét vezetnék be;

– a behívásos módszer kiegészítéseként az is elhangzott, hogy a parlament által kooptálandó képviselőket a nemzetiségi szövetségek rendkívüli kongresszusai jelöljék ki. [61]

A vita eredményeképpen a hazai albizottság a következőképpen alakította ki álláspontját: a szükséges törvénymódosítások után a parlamenti képviselői helyek növelésével a Parlament az egyes kisebbségek képviselőit válassza tagjává. A pótlólagos képviselői helyek betöltésére az országgyűlés az érintett kisebbségek által közvetlenül megválasztott képviselőket behívásos alapon kooptálná. Ez a módszer nem volt telje-

[61] A NEKK hazai albizottsága 1989. október 24-i ülésének emlékeztetője.

sen tradíció nélküli a magyar parlamentarizmus történetében, az 1945. évi VIII. törvény ehhez hasonló megoldást tartalmazott, amikor az országgyűlés behívta tagjai közé a szellemi élet jeles képviselőit (a törvényt egy évvel később hatályon kívül helyezték). Az ily módon biztosított képviselői helyek számáról, illetve a kisebbségek közötti megoszlásáról nem alakult ki konszenzus, hanem négy javaslat merült fel:

13 képviselői hely (német, délszláv, cigány 3-3, szlovák 2, zsidó 1, román 1 fő)

11 képviselői hely (délszlávok 1 fő, a többi változatlan)

9 képviselői hely (német, szlovák, cigány 2-2, a többi 1-1 fő)

6 képviselői hely, vagyis mindegyik említett kisebbség egy képviselői lehetőséget kapna.

A behívás intézményében kialakult egyetértés alapján az albizottság felkérte az Országgyűlést, a Belügyminisztériumot és az Igazságügyi Minisztériumot a javaslat jogtechnikai részleteinek kidolgozására.[62]

A Belügyminisztérium az albizottság javaslatainak kézhezvétele után – eltekintve a Kollégiummal való további konzultációktól – november közepére dolgozta ki a maga elképzeléseit. A kormánynak készített tájékoztató érdekessége, hogy több mint egymillióra taksálta a hazai nemzeti kisebbségek számát, s úgymond az állampolgárok ekkora rétegének hatékony képviseletére megnyugtató megoldás keresése nem megkerülhető feladat. A jelentés a nemzetiségek és az egyházak képviseletének problémáit együtt tárgyalva a következő alternatívákat tartalmazza:

– az országgyűlési választásokon az állampolgárok egy olyan országos listára is szavaznak, amelyen nemzetiségi (és egyházi) jelöltek indulnak. Az így megválasztható képviselői helyek számát az országgyűlés határozza meg. E megoldáshoz az alkotmány módosítása nem szükséges, de a választási rendszer még bonyolultabbá válna;

– az országgyűlés az általa meghatározott számban saját soraiba behívja a nemzetiségek képviselőit. Ehhez az alkotmányt (a választás közvetlenségének az elvét) és a választási törvényt is módosítani kellene;

– az országgyűlés által meghatározott nemzetiségekhez tartozó állampolgárok – meghatározott számban és az általános választások alkalmából – közvetlenül választanak országgyűlési képviselőket. Az alkotmánymódosítással nem járó megoldás azonban számos választójogi

[62] NEKT levél Fodor Istvánnak, az országgyűlés elnökének, 1989. október 26. - NEKT iratok.

problémát vet fel. Egyrészt megbomlana az állampolgári szavazatok egyenértékűsége, hiszen a nemzetiségekhez tartozó személyeknek így nem két, hanem három szavazata lenne, másrészt megoldhatatlannak tűnő feladat az ilyen elv alapján szavazó választópolgárok körének megállapítása – ki tekinthető egy nemzetiség tagjának, milyen nyilvántartás alapján;

– alkotmánymódosítással létrehozni az Államtanács új intézményét, amely döntően nemzetiségi (és egyházi) képviselőkből állna, s döntési jogkörrel vagy vétójoggal vagy véleményezési joggal rendelkezne. Ez a megoldási mód a kétkamarás parlament kialakításának irányába mutat, de mivel a háromoldalú egyeztető tárgyalások résztvevői határozottan elvetették a második kamara felállításának lehetőségét, az ilyen, a fennállóhoz képest gyökeresen eltérő államszervezeti berendezkedést jelentő elképzelések nem lehetnek relevánsak.

– a köztársasági elnök mellett létrehozandó javaslattevő intézmény – kollégium, tanácsadó szerv;

– a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa intézményének felállítása;

– a előkészületben lévő nemzetiségi törvény körébe utalni a kérdés tartalmi rendezését;

– az Országgyűlés állandó tanácskozási joggal meghívhatja üléseire a nemzetiségek képviselőit. Képviseletük lényege a probléma felvetésére, a kisebbségi jogok védelmére szorítkozna. A BM szerint ez lenne a legcélszerűbb és egyben a legegyszerűbb megoldás, hiba nélkül beilleszkedne az Alkotmány és a választási törvény rendszerébe is.[63]

A kabinet úgy foglalt állást, hogy a belügyminiszter által kidolgozott javaslatokat az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottsága elé kell terjeszteni. A továbbiakban a bizottsági állásfoglalás figyelembevételével kell konkrét javaslatot benyújtani a Minisztertanácshoz.[64]

A Kollégium november 29-én tartott plenáris ülésén megerősítette a hazai albizottság határozatát, amely a kisebbségek parlamenti képviseletét a választójogi törvény és az alkotmány módosításával behívásos alapon, minimum 6 képviselői hellyel képzelte el, így ez a megoldás vált a Kollégium hivatalos álláspontjává. Az ülés résztvevői aggodalmuknak adtak hangot javaslataik sorsát illetően, s nehezményezték, hogy a „Minisztertanács kabinetje elé kerülő ezirányú javaslatok kidolgozásába,

[63] BM idézett dokumentum 2–6. o.

[64] Emlékeztető a kabinet üléséről, 1989. november 20.

vagy legalább véleményezésébe", mintha az intézmény nem is létezne, nem vonták be a Titkárságot, pedig az kézenfekvő és hasznos lett volna. A Titkárság vezetése nem mulasztotta el a belügyminiszter és a Minisztertanács Hivatalának elnöke felé tolmácsolni a jogos kollégiumi panaszt, utóbbitól azt kérve, hogy a jövőben – lehetőleg időben – bocsássa a Titkárság rendelkezésére a kisebbségek parlamenti képviseletével kapcsolatban a kabinet elé kerülő előkészítő anyagokat.[65]

Mindenesetre a Titkárság – mintegy utólag – elemezte a területet felügyelő belügyminisztériumi előterjesztést, s álláspontját megküldte Pozsgay Imre államminiszternek. A feljegyzés az anyag legfőbb fogyatékosságának az egyházak (melyek képviselete jóval bonyolultabb jogi megoldásokat követel meg) valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyének együttes kezelését tartotta.

A behívásos módszer mellett érvelve a Titkárság szerint az ehhez szükséges alkotmány- és választójogitörvény-módosításokról a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások résztvevői is meggyőzhetők. Amennyiben ez mégsem sikerülne, elfogadható megoldásnak tűnik a létrehozandó kisebbségi tanácsadó testület, amennyiben annak nem csak javaslattevő szerepe, hanem vétójoga is lenne a kisebbségeket közvetlenül érintő törvények esetében, s amennyiben e testület – elkerülendő a párhuzamosságot – szervesen kapcsolódva a jelenlegi Kollégiumhoz, a Minisztertanács alá tartozna (s nem a köztársasági elnökhöz), hiszen ez nagyban növelné az operativitást.

A Titkárság végezetül arra hívta fel a figyelmet, hogy a kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése minél hamarabb – lehetőleg még a december folyamán – kerüljön az országgyűlés napirendjére. A kisebbségek körében ugyanis a hosszú ideje halogatott megoldatlan problémák miatt „számottevő az elégedetlenség", s a szóban forgó kérdés napirendre tűzésének elmaradása csak tovább növelné a feszültségeket. A napirendre kerülés meggyőzően jelezné a kisebbségek felé, hogy a kormány „nem közömbös" az őket érintő problémák iránt, s ez még akkor is jelentős és jelképértékű gesztus lenne, ha nagy valószínűséggel a szükséges nagy horderejű törvénymódosítások okán a tényleges döntés megszületésére az ülésszakon nem kerülne sor.[66]

[65] NEKT feljegyzés Horváth István belügyminiszternek, illetve Raft Miklósnak, a MT Hivatala elnökének, 1989. december 7.

[66] NEKT feljegyzés Pozsgay Imre államminiszternek, 1989. december 7.

December 14-én a Parlamentben Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter és a Titkárság vezetője találkozott a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek képviselőivel. Az igazságügyminiszter a Hazafias Népfront kebelében választási szövetséget ajánlott a kisebbségeknek. A résztvevők elvben elfogadhatónak minősítették a javaslatot, de ugyanakkor egyértelműen leszögezték, ettől függetlenül alapkérdésnek tekintik, hogy „a parlament december 18-án kezdődő ülésszaka foglalkozzon a hazai kisebbségek intézményes képviselete megteremtésének kérdésével". Erre vonatkozóan megnyugtató megoldásként el tudták fogadni a Kollégium javaslatát, vagyis a behívásos rendszert, a Belügyminisztérium javaslatait azonban, amelyek a jelenlegi választójogi törvény kínálta lehetőségekre épültek, határozottan elutasították.

A feszült hangulatú megbeszélés egyértelművé tette a kisebbségi vezetők elszántságát az ügyben. Szándékaik szerint, amennyiben az országgyűlés nem tűzi napirendre a kisebbségek behívásos úton történő képviseletének elfogadását, akkor parlamenti képviselőik ki fognak vonulni az ülésszakról, sőt nem fognak visszariadni a nyilvánosság előtti egyéb akcióktól, akár tömegmegmozdulások szervezésétől sem.

A kiélezett helyzetre való tekintettel a Titkárság felvetette, hogy a kormány kezdjen háromoldalú tárgyalásokat a kisebbségek, az ellenzéki kerekasztal, valamint az MSZP bevonásával a kérdés megoldása, a sarkalatos törvényeknek a pozitív diszkrimináció elvének megfelelő módosítása érdekében, s mindezt jelentsék be az ülésszak nyitónapján.[67]

A kormány a történtek hatására – novemberhez képest így is megkésve – 1990 januárra ígérte a kisebbségek parlamenti képviseletének beterjesztését a parlament elé, mégpedig a Kollégium javaslatának szellemében. A Kollégium december 29-én soron kívüli zártkörű plenáris ülést hívott össze, hogy pontosítsa és véglegesítse álláspontját az ügyben. A döntés értelmében – amelynek indoklásában külön felhívták a figyelmet arra, hogy „a hazai kisebbségek helyzetének európai szintű megoldása fontos nemzeti ügy, amely sérül, ha a kisebbségi kérdés pártpolitikai versengés tárgyává válik" – a nemzeti és etnikai kisebbségek részére a behívásos rendszer alapján 13 garantált mandátumot kell biztosítani,

[67] NEKT feljegyzés Pozsgay államminiszternek az 1989. december 17-i minisztertanácsi üléshez.

kiegészítve a kisebbségek jogainak védelmére hivatott országgyűlési biztos kijelölésével.[68]

Ugyanezen a napon a belügy és az igazságügy illetékesei egyeztető tárgyalást tartottak a politikai pártok és a nemzetiségek képviselőivel. A nemzetiségi szövetségek részéről újólag határozott igény fogalmazódott meg az új képviselői mandátumok létrehozásának szükségességéről. A képviselők számát illetően kétféle verzió merült fel: minden nemzetiségnek egy-egy képviselői hely vagy a Kollégiumi döntésnek megfelelően a nemzetiség létszámától függően differenciáltan összesen 13 képviselői hely kerüljön betöltésre. A pártok többsége – élükön a két liberális párttal – elismerte ugyan a nemzetiségi jogok fokozott védelmének szükségességét, de nem értett egyet az új képviselői mandátumok létrehozásával, arra hivatkozva, hogy pártlistáikon egyébként is helyet biztosítanak nemzetiségi jelölteknek; továbbá a behívott képviselők nem közvetlen választás útján kerülnének a parlamentbe, ami a demokratikus választójog alapvető elvét sértené meg; ugyanakkor az így behívott képviselők – politikai irányultságuktól függően – számarányuk alapján megbonthatják az országgyűlésben a választás eredményeként kialakult politikai egyensúlyt is.

Az ellentmondó véleményekre is figyelemmel a következő elvekben állapodtak meg a felek:

– a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét a pozitív diszkrimináció elvének megfelelően többlet jogosítványokkal szükséges biztosítani. Ennek megfelelően mind a törvényhozó mind az önkormányzati szervekben kötelező biztosítani a kisebbségek képviseletét;

– az országgyűlésben minden nemzetiség számára önállóan – a nemzetiségi szövetségek számától és létszámától függetlenül, mivel ezek alapján, de a népszámlálás útján sem lehet pontosan megállapítani az egyes kisebbséghez tartozó személyek számát –, a reprezentatív képviselet elve szerint egy-egy képviselői helyet kell biztosítani. Ez összesen 8 képviselői helyet jelent, hiszen a javaslatok szerint nemzeti és etnikai kisebbségen a cigány, a horvát, a német, a román, a szerb, a szlovák, a szlovén és a zsidó nemzetiséget kell érteni;

– a nemzetiségek országgyűlési képviseletét önálló törvényben – az alkotmányban és a választási törvényben megfogalmazott közvetlenség

[68] A NEKK 1989. december 29-én megtartott zártkörű plenáris üléséről kiadott kommüniké.

elvének módosítása nélkül – kell megteremteni, amely törvényre azonban az alkotmány szövegében is utalni kell;

– a törvény a választások után, az új parlament megalakulása után lépjen hatályba. A kisebbségek képviselőire az országgyűlés alakuló ülését követően harminc napon belül vagy az országgyűlés elnöke, vagy az egyes parlamenti pártok és a független képviselők által kijelölt parlamenti képviselőkből álló jelölőbizottság tesz javaslatot, a kisebbségek érdekképviseleti szervezeteinek véleményét is kikérve;

– a nemzetiségek képviseletét a tanácsokban az új önkormányzati törvény keretei között kell kialakítani.[69]

Ezen elveknek megfelelően 1990. január 9-én készült el és került a kormány elé a Titkárság, az igazságügyi, a belügyi és a művelődési tárcák egyeztetett törvénytervezete a kisebbségek parlamenti képviseletéről. A törvényjavaslatot a Minisztertanács lényegét tekintve elfogadta, egy ponton azonban változtatott a javasolt elképzelésen, s a további egyeztetéseket, tárgyalásokat, szakmai vitákat mellőzve a nemzetiségek közül a zsidóságot kihagyva 8-ról 7-re csökkentette a garantált mandátumok számát s ebben a szellemben kívánta a tervezetet a február 27-én kezdődő parlamenti ülésszak elé terjeszteni.[70]

A Titkárság minderről utólag és csak a Magyar Hírlap közleményéből értesülhetett, ezért fordulhatott elő az az érdekes momentum, hogy a Titkárság vezetője még mit sem sejtve nyilatkozott a január 20-án megjelenő HVG-ben a Kollégium és feltételezése szerint rövidesen a kormány álláspontjáról. „A mikor lehet a parlamenti képviselet valós és hatékony szervezeti érdekérvényesítés eszköze és mikor csupán kirakatintézkedés?" – kérdésére a következőképpen válaszolt: Az eddigi gyakorlat szerint a parlamentbe országos listán a négy „felülről" létrehozott hagyományos nemzetiségi szövetség jelöltje automatikusan bekerült. A tanácsokban is kaptak több-kevesebb szerepet kisebbségiek. Pozitív és sajnos egyedi példa Baranya megye, ahol a megyei tanács külön rendeletet dolgozott ki a nemzetiségek védelmére, a tisztviselők pedig pótlékot kaptak a nyelvhasználatért. A Kollégium szerint továbbra is fontos lenne, hogy a parlamentben a választások után is intézmé-

[69] A belügyminiszter és az igazságügyminiszter 219-16/1990. sz. előterjesztése a Minisztertanácshoz a nemzetiségek országgyűlési képviseletéről – 1990. január 9.

[70] NEKT feljegyzés a miniszterelnöknek és Pozsgay Imre államminiszternek, 1990. február 9.

nyesen képviselve legyenek a kisebbségek, de az eddigiektől eltérő formában. Nyolc képviselői helyre nemzetiségi politikusokat kellene behívni, az illető kisebbségek véleményét figyelembe véve. Ezzel legalább egy fő reprezentálná a parlamentben a horvát, szerb, szlovén, német, román, szlovák, zsidó és cigány kisebbséget. Legalább, mivel az általános választási procedurán keresztül is, a pártlistákon, egyéni választókerületekben, saját párttal is van lehetőség a parlamentbe való bejutásra, igaz, erre az esély meglehetősen csekély, elég csak a kizárási küszöbre, a kisebbségek települési szórtságára gondolni, vagy éppen arra, hogy a kisebbségek egyik politikai párttal sem kívánnak szorosabban együttműködni, „ahogy mondják, nem hajlandók sajátos nemzetiségi érdekeiket pártérdekek alá rendelni".[71]

Néhány nappal később, a Kollégium hazai albizottsága január 23-i ülésén már napirenden kívül ismerkedhetett a váratlan fejleménnyel. A váratlan jelző használata annyiban indokolt, amennyiben a zsidóság önálló képviseletének ügye a kollégiumi üléseken túl eddig más hivatalos fórumon nem volt igazán vitatott része a törvényjavaslatnak, ugyanakkor hosszú egyeztetések alapozták meg a tervezetben található álláspontot.

A kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése és a kisebbségi törvénytervezet munkája persze megkerülhetetlenné tette a kérdést, hogy a magyarországi zsidóságot külön etnikumként, vagy vallásként lehet-e meghatározni. A Kollégium munkájában folyamatosan részt vettek a hazai zsidó szervezetek küldöttei, s a testület az etnikumként való elismerés lehetőségének megadása mellett érvelt.

Az albizottság, a magyarországi zsidóság szervezetei jelen lévő képviselőinek egyetértésével újra megerősítette korábbi álláspontját, miszerint a zsidóság számára is fel kell ajánlani a lehetőséget az intézményes parlamenti képviseletre, s magának a zsidóságnak kell aztán eldöntenie, hogy él-e ezzel a lehetőséggel. Az indoklás szerint a lehetőség megtagadása kizárná a kollektív jogok gyakorlásából azokat a zsidó honfitársakat, akik nemzetiségként kívánnak élni, magyar állampolgárként vállalva zsidóságukat, megadása viszont nem sértené azokat a zsidó származású személyeket, akik nem így gondolkodnak.

Az ülésen elhangzottak szerint a Minisztertanácsot vélhetően az az elgondolás vezette, hogy a zsidóság Magyarországon nem nemzetiség,

[71] Etnikai létség. *HVG*, 1990. január 20., 73–75. o.

azonban ennek a kérdésnek a megítélésében a tudományos társadalom, de maga a zsidóság is erősen megoszlik: egy részük vallási közösségnek látja magát és egyes képviselőik talán valóban sérelmesnek, magyarságuk kétségbe vonásának tekintik az önálló parlamenti képviseletet, más részük viszont valóban igényli nemzetiségként való elismerését. A Kollégium szerint amennyiben az országgyűlés mégis biztosítja a magyarországi zsidók parlamenti képviseletét, ez nem jelentené azt, hogy nemzetiséggé nyilvánítja őket, s azt sem, hogy ezzel kötelező lenne élniük, pusztán lehetőséget ad.[72]

A Kollégium és a Titkárság véleménye kialakításakor természetesen figyelembe vette a történelemből adódó félelmeket és különböző érzékenységeket. A történelem folyamán számtalanszor érte hátrányos megkülönböztetés a zsidóságot a nemzetiség kényszerű vállalásával. Lassan azonban tisztázódnia kellett annak, hogy a kialakuló magyar demokráciában a zsidó identitás vállalása nem jelent feltétlenül hátrányt, sőt közösségi, kulturális, vallási alapon biztonságot nyújthat. Szó sincs tehát arról, hogy bárkinek is kétségbe vonnák ezzel a magyar mivoltát.

Érdemes megemlíteni, hogy a Kollégiumban párhuzamos képviseletet kapott a zsidóság az idő tájt egyetlen hazai világi szervezete (MAZSIKE) valamint az egyház. A kettő között erőteljes rivalizálás folyt. A zsidóságon belül hosszas huzavonák után 1990 tavaszára az az álláspont kerekedett felül, hogy a zsidóság nem kíván a kisebbségi státusz lehetőségével élni. A vitát azonban véglegesen csak 1992-ben zárta le a MAZSIHISZ civil szervezetek véleményét is tükröző hivatalos állásfoglalása, vagyis Magyarországon azóta teljesnek mondható konszenzussal a zsidóság nem számít külön etnikumnak, csupán vallási alapú hovatartozást jelöl.

A kérdés felvetése azonban nemcsak a Kollégium berkeiben váltott ki komoly vitákat, számos zsidó, illetőleg zsidó származású polgár kereste meg levelével és többnyire ellenérzésével, félelmével a Titkárságot, értesülvén ama fejleményről, hogy annyi esztendő elhallgatása után most végre egy kormányszerv felvetette a zsidóságot lényegileg érintő problémát.

Volt aki, látva a Titkárság vezetőjével 1990. január 13-án a „Napzárta" c. televíziós műsorban elhangzott beszélgetést, elutasította azt a szándékot, hogy a zsidóságot nemzetiségnek nyilvánítsák. Az említett levélíró

[72] NEKK hazai albizottság 1990. január 23-i ülés emlékeztetője.

„néhány zavart agyú egyesületszervezőnek" tulajdonította az ötletet, miszerint a „zsidó vallású magyaroknak" az új országgyűlésben nemzetiségi képviseletet kellene biztosítani. „Minden zsidó vallású magyar ugyanolyan magyarnak tartja magát, mint a katolikus, református, vagy bármilyen egyéb vallású", szerinte a nemzethez való tartozást az anyanyelv dönti el, s ez a zsidók esetén világosan mutatja a magyarsághoz való tartozást.

A levél hangvétele ezután csak fokozódik: „A nemzetiséggé nyilvánítást halálos sértésnek tartom. A fasizmus fajelmélete fizikailag semmisített meg 600 000 zsidó vallású magyart, és most a várva-várt, újjáalakuló, demokratikus Magyar Köztársaság a megmaradtak lelkét akarja megölni a fajelmélet felújításával? Abban a pillanatban, amikor bárki a „zsidó nemzetiség" képviselőjeként elfoglalja helyét az új országgyűlésben, újra feltehetem a fájó emlékként megőrzött sárga csillagot, mert a magyar haza megint kiközösített magából. Helyeslem, hogy alkotmánymódosítással képviseletet kívánnak biztosítani a magyarországi nemzetiségeknek, de ne soroljanak minket közéjük, ne sértsenek meg felelőtlen módon néhány tízezer véletlenül életben maradt zsidó vallású magyart, akik magyarul élnek, magyarul álmodnak és a magyar hazát szeretnék szebbé és jobbá tenni."[73]

A múlt kísértetei elől ebben a kérdésben nem lehetett menekvés, sebek szakadtak fel, félelmek buktak a felszínre. A titkársági válasz legelsőként azt sietett leszögezni, hogy „a zsidó vallású, illetve magukat zsidónak tartó magyarokat senki sem kívánja nemzeti kisebbségnek vagy nemzetiségnek nyilvánítani." Hiszen a készülő kisebbségi törvény egyik alapelve a nemzeti, etnikai önazonossághoz való jog, amely az egyén kizárólagos, felülbírálhatatlan és kétségbevonhatatlan joga.

A Magyarországon élő zsidóság egy része nem csupán zsidó vallási identitástudattal rendelkezik, hanem a magyar nemzethez sorolja magukat, ugyanakkor kötődnek saját hagyományaikhoz, szokásaikhoz, kultúrájukhoz. A zsidóság ezen része egy tartósan kettős kötődésű etnikai kisebbséget alkot. Semmilyen politika sem nyilváníthat valakit valamely kisebbség tagjának, de a többség tagjának sem. Senkitől sem vonható meg a jog, hogy egy kisebbséghez kötődjön, „minden demokratikus politikának biztosítania kell a lehetőséget, hogy a zsidó kultúrát, hagyományt, entitást megőrizhessék mindazok a honfitársaink, akik ezzel élni

[73] 1990. jan. 14-i levél.

kívánnak. Nincs szó semmiféle szegregációról, pláne a gyűlöletes fajelmélet felszításáról, pusztán arról, hogy mindenki emelt fővel, vállalása szerint tudatosan és öntudatosan élhesse meg magyarságát, szlovákságát stb., s nem utolsósorban magyarságát és zsidóságát (vagy éppenséggel zsidóságát és magyarságát)."[74]

A Titkárságra beérkezett másik levél hasonló megfontolásokból szintén elutasította és antidemokratikusnak tartotta a zsidóság nemzetiséggé nyilvánításának tervét. Szerinte a zsidóság parlamenti képviseletének gondolatától a holocaustot átélt zsidók szinte irtóznának, az ilyen érdekképviselet „az antiszemitizmus ellen teljességgel hiábavaló, sőt azt csak növelné, a kisebbségi jogokra meg felesleges, akkor meg minek?"

A Titkárság minden beérkező levélre válaszolt, jelen esetben az érvek az előzőhöz hasonlóak: a kisebbséghez való tartozás kizárólagosan az egyes emberek ügye. „Senkit – sem egyént, sem közösséget – nem lehet akarata ellenére kisebbséginek nyilvánítani, de fordítva is igaz: ezt a jogot senkitől nem lehet megtagadni." Ez nem többség-kisebbség kérdése, ez a másság elismerése. „Innen nézve tehát én azt tartanám antidemokratikusnak, ha a képviselet jogát megtagadnánk azoktól a magyar zsidóktól vagy zsidó magyaroktól, akik erre igényt tartanak." Az antiszemitizmus és minden más előítélet felszámolása érdekében a Titkárság megkísérli kidolgozni, mit és hogyan lehetne tenni ez ellen. „Ön azt írja, hogy idealista vagyok és nem is tagadom. Én egy olyan országban szeretnék élni, amelynek minden állampolgára emelt fővel vállalhatja azt, amilyennek érzi, tartja magát; zsidónak, cigánynak, sokácnak vagy bunyevácnak; annak, aki."[75]

Az albizottsági ülést követően a Titkárság több irányban is fellépett, hogy ismertesse egyet nem értését a törvényjavaslat megváltoztatását illetően. Külön feljegyzésben fordult Pozsgay Imréhez és a miniszterelnökhöz, amelyben a kormány döntésének a módosítását javasolta az eredeti törvényjavaslatnak megfelelően. Ebben rendkívül sajnálatosnak nevezte azt a döntéshozatali mechanizmust, amelyben egyrészt a Titkárság nem kapott lehetőséget arra, hogy kifejtse a Kollégium álláspontját, másrészt később még csak tájékoztatást sem kapott a munkáját érintő döntésről. „Ez a Kollégium néhány tagjában azt a benyomást kelti, hogy a kormány figyelmen kívül hagyja saját tanácsadó testületének vélemé-

[74] 1990. jan. 31-i NEKT-levél.

[75] 1990. február 8.

nyét, ami viszont megkérdőjelezi a résztvevők önkéntes és áldozatkész munkájának hatékonyságát."[76]

Emellett a Titkárság arra kérte a Kollégium azon tagjait, akik a leköszönő országgyűlés képviselőiként tevékenykedtek, hogy a parlamenti vita során határozottan képviseljék és jelezzék a Kollégium álláspontját. A körlevél pontos szövege szerint „Kérésünk az, hogy az Ön által helyesnek tartott módon jelezze: a testület, amelynek Ön is a tagja, és amely a törvénymódosítást kezdeményezte, a zsidóság számára is biztosítani kívánja a garantált parlamenti képviseletet."[77]

A Titkárság kormányétól eltérő véleménye ugyanakkor a sajtóban is megjelent, a közvélemény előtt sem maradt rejtve.[78]

A kormány további mérlegelés, a kérdés újratárgyalása után végül úgy döntött, hogy a parlament februári ülésszakára a Titkárság javaslatának megfelelően terjeszti be a törvényjavaslatot. Eszerint minden nemzeti és etnikai kisebbség egy-egy garantált képviselői helyet – összesen nyolc mandátumot – kap az országgyűlésben. Technikailag a nyolc képviselő kiválasztása kooptálással történne, a parlament választások nyomán frissen megalakuló országgyűlés felállít egy bizottságot, amely a kisebbségekkel való előzetes konzultációkat követően meghatározza azt a nyolc személyt, akiket a parlament választ meg a nemzetiségek képviselőjének.

A kormány törvényjavaslatával szemben a parlamenti ülésszak előtt önálló képviselői indítványként felmerült egy másik elképzelés is. Eszerint a nemzetiségeknek 16 mandátumot – valós választás eredményeként és nem behívásos alapon – kell biztosítani. A mandátumokat az általános parlamenti választásokon a nemzetiségek országos listáira leadott szavazatok arányában osztanák fel az egyes nemzetiségek között. A pártlistára vagy valamely nemzetiség listájára való szavazás kizárta volna egymást. A javaslatot a képviselő végül mégsem nyújtotta be.[79]

[76] NEKT feljegyzés 1990. február 9. A Kollégium mellőzöttségéről a későbbiekben külön szó lesz.

[77] NEKT körlevél, 1990. január 23.

[78] A Kollégium álláspontja például a Vasárnapi Hírek 1990. február 18-i számában is megjelent.

[79] Dr. Mezey Károly javaslatáról van szó. Várfalvi Attila: Nemzetiségek, parlament, alkotmányozás. *Kézirat*, 1996. február.

Hosszas vita után a magyar parlament 1990. március 1-én elfogadta a kormány 599. számon benyújtott törvényjavaslatát, és megszületett az 1990. évi XVII. törvény a kisebbségek garantált parlamenti képviseletéről. Az alkotmány módosítására is sor került abban az értelemben, hogy az alaptörvény szövegébe bekerült a kisebbségek országgyűlési képviselethez való joga. Az elfogadott törvény rendelkezéseit a következő általános parlamenti választásokat követően, 30 napon belül kellett először alkalmazni.

Érdekesség, hogy a sok vitát kiváltó, az egykamarás, pártalapú parlamenti rendszerbe „belepiszkító" behívásos megoldás ellentmondásaira, más lehetséges alternatívák előnyeire maga a törvényjavaslat beterjesztője, Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter is felhívta a figyelmet. Február 27-i expozéjából kiderült, hogy a kormány sokat hezitált a kérdésben, s a megszületett javaslattal – különböző elvi megfontolások miatt – maguk sem teljesen elégedettek. A miniszter sorra vette a kormány azon erőfeszítéseit, amelyek a kisebbségek parlamenten kívüli megfelelő képviseletének különböző módozatait kutatta. Eszerint a kormány több „olyan megoldást dolgozott ki, amelynek lényege az volt, hogy egykamarás parlamentben, nem elsősorban országgyűlési képviselet útján, hanem komplex intézményrendszer kialakításával célszerű elérni a nemzeti kisebbségek politikai befolyásoló szerepének biztosítását. Ennek intézményes formái lehetnének: először a nemzeti, etnikai, nyelvi kisebbségi jogok országgyűlési biztosa... Indokolt lehet továbbá a nemzeti kisebbségek képviselőiből a kormány tanácsadó szerveként nemzetiségi tanácsot felállítani, amely valamennyi, a kisebbséget érintő kérdésben véleményt nyilvánít a kormány döntései előtt. Végül a legfőbb döntéshozó fórum, az országgyűlés munkájában is részt vehetnének a nemzeti kisebbségek küldöttei állandó meghívottakként, tanácskozási joggal, így a parlament vitájában módjuk nyílna érdekeik érvényesítésére."[80]

A nehezen megszületett döntés után sem csitultak el a viták, a kompromisszumot tükröző megoldást több oldalról heves bírálatok érték. Az új törvény ellenzői alapvetően két ellentétes táborban helyezkedtek el. Egyrészt az ellenzéki kerekasztal egyes pártjai voltak elégedetlenek, másrészt – részben – maguk a nemzetiségek is.

[80] Az országgyűlés 79. ülése, 1990. február 27.

Egyik oldalon azok a vélemények álltak, melyek szerint ezzel a megoldással elrontották a pártokra épülő parlamentet, miközben a nemzetiségek érdekeinek érvényesülése nem csak a parlamenti képviselettel oldható meg, hanem más csatornákon keresztül is biztosítható lenne. A koherens, tiszta alkotmányos, közjogi, választási és parlamentáris rendszer a működőképesség, a társadalmi elfogadottság érdekében módosítható, de jelen esetben korántsem ez a helyzet. A magyar lakosság politikai, kulturális, szociális rétegződésében elenyésző szerepet játszik az etnikai hovatartozás, ennek megfelelően a parlamentben tárgyalt témák, napirendi pontok, törvényjavaslatok stb. töredéke érint csupán etnikumspecifikus kérdéseket, Magyarországon ezért jelenleg nem is érdemes, nem is szükséges a kisebbségek parlamenti képviseletének bevezetése. A kisebbségek olyan eszközhöz jutnának, amelyhez igazából nem is tudnának érdemleges funkciót rendelni, nem tudnák tartalommal megtölteni a lehetőséget. Ezen kritika legmarkánsabb képviselői az SZDSZ és a Fidesz soraiból kerültek ki, emellett hasonló álláspontot képviselt a kormány néhány jogi szakértője és néhány olyan kisebbségi vezető is, akiket valamely párt listáján előkelő helyen indítottak.

Az elfogadott törvényben – ezen túlmenően – többek között a rossz emlékű országos lista visszacsempészését látták és elvi alapokon ellenezték a garantált mandátumok biztosítását. Úgy vélték, hogy a kisebbségi képviselőknek illetve a kisebbségek érdekeit képviselőknek a meglévő általános keretek, lehetőségek között, vagyis az egyéni választókerületeken és pártlistákon keresztül reális lehetőségük nyílik sajátos érdekeik érvényesítésére. A másik oldalon pedig a kisebbségek tagjainak is adott a lehetőségük arra, hogy megtalálják azt a pártot, amelynek kisebbségi programja számukra kedvező. Az elfogadott törvény szerintük megsérti a közvetlen választás elvét és paternalista módon felülről jelöli ki a kisebbségi képviselőket. Ami az elvi szempontok mellett a gyakorlatot tekintve is lehetetlen megoldás, hiszen a hazai kisebbségi szervezetek széttagoltságát ismerve mindenki számára elfogadható személyeket találni távolról sem tűnik leküzdhető akadálynak. Sőt, csak az egyes kisebbségi szervezetek amúgy sem felhőtlen viszonyát mérgesítheti el azáltal, hogy vetélkedésre, viszálykodásra ösztönöz.

Ugyanakkor az új törvénnyel az átmenet során megalkotott új politikai intézményrendszer elemei közé első ízben kerül „korporatív jellegű elem". Ez pedig közvetlen hatásán túl azt a veszélyt is magában hordozza, hogy mintegy a kollektív jogalanyiságon alapuló képviselet elvének megjelenésével precedensként szolgál más, magukat szintén közösség-

ként meghatározó csoport számára, s hasonló követelések lavináját indíthatja el.[81]

Az érvelés mögött vitathatatlan tartalom és logika húzódik meg, azonban az elfogadott törvény szellemisége és érvrendszere a hangoztatott ellenvetésekkel szemben meggyőző ellenérvekkel szolgál. A 386 tagú, pártokra épülő parlament politikai erőviszonyait nyolc kooptált – vagy bármilyen más megoldással bekerülő maximum 13 képviselő (az 1993-ban elfogadott kisebbségi törvényben ennyi kisebbséget nevesítenek; a szórt elhelyezkedés, a regisztrációtól való elzárkózás pedig sem a pártalapú, sem a létszámarányos képviseletet nem teszi igazán lehetővé) – nem borítja fel. Hiszen amellett, hogy a rendszer következetességén és tisztaságán vitathatatlanul csorbít, általános politikai, nem nemzetiségspecifikus kérdésekben e képviselők szavazata különböző beállítottságuknak megfelelően valószínűsíthetően szóródik, kisebbségeket érintő kérdésekben pedig összehangolt szavazásuk egyenesen logikus és kívánatos. Annál is inkább téves a parlamenti pártlogika alapján ellenezni a garantált kisebbségi képviseletet, mivel a független képviselők jelenlétével a teljesen pártalapú parlament elve egyrészt amúgy is „léket kap", másrészt később éppen az ő esetük mutatta meg igazán, hogy az országgyűlés munkájának hatékonysága- tehetetlensége rajtuk nem múlik, helyesebben nem rajtuk múlik. Az viszont kétségtelen, hogy a mindenkori kormánynak ezáltal annyiban megnehezedik a dolga, hogy a megnövekedett létszámú parlamentben a kisebbségi képviselők bizonytalan támogatását nem beszámítva kell elérnie az abszolút többséget.[82]

A politikai pártok kereteiben megszerezhető kisebbségi képviselői mandátumokkal a következő problémák merülnek fel: habár elvileg lehetséges, hogy kisebbségi állampolgár pártszínekben vagy akár független jelöltként egyéni választókerületben mandátumhoz jut, gyakorlatilag azonban ennek a hazai kisebbségek létszáma és szórtsága miatt nincs túl sok realitása. Ha lenne is, a bejutó képviselőnek nem lenne igazán módja kisebbségi közössége problémáira koncentrálni, hiszen választókerületének polgárai nem azért küldték oda. Pártszínekben egyéni választókerületben, vagy pártlistán bejutó kisebbségi képviselő ugyanakkor természetes módon lojalitással tartozik pártja iránt is, ami

[81] Báthory János: Az új kisebbségi politika első lépése? *NEKT iratok*, 1990. március 9. 1–2. o.

[82] Várfalvi 1995, 11. o.

szintén beszűkíti mozgásterét és lehetőségeit kisebbségi csoportja érdekképviseletére.

A nemzeti és etnikai kisebbségek esete elméletileg nem lehetett precedens más csoportok garantált képviselete tekintetében, hiszen e különösen régiónkban releváns probléma súlyához és jelentőségéhez mérhetően különleges és példaértékű megoldási módokat kíván meg. Nem hasonlítható az egyházak képviselete ehhez, hiszen az egyházak nem olyan kisebbségek, amelyeknek a hátrányos helyzetét a pozitív diszkrimináció eme formájával lehetne javítani.[83] Nem is beszélve a törvényjavaslat vitáján elhangzott más csoportokról, nem pártszerű érdekszervezetekről, így a nyugdíjasok, kisiparosok és „cipőfelsőrész-készítők" képviseletéről. Más kérdés, hogy az új magyar parlamentáris rendszer a társadalom pártoktól független, nagyszámú érdekcsoportjának nem tette intézményesen lehetővé, hogy befolyással legyen a törvényhozásra, ez azonban nem azt jelenti, hogy a specifikus jegyekkel rendelkező nemzeti és etnikai kisebbségeknek sem kellett ezt biztosítani, sokkal inkább azt, hogy a többi partikuláris csoportérdek valamilyen szintű becsatornázására is megoldást kellett volna keresni.

A kooptálás gyakorlati lebonyolítását illetően a kisebbségi szervezetek szétosztottságára utaló felvetést nehéz lett volna megcáfolni. A kisebbségi szervezetek többségét már 1989-ben is valóban eltérő politikai, csoport- és magánérdekek szabdalták szét és állították egyes esetekben szembe egymással. Felmerülhet, hogy ebben az esetben a parlamenti képviselet helyett az érdekképviselet és a nyomásgyakorlás más módjait, intézményi megoldásait kellett volna választani, azonban a kisebbségek az alternatív megoldási javaslatokat egyhangúan elutasították, és ragaszkodtak a teljes jogú parlamenti tagság garantálásához. Igényüknek szerintük megfelelő alapot szolgáltatott a határon túli magyarok hasonló követelése, vagy néhány már hosszú ideje működő európai példa, hiszen hasonló jogokat élveztek a finnországi svédek vagy a közelmúltig a schleswig-holsteini dánok. A határon túli magyarság azonban hiába igényelte a kollektív jogként járó garantált parlamenti képviseletet, a valóságban Szlovénián kívül másutt pártként indulva jutottak vagy nem jutottak elégséges szintű parlamenti tagsághoz. Igazság szerint a kis létszámú, szórt településű kisebbségek parlamenti

[83] Az egyházak nem így gondolták, s azonnal reagáltak a lehetőségre. Sajtónyilatkozatban fejezték ki szándékukat hasonló megoldás igénybevételére.

képviselete a legtöbb európai országban máig megoldatlan problémának számít.

A szervezeti megosztottság ürügyén tehát nem lehetett megvonni a lehetőséget, amennyiben az elképzelés megalapozott, és támogatottsága egyöntetű volt a kisebbségeken belül. A hazai kisebbségek védelme szempontjából a törvényjavaslat leszavazása mindenképpen „óriási hátralépést jelentett volna", miközben a jelenlegi megoldás ebben a formában számos további problémát vetett fel, amelyek hátráltathatták az egyértelmű előrelépést.[84]

A másik oldalon a kisebbségi szervezetek sem voltak elégedettek az elfogadott törvénnyel. Egészen pontosan nekik a garantált mandátumok számával és a kiválasztás módjával voltak fenntartásaik. A szervezetek egy része több és létszámarányosan megállapított mandátumot követelt és a parlament kooptálása helyett ők akarták a képviselőket szuverén módon delegálni. A mandátumok megkétszerezésére irányuló követelés, a 16-26 képviselői hely azonban sokak szerint komoly aggodalomra adhatott volna okot, hiszen az egykamarás parlament politikai arculatát ez a szám már alaposan felboríthatná, illetve jelentős mértékű kiszámíthatatlanságot, bizonytalanságot eredményezne. A pártokon keresztül bejutó kisebbségi képviselőket is beleszámítva, a kisebbségi képviselők akár kormánybuktatásra is alkalmasak lehetnének, illetve komoly politikai tényezőként jelennének meg az általános, közvetlenül és specifikusan nem a kisebbségeket érintő politikai kérdésekben is.

Ahogy már korábban részletesen szó esett róla, a létszámarányos képviselet másik akadálya meglehetősen gyakorlati probléma: nem volt ismert a kisebbségek valóságos létszáma, nem ismert azon nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó magyar állampolgárok száma, akik élni kívánnak a kollektív joggyakorlás formájával. Ugyanakkor a nemzeti és etnikai kisebbségek létszámarányos képviseletének problémája igazán megnyugtatóan csak a második parlamenti kamara felállításával lett volna megoldható a többi, pártstruktúrában nem elhelyezhető társadalmi csoport képviseletének a megoldása mellett.

A kisebbségi szervezetek másik sérelme az volt, hogy az általuk egyébiránt is „kevesellett egy-egy képviselőt sem ők delegálhatják, hanem a parlament hívja be". A törvény azonban megszabta, hogy a jelölő bizottságnak minden esetben ki kell kérnie a kisebbségi szervezetek véleme-

[84] Báthory: Az új kisebbségi politika első lépése? 2-4. o.

nyét, s az meglehetősen nehezen volt elképzelhető, hogy egy kisebbség illetve a kisebbség szervezetei által egyhangúlag javasolt személyt a bizottság és a parlament ne fogadott volna el. A szervezetek delegálási lehetősége tehát – ha közvetett úton is, de – biztosíttatott, a kisebbségi szervezetek számára azonban presztízskérdéssé vált a probléma, szuverenitásukat érezték sértve ezáltal.

A közvetlen delegálás lehetőségének azonban objektív akadályai is léteztek, és ezek maguk a kisebbségi szervezetek voltak. Ugyanis egyetlen olyan kisebbségi szervezet sem létezett Magyarországon, amely megfelelt volna a legitimitás, legalitás és reprezentativitás hármas követelményrendszerének, vagyis nem alulról szervezett, választások útján felépülő, közjogi státusszal rendelkező szervezetekről volt szó, a rendszerváltozás néhány hónapja alatt idő sem volt minderre, tehát a kisebbségi szervezetek messze nem voltak azonosak a kisebbségi állampolgárok közösségével. Sőt, ekkortájt már egy kisebbség több szervezete is versengett az „igazi" képviselet, a delegálási jog birtoklásáért. Ebben az esetben tehát jogi értelemben nem delegálhattak képviselőt a létező, akár hivatalos, akár alternatív kisebbségi szervezetek a parlamentbe.

Ugyanakkor, ha a behívásos rendszert antidemokratikusnak tartjuk, a demokratikus alternatíva nem a delegálás, hanem a közvetlen választás volna. Pontosabban a népakaratot ez esetben is egy alulról felfelé építkező, közvetlen választásokon létrehozott demokratikus önkormányzat, mint közjogi státusszal felruházott testület delegálása közvetíthetné. A demokratikus, állampolgári felhatalmazással bíró önkormányzatok létrejöttével a jövőben a delegálási procedúra is változtatható, addig azonban jobb híján az elfogadott szisztéma tűnt racionálisan is elfogadhatónak.[85]

Összességében a nehezen megszületett és jórészt a Kollégium tevékenységének köszönhető törvénnyel biztosítva látszott a nemzeti és etnikai kisebbségek garantált parlamenti képviselete. Azonban azzal mindenki tisztában volt, hogy mindez egy átmeneti periódusban született kezdőlépés – más nézőpont szerint az adott feltételek között a legkevésbé rossz lépés –, amelynek életbelépését követően kutatni kell jobb megoldások után. Mindezzel a hatékony kisebbségvédelem, a pozitív diszkrimináció gyakorlati megvalósításának első jelentős és látvá-

[85] Uo. 4–8. o.

nyos eleme öltött törvényes formát – jelentősége azonban mégiscsak elvi maradt, hiszen az életbelépésre végül is nem került sor...

Az „egypárti parlamenttel" párhuzamosan működő nemzeti kerekasztal ugyanis visszautasította a törvényhozás által elfogadott megoldást és ebben nagy szerepe volt a két liberális pártnak, a Fidesznek és az SZDSZ-nek. A kerekasztal állásfoglalása mögött az az érv húzódott meg, hogy a kooptálás ellentétes a demokratikus választási elvekkel. Ezt az álláspontot a jogi szakértők nagy része is osztotta, mondván a garantált speciális mandátum semmiképpen nem egyeztethető össze az egykamarás parlamenti szisztémával.

A parlamenti választások után (a Kollégium és a Titkárság addigra már csak formailag létezett) a kormányra kerülő MDF és a legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ a paktum-megállapodás keretei között a kisebbségek parlamenti képviselete ügyében is egyeztetett. A közösen kialakult álláspont szerint a nemzeti és etnikai kisebbségek garantált képviselete 1990-ben még nem megoldható, valamilyen megoldást az 1994-es választásokig kell kidolgozni. Addig is „az országgyűlés a nemzetiségi és kisebbségi jogok védelmére néhány héten belül válasszon parlamenti biztosokat, akik bár nem szavazhatnak, de felszólalhatnak az országgyűlés ülésein".[86] Továbbá megállapodtak abban, hogy minél hamarabb érvényt szereznek a kerekasztal tárgyalásokon elfogadott elveknek, és a koncepcióba nem illeszkedő kisebbségi parlamenti képviselet helyett más módszereket keresnek a nemzetiségek érdekeinek a politikai rendszerbe való hosszú távú beépítésére.

Az MDF–SZDSZ-paktum tehát félresöpörte a nyolc behívott nemzetiségi képviselőre vonatkozó koncepciót, pedig a minden kisebbséget megillető garantált parlamenti képviselet kötelezettségét az érvényben lévő alkotmány is tartalmazta. A Titkárság visszalépésként értékelte a megállapodást. Egyrészt kifogásolta, hogy a döntés a kisebbségek megkérdezése nélkül született meg, másrészt megjegyezte, hogy ezzel valami olyat vesznek el a kisebbségektől, ami jogilag deklaráltan már megvolt, tanácskozási jogúvá fokozva le a nemzetiségek parlamenti képviseletét. „Az MDF és az SZDSZ is ott volt a nemzeti kerekasztal tárgyalásain, épp ezért nem értem, miért feledkeztek meg a hazai kisebbségekről. Ez annál is fájdalmasabb, mert mindkét párt a kisebbségi jogok élharcosának hirdeti magát."

[86] Tabajdi: Ez visszalépés. *Magyar Nemzet*, 1990. május 9.

A paktum ezen részének kidolgozásába a Titkárságot, mint a téma szakértőjét, természetesen nem vonták be, ám ennél érdekesebb momentum, hogy a Titkárság munkatársainak azon csoportja, akik az MDF kisebbségekkel foglalkozó szekciójában is dolgozott, szintén csak a sajtóból értesült a fejleményekről.[87]

UTÓÉLET – A PARLAMENTI KÉPVISELET KÉRDÉSE 1990-TŐL NAPJAINKIG

Az 1990-es parlamenti választások után összeülő parlament az 1990. évi XVII. törvényt a paktumnak megfelelően nem alkalmazta, hanem június 19-én hatályon kívül helyezte. Így az országgyűlésbe végeredményben a kisebbségek képviselőit nem hívták be. Ezzel párhuzamosan módosításra került az alkotmány is, kikerült a szövegből a kisebbségek országgyűlési képviselethez való joga.[88] A parlamenti képviselet helyettesítésére ugyanakkor most került be az alkotmányba a paktumbeli elképzelésekhez képest módosult formában a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézménye.[89]

1990 május–júliusában az új parlament emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottsága megpróbált kitalálni valami új megoldást, de ekkorra mind a pártok, mind az elégedetlen nemzetiségek részéről a kisebbségek parlament képviselete ügyében akkora zavar, tájékozatlanság uralkodott, hogy egyre irreálisabb megoldási módozatok születtek. A parlamenti pártok álláspontja nem volt kiforrott az ügyben, bizonytalanságukat a kérdés számukra ambivalens módja okozta. Egyrészről a parlament pártlogikájának megbontása nem állt érdekükben, másrészről viszont szavazóbázisuk erősítése miatt az igényeiket egyre szervezettebben megjelenítő kisebbségek megnyerése sem volt utolsó szempont. A kormányt pedig külpolitikai szempontok, a határon túli magyarok védelme is arra ösztönözték, hogy a hazai kisebbségvédelem példaértékű és kifogásolhatatlan legyen. Emiatt a pártok részéről a kisebbségek

[87] Uo.

[88] 1990. évi XL. tv. 51. §. A parlamenti képviseletről összefoglalóan lásd Georg Brunner – Günther H. Tontsch: *Der Minderheitenschutz in Ungarn und in Rumänien*. Bonn, 1995, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 50–51. o.

[89] Lásd a törvény indoklását a 24. paragrafushoz, Várfalvi 1995, 6–7. o.

parlamenten kívüli, minél hatékony képviseletének megteremtésével kapcsolatosan a legkülönbözőbb ötletek merültek fel. Ekkor született például az a kompenzatív célú javaslat, „mely szerint ha nem is lesznek nemzetiségi képviselők, de legalább legyen ombudsman, ráadásul mindjárt nemzetiségenként egy, és általuk választva!" A képviselet és az országgyűlési biztos intézménye teljesen összekeveredett. A kérdést ezek után a bizottságban jó ideig nem bolygatták.[90]

A kisebbségek számára három út maradt a legfelsőbb törvényhozó testületbe való bekerülésre: vagy saját, etnikai alapon szerveződő pártot alapítanak, amely megpróbál elegendő szavazatot összeszedve kisebbségi képviselőket bejuttatni a parlamentbe, vagy valamelyik már funkcionáló országos párttal megegyezve az adott párton keresztül történik mindez, vagy pedig konkrét egyeztetések nélkül a pártok kisebbségi származású jelöltjei „befutásában" reménykednek.

Az első alternatíva a magyarországi kisebbségek kis létszámát, területi elszórtságát ismerve pusztán elméleti lehetőségként merülhetett fel, hiszen egyéni kerületekben vagy az arányosság elve szerint funkcionáló pártlistákon keresztül sem lehetett esélye ezen kis etnikai pártocskáknak a mandátumszerzésre. Annál is inkább, mivel a rendszerváltás során megalakuló politikai pártok, a társadalmi környezet kisebbségbarát jellege vitathatatlan és megkérdőjelezhetetlen volt, ezért a kisebbségi állampolgárok nem is érezhették-érezték szükségét az etnikai pártoknak. Hogy mindez nem absztrakt eszmefuttatás, hanem ténykérdés, azt a cigányság esete mutatja, az 1990-es választásokon elindult ugyanis egy etnikai alapon megszervezett cigány párt (Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja), de elenyésző számú szavazatot kapott és nem jutott be a parlamentbe.

A második lehetőséggel mind a politikai pártok mind a kisebbségek szervezetei megpróbáltak élni, a pártok többsége valamilyen szinten tárgyalt a parlamenti mandátumokról a kisebbségek vezetőivel, de konkrét megállapodások – egy eset kivételével – nem születtek. A kivételt az SZDSZ és a Phralipe Cigány Szervezet megegyezése jelentette, amely alapján két cigány képviselő került be országos listán a parlamentbe.

[90] Várfalvi 1996, 2. rész 1-2. o., lásd még Jakab Róbertné országgyűlési felszólalását 1990 júniusából, a kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó alkotmánymódosítás vitáján.

A harmadik lehetőség alapján, az általános választási procedúra során, vagyis az egyéni választókerületekben és a pártlistákon végeredményben 24 olyan képviselőjelölt jutott mandátumhoz, aki valamelyik nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozónak nyilvánította magát.[91] Arányuk a 386 parlamenti képviselőhöz viszonyítva 6%, vagyis magasabb, mint a kisebbségek országos aránya a népszámlálási adatok alapján (1990-ben 2,24%), de mégsem állíthatjuk azt, hogy ezáltal a kisebbségek érdekeinek parlamenti képviselete megnyugtató módon rendeződött. Egyrészt ezek a képviselők az egyéni választókerületekben közvetlenül, a pártlistákon közvetve, magyar nemzetiségűek szavazatait is elnyerték, s legtöbbjük választásában nem játszott szerepet nemzetiségük. Ugyanakkor a választási szisztéma logikája alapján elsősorban pártjuk, választókörzetük általános érdekeit kellett képviselniük, nem lehettek tehát a speciális kisebbségi érdekek képviselői. A kisebbségi vezetők éppen ezért nem is fogadták el őket a kisebbségek reprezentánsainak.

Az új parlament megalakulása után a kisebbségek parlamenti képviselete tehát továbbra is megoldatlan, nyitott kérdés maradt. Az alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. tv. 39. § (2) bekezdése ugyanakkor arra kötelezte a kormányt, hogy az alkotmány rendelkezéseit kibontó törvényjavaslatokat 1990 szeptember végéig terjessze az országgyűlés elé. A módosított alkotmány nevezetes, 68. § (3) bekezdése pedig a nemzeti és etnikai kisebbségek képviseletének biztosításáról szólt. A megfogalmazás az említett módon nem vonatkozott egyértelműen a parlamenti képviseletre, de éppenséggel így is lehetett értelmezni, ezért lett volna fontos a kisebbségekre vonatkozó és alkotmány előírta törvényjavaslatok mielőbbi benyújtásával, elfogadásával tisztázni a felmerült kérdéseket és jogilag rendezni a kisebbségek helyzetét.

A kormány a határidőig nem teljesítette alkotmányos kötelezettségét, ezért Tabajdi Csaba országgyűlési képviselő 1991-ben beadványban indítványozta a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítását, illetve kérte a képviseletre vonatkozó alkotmányi bekezdés értelmezését. Az Alkotmánybíróság az alkotmányértelmezésre irányuló kérelmet elutasította, mert nem jogosulttól származott, a kormány mulasztásáról pedig azt állapította meg, hogy a kodifikációs munkálatok

[91] Báthory János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. 41–42. o.

megindultak és ezért a határidőt a következő esztendő elejéig meghosszabbította.[92]

A kisebbségek parlamenti képviselete érdekében új megoldási javaslat 1992. márciusában született, amikor Jakab Róbertné és Tabajdi Csaba az MSZP részéről önálló képviselői indítványt nyújtottak be a választójogi törvény módosítására.[93] Az elgondolás hátterében több mint egyéves kutatómunka állt, amely a kisebbségek parlamenti képviseletének törvényes szabályozásának lehetőségeire irányult. Ez a munka nyert összegzést az indítványban, amelyet a benyújtás előtt számos kisebbségi szakértővel, a kisebbségi kerekasztal vezetőivel is megvitattak, s a javaslat koncepcióját alapvetően elfogadó észrevételek alapján több ízben át is dolgoztak.

A javaslat előterjesztője parlamenti felszólalásában kijelentette: „Nem üdvös a kisebbségi népcsoportokra rákényszeríteni azt, hogy sajátos lemondással, időnkénti meghasonlásokkal csupán pártok keretében juthassanak be a magyar országgyűlésbe, kitéve ezzel népcsoportjukat a pártviaskodásoknak." A parlamenti képviselet megadása ugyanakkor „nem valamiféle pótlólagos jog, valamiféle adomány, hanem pusztán a hatályos alkotmány egyik rendelkezésének valóra váltása", a kisebbségek szempontjából pedig „nem pusztán jog, érdekérvényesítés, hanem az érintettek számára ennél lényegesen több: a kisebbségi helyzetből eleve származó hátrányos helyzet kompenzálása, a kisebbrendűségi érzés jótékony ellensúlyozása, az önbecsülés, az önértékelés eszköze, amely a kisebbségi fennmaradás, a kisebbségi megmaradás létfeltétele".

A kormányzási ciklus félideje táján benyújtott indítvány időzítéséről szólva a képviselő két érvet vonultatott fel. Egyrészt el akarták kerülni, hogy a kisebbségek képviselete alárendelődjön, áldozatul essen a pártküzdelmeknek – erre a választások közeledtével egyre nagyobb lenne az esély –, másrészt a kisebbségeknek is elegendő időt kell biztosítani a jelöltállítás előkészítésére, a felkészülésre.[94]

A módosító javaslat lényegében a kisebbségek képviseletét választások alapján képzelte el, részben garantált mandátumok, részben kedvező szavazási procedúra révén. Az indítvány szerint az általános országgyűlési választások során – a 386 parlamenti képviselő választásán túl –

[92] 1991. július 8-i alkotmánybírósági döntés, Várfalvi 1996, 2. rész. 4. o.

[93] Az 5331. sz. képviselői önálló indítvány az 1989. évi XXXIV. törvény módosítására.

[94] Tabajdi Csaba parlamenti beszéde 1992. március 16.

az egyes nemzetiségek országos listát állíthatnak, amennyiben legalább négy egyéni jelöltet tudnak indítani. A nagyon kis lélekszámú nemzetiségek közös listát állíthatnak. A választási eredménytől függetlenül minden országos listát állított kisebbség egy-egy mandátumhoz jut (vagyis a mandátum elnyeréséhez 4×750=3000 ajánlócédula összeszedése szükséges), s a mandátumot az a jelölt tölti be, aki az adott kisebbség jelöltjeiből a legtöbb szavazatot nyerte el. A leadott listás szavazatokat és az egyéni jelöltek töredékszavazatait nemzetiségenként országosan összegzik, és ebből kedvezményes küszöbhatár alkalmazásával további mandátumok szerezhetők. Eszerint azok az országos kisebbségi listák, amelyek az összesített szavazatok 0,4%-át megszerezték, egy-egy további mandátumot kapnak. Sőt, a fenti százalékarány minden egész számú többszöröse után többletmandátum jár.[95] A javaslat indoklása szerint a 0,4%-ot a pártokra vonatkozó 4%-os küszöbhatár alapján számították ki, tekintve, hogy a hazai kisebbségekhez tartozók száma az össznépesség kb. 10%-át teszi ki.

A javaslat több bírálatot kapott amiatt, hogy a pozitív diszkrimináció elvét többször is alkalmazta volna – egyszer a listaállításnál, egyszer pedig a mandátum megszerzésénél -, s így csak megbecsülni lehetett volna a parlament végső létszámát. Mindenesetre a parlament a javaslatot napirendre tűzte, de sürgősségét nem szavazta meg. Tárgyalására végül nem kerülhetett sor, mivel később a benyújtók, a kormány 1992 júliusában napirendre kerülő (6397. számú) választójogi törvénymódosító javaslatának ismeretében visszavonták indítványukat, hogy ezzel is elősegítsék a kormányjavaslat mielőbbi elfogadását.

A kormány 1992 júliusi előterjesztése előzményeként a Belügyminisztérium a tavasz folyamán több változatot is készített, e többféle variáció alapján öltött testet a benyújtott végső változat, amelynek elkészültét igazán az sürgette, hogy a nyárra a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényjavaslat tárgyalása már olyan előrehaladott állapotba került, hogy egyre inkább elodázhatatlannak látszott a parlamenti képviselet rendezése is.

A Belügyminisztérium által tavasszal a kisebbségek parlamenti képviseletét illetően valamennyi kidolgozott és számításba vett javaslat

[95] A választójoggal rendelkező magyar állampolgárok, illetve a két parlamenti választáson való részvételi arány alapján ez a százalékarány hozzávetőlegesen 20 000 szükséges szavazatot jelent egy-egy többletmandátumhoz.

alapfeltételéül és kiindulópontjául az alábbi elvek szolgáltak: a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviselőinek megválasztására az 1994. évi általános választásokon kerül sor; a nemzeti és etnikai kisebbségek bejegyzett országos szervezetei a választójogi törvény szempontjából „pártjogú" szervezetnek minősülnek, azaz rájuk a pártokra vonatkozó előírások alkalmazhatóak, és indulhatnak a parlamenti választásokon; a javaslatok mindegyike országos jellegű szavazási formára épül, hiszen Magyarországon a kisebbségek jórészt szétszórtan élnek, nem korlátozhatók tájegységekre; az alkotmány szellemében etnikai származástól és hovatartozástól függetlenül minden állampolgárra kiterjed a kisebbségi vonatkozású parlamenti képviselet választásának joga.

A másodikként ismertetett alapelvvel kapcsolatosan később jogosan merült fel az az aggály, hogy pontatlanul, hibásan került megfogalmazásra és ezért sok vitához, a kisebbségi szervezetek között viszálykodáshoz, az egyes kisebbségek választási szétaprózódásához fog vezetni. Sok kisebbség ugyanis szervezeti széttagoltsága, megosztottsága miatt több országos szervezettel rendelkezett – igaz, közülük egyiket sem lehetett valójában legitimnek tekinteni –, s az elv alapján mindegyik indulhatott a parlamenti választásokon, ami a kisebbségek számára a parlamenti képviselet ügyében egymással versengő kisebbségi intézményeket, a bekerülési esélyek nagymértékű romlását eredményezve nem vezetett volna túlságosan üdvözítő eredményre. A Jakabné-Tabajdi-féle javaslat éppen ezért a kisebbségeknek magának adta az országos listaállítási jogot, és nem a kisebbségi szervezeteknek. Legitim, legális és reprezentatív országos kisebbségi szervezetek létrejöttére az országos kisebbségi önkormányzatok megalakulásáig kellett várni, akkorra oldódott meg a „Ki képviselheti jogosan a kisebbségeket?" probléma, 1992-ben azonban még messze voltunk ettől.[96]

Az alapelvek alapján három alapvetően eltérő elvi koncepció került felvázolásra. Az első alapján a nemzetiségek országos szervezetei, megkapva a választásokon való részvétel jogát, ugyanolyan feltételekkel juthatnak parlamenti mandátumokhoz, mint a pártok. E jogtechnikailag végtelenül egyszerű verzió azonban pozitív diszkriminációt nem biztosít, s a 4%-os parlamenti küszöbhatár miatt csak a cigányoknak nyújtana halvány esélyt a parlamentbe való bekerüléshez, a kisebbségek országgyűlési képviseletének nem lehetett egy percig sem releváns megoldási alternatívája.

[96] E problémáról lásd még: Wiener György: A nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviselete. Lehetőségek és megoldások reflexiók a BM tervezetére. *Kézirat*, 1992, 1–6. o.

A második elképzelés szerint a parlamenti képviselők számának változatlansága mellett a kisebbségek országos szervezetei felmentést kapnának az egyéni jelölés és a listaállítás pártokra vonatkozó feltételei és a 4%-os határ alól is. E megoldás is két variációban képzelhető el: vagy a kisebbségi szervezetek területi és országos listát is állíthatnak, s a kedvezmények által előre nem prognosztizálható, de akár még a kisebbségek számarányát is meghaladó arányban „vennének el" a pártoktól mandátumokat, vagy pedig csak a területi lista alapján jutnának képviselői helyhez, vagyis töredékszavazataikat nem vihetnék tovább az országos listára, ezáltal csökkenne a pártok „elveszett" mandátumainak száma, ám e megszorítás lényegében a kisebbségek túlnyomó többségét kiszorítaná a parlamentből.

A harmadik megoldás meghatározta azt a mandátumszámot – egészen pontosan 20 helyről volt szó –, amelyet a kisebbségi szervezetek összesen kapnának a parlamentben. Ezáltal a kisebbségek parlamenti képviselete garantáltan biztosított lenne, a keretszám pontos megállapítása azonban problematikus, hiszen jócskán alá illetve fölé (ez utóbbi lenne talán kevésbé lenne baj) is becsülheti a kisebbségekre leadott tényleges szavazatarányt. Ugyanakkor technikailag e képviselői helyek lehetnek a jelenlegi parlamenti létszámon belüliek, azaz a pártoktól elvett, de a jelenlegi parlamenti létszám fölötti, „plusz" mandátumok is. Az országgyűlési képviselők száma így vagy 386 marad, vagy 406-ra növekszik.[97]

A belügy a harmadik koncepciót látta a kisebbségek szempontjából a legjobbnak, mindenki által a leginkább elfogadhatónak és megvalósíthatónak, ezért ennek két alvariációját dolgozta ki konkrét törvényjavaslat formájában. Az elképzelés a pozitív diszkrimináció elvét következetesen alkalmazva a következőket tartalmazta:

– a kisebbségek szervezetei a kisebbségek diaszpóra jellege miatt országos listát (területi listát nem) állítanak, amelyre a szavazópolgár egy harmadik szavazólapon adhatja le voksát. A nemzetiségi listák közül minden választópolgár érvényesen csak egyre adhatja le szavazatát, szavazati szándékát a szavazás előtt 7 nappal jeleznie kell, és magát a szavazás tényét a helyi választási jegyzőkönyv is rögzíti;

– a lista állításához nem kell jelöltajánló szelvényeket gyűjteni. A listán, a szavazólapon a jelöltek sorrendjét a jelölteket állító szervezet

[97] Megoldási lehetőségek a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviseletére. Belügyminisztérium, 1992. április, 1–8. o.

állapítja meg, és azokon a jelöltek nevét – ilyen irányú kérés esetén – anyanyelven is fel lehet tüntetni. A jelölt egyidejűleg egyéni választókerületben és országos kisebbségi listán is elindítható, ha előbbi úton mandátumot szerez, a listáról törölni kell;

– nemzetiségi listát nem állíthat párt, illetve nemzetiségieket tömörítő párt jelöltjei a választójogi törvény általános szabályai szerint kerülhetnek jelölésre és megválasztásra;

– minden kisebbségi országos lista, amely 5000-nél több szavazatot elért a választásokon, a további számításoktól függetlenül egy mandátumot kap, annak érdekében, hogy minél több országos kisebbségi szervezet(!) jusson mandátumhoz. A többi mandátum elosztása a leadott szavazatok arányában történik;

– a kisebbségi listás választás érvényességének nem feltétele a szavazáson megjelentek aránya, ennek megfelelően nincs második választási fordulója.[98]

A BM javaslata hasonló elveken nyugodott, hasonló elemeket tartalmazott, mint a Jakabné–Tabajdi-tervezet. Fontosabb különbségek a kisebbségi szervezetekre, illetőleg magára a kisebbségekre irányuló nézőpontban, a kisebbségek által szerezhető mandátumok számának meghatározásában, illetve nyitva hagyásában figyelhetők meg, valamint annak a minimális feltételnek a meghatározásában, amely alapján az első mandátumok megszerezhetők. Előbbi szerint erre 5001 szavazat után kerül sor, utóbbi pedig 3000 ajánlócédula összegyűjtéséhez köti ugyanezt. Ha az önmagában is alacsonyabb szám mellett azt is tudjuk, hogy az 1990-es választásokon kiderült, a kisebb szervezetek esetén ajánlócédulákat könnyebb volt összegyűjteni, mint később szavazatot, akkor még inkább látható, hogy az MSZP képviselőinek javaslata messzebb ment a pozitív diszkrimináció alkalmazásában, s a kisebbségeknek nagyobb kedvezményeket nyújtott a BM tervezeténél.

A BM-koncepció leginkább vitatható pontját a harmadik szavazólap, illetve a kisebbségekre szavazni kívánó állampolgár bejelentési kötelezettsége jelentette. Ugyan nem arról kellett volna ilyenkor nyilatkozni a kisebbségre szavazónak, hogy mely kisebbség tagjának tekinti magát, lényegét tekintve azonban a procedúra során valamely kisebbséghez tartozónak minősíti magát, s így az eljárás a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek országos regisztrációját tette volna lehetővé.

[98] Uo. 1. sz. melléklet: Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviseletéről.

1992. június 10-i határozatával az Alkotmánybíróság is a kérdés aktív szereplőjévé lépett elő. Ehhez az alapot az szolgáltatta, hogy a kormány, illetve a parlament még mindig nem teljesítette – fentebb már említett – kodifikációs kötelezettségeit, és ezért az Alkotmánybíróság kimondta az alkotmányellenes helyzet előidézését és felhívta az országgyűlést, hogy december 1-ig tegyen eleget törvényalkotási kötelezettségének. A kisebbségek parlamenti képviseletének ügyében a határozat indoklásában a következőket találhatjuk: „A képviselet szükséges előfeltétele annak, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek államalkotó tényezői szerepüket betölthessék." A képviselet biztosítása kérdésében azonban az alkotmánybírák nem a parlamenti képviseletet garantáló külön törvény, hanem a többek között ezt a problémát is rendező kisebbségi törvény megalkotását hiányolták: „... olyan kiemelkedő fontosságú törvényi szabályozásról van szó, amelynek a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek jogait és ezek között képviseletét biztosítani kell."

A határozat továbbra sem tisztázta az alkotmány ama bizonyos homályos bekezdésének értelmét, nem mondta ki teljesen egyértelműen a kisebbségek parlamenti képviseletének szükségességét, nem értelmezte a képviselet mibenlétét, annak kibontását a jogalkotóra bízta. Másrészt ezt a „dodonai ítéletet" akár lehetett úgy is érteni, hogy az Alkotmánybíróság kimondta a nemzetiségek jogát a parlamenti képviseletre, de ez még messze nem volt egyértelmű állásfoglalás.[99]

A BM tervezeteire, a koncepciók vitái során leszűrt tapasztalatokra építve a kormány 1992. júliusában 6397. számon benyújtotta az országgyűlési képviselők választásáról szóló, 1989. évi XXXIV. tv. módosítását célzó törvényjavaslatát a kisebbségek parlamenti képviseletéről. E javaslat megtárgyalására sem került azonban sor, ugyanis a kisebbségi törvény elfogadása az újra fellángoló viták eredményeképpen ismét hosszú hónapokkal eltolódott, s emiatt a parlamenti képviselet ügyének megtárgyalása is lekerült a sürgősen megoldandó kérdések listájáról.

Az idő haladtával a kormány a választási rendszer más vonatkozásaiban is a változtatás igényével lépett fel. Módosító elképzelések sorát dolgozták ki, többek között a külföldön élő magyar állampolgárok szavazati jogát, a korábbi 4%-os bekerülési küszöb emelését és egy sor technikai jellegű elemet illetően. Emiatt a fenti törvényjavaslatot visszavonták, és az összes módosító indítványt egy törvényjavaslatba sűrítve 1993. júniusában 12 248. számon benyújtották a parlamentnek. A nem-

[99] Várfalvi 1996, 2. rész. 4. o.

zetiségek parlamenti képviselete tekintetében az új változat nem tartalmazott lényeges különbségeket az előzőhöz képest, a koncepció (és többségében a szöveg is) ugyanaz maradt, a néhány kimutatható eltérés az időközben lezajlott egyeztetések, viták, pontosítások eredménye.

A kormány törvényjavaslatai már a Jakabné–Tabajdi-tervezet több elemét is tartalmazták. Az elképzelés szerint a tizenhárom nemzeti és etnikai kisebbség az 1994-es parlamenti választásokon külön-külön, vagy egymással társulva egyéni választókerületi jelölteket indíthat, illetve országos listát állíthat. A választásokon egy nemzetiséget csak egyetlen, bíróság által bejegyzett országos szervezet képviselhet, több lista esetén az adott nemzetiség összes listáját törlik. A kisebbségi listák nem külön lapon kerülnek a választópolgárok elé, hanem a területi listás szavazólapokon, s azokra regisztráció nélkül bárki szavazhat, azzal a feltétellel, hogy ebben az esetben mellette pártra már nem lehet szavazni.

A kisebbségek két további kedvezményt kaptak, egyrészt a listaállításnál rájuk nem vonatkoznak a pártokra érvényes feltételek, másrészt kisebbségenként egy mandátum megszerzésénél – vagyis összesen legfeljebb 13 mandátum esetén – az országos listán összesített szavazatokból 3000 már képviselői helyet eredményez. A többi mandátumért a pártok és a kisebbségi listák azonos feltételekkel versengenek. A kedvezményes mandátumok miatt az országos lista keretszámát, vagyis a parlament létszámát megemelték, és 399 főben maximálták. Az 1993 nyarán benyújtott változatban további új elemként jelent meg az a követelmény, hogy a választókerületi beosztás kijelölésénél tekintettel kell lenni a nemzetiségi sajátosságokra is.[100]

A törvényjavaslat parlamenti szavazása előtt a kisebbségi kerekasztal is véleményezte a tervezetet, és alternatív elképzeléseiket eljuttatták a köztársasági elnökhöz. Legfontosabb módosító javaslatuk a kedvezményes mandátumhoz szükséges szavazatok számát csökkentette le 1000 főre.

A választási törvényt módosító törvényjavaslatot a parlament elfogadta, azonban nem teljes egészében, a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó külön fejezet nem kapta meg a jelenlevő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatát. A kormánypártok és az MSZP megszavazta, a képviselet az SZDSZ egységes ellenszavazatán és a Fidesz tartózkodásán bukott meg. E hiány miatt nevezték el az elfogadott jogszabályt „lyukas törvénynek."

[100] Uo. 2–3. o., illetőleg Brunner – Tontsch: Der Minderheitenschutz in Ungarn und in Rumänien. 51. o.

Az ügy azonban ezzel nem lett lezárva. 1993. július 7-én a parlament elfogadta a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényt, melynek 20. § (1) bekezdése kimondta: „a kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviseletre." A képviselet kérdése ugyan nem oldódott meg, a parlamenti képviselet konkrét megoldási módozatának kidolgozása nem történt meg, a problémát továbbgörgették, de ettől kezdve legalább világos és egyértelmű törvény rögzítette a kisebbségek igényelte jog megadásának szükségességét. Azóta ez a paragrafus a kétségbevonhatatlan hivatkozási alap, e jogi kötelezettség alól csak egyféleképpen lehet kibújni, ha a paragrafus e nevezetes bekezdését a magyar országgyűlés megsemmisítené, visszavonva korábbi ígéretét. Ezáltal a nemzetiségek igényeit venné semmibe, miközben a többségi magyar társadalom jó szándéka, pozitív diszkriminációs elvei kérdőjeleződnének meg. A másik, járhatóbb út a vállalt kötelezettség teljesítése lenne, amelyre eleddig nem került sor, így 1993 októbere, a kisebbségi törvény hatálybalépése óta a magyar törvényhozást a kisebbségek parlamenti képviseletének ügyében mulasztás terheli.

Hogy ez alkotmányos mulasztás-e, azt egy beadvány nyomán az Alkotmánybíróság 1994. május 6-i határozata hivatott eldönteni. Az Alkotmánybíróság azonban ez alkalommal sem bocsátkozott alkotmányértelmezésbe, sőt, az indoklásban – korábbi határozatával szemben meglehetős következetlenséggel – a parlamenti képviselet tekintetében fennálló mulasztásos alkotmánysértést már „ítélt dolognak" minősítette. Holott pontosan ez az – a kisebbségek országgyűlési képviseletének elengedhetetlensége –, amit az Alkotmánybíróság eddig nem mondott ki világosan soha. Vagyis „...egy indoklásban kijelentették, hogy már döntöttek olyanról, amit a korábbi határozatokban bravúrosan kikerültek."[101] Mindenesetre ezzel az ítélettel az Alkotmánybíróság végeredményben kötelezte a parlamentet a kisebbségek országgyűlési képviseletét biztosító törvény megalkotására.

A kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó – most már – jogi kötelezettség teljesítésére, a mulasztás pótlására az 1994 kora nyarán hivatalba lévő új kormány részéről több ízben történtek kezdeményezések.

Az első javaslat 1994 júniusában a kisebbségi kerekasztal részvételével született, és az 1994 őszi önkormányzati választásokhoz kapcsolódott.

[101] Az Alkotmánybíróság 1994. évi 24. számú döntése. *Magyar Közlöny*, 1994, 1717. o., illetve Várfalvi 1996, 2. rész 5. o., Brunner – Tontsch 51. o.

Eszerint a kisebbségek országgyűlési képviselőiket a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek általános választásához kapcsolódva választhatnák meg. Az önkormányzati választásokkal együtt történő lebonyolítás ideiglenes, erre az egy alkalomra szóló megoldás lett volna, amelyet a kivételes, mulasztásos helyzet feloldásának szükségessége, a következő országgyűlési választások távoli időpontja, az évek óta húzódó ügyben legalább valami átmeneti, ám a kisebbségeket kielégítő törvény meghozatalának igénye indokolt, rendezve addig is a képviselet kérdését, amíg a végleges – legalábbis hosszú távú – törvényi megoldás megszületik.

Az ideiglenesnek szánt törvényjavaslat kidolgozása során már a jól ismert elvi, illetve gyakorlati problémák merültek fel. Ellentétben a '93-as törvényjavaslattal, amely szerint egy kisebbség csak egy kisebbségi listát indíthatott volna, a mostani elképzelés más álláspontra helyezkedett. Mivel a hazai kisebbségeknél előfordul, hogy egymással megegyezni képtelen országos szervezetekkel rendelkeznek, lehetővé kell tenni az egyes kisebbségeken belül a választási küzdelmet. Ezért a javaslat szerint egy-egy kisebbség esetében több országos szervezet is állíthat listát, amennyiben bizonyos jelölési kritériumoknak megfelelnek. Az ajánlott feltételek alapján az a bíróság által bejegyzett országos kisebbségi szervezet indulhat a választásokon, melynek jelöltjei legalább három egyéni országgyűlési választókerületben 250-250 ajánlást szereztek.

A javaslattevők szerint ez a megoldás két okból is előnyös lenne, egyrészt szigorúbb feltételek alkalmazásával a viszonylag alacsony népességszámú kisebbségek esetében sok szervezet nem szerezhetné meg az indulás jogát, másrészt erre a minimumfeltételre, a szervezetek közötti előzetes szűrésre mégis szükség van, hiszen enélkül egyes kisebbségek részéről több tucat országos szervezet jelöltállítása is bekövetkezhet.

A kisebbségek országgyűlési képviselőit kizárólag ezeken az országos listákon választják meg, a szerzett mandátumokat kisebbségenként osztanák ki, a kisebbség pedig az elért eredmények alapján terítené azokat szervezetei között. A megszerezhető mandátumok számát illetően két alternatíva merült fel. Vagy minden kisebbség legfeljebb egy fős parlamenti képviselethez juthat – ezáltal az országgyűlés létszáma maximum 399 lehet –, mégpedig úgy, hogy a mandátumot a legtöbb szavazatot elért lista szerzi meg, amennyiben a listára leadott érvényes szavazatok száma eléri az 1000-et. Vagy pedig ezen a kedvezményes első mandátumon túl 50 000 szavazatonként egy-egy többletképviselő is jutna a kisebbségeknek. Ez utóbbi variáns alapján az országgyűlés létszáma feltehetően valamivel meghaladná a 400-at.

Az így megválasztott parlamenti képviselők a többi országgyűlési képviselővel azonos jogállásúak, megbízatásuk az önkormányzati választásoktól a jelenlegi parlament egész működési időszakára szól, a következő ciklusra pedig a remélhetően addigra bevezetett új szabályozás lett volna érvényes.[102]

Az előző törvényjavaslatok több elemét is ötvöző „öszvér" elképzelés az eddigi megoldásokhoz képest kevésbé koherens, több helyen is megkérdőjelezhető, nem egészen tiszta koncepciót jelentett, amelyet alkotmányjogi problémái miatt a Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium is elutasított. A bírálatok szerint technikailag bonyolult és költséges lenne az országgyűlési választások teljes gépezetét beindítani, ráadásul a helyhatósági választásokat áttekinthetetlenné tenné, a soksok kisebbségi lista miatt „vastag füzetnyi" szavazólapot kapna kézbe a polgár. Az 1.000-es szavazati küszöb sem érné el a célját, sőt több gondot is okozna egyidejűleg. A kisebb lélekszámú kisebbségeknek ez a limit is túl nagy, „míg a 'nagyok' többszöri szavazatszámmal is csak egy mandátumhoz jutnának, és az arányosság elvének megsértését panaszolnák. 'Elrontaná' tehát a tiszta pártparlamentet, de nem nyerné meg azt, ami a célja: elégedettség (belpolitika) és kritizálhatatlanság (külpolitika)."[103]

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal szakértője az anyag bírálata kapcsán azt javasolta, hogy az 1998-as országgyűlési választásokig, amikorra a parlamenti képviselet ügye remélhetően megnyugtató módon rendeződik, átmeneti megoldásként jobb a „kváziképviseletet" biztosítani, mint egy rossz konstrukció alapján már most bejuttatni a parlamentbe a kisebbségek képviselőit. A javaslat az 1989–90-es Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium mintájára egy kisebbségi kollégium létrehozása mellett érvelt. A kollégium tagjai a kisebbségi önkormányzati választások után vélhetően rövid időn belül megalakuló országos önkormányzatok által delegált, vagy a kisebbségi önkormányzati választásokon közvetlenül megválasztott, vagy a parlament elnöke által felkért személyek lennének. A kollégium minden kisebbségi ügyet érintő törvényt megtárgyalna, szavazással saját álláspontot alakítana ki, az adott ügy országgyűlési plenáris vitáján előadót állíthatna, de nem szavazhatna.[104] A javaslat szélesebb körű érdemi vitájára

[102] A nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletéről. *NEKH*, 1994 június, 1–4. o.
[103] Báthory János: A kisebbségek parlamenti képviseletéről. 1994. július 7., 1. o.
[104] Uo. 2. o.

nem került sor, az ötlet „házon belül" maradt, tárgyalása szakértői szinten elakadt.

A kisebbségek parlamenti képviseletének kérdésében a két koalíciós partner között is hiányzott az egyetértés. Az igazságügyminiszter, valamint több neves jogász részéről is ellenállás volt tapasztalható, a már régóta ismert érv alapján, miszerint korporatív elem kerülne a parlament pártalapokon történő felépítésébe. A parlamenti képviselet hiánya azonban már egyértelműen alkotmánysértő helyzetet jelentett, a jogi, szakmai ellenkezések annyiban jelentettek akadályt, amennyiben az ügy orvoslására a kellő politikai akarat hiányával párosultak. Jelen esetben ez így történt, s miközben e politikai akarat, egyetértés, konszenzus nem született meg, a NEKH és más szakmai, illetve egyéb szervezetek továbbra is keresték a kérdés megoldásának szakmai, politikai, technikai szempontokból, a pártoknak, a kisebbségeknek, a társadalomnak egyaránt elfogadható, megfelelő módját.

1994 novemberében a NEKH azt az álláspontot vázolta fel, hogy az országos önkormányzatokat választó nemzeti és etnikai kisebbségeknek joga lesz egy-egy parlamenti képviselőt delegálni. A megoldás a kisebbségek legitim országos szervezeteire építve teljesen kézenfekvő megoldás lehetőségét vázolta fel. Hangsúlyozottan egyszer használatos kezelési módról volt szó, a távlatos rendezésre a választójog átfogó rendezésekor kerülhetne sor.[105]

1995 februárjára készült el a Miniszterelnöki Hivatal kisebbségi ügyekért felelős politikai államtitkára felügyeletével, a NEKH szakértőinek közreműködésével az előző két javaslatra is építő konkrét előterjesztés a kormánynak a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviseletének átmeneti megoldásáról. A munka során elemezték a korábbi kisebbségi képviseleti javaslatokat, az államigazgatási, pártközi és szakértői egyeztetések anyagait, illetve független elemzők véleményét is. Az előterjesztés és a mellékelt, kétharmados parlamenti többséget igénylő három normaszöveg, amely az alkotmány módosításáról, a kisebbségek parlamenti képviseletéről szóló törvényjavaslatokat, valamint az országgyűlés Házszabályának kiegészítéséről szóló országgyűlési határozattervezetet tartalmazta, a következő koncepciót vázolta fel.

[105] Tájékoztató a hazai nemzeti és etnikai kisebbségekről. *A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal beszámolója*, 1994 november, 6. o.

A kisebbségek országgyűlési képviseletének megoldására 1989 óta több, végeredményben sikertelen kísérlet történt, a kudarc okának minden esetben az egykamarás, többpárti parlamentarizmus közjogi rendszere és a kisebbségi különérdekek érvényesülésének az általánostól eltérő intézményesült rendezését, pozitív diszkriminációt igénylő módja között feszülő, rendkívül nehezen feloldható ellentét bizonyult. Az 1998-as választásokra az országgyűlési választási törvény módosításával, illetve az új alkotmány megalkotásával sort kell keríteni a kérdés rendezésére, az alkotmányos mulasztást a bel- és külpolitikai kihívások, igények miatt addig is valamiféle átmeneti, áthidaló, a jelen parlamenti ciklus végéig érvényes megoldással pótolni kell.

Az átmeneti jellegű megoldás tisztaságához, teljességéhez is szükségszerű, hogy ahhoz alkotmánymódosítás teremtsen jogi alapokat, garanciákat. Az elképzelés elvetette a delegálásos, behívásos, korporatív módszereket és a kisebbségek parlamenti képviseletét választás útján vélte biztosítani, amelyet alkotmányjogilag még elfogadható, egyszerű és működőképes, a magyar politikai struktúrához legkevésbé testidegen elem, a „legkevésbé rossz megoldás" bevezetésével oldott meg. Az indoklás szerint ez a verzió tartalmazza a legkevesebb problematikus elemet, az egyedüli gond az, hogy maradéktalanul nem alkalmazható a klasszikus választási alapelvek mindegyike, a pozitív diszkrimináció elvét előtérbe helyezve egy sajátos, titkos és közvetett választásra kerülhet sor, ahol az egyenlőség és az általánosság elve nem érvényesülhet tisztán. A javaslat ugyanis a közvetlen legitimációval rendelkező, országos önkormányzatot is választó elektorokat ruházza fel azzal a joggal, hogy saját soraikból kisebbségenként egy-egy parlamenti képviselőt is választhassanak kisebbségüknek. Feltételként annyit kötöttek ki, hogy csakis az országos önkormányzatot alakítani képes kisebbségek rendelkezhetnek parlamenti képviselettel.[106]

A javaslat az alkotmányos háttér biztosítása érdekében a hatályos Alkotmány 71. paragrafusát ebben a szellemben egy olyan bekezdéssel egészítette ki, amely kimondta, hogy a kisebbségek képviseletét sajátos szabályok szerint megválasztott képviselők látják el, akiknek a megvá-

[106] Előterjesztés a kormánynak a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviseletének átmeneti megoldásáról – 1995. február. Tervezet, 2–5. o., valamint Kolláth György: Szakértői összegzés a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviseletének kialakítására vonatkozó kodifikációs munka sarokpontjairól. *Kézirat*, 1995. február 2., 1–5. o.

lasztásáról szóló törvény „az általános és az egyenlő választójog, továbbá a közvetlen szavazás elvétől eltérhet."

A kisebbségi országgyűlési képviselők számával az Országgyűlés létszáma megnövekedne, jogállásuk megegyezne a többi képviselővel, ugyanakkor indokolt megakadályozni a pártelvű és a kisebbségi képviselői státusz összefonódását. Ennek szervezeti konzekvenciájaként – házszabály-módosítással – kötötte ki a javaslat, hogy kisebbségi képviselő nem csatlakozhat pártfrakciókhoz, azonban a kisebbségi képviselők létrehozhatják az ún. kisebbségi képviselői kollégiumot, amelyre nem lenne érvényes a 15 fős limit, máskülönben a képviselői jogegyenlőség elvének megfelelően ugyanolyan jogokkal bírna, mint a frakciók, e kollégiumhoz viszont a többi képviselő (se pártképviselő, se független) nem csatlakozhatna.[107]

A javaslatcsomag a parlamenti pártokkal és a kisebbségek szervezeteivel való egyeztetés után a korábbi tervezetek sorsára jutott, parlamenti beterjesztésére nem került sor. Az elutasítás legfőbb oka az volt, hogy a pártok, valamint a szakértők, jogászok egy csoportja továbbra is idegenkedett az országgyűlés pártlogika alapján felépülő rendjének megbontásától, s egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a kisebbségek parlamenti képviseletének elvetésével a kisebbségi érdekek képviseletének, az állami döntéshozatali mechanizmusokba való becsatornázásának más típusú, alternatív megoldásainak keresésére.

1995-ben több oldalról is, más logika alapján működő, konzisztensnek is mondható, a parlamenti képviseletet kiváltó egyéb technikák kerültek újólag napirendre. Az egyik ilyen megoldási mód szerint a különböző érdekképviseleti szervek, köztük a nemzetiségi szervezetek szerepét a törvényjavaslatok benyújtása előtt történő érdekegyeztetési mechanizmusban kell biztosítani. Ez azonban csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a kérdés rendezésének, hiszen egyfajta „követő" magatartást tesz lehetővé, vagyis a mások által elkészített javaslatok véleményezését. A nemzeti és etnikai kisebbségek további speciális igényei kielégíthetőek lennének azáltal, hogy nemzetiségspecifikus kérdésekben törvénykezdeményezési jogot kapnának, ezáltal aktívan is beleszólhatnának saját sorsuk alakításába. Ez a jog a nemzetiségek országosan megválasztott önkormányzataira épülő testületet, a nemzetiségi szervezetek csúcsképviseletét ellátó jogi személyiséget illetné meg. Ez a testület nemcsak

[107] A fenti előterjesztés három melléklete tartalmazza a törvényjavaslatok pontos szövegét.

önálló törvényjavaslatokat nyújthat be a parlamentbe, hanem e javaslatok országgyűlési bizottsági és plenáris ülésbeli tárgyalási szakaszában képviselője útján tanácskozási joggal részt is vehetne.

A jog biztosítása mindazonáltal nem gyengítené a parlament jogosítványait, hiszen „egyrészt a törvénykezdeményezés joga nem lenne korlátlan, az csupán a nemzetiségspecifikus kérdésekre terjedne ki", másodrészt a benyújtás után a javaslat a szokásos parlamenti utat járná be, harmadrészt a kisebbségek „benyújtási joga nem zárná ki a kormányt vagy a képviselőket akár azonos tárgyú törvényjavaslat kezdeményezéséből".[108]

A javaslat szerint a kisebbségek parlamenti képviselet iránti igénye négy elemből tevődik össze, s ezek az elemek a már meglévő intézményekkel és a javasolt technikával maradéktalanul kiválthatóak:

– az önmegjelenítés, a közéletben való részvétel, a nemzetiségspecifikus érdekek artikulációja, becsatornázása a politikai döntéshozatali rendszerbe a helyi és az országos kisebbségi önkormányzati rendszerrel biztosított;

– a végrehajtó hatalom ellenőrzésében való részvétel a kisebbségek országgyűlési biztosa révén valósul meg;

– a sérelmek elleni jogvédelem a kisebbségi törvény és a nemzetközi kötelezettségvállalások alapján teljesnek mondható, s az ombudsmannak itt is jelentős szerepe van;

– a nemzetiségek részvétele a saját sorsuk feletti döntésekben helyi szinten jogilag rendezett, országos szinten az országos önkormányzatok vélemény- és akaratnyilvánító joggal rendelkeznek, mindezt teljessé tenné a törvénykezdeményezési és a parlamenti tanácskozási jogkör, amely biztosítaná, hogy a kisebbségek „állandó jelleggel – azaz nem esetlegesen és nem követő módon – befolyásolni tudják a törvényhozást".

A javaslat felfogása szerint a kisebbségeknek az az igénye, hogy „közvetlen parlamenti képviselettel biztosítsák részvételüket az őket érintő létkérdések törvényi szabályozásában, elégséges módon kiváltható a törvényjavaslat benyújtási jog megadásával. Ez a megoldás illeszthető a jelenlegi pártelvű, egykamarás választási rendszerhez, méghozzá sokkal kisebb feszültségek árán, mint bármilyen más módon (második kamara, kedvezményes mandátum, vagy delegálás)."[109] Mindazonáltal e szakértői

[108] Várfalvi 1995, 16–17. o., illetve Várfalvi 1996, 5–7. o., idézet az 5. oldalon.

[109] Uo., idézet a 7. oldalon.

javaslat alapján sem került sor a kormányzat részéről ezidáig törvényjavaslat kidolgozására, másrészről a kisebbségek a parlamenti képviselethez ragaszkodva továbbra sem lelkesednek az olyan ötletért, amely ezt nem biztosítja.

1995 második felében az új alkotmány elvei kidolgozásának, megalkotásának folyamata felgyorsult, a magyar politikai élet egyik kulcskérdésévé vált, az ezzel kapcsolatos viták is nagymértékben felerősödtek. Az alkotmányozás során természetesen a kisebbségek parlamenti képviseletének ügye is felmerült, sokan az új alkotmánytól várják a kérdés távlatos rendezési elveinek, alapjainak lerakását. Az ötpárti konszenzussal 1996 elején megszületett alapelvek a kisebbségek parlamenti képviseletét azonban nem garantálják, a parlamenti vita során pedig a pártokat jobban érdeklő többi probléma mellett ez a vitapont elsikkadt. Csupán néhány kisebbségi származású országgyűlési képviselő, Jakab Róbertné például a magyarországi szlovákok részéről, vetette fel nyomatékosan – s meglehetősen lanyha érdeklődés mellett – a parlamenti képviselet megadásának szükségességét. A pártok finoman fogalmazva is az alapelvek előkészítésénél, egyeztetésénél, illetve a parlamenti vita során más kérdéseket helyeztek előtérbe. Félő, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletének ügyében az alkotmányozás, az új alkotmány létrehozása során sem jutunk el a megnyugtató végszóig, pontosabban fogalmazva az iránymutató elvek végleges formába öntéséig, törvényes deklarálásáig.

A kérdés kezelésére az új alkotmány elfogadásáig elméletileg három lehetőség kínálkozik. Az első esetben a kormány és a parlament a korábbi igéreteknek és a kisebbségek igényeinek megfelelően valamilyen megoldással biztosítja a nemzetiségek parlamenti képviseletét, ezáltal az eddig egységes logikájú politikai, parlamenti struktúrán is változtatni kell, miközben újra kellene gondolni a kisebbségi ombudsman szerepét is, hiszen jelentősége, jelenlegi súlya valószínűleg csökkenne.

A második esetben a kisebbségek érdekeinek érvényesülését más módon garantálják, olyan áthidaló alternatívát keresve, amely az egykamarás parlamenti rendszert érintetlenül hagyva talál intézményesített, a kisebbségek igényeit a legmesszebbmenőkig kielégítő, a parlamenti képviseletet kiváltó, az azzal járó lehetőségeket ugyanúgy megadó formát, amely a partikuláris nemzetiségi érdekeket becsatornázza, érvényesíti a döntéshozatalban.

A harmadik lehetőség az, hogy egyszerűen nem teljesítik az igéreteket, az igények ellenére sem a parlamenti képviseletet, sem valamilyen más, azzal egyenértékű megoldást nem fogadnak el, mondván, a kisebbségi

ombudsman, az országos és a helyi kisebbségi önkormányzatok, a parlamentbe az általános választási rendszeren keresztül bekerült kisebbségi képviselők, valamint a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elegendő fórumot és lehetőséget biztosít a nemzetiségeknek érdekeik artikulására.

Annak ellenére, hogy a parlamenti képviselethez ragaszkodó kisebbségekkel a második megoldást is nehéz lenne elfogadtatni, a harmadik lehetőség, az igények negligálása pedig egyenesen konfliktusokhoz, kiszámíthatatlan bel- és külpolitikai következményekhez vezethet, jelen pillanatban a parlamenti pártok és a kormány elképzeléseiben – a kisebbségekért felelős politikai államtitkár, valamint a NEKH erőfeszítései ellenére – nem lelhető fel az a fajta kellő politikai akarat, törekvés, amely az első változat közeljövőbeni bekövetkeztét valószínűsítené.[110]

Összegzésképpen annyit állapíthatunk meg, hogy a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletének ügye – nem utolsósorban a Kollégium és a Titkárság működésének köszönhetően is – a rendszerváltozás első pillanataitól állandó napirenden lévő probléma, amely hosszú és parttalan viták, tucatnyi tervezet, törvényjavaslatok, elfogadott, majd hatályon kívül helyezett törvény után máig is megoldatlan (és ezáltal alkotmányba ütköző) része a magyar politikának, kisebbségpolitikának. Ember, szakértő, politikus legyen a talpán, aki ezt a kérdést a speciális magyar körülmények között meg tudja oldani és konszenzust teremtve el is tudja fogadtatni az érintettek mindegyikével. Annyi azonban bizonyos, hogy a nemzetiségek részvételi igénye a döntéshozatalban való intézményes részvételre nem maradhat kielégítetlen törekvés, hiszen immár alkotmánybírósági határozat is kötelezi a törvényhozókat, s ellenkező esetben a magyarországi demokrácia szenvedne komoly sérelmet.

[110] 1997-ben újabb kezdeményezés történt ezen a téren, ám a hosszú hónapok munkája, egyeztetései eredményeképpen beterjesztett javaslatot 1998. március 16-án két szavazat híján a leköszönő parlament nem fogadta el. Így a jelenlegi állapot szerint az 1998. májusi parlamenti és az 1998. őszi helyhatósági választások után sem lesz parlamenti képviselete a hazai nemzeti és etnikai kisebbségeknek.

A KOLLÉGIUM ÉS A KISEBBSÉGI TÖRVÉNY

A magyar állam a kisebbségi kérdés jogi szabályozása terén komoly hagyományokkal rendelkezik. Maga az 1868-as Eötvös-Deák-féle kisebbségi törvény Európában az első és rendelkezéseiben is egyedülálló ilyen tárgyú jogszabály volt. A korabeli demokrácia és jogfelfogáshoz, a „korszellemhez" képest messze előremutató törvény betartásával azonban számos gond akadt, az évek folyamán fel is hígult, s így kettős célját, a magyarországi nemzetiségi igények kielégítését és a kisebbségeknek a magyar politikai nemzetbe történő integrálását nem érhette el.

A trianoni Magyarország első hetven esztendejében nem született külön törvény a nemzetiségekre vonatkozóan. A két világháború között mindezt a magyar békeszerződésben is megjelenő népszövetségi nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer pótolta úgy-ahogy. A második világháborút követően azonban a kérdés nemzetközi szabályozása a Nemzetek Szövetségével együtt eltűnt a történelem süllyesztőjében, a hatalmat átvevő kommunista rezsim pedig a szocialista tömb többi államához hasonlóan nem tartotta lényegesnek a törvényi szabályozást. Az 50-es évek közepéig tartó sokszor kirívó diszkriminációt nemzeti szempontból semleges légkör váltotta fel. A kisebbségeket a továbbiakban szándékolt hátrányos megkülönböztetés nem érte, a folyamatos asszimilálódás a modernizáció és a többség mindenkori szívóhatásának következménye volt, amelyet csak a non-diszkrimináció elvén túlmutató és kiterjedt eszközrendszerrel lehetett volna megakadályozni. A magyar állampolgári jogokon túl egyes rendelkezések például külön szabályozták a nemzetiségi oktatásügyet, a különálló törvény gondolata azonban először csak a 70-es évek végén merült fel komolyabban.

Samu Mihály egyetemi tanár ekkor az MSZMP vezetői részére készített feljegyzésben kezdeményezte a magyarországi nemzetiségek jogait törvényben rögzítő jogszabály előkészítését. Ebben jogtörténeti értékeinkre, az Eötvös-féle kisebbségi törvényre, mint a magyar jogi kultúra követendő haladó hagyományára hivatkozás mellett a demokratikus fejlődés feltételeként a közösségi, kollektív jogok modern szabályozásának szükségességére hívta fel a figyelmet. Az akkori kormány két tagja,

Pozsgay Imre kultusz- és Markója Imre igazságügy-miniszter egyetértett a javaslattal, azonban a jogalkotást felügyelő KB-titkár, Korom Mihály nem. Ennek következtében a kezdeményezés már csírájában elhalt.[111]

A nyolcvanas évek második felének változásai a nemzetiségi törvény kérdését is újra előtérbe állították. A kisebbségek körében mutatkozó vitathatatlan igény tükreként a német szövetség már 1988 júniusában elkészítette a maga nemzetiségi törvényjavaslatát, amelyben a kettős kötődés törvényes szavatolása, a kollektív és egyéni jogok taglalása mellett a kisebbségi érdekképviselet helyi, területi és országos szintjei kiépítésének elvei kaptak helyet.

A kisebbségi törvény terve felsőbb állampárti szinten ugyancsak 1988-ban, a párt és állami vezetés összetételében bekövetkezett változások után került újra napirendre. Megkezdődött a törvény irányelveinek kidolgozása. Ezzel kapcsolatban több változat is született. Az 1988. szeptember 20-i verzió a történeti előzmények taglalásával kezdődik, elismerve az „automatizmus" politikájának a nemzetiségek felszámolásának, beolvadásának folyamatában játszott kétes értékű szerepét. A jelen helyzetet a felemelkedés szakaszaként értékelte, amely még nem tekinthető kielégítő állapotnak. „Éppen ezért a nemzetiségi törvény megalkotása során is számot kell vetni azzal, hogy az állam és a társadalom nem maradhat meg a nemzetiségi jogok iránti spontán igények kielégítésénél, hanem törekedni kell az igények felkeltésére, ösztönzésére, a jelentkező igények hangsúlyozottan pozitív, kedvező kezelésére."[112] Végül hosszas előkészítés után 1988. novemberében az MSZMP KB jóváhagyta és elfogadásra javasolta a nemzetiségi törvény irányelveit.

A készítendő törvény vezérfonalaként a következő alapelvek kristályosodtak ki: a nemzetiségek léte, kultúrája pótolhatatlan érték, a kisebbségi asszimiláció nem érdeke a magyar társadalomnak; a nemzetiséghez való tartozás csak az egyén szuverén döntésén, saját elhatározásán alapulhat; az egyéni szabadságjogok biztosítása önmagában nem oldja meg a nemzetiségi-kisebbségi sorban élő állampolgárok gondjait; az államalkotó többséggel szemben a kisebbségek mindig hátrányos helyzetben vannak, ennek kiküszöbölésére, leküzdésére nem elég a nondiszkrimináció elvének alkalmazása, hanem pozitív értelmű megkülön-

[111] Nemzetiségi törvény – pártharcok közt elakadva. *Magyar Nemzet*. 1989. október 15.
[112] Fehér István: *Az utolsó percben*. 261–262. o.

böztetésre, pótlólagos jogokra van szükség; a kisebbségeket, mint közösségeket is többletjogok, kollektív jogok illetik meg; a nemzeti és etnikai kisebbségi közösségek az ország nevét adó magyar lakosság mellett, vele együtt államalkotó közösségek; a magyar államnak a törvényen keresztül biztosítania kell a nemzetiségek közösségi életének intézményes formáit és működésük anyagi feltételeit; a kisebbségi nyelv, kultúra egyik legfontosabb továbbörökítője az iskola, az oktatás ezért kiemelt terület, a kétnyelvű oktatási formák mellett, helyett teljes nemzetiségi nyelven folyó iskolai oktatás kiépítésére van szükség az óvodától a középiskoláig.

1989 áprilisára az Igazságügy megbízásából Baka András készített nemzetiségi törvényi koncepciót. Eszerint a készítendő törvénynek tekintettel kell lennie a határon túli magyarságra; a kisebbségek szórvány elhelyezkedése miatt lehetetlen területi autonómiát létrehozni, személyi elvű autonómiában kell gondolkodni; a törvény ne bonyolódjon bele a nemzetiség fogalmának tisztázásába; a preambulumban kiemelendő, hogy a kisebbségek léte az adott társadalomban megőrzendő értéket jelent, a kisebbségi jogok az emberi jogok szerves részét képezik, s törvény az egyéni és kollektív jogvédelem talaján áll. A kollektív jogok, ill. csoportra vonatkozó jogok katalógusának a következő elemekből kell állnia: jog a fizikai létezéshez; az identitás, a nyelv, a kultúra megőrzéséhez, saját intézményekhez; a történelmi értékek, hagyományok megőrzéséhez; az anyanyelven történő és az anyanyelvi oktatáshoz; helyi szinten a nyelvhasználat kiterjesztéséhez (legyenek kisebbségi tisztviselők, feliratok stb.); a politikai képviselethez; az anyanemzettel való intézményes kapcsolattartáshoz; az önrendelkezéshez. Az egyéni jogok közül a koncepció a nemzetiséghez tartozás jogát (hozzátéve, hogy tilos a nemzetiségi hovatartozás nyilvántartása), a nyelv szabad megválasztását, a jogsérelem esetén a bíróságokhoz fordulás jogát, a hivatalos/magán érintkezésben szóban/írásban az anyanyelv szabad használatának jogát emelte ki. A javaslat Nemzetiségi Alap, valamint Nemzetiségi Konzultatív Bizottság létrehozását is szorgalmazta, utóbbi intézmény lényegében a Kollégium megalakulásával törvény nélkül is megvalósult.

A Kollégium bekapcsolódása a törvényelőkészítésbe azzal magyarázható, hogy a koncepció elkészülte után az Igazságügyi Minisztériumban folyó munka rendkívül vontatottan haladt. A Kollégium első ülései azután megmutatták, hogy kivétel nélkül minden hazai nemzetiségi csoport egyre türelmetlenebbül várja helyzetük méltányos jogi rendezé-

sét, s többen felvetették a kérdést, miért nem haladnak a nemzetiségi törvény előkészületei. A Kossuth-Rádióban 1989. október 25-én a Titkárság vezetőjét is megkérdezték:

„Igaz-e az, hogy a nemzetiségi törvény hiánya miatt vádak érték az Igazságügyi Minisztériumot?

(Tabajdi): Volt eléggé éles bírálat, hogy az etnikai és kisebbségi törvény tervezetét az IM elfektette, és erre nem is találtak mentséget a Kollégium bizonyos tagjai. Annyi mindent kellett a törvényhozási munkában az elmúlt egy év alatt történelmileg bepótolni, mégsem lett volna szabad ezt a kérdést félresöpörni. Azt hiszem, mindenképpen szükség van a nemzeti és etnikai kisebbségi törvény munkálatainak felgyorsítására."

A sürgető helyzetre való tekintettel a Kollégium és a Titkárság azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a kezdeményező szerepet átvéve a következő évi parlamenti választásokig maga dolgozza ki a kisebbségi törvény tervezetét, azt a lehető legtöbb fórum, a pártok, nemzetiségi szervezetek, államigazgatási szervek, nemzetközi szakértők segítségével letesztelik és végül társadalmi vitára bocsátják. Az így összeállt törvényjavaslatot az idő rövidségére való tekintettel azonban a legvérmesebb elképzelések szerint is már csak az új összetételű parlament elé lesz mód beterjeszteni.

A Titkárság ennek megfelelően tevékenységét a kisebbségi törvénytervezet alapelveinek, vázának kidolgozásával kezdte – figyelembevéve az igazságügy koncepcióját is. Az elkészült javaslatot a hazai albizottság október 24-i ülésére terjesztették be. A dokumentum alapvető fontosságára való tekintettel, az alábbiakban a teljes szöveg olvasható:

A TITKÁRSÁG ÁLTAL ELŐTERJESZTETT KISEBBSÉGI TÖRVÉNYTERVEZET ALAPELVEI

Politikai szempontok
Belpolitika:

– a törvény emelje ki preambulumában azt, hogy a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmunk fontos és megőrzendő tényezői, hagyományaikkal és létükkel gazdagítják kultúránkat,

– a kisebbségek a politikai, társadalmi és kulturális pluralizmus aktív alanyai,

– a törvény helyezkedjen expressis verbis az aktív kisebbségvédelem elvére.

Külpolitika:

– az európai normáknak messzemenően megfelelő törvényt kell alkotni;

– megfontolandó a törvény hatályának kiterjesztése a kisebbségi nyelvekre és nyelvjárásokra és egy nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségi törvény megalkotása és elfogadása.

Belpolitikai indokok:

– Magyarországon a magyar nyelven kívül a következő nyelveket beszélik számottevő mértékben: német, szlovák, horvát, román, szlovén, szerb, görög, bolgár, lengyel. Az egyes nyelveken belül különböző nyelvjárások is használatosak. A magyarországi cigányság ugyancsak több dialektust beszél.

– eleget tenne az aktív kisebbségvédelem, tehát a kisebbségek támogatása elvének,

– a kisebbségi nyelvek és nyelvjárások megőrzésének és ápolásának támogatása állami feladat lenne, a konkrét tennivalókat pedig a kulturális önkormányzatok feladatává kell tenni (a kultúrautonómiáról lásd alább).

Külpolitikai indokok:

– az Európa Tanács és az Európai Helyi és Regionális Hatóságok Állandó Konferenciája javaslatára hamarosan formálisan is kihirdeti „A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Kartája" című dokumentumot, melyhez célszerű lenne Magyarország csatlakozása. A kisebbségi nyelvekkel és nyelvjárásokkal kapcsolatos teendők törvénybe iktatása nem bonyolítaná túl kodifikációs szempontból a jogszabályt, és nem lenne ellentétes sem annak alapelveivel, sem eredeti szellemiségével.

Általános jogi, érdemi és kodifikációs alapelvek

A törvénynek ki kell nyilvánítania, hogy a nemzeti és etnikai (nyelvi) kisebbségi jogok emberi jogok, tehát amennyiben többletjogokról beszélünk, ezeket nem adományként fogjuk föl, nem a pillanatnyi politikai erőviszonyok függvényének tekintjük

A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok: kollektív jogok, melyek a kisebbségeket mint közösségeket illetik meg; különleges egyéni jogok, amelyek a kisebbséghez való tartozás alapján alanyi jogok.

Egy nemzeti vagy etnikai kisebbséghez való tartozás kizárólag az egyén szabad választásán, csorbítatlan akarati autonómiájának szavatolásán alapulhat.

A nemzeti és etnikai kisebbségek tagjait megilletik az alkotmányban előírt állampolgári jogok és kötelezettségek.

Kodifikációs szempontból két lehetőség van:

(a) kerettörvény elfogadása, melynek struktúrája a következő lenne: Preambulum (rövid); a törvényben szabályozott egyéni és kollektív jogok; Szervezeti és végrehajtási rendelkezések; a törvény melléklete;

(b) *kódex* vagy törvénykönyv a következő módon: Preambulum (részletes); általános rész; különös rész; szervezeti rész és általános rendelkezések.

A nemzeti és etnikai kisebbségi kódex indokoltsága

Formális indokok:

– célszerű az e kérdéskört érintő rendelkezések – a lehetőségek szerint azonnali – jogszabályban való rögzítése, valamint az érdemi szabályozás egybekötése (kodifikációs szempontból) a szervezeti és alaki joggal, ez megkönnyítené az áttekintést, s így a gyakorlati alkalmazást is.

Tartalmi indokok:

– a kisebbségek helyzetének jogi szabályozása rendkívüli társadalmi és politikai jelentősége miatt részletes szabályozást igényel, úgy, hogy lehetőleg a minimálisra csökkentse a helytelen értelmezéseket,

– ha a kisebbségek kulturális autonómiájának eszméjét az érintettek elfogadhatónak ítélik meg a maguk számára, akkor a kulturális önkormányzatra igényt tartók sajátos – sokszor egymástól radikálisan különböző érdekei – a kulturális önkormányzatok intézményi felépítése szempontjából különböző szabályozást tesznek szükségessé. Vannak azonban érintkezési pontok amelyeket az általános rész, kell hogy tartalmazzon,

– ugyanez az érv áll abban az esetben is, ha a kisebbségi nyelvek és nyelvjárások védelme létjogosultságot nyer,

– a törvénynek szabályoznia kell a helyi önkormányzatokban való képviselet módozatait – erre egyébként már most komoly igény mutatkozik a szövetségek részéről. Ebben az esetben is eltérő élethelyzeteket kell szabályozni, amelyeket nem lehet egy általános rendelkezéssel közmegelégedésre megoldani, pl. a legtöbb esetben az arányos és a quorumos rendszer között kell áthidaló megoldásokat találni.

Javaslat a jogszabály tartalmára

(1) Preambulum
(2) Általános rész
(3) Különös rész
(4) A kulturális önkormányzatok
(5) Szervezeti rész
(6) Zárórendelkezések

(1) Preambulum (vázlat)

– A nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvény tartalmazza azt a tételt, hogy a Magyarország területén élő kisebbségek nyelve, kultúrája és nemzeti sajátosságai olyan meghatározó értékek, amelyek megőrzése és gyarapítása nem pusztán az adott nemzeti és etnikai vagy nyelvi kisebbség, de a magyar nemzet s végső soron az államok közösségének is közös érdeke,

– a preambulum tartalmazza azt, hogy a kisebbségek sajátos kollektív és egyéni jogai az emberi jogok szerves részét képezik,

– a törvény az aktív kisebbségvédelem elvére épül,

– a nemzeti és etnikai kisebbségi érdekképviseleti és kulturális szervezetek a pluralista társadalmi rendszer fontos elemei.

(2) Általános rész

A kollektív nemzeti és etnikai (nyelvi) kisebbségi jogok:

– a kisebbségek joga a fizikai létezéshez,

– a önazonosság megőrzéséhez való jog,

– a kisebbségek joga történelmi településeik, kulturális és építészeti emlékeik, valamint hagyományaik megőrzésére,

– az anyanyelven folyó oktatáshoz és az anyanyelv oktatásához való jog,

– az anyanyelv használatának joga a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális, és vallási élet minden területén,

– a politikai életben való részvétel joga, valamint a gazdasági és szociális igazságossághoz való jog,

– az anyanemzettel való kapcsolat létesítésének és kapcsolattartásnak joga,

– a nemzetközi kisebbségvédelmi szervezetekhez való fordulás joga.

Az egyéni, különleges nemzeti és etnikai kisebbségi jogok (nem teljes felsorolás):

– egy nemzeti és etnikai kisebbséghez való tartozás kinyilvánítása az egyén szuverén joga,

– a névnek az anyanyelv szabályai szerint való anyakönyvezése és feltüntetése a hivatalos okmányokban,

– az anyanemzettel való egyéni kapcsolattartás létesítése és fenntartása,

– az anyanyelv használatának joga a hivatalos és magánérintkezésben, szóban és írásban egyaránt,

– az oktatási nyelv szuverén választásának joga,

– magánvádas eljárás indításának lehetősége nemzeti vagy etnikai indíttatású hátrányos megkülönböztetés vagy sérelem esetén stb.
Általános rendelkezések:
– a magyar nyelv nem tudása nem jelenthet hátrányt,
– tilos a nemzeti vagy etnikai alapon való nyilvántartás az állami szervek részéről, a népszámlálások statisztikai jellegű adataira, valamint a tudományos kutatásra külön szabályok vonatkoznak,
– a jogszabály rendelkezései nem lehetnek ellentétesek az állampolgári egyenjogúság elvével.

(3) Különös rész (vázlat)
Az anyanyelv használatának a joga a közéletben, az igazságszolgáltatásban, a mindennapokban (különféle nyilvános feliratok, mint pl. cégjelzés stb.) – megjegyzés: az anyanyelv használatának joga rendkívül érzékeny terület, ezért itt a szabályozás igen részletes kell hogy legyen.
A névnek az anyanyelv helyesírási szabályai szerint való anyakönyvezése, feltüntetése a hivatalos okmányokban és használata a mindennapi életben úgyszintén részletekbe menő szabályozást igényel.
– eljárási szabályokat kell megállapítani a hibás bejegyzések kijavítására, vagy a névváltoztatást illetően,
– kérésre az anyakönyvezés kétnyelvű is lehet.
A kisebbségi nyelvek és nyelvjárások védelmét szolgáló rendelkezések: a szabályozás az Európai Helyi és Regionális Hatóságok Állandó Konferenciája 23. ülésszakán 1988. március 16-án Strassbourgban elfogadott határozata alapján (192/1988.) történjen, mely az európai regionális vagy kisebbségi nyelvek védelméről szól. Ehhez a határozathoz csatolták egyezménytervezetként „A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Kartáját".

(4) A kulturális és szociális önkormányzatok (alapelvek)
– a kisebbségi kultúrautonómia államjogilag önkormányzat, mégpedig kulturális és jogi önkormányzat,
– a kulturális önkormányzat intézményei lényegében állami feladatokat ellátó intézmények, de az állam velük szemben csak felügyeleti hatóság; határozataikat csak a Legfelsőbb Bíróság, vagy az Alkotmánybíróság helyezheti hatályon kívül; a határozatokat nem kell államilag megerősíteni,
– a kulturális önkormányzathoz az illető kisebbség tagjai tartoznak, függetlenül lakóhelyüktől,

– az önkormányzatban való részvétel önkéntes és a névjegyzékbe való felvétel útján történik; a nyilvántartást az önkormányzat vezeti és kezeli, függetlenül az állami szervezetektől vagy szervektől,
– saját kulturális önkormányzatok létrehozásának joga,
– az önkormányzatok a jelen elveknek megfelelő statútumok (szervezeti és működési szabályzatok) alapján tevékenykednek,
– a statútumok a kisebbségi törvény részét képezik.

(5) Szervezeti rész

A szervezeti rész szabályozná a kisebbségek képviseletét a helyi önkormányzatokban.

Függetlenül attól, hogy alkotmányjogi szempontból hogyan alakul majd a helyi választott érdekképviseleti testületek jogállása, a nemzeti és etnikai kisebbségek részvételének módja a politikai intézményrendszer alsó és közép szintjén már most tisztázandó kérdés.

Az államhatalom szerveiben való részvétel a kisebbségeket megillető kollektív jog. Míg a kulturális önkormányzat a kisebbségek kulturális és szociális közösségi autonómiáját biztosítja, a helyi önkormányzatokban való részvételnek a kisebbségi közösségek lakóhelyhez kötött autonóm politikai érdekképviseletét kell szavatolnia.

A jogszabály e fejezetének tehát a (lakó)helyi autonóm politikai érdekképviselet szervezeti kereteit kell megteremtenie.

(6) Zárórendelkezések

E fejezet tartalmazza azt, hogy milyen módon kapcsolódik a kisebbségi törvény a hatályos magyar jogrendhez és a Magyarország által ratifikált nemzetközi egyezményekhez és az általa elfogadott dokumentumokhoz."[113]

A kollégiumi ülésen az előterjesztést követő vita után összességében konszenzus alakult ki, és egyetértve az anyaggal az albizottság egy nemzeti és etnikai kisebbségi törvénykönyv kidolgozását és elfogadását javasolta. Megbízta a Titkárságot, hogy a Kollégium következő plenáris ülésére terjessze be e törvénykönyv részletes koncepcióját, szövegtervezetét és annak indoklását.

[113] A nemzeti és etnikai kisebbségi törvény tervezetének alapelvei. 1–8. o.

A Titkárság a november 29-i plenáris ülésre teljesítette feladatát. Döntően Bíró Gáspár tanácsos volt az, aki az elfogadott alapelveknek megfelelően, a kollégiumi tagság javaslatait felhasználva elkészítette a kisebbségi törvénytervezet, a megfogalmazás szerint „törvénykönyv" és „statútum" első szövegváltozatát. A javaslat megközelítése, szellemisége, különösen a kulturális jellegű önkormányzatok esetében a két világháború között működő, 1925-ban elfogadott észt kisebbségi autonómiával mutatott rokon vonásokat.[114] A kollégiumi ülés előtt az anyagot megküldték az érintett minisztériumi és más szakértőknek, kisebbségi szervezeteknek véleményezésre, a vitára való felkészülésre. Közülük néhányan a vita előtt véleményüket írásban eljuttatták a Titkárságnak.

A minisztériumokból érkező állásfoglalások meglehetősen szűkszavúan és sommásan ítélték meg a tervezetet, a külügy szerint a szöveg jogilag nem felelt meg egy törvénynek, a művelődési tárca pedig a kisebbségi jogok gyakorlásának állami garanciáit, a pénzügyi források biztosításának kérdését hiányolta a paragrafusokból.

A Phralipe Független Cigány Szervezet elfogadhatatlannak tartotta a kisebbségi autonómiákról szóló részt, továbbá követelte, hogy a törvény garantálja a bíróságok összetételében az etnikai elvű arányosságot és biztosítson helyi és országos döntéshozó szinteken, önkormányzatokban, a parlamentben az őket érintő kérdésekben a kisebbségek képviselőinek vétójogot.

A szakértők közül Herczegh Géza részletes elemzést készített. Rögtön kezdetként nem értett egyet a törvénykönyv elnevezéssel, a törvény helyett. Szerinte a kulcskérdés a kisebbségek önkormányzásának biztosítása, a törvénytervezet azonban nem rendezi azt a problémát, hogy ki választhatja ezeket az önkormányzatokat, utalva ezzel a kisebbségek nyilvántartásának nehézségeire. A koncepció lényegi elemeit nem tudta elfogadni, felesleges paragrafusokat talált, nem tartotta például szerencsésnek a magyart az állam hivatalos nyelveként aposztrofáló bekezdést, vagy a politikai menedékjogot tárgyaló részt. Egyes fogalmakkal, így az önazonosság, az anyanemzet kifejezésekkel szemben fenntartásait hangoztatta.

[114] Az észt kultúrautonómiáról lásd Hasselblatt, Cornelius: *Minderheitenpolitik in Estland 1918–1995*. 1996, Bibliotheca Baltica. 47–63. o.

Kovács Péter a sok szövegbeli finomításon túl szintén az önazonossághoz való jog pontosabb meghatározását hiányolta, valamint külön részletes jogszabályt javasolt a kisebbségi oktatásügy rendezésére. Samu Mihály egyetemi tanár a kisebbségi önkormányzatok rendeletalkotási jogának homályos voltát emelte ki. Nagy Károly, a JATE professzora a garanciák konkretizálásán, az önazonosság fogalmának tisztázatlanságán, a kisebbségek népszámlálásának, nyilvántartásának, a kettős kötődés mérhetőségének problémáin túl a parlamenti képviselet törvénybe foglalását, valamint az egyes kulturális jogok külön cikkekben történő bővebb kifejtését indítványozta.

A törvénytervezetet a Titkárság kapcsolatait felhasználva Ljubljanába, az ottani kisebbségi kutatóintézetnek (Institut za Narodnastna Uprasanja) is elküldte. Renata Mejak az oktatásra, tömegtájékoztatásra vonatkozó cikkek szűkszavúságát említette, illetve a nemzetiségileg vegyes területek meghatározásának szükséges voltát hangsúlyozta.

A Kollégium november 29-i plenáris ülésének törvényjavaslati vitáján a hozzászólók hangsúlyozták, hogy a tervezet alapelveinek, rendelkezéseinek tisztessége és jó szándéka vitathatatlan. Ugyanakkor számos kritikus észrevétel is elhangzott: többen kifogásolták, hogy a kisebbségi jogokat általánosságban, deklaratív módon rögzíti; mások szerint szükség van a deklarációkra, de pontosan kellene megfogalmazni a konkrét jogokat, részletezve az állam kötelességeit, a végrehajtás garanciáit, a vétójogot és a szankciókat; pontosabban kell elválasztani egymástól az egyéni és kollektív jogokat; az önkormányzatokról szóló részt részleteiben ki kell dolgozni; a törvény szögezze le, hogy a kisebbségek is államalkotó közösségek; ne deklarálja a magyart hivatalos nyelvként, illetve ismerje el a kisebbségi nyelveket is hivatalosként; a tervezet olyan állami kötelezettségeket ír elő például a hivatalos kisebbségi nyelvhasználat terén, amelyek teljesítésének nincs meg a lehetősége; a törvényt hozzá kell igazítani a nemzetközi joghoz; az állam vállaljon garanciát a törvényben foglaltak megvalósításának anyagi finanszírozására; a „népirtás" értelmezését ki kell terjeszteni a romániai típusú lassú elsorvasztó politikára is; kapjon nagyobb hangsúlyt az oktatás; a szöveg ne használja az önazonosság jogilag értelmezhetetlen kifejezését; az esélyegyenlőség érvényét ki kell terjeszteni a politikára és a kultúrára is, illetve az esélyegyenlőség garantálása nem a kisebbségi törvény dolga; kisebbségi jogsérelem esetén magánvádas eljárást ne lehessen indítani; erre csak legitim közösségnek nyíljon módja; a területfejlesztő beruházásoknál pozitív diszkriminációt kell alkalmazni a kisebbségek esetében.

A vita során felmerült a probléma, hogy a tervezet számos pontja nincs összhangban más, a kisebbségeket érintő törvényekkel. Így a legmagasabb szintű képviselethez való jog kinyilvánítása ütközik az elfogadott választójogi törvénnyel, amely lehetetlenné teszi a kisebbségek kollektív képviseletét. A törvény végrehajtása olyan más, folyamatban lévő ügyektől is függ, mint például a közigazgatási reform vagy az oktatási intézmények finanszírozásának reformja. Többen szóvá tették, hogy a törvény évek óta késik. Javasolták, hogy a törvény egészének előkészítését lerövidítve még a jelenlegi parlament elé kell terjeszteni egy rövidebb cselekvési programot, amely nem igényel hosszadalmas egyeztetést.

A Titkárság az írásos és az ülésen szóban elhangzó észrevételekre reflektálva szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet, hogy több hiányolt pontot – mint az államalkotó tényező deklarálását vagy a kisebbség sérelmének szankcionálását – az egyéb törvények, köztük az Alkotmány és a Btk. tartalmazzák. A szövegezés során alapvető szempont volt az európai joggyakorlat figyelembe vétele. Tekintettel kellett lenni ugyanakkor arra is, hogy a törvénynek elsősorban szemléletében kell szerves és logikus egységet alkotnia. Ezáltal válnak kezelhetővé a későbbiekben olyan ténylegesen létező problémák is, amelyek jogi-tartalmi szempontból még nem kellően tisztázottak, illetve azok a részletkérdések, amelyek szövegszerű mgjelenítése szétfeszítené a tervezet kereteit. Mindenki azt szeretné, hogy a törvény tervezete minél hamarabb elkészüljön, de a további előkészítés, a tárcák közötti egyeztetés és társadalmi vita után feltehetően már csak a parlamenti választásokat követően kerülhet sor a beterjesztésre.

Többen javasolták egy 8-10 tagú, jogászokból álló ad hoc bizottság felállítását, ám a végén a Titkárság kérésére mindössze ketten ajánlották fel segítségüket. Kellő lelkesedés híján a kezdeményezés elvetésre került, s helyette a tervezet tökéletesítéséhez a Titkárság december 25-ig kérte a Kollégium tagjainak további írásos véleményét, de most már konkrét szövegjavaslatokkal együtt.

A Titkárság optimizmusát és lendületét jelzi vezetőjének pécsi látogatása alkalmával kifejtett véleménye a kisebbségi törvényről. Ezen a december közepén megrendezett találkozón a legalapvetőbb feladatnak az egységes kormányzati kisebbségpolitikai koncepció, és annak keretében a kisebbségi törvény kidolgozását jelölte meg, amely a különleges jogok, az aktív kisebbségvédelem biztosítása és az önkormányzatiságra építés elvén kell alapuljon, ez utóbbi nélkül a jogszabály csak holt betű

maradna. Bejelentette, hogy a törvénytervezet már februárban, márciusban társadalmi vitára kerülhet, s várhatóan a választások utáni országgyűlés májusban, vagy júniusban dönt róla.[115]

Az 1990. január 23-i albizottsági ülés a tervezet elkészülte előtt még egy feladatot rótt a törvényelőkészítőkre. A kisebbségek ünnepeire, nemzeti és egyéb jelképeinek használatára vonatkozóan a Titkárság ekkor nyújtott be javaslatot. A hozzászólók megállapították, hogy a jelvények és szimbólumok használatának – amennyiben azok nemzeti és nem állami természetűek – nincs törvényi akadálya. Az albizottság úgy döntött, hogy ezeket a kisebbségi törvény mellékleteiként tervezett önkormányzati statútumokban célszerű részletesen írásba foglalni.

ELTÉRŐ ELKÉPZELÉSEK, ÚJABB TERVEZETEK

Az előzetes elképzelésekhez képest némileg megkésve, 1990. február végére készült el a Titkárság módosított, átdolgozott szövegváltozata. Az anyagot nemcsak a kollégiumi viták, észrevételek gazdagították, hanem az egyes tárcák is éltek a javaslattevés lehetőségével. Érdekes módon az Igazságügyi Minisztériummal nem alakult ki szoros együttműködés, egészen pontosan fogalmazva huzamosabb ideig egyfajta rivalizálás, egymás mellett párhuzamosan folyó törvényelőkészítő tevékenység zajlott a két intézményben. Az igazságügyi tárca ugyanis most már fokozott erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy saját törvénytervezetet tegyen le az asztalra. Az új titkársági szövegváltozattal egy időben, februárra készült el Baka András konkrét törvényi szövegjavaslata, amelyről az anyagot átküldve Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter abban a szellemben tájékoztatta a Titkárságot, hogy e tervezettel az IM messze egyetért.[116]

A Baka-féle törvénytervezet alapelvei, céljai a következők voltak:

– a kisebbségekre vonatkozó eddigi jogi szabályozás esetleges és szétszórt volta mellett hiányoztak azok a jogi garanciák és intézmények is, amelyek az állampolgári jogok védelméhez nélkülözhetetlenek lettek volna. E struktúrák a demokratikus átalakulásnak köszönhetően mára

[115] Aktív kisebbségvédelem szükséges – Tabajdi Csaba miniszterhelyettes Pécsett. *Dunántúli Napló*, 1989. december 19.

[116] Kulcsár Kálmán levele a Titkárságnak 1990. április 4.

megteremtődtek, így megvannak a kisebbségi kérdés törvényi szabályozásának szükséges jogi és politikai keretei, előfeltételei;

– az elmúlt évtizedek messze nem kielégítő kisebbségpolitikája szűkítő értelemben kizárólag a nemzeti kisebbségekre vonatkozott, a cigányságot gyakorlatilag csak az általános, mindenkire érvényes jogszabályok érintették. Ezen a helyzeten sürgősen változtatni kell. Tekintettel arra, hogy a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény a vallási kisebbségek helyzetét időközben rendezte, egy nemzeti és etnikai kisebbségi törvénytervezet megalkotása indokolt;

– a törvénytervezet kimunkálásánál meghatározó elv volt, hogy minél szélesebb lehetőséget teremtsen az identitásmegőrzéshez, messzemenően figyelembe véve a kisebbségek sajátosságait, s jogaikat tényleges törvényi garanciákkal biztosítsa;

– az önkormányzat kérdése. A nemzeti és etnikai kisebbségek legfőbb sajátossága, hogy az ország területén szétszórtan élnek, ennek okán a területhez köthető autonómiaformák lehetőségei nagyban behatároltak. Személyi alapú autonómia, önkormányzatok létrehozása viszont lehetetlen a hatáskörükbe tartozó személyek pontos nyilvántartása nélkül. A kisebbségek azonban bármilyen személyi katasztertől egyértelműen elzárkóznak. Ugyanakkor a kisebbségi önkormányzatoknak nem felülről érkező, állami aktus folytán kell létrejönniük, hanem az érintett kisebbségek saját akaratából kifolyólag. Az ellentmondás a szerző szerint feloldhatatlan, ezért korábbi elképzeléseitől eltérően úgy ítélte meg, hogy az önkormányzatok kérdését a törvény nem lenne képes megfelelő módon rendezni, ezért kihagyandó a szövegből. „A jelen feltételek között a megalkotandó törvény csak azt a vezérfonalat követheti, hogy – a nemzeti és etnikai kisebbségeket a társadalom fontos és megőrzendő tényezőinek, illetőleg a politikai és kulturális pluralizmus lényeges elemeinek tekintve – hosszú távra rögzíti azokat a garanciákat és feltételeket, amelyek között e kisebbségi jogok érvényesülhetnek. A kisebbségi lét okozta hátrányos helyzet felszámolását egyaránt tekinti állami és ugyanakkor társadalmi feladatnak is. Szabályozási módjának kell az alapvető jogok és garanciák rögzítése mellett utat nyitni bármely olyan önkormányzati, érdekvédelmi, oktatási és kulturális elképzelésnek, amelyet az adott kisebbségek identitásuk megőrzésére alkalmasnak tartanak."[117]

[117] Dr. Baka András: A nemzeti és etnikai kisebbségi törvény koncepciója. 1990. február 27., 9. o.

– a törvény nem tesz kísérletet a kisebbségek fogalmának definiálására, a hovatartozás meghatározására az adott közösség, az adott személy jogosult;

– a tervezet nem tesz különbséget a nemzeti és etnikai kisebbségek között, ugyanazon állampolgári, egyéni illetve kollektív jogok illetik meg őket;

– a kisebbségi lét hátrányos helyzetének enyhítésére többletjogokat fogalmaz meg, azonban ez nem jelenti azt, hogy a kisebbséghez tartozás a társadalom többi tagjához, csoportjához képest többletelőnyökkel járna, e sajátos jogok a ténylegesen meglévő hátrányok kiegyenlítésére szolgálnak;

– öt csoportra bontva, a nyelvhasználat, az anyakönyvezés, az oktatás, a kultúra és a politikai élet területén részletesen és együtt tárgyalja a konkrét egyéni és kollektív jogokat;

– a jogok érvényesítését szolgáló szervezeti garanciák terén a tervezet javasolja a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa intézményének (ombudsman), állandó országgyűlési bizottságként egy kisebbségi bizottság, Országos Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Tanács néven egy a kormány melletti tanácsadó, véleményező, döntéselőkészítő szervezet, valamint egy pályázati elven működő alapítvány, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Alap létrehozását.

A koncepció és a tervezet számos ponton megegyezett a titkársági anyaggal, számottevő eltérés néhány esetben mutatkozott, s a titkársági elemzés ezekben a kérdésekben a következőképpen foglalt állást:

– a kollégiumi tervezet erősen az önkormányzatokra épít (összhangban az alkotmány 68. paragrafusa 4. bekezdésével, amely kimondja, hogy „a nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre"), míg a másik elképzelés az említett okok miatt nem. A személyi autonómia, az alulról építkező kisebbségi önkormányzati rendszer megvalósítható. A személyi nyilvántartás problémája országos szintű, a kisebbségi önkormányzatok megalakítására tett állampolgári ajánlások összegyűjtésének módszerével oldható fel, amely az Európa Tanács bevonásával hivatott biztosítani a kataszter titkosságát. Az önkormányzati statútummodellen ennek fényében nem változtattak.

– a konkrét jogok csoportosításánál a Baka-féle tervezet világos, áttekinthető szerkezetű, ahol nagyobb hangsúlyt kaptak a művelődési-kulturális jogok, azonban a kollektív és egyéni jogok együttes szerepeltetése – a kétségtelen áthatások ellenére – nem teszik lehetővé a kollektív jogok

kategóriájának markáns hangsúlyozását. A Titkárság ezért maradt az eredeti elképzelésnél, e jogok két csoportra bontásánál.

– a Titkárság nem tudta elfogadni a kisebbségek külföldi kapcsolattartásának kulturális-művelődési, illetve rokoni kapcsolatokra szűkítését sem. A tágabb, a politikai szervezetekkel való kapcsolatokat is lehetővé tevő, nagyvonalúbb szabályozás „elemi érdekünk" – indokolta az elemzés.

– a kisebbségi ombudsman kérdését a Titkársági tervezet nem tárgyalja olyan részletesen, lényegében tevékenységi körének leírására szorítkozik, egyéb kérdésekben az állampolgári jogok országgyűlési biztosára vonatkozó szabályokra hivatkozik. A felesleges paragrafusokat elkerülendő ezen sem módosítottak.

– az Országos Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Tanács ötlete logikus, ám indokoltnak tűnik egy olyan, a Kollégiumhoz hasonló szervezetet létrehozni, ahol az egyes tárcák képviselői is részt vesznek a munkában. A jelenlegi összetételben és formában a Kollégium erre a feladatra a hazai kisebbségek nem kellő érdekérvényesítési lehetőségei miatt még nem alkalmas, a határon túli magyarsággal és a hazai nemzetiségekkel szétválasztva foglalkozó két külön kollégium közül a vonatkozó azonban már igen.

– az igazságügyi tervezet a kisebbségek taxatív felsorolását, illetőleg településkataszterük elkészítését javasolta, a kollégiumi elképzelés viszont továbbra is kevésbé tetszetős megoldásnak tartva az embercsoportok taxálását, a védett nyelvek listáját tartalmazta.[118]

Összességében egy-két apróbb változtatástól eltekintve az igazságügy által támogatott tervből a Kollégium nem adaptált lényeges elemeket, a koncepciót és tervezet szerkezetét illetően annyiban mégis hasznosnak bizonyult az egybevetés, hogy az alapvető kérdések újabb átgondolására késztetett.

A Titkárság saját módosított tervezetének további finomítása érdekében az államigazgatási szervek mellett több hazai, kisebbségi kérdésekben illetékes kutató véleményét kikérte és számos nemzetközi szakértővel is konzultált a kérdésről. A dél-tiroli illetőségű Christoph Pan professzor és Karl Zeller, az Európai Népcsoportok Föderális Uniójának, az egyik legjelentősebb nem kormányzati kisebbségvédelmi szervezetnek, vezető személyiségei például egy teljesen átdolgozott konkrét javaslatot

[118] Vélemény dr. Baka András kandidátusnak a nemzeti és etnikai kisebbségi törvényhez kidolgozott koncepciójáról és tervezetéről. 1990. március 16.

küldtek. A „Népcsoportok jogállása Magyarországon" címet viselő tervezet hat részben tárgyalta az anyanyelv használatával, a személy- és helységnevek használatával, az anyanyelven történő iskolai oktatással, a rádióhoz és televízióhoz való hozzájutással, a népcsoportok autonómiájával és politikai érdekképviseletével kapcsolatos jogokat.[119]

A november 29-én megvitatott törvénytervezeten végrehajtott lényegesebb változtatásokat a konkrét szövegek tanulmányozásán kívül a Titkárság egyéb levelezéséből is megtudhatjuk. A Titkárság ugyanis nagy gondot fordított arra, hogy az ún. nem hivatalos, vagyis magánszemélyektől, „laikusoktól" érkező „olvasói" levelekre egytől-egyig és érdemi módon megválaszoljanak. Voltak olyanok, akik egy-egy témában folyamatos levelezőpartnerré, szinte külső szakértővé váltak, s őket a Titkárság annyira komolyan vette, hogy az aktuális ügyekkel kapcsolatos fejleményekről folyamatosan tájékoztatták őket. Cigányügyben, a zsidóságot érintő kérdésekben, a kisebbségi törvényalkotásban stb. is léteztek ilyen állandó kapcsolatok. Az egyik ilyen levelezőtárs érdeklődésére és elvi megjegyzéseire való tekintettel a Titkárság elküldte számára a törvény első tervezetét, hogy a szöveg pontos ismeretében tehessen észrevételeket. A most felidézett levél már ezekre a javaslatokra reflektál, mellékelve az időközben megszületett, átformálódott új változatot is, amellyel kapcsolatban a következőket tartotta fontosnak kiemelni:

Az új változatból „reményeim szerint kitűnik, hogy az állam kötelezettségvállalása lényegesen konkrétabb megfogalmazást nyert és nagyobb hangsúlyt kapott. A hivatalos nyelvre vonatkozó paragrafust elhagytuk. Az új változat szerint az állam ösztönzi és lehetővé teszi a kisebbségi nyelvek, nyelvjárások megfelelő szintű oktatását azok számára, akik a kisebbségekkel élnek együtt. Konkrétabbá vált a tömegtájékoztatási-művelődési intézmények hálózatával kapcsolatos jogok és kötelezettségek megfogalmazása is.

A parlamenti képviseletre most elfogadott behívásos megoldást természetesen csak átmenetinek tekintjük. Új tervezetünk indokló része hangsúlyozza: »a tervezet...a közvetlen választás elvét tartja kielégítőnek az országos kisebbségi lista felállításával«. Igaz: mindezt valóban csak az új parlament tudja megvalósítani. Remélem, akarja is majd."[120]

[119] Univ. Prof. Dr. Christoph Pan - Dr. Karl Zeller: A népcsoportok jogállása Magyarországon. *Tervezet*, 1990. március.

[120] A levél kelte: 1990. március 26.

A Kollégium március 29-én, a dobogókői nemzetközi konferencián történő szakértői megmérettetés előtt néhány héttel tűzte napirendre a kisebbségi törvénytervezet és önkormányzati statútum vitáját. Azt megelőzően március folyamán a Titkárság még számos egyeztetésre is sort kerített. A hatályban lévő 1974-es jogalkotási törvény meghatározta, hogy egy törvény benyújtása előtt kikkel kell egyeztetni, a készülő nemzetiségi törvény esetében azonban a Titkárság úgy gondolta, a jogszabályban meghatározott kötelezettséget messze túl kell teljesíteni és a konszenzusra törekedve minél szélesebb körben kell véleményeztetni, amíg a teljes egyetértés meg nem születik a szöveget illetően.

Az egyeztetés egyik körében március elején az anyagot megküldték az érintett államigazgatási szerveknek (pénzügyi, szociális és egészségügyi, művelődési, külügyi, belügyi, igazságügyi tárcák, tv, rádió és MTI). A kísérőlevél a következőképpen fogalmazott: „...A törvényelőkészítő munka felgyorsítását különösen időszerűvé teszi a magyarországi kisebbségi helyzet alakulása. Az e téren felgyülemlett évtizedes mulasztások rendkívül súlyos belpolitikai feszültségekhez vezethetnek a közeljövőben; ennek jelei már ma jól érzékelhetők. A kérdéskör szabályozásának ugyanakkor közvetlen nemzetközi összefüggései is vannak, elsősorban a határainkon túl élő magyar nemzetiségeket illetően. A nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek legfontosabb problémáinak kezelésére a jövőben elfogadásra kerülő magyarországi megoldások fontos segítséget jelenthetnek számukra a kisebbségi jogokért folytatott küzdelmükben.

Nagyon fontosnak ítéljük ezért, hogy a törvénytervezet minél kiérleltebb változata kerülhessen – a választásokat követően, lehetőleg már április közepétől – széles körű társadalmi vitára. Kérem, hogy a tervezettel kapcsolatos észrevételeiket, javaslataikat, a további átdolgozás érdekében mielőbb megküldeni szíveskedjenek."[121]

A kollégiumi ülés előtt a megkeresett minisztériumok közül négy készített írásos véleményt a kapott törvényszövegről, s mindegyikük meglehetősen kritikusan és röviden nyilatkozott. A BM és a KüM jelenlegi formájában nem tartotta beterjesztésre alkalmasnak, előbbi a szövegbeli finomítások szükségessége mellett a kisebbség fogalmának pon-

[121] NEKT levél, 1990. március 5.

tos definiálását hiányolta, illetőleg értelmetlennek találta a törvény és az önkormányzati statútum különválasztását; utóbbi a kisebbségi önkormányzat pontosabb és behatároltabb fogalmának kidolgozását javasolta, különben a párhuzamos közigazgatás veszélye merülhet fel. Az IM az elvi deklarációk túlsúlyát említette a konkrétumok helyett, a kodifikáció szempontjából szerkesztetlennek ítélte az anyagot, ahol két kardinális kérdés, a kisebbségi önkormányzatok, valamint a parlamenti képviselet ügyében nem kellően tisztázott, ki és hogyan választhat, illetve választható. E hiányosságok folytán a minisztérium szerint még társadalmi vitára sem bocsátható a tervezet.[122]

A Titkárság megköszönve a válaszokat csalódásának adott hangot, amiért a minisztériumok csupán sommás véleményeket közöltek, s néhány rövid megjegyzésen kívül építő jellegű részletes módosító javaslatokat, értékelő elemzéseket nem készítettek, pedig a tervezetet éppen a konkrét hasznosítható észrevételek reményében küldtek el számukra. Mindenesetre a kritikai észrevételek hatására újragondolták, átfésülték a tervezet paragrafusait.

A törvénytervezet irányelveit a szélesebb nyilvánosság elé tárva, Bíró Gáspár március 13-án a Magyar Hírlap hasábjain „Jog az önazonossághoz" címen adta közre írását, amelyben a Kódex tartalmáról szólva a következő tényezőket emelte ki: a tervezet kiindulópontja az önazonossághoz, a másság vállalásához és kinyilvánításához való alapvető, egyénekre és közösségekre egyaránt vonatkozó emberi jog; a tervezet egyéni és közösségi különös jogokat tartalmaz, melyek azonban nem privilégiumok, hanem a „kisebbségek egzisztenciális sajátosságaiból fakadnak"; a javaslat a kisebbségek kulturális és szociális önkormányzati rendszerére épít, amelyek közhatalmi jogosítványokkal felruházott köztestületekként fognak működni; a kisebbségek belső önkormányzataik mellett jogosultak a helyi önkormányzatokban, államigazgatásban az arányos részvételre.[123]

A Titkárság szükségét érezte, hogy a plenáris ülés vitáját a minél hatékonyabb munka érdekében megelőzze egy-egy szűkebb körű megbeszélés a legfontosabbnak ítélt pártok, illetőleg a kisebbségi szervezetek

[122] Gál Zoltán BM államtitkár, Szokai Imre külügyminiszter-helyettes, Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter és Bánfalvi István SzEüM államtitkár feljegyzései a Titkárságnak.

[123] In Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég, 15–18. o.

képviselővel is. Az összejövetelekre március 24-én, valamint két nappal később került sor.

A törvénytervezet kidolgozásának folyamatába, a titkársági javaslatok véleményezésébe, az említett tanácskozáson való részvételre a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek valamennyi relevánsnak tekinthető szervezetét bevonták, olyanokat is, akik a Kollégium testületébe nem delegáltak képviselőt. Részt vettek a munkában a négy hagyományos – délszláv, német, román, szlovák – kisebbség szövetségeinek vezetői, az egyes délszláv kisebbségek külön szervezetei (Savez Hrvata, Szerb Demokratikus Szövetség), ifjúsági szövetségek (MLADOST–Magyarországi Horvát Szlovén és Szerb Fiatalok Független Szervezete, Szlovák ifjúsági Szövetség, Magyarországi Ifjú Németek Közössége), a Szabad Szlovákok Szervezete, a fontosabb cigány szerveződések (Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Phralipe Független Cigány Szervezet, Országos Cigánytanács), valamint zsidó szervezetek is (Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Rabbiképző Intézet).

A Titkárság az országos listát állító 12 pártot kérte fel, hogy vegyenek részt a kisebbségi törvénytervezet vitáján. „Tudatában vagyunk annak, hogy valamennyi politikai pártot jelenleg a választásokra való minél eredményesebb felkészülés foglalkoztatja." Ennek ellenére a Titkárság szeretné, hogy a törvényelőkészítő munka a belpolitikai események ellenére se szenvedjen sérelmet és a 12 párt képviselői vegyenek részt a tervezet vitáján, hiszen csak így lehet a kívánatos minél szélesebb körű konszenzust elérni ebben a kérdésben. A kisebbségügy elégtelen szintű kezelése egyre nagyobb horderejű probléma, a hazai kisebbségek körében mára rendkívül sok megoldásra váró feladat halmozódott fel. „A Kisebbségi kódex fontos lépést jelenthet ezeknek a több évtizedes mulasztásoknak a felszámolása irányában. A törvénytervezet belpolitikai jelentősége mellett nem hagyhatók figyelmen kívül külpolitikai hatásai sem, elsősorban a határon túli magyar kisebbségek helyzetével, jogaik törvényes szavatolásának esélyeivel összefüggésben."

A két tanácskozásról a március 27-i napilapok röviden beszámoltak. A pártközi szakértői megbeszélésen meglepő módon négy párt, az SZDSZ, az MDF, a KDNP és a Magyar Néppárt nem képviseltette magát. A jelenlevő nyolc párt képviselői egyetértettek abban, hogy szükség van a kisebbségek ügyeinek törvényi szabályozására. A leendő törvény alapelve kell legyen, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok az egyetemes emberi jogok szerves részei, amelyek a kisebbségeket közösségként is

megilletik; az aktív érdekérvényesítés a nemzetiségek nagyfokú önszerveződése, a kisebbségi önkormányzatok megalakítása és működése révén képzelhető el. A kisebbségi szervezetek a törvényelőkészítés gyorsítását kérték.[124]

A Titkárság a vitát követő napokban levélben kereste meg a megbeszélésről távolmaradó pártok elnökeit: „Megdöbbenve vették tudomásul a tényt a hazai kisebbségek szervezeteinek képviselői is, akik nem értették, hogy vezető politikai erőként érdektelenséget tanúsítottak egy olyan kérdésben, amelyben konszenzus elérése szükséges. Magatartásuk számunkra is érthetetlen, mivel a nemzetiségi problematika törvényes rendezésének további halogatása belföldön feszültségeket okozhat, nemzetközi szinten tartós hátrányokkal járhat."[125]

Az érintett pártelnökök közül a KDNP elnöke reagált egyedül a megkeresésre. Levele május közepén íródott, túl a választási kampányon, a választáson, sőt a koalíciós és kormányelőkészítő tárgyalásokon. Érvelése szerint a kampány valamennyi szakértőt igénybe vette, ezért bizonyult megoldhatatlannak a kisebbségi törvénytervezet vitáján a kereszténydemokrata részvétel, „melyet utólag is nagyon sajnálok." A Titkárság együttműködési szándékát nagyrabecsülve a munka folytatását kérte „most és a jövőben is", hozzátéve, hogy „a jövőben a magunk részéről igyekszünk mindent megtenni, hogy a közös munkában aktívan tudjunk résztvenni".[126] Az ígéret azért tűnik némileg komikusnak, mivel a Titkárság napjai ez időre már meg voltak számlálva, az új kormány felállásáig érdemi munkát úgyszólván lehetetlenség volt végbezvinni.

A Kollégium március 29-én részletesen megvitatta a Kisebbségi kódex aktuális szövegváltozatát. Megállapodtak abban, hogy a választások útján megalakítandó nemzetiségi önkormányzatok állami támogatásra tarthatnak igényt. Az adott település kisebbségi lakóinak akaratából megválasztott kisebbségi önkormányzatok legális és legitim szervek lesznek, amelyek a törvény által előírt funkcióik teljesítésére joggal igényelhetik majd a központi költségvetési támogatást. A helyi kisebbségi önkormányzatok anyagi finanszírozásával az új alapokon létrejött

[124] *Magyar Nemzet*: Társadalmi vitára bocsátják a kisebbségekről szóló törvény tervezetét. *Népszabadság*: Törvény a kisebbségekről.

[125] A levelek azonos tartalommal 1990. március 27-i dátummal íródtak.

[126] A KDNP elnökének levele a Titkárság vezetőjének, 1990. május 14.

„Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért alapítvány" mellett megteremtődik a másik fő pillére a hazai nemzetiségek állami támogatási rendszerének.[127] A Kollégiumi elképzelés szerint a kisebbségi törvényjavaslatban foglaltak megvalósítása esetén véget ér a kisebbségi fantomszervezetek, a legitimitáshiányos, a nemzetiségi állampolgárokat voltaképpen nem is reprezentáló szerveződések költségvetési élősködése.[128]

A Titkárság tehát a parlamenti választások közeledtével, a választási eredmények megszületésével sem csökkentette tevékenységének intenzitását, s tovább folytatta a kisebbségi törvény előkészítését. Ennek két fő oka is volt. Egyrészt a mérvadó pártok elképzelései nem álltak távol a titkársági Kisebbségi Kódex tervezetében képviselt elvektől, nem kellett attól tartani, hogy az elvégzett munkát bármilyen összetételű kormány ignorálná. Másrészt a koalíciós kormány megalakulásának várható elhúzódása, valamint amiatt, hogy az új kormány figyelme vélhetően a sarkalatos törvények előkészítésére irányul, a pártpolitikától függetlenül is sürgető kisebbségi törvény kimunkálásának megszakadása előrejelezhető volt, ezért a kieső időszakot is szerette volna a Titkárság saját lehetőségein belül lerövidíteni. Azonban a félreértések elkerülése végett az ügyvivő kormány szerveként végzett törvényelőkészítő tevékenység folyatásához a pártoktól írásbeli állásfoglalást kértek.

A törvénytervezet véleményezésébe a határon túli magyarság képviselőit is bevonták. Április 6-án a Titkárság romániai, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai, szlovéniai, horvátországi és burgenlandi magyar szakértőkkel vitatta meg a szöveget.

A már említett „magánlevelező-szakértővel" sem szakadt meg a „munkakapcsolat". A Titkárság vezetőjének április 19-i levele már az új törvénytervezet kapcsán száll vitába a kapott észrevételekkel. Nem érdektelen a szakmai, elvi kérdéseket taglaló levélbe hosszabban betekintenünk:

„A magyar közvélemény most kezd szembesülni azzal, hogy nemzetiségi politikánk sem rendelkezett az elmúlt 40 évben a »hibátlanság védjegyével«. Igaz, nálunk nem egy – magyar nemzettudattal sem rendelkező – hatalmi elit tudatos beolvasztási törekvéseiről, hanem vakságáról, érzéketlenségéről volt szó. Van hát mit bepótolnunk.

[127] Az alapítványról, a támogatási rendszerről lásd a megfelelő fejezetet.

[128] „...súlyos mulasztásaink vannak" – interjú Tabajdi Csabával. *Dátum*, 1990. március 31. Az ülésről jegyzőkönyv nem maradt fenn.

A kettős kötődést illetően továbbra is vita van közöttünk. Egyrészt a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek betelepültek és nem erőszakkal kerültek más ország területére. Ez jogi helyzetüket tekintve persze semmiféle különbséget nem jelenthet az »őshonos« kisebbségekhez képest (aminek ellenkezőjét sokan még ma is előszeretettel állítják). De mert ők valóban választották új hazájukat, mindig is lojálisabbak voltak a befogadó ország többségi nemzete iránt, s ebből adódóan könnyebben, és az évszázados együttélés folyamán (vegyes házasságok stb.) viszonylag sokakban alakult ki egyfajta kettős kötődés, ami nem azonosítható valamiféle ravasz taktikázással. Másrészt épp a kettős kötődés fel és el nem ismeréséből (az erre való rákérdezés hiányából) is fakad, hogy a népszámlálási adatok korántsem adnak reális képet a magukat a kisebbségekhez (is) sorolók számáról: a népszámlálási eredmények és a nemzetiségi szövetségek becslései között szinte nagyságrendi eltérések vannak.

Javaslatait a kódexhez köszönöm, a törvény még mindig formálódik (időközben megvitattuk a magyarországi kisebbségek, a pártok, sőt a határainkon túl élő magyarság képviselőivel is). Tételesen most nem térnék ki rájuk, figyelembevételük lehetősége alaposabb tanulmányozást igényel, munkatársaimmal az észrevételek összegzésénél igyekszünk majd ezekre is figyelemmel lenni. Csupán néhány fontosabb felvetésre szeretnék reagálni.

A nemzetiségi szövetségek azért nem tűnnek alkalmasnak az önkormányzati szerepre, mert felülről létrehozott, sok esetben (az elmúlt 40 év öröksége ez is) szinte »kinevezett« intézmények. Legitimitásukat a kisebbségek tagjainak jelentős része kétségbe vonja; ezért is alakulnak az alternatív kisebbségi szerveződések szinte gomba módra, anélkül hogy bárkinek módja (és joga!) lenne megítélni, milyen valós támogatottsággal rendelkeznek, kiket is képviselnek (vagy akarnak képviselni). Ebből adódik az a célkitűzés is, hogy az önkormányzatok ajánlásos úton jöjjenek létre (s egy kisebbséget lehetőleg ne több – esetleg pusztán önjelölt – önkormányzat akarjon egyidejűleg kormányozni).

Az Ön által javasolt »óvodától az egyetemig vagy főiskoláig« megfogalmazás pl. önálló román vagy szlovák stb. egyetem létesítésének állami kötelezettségét jelentené, amit a kisebbségek létszáma nem indokol és nem is tesz lehetővé. A románság esetében ez pl. azt jelentené, hogy kb. 200 főnek önálló egyetemet kellene alapítani, az összes lehetséges karral, hiszen közülük is nyilván ki műszaki (ezen belül gépész-, elektromos, építészmérnök stb.), ki közgazdász (külkeres, belkeres, pénz-

ügyes – a példák itt is sorolhatók), ki orvos, ki bölcsész szeretne lenni. De hiszen ez képtelenség... Éppen ennek áthidalására szolgál a tervezetnek az az elképzelése, hogy a felsőoktatási intézményeken kisebbségi tanszékek hozhatók létre.

A kisebbségek parlamenti biztosa nem az önkormányzatok autonómiáját csorbítja, ellenkezőleg: olyan fórum, ahol az önkormányzatok és általában a kisebbségi állampolgárok sérelmük kivizsgálását kérhetik. Önkormányzat és állami kötelezettségvállalás (ami nem beavatkozást jelent): ezeknek kell összhangban lenniük.

Az önkormányzatok funkciójának, feladat-, hatáskörének pontosabb, egyértelműbb megfogalmazására sok, az Önéhez hasonló észrevétel érkezett, megvalósításukon most dolgozunk."[129]

Az április 20–22 között Dobogókőn megrendezett nemzetközi szakértői konferencia egyik fő témája volt a Titkárság nemzeti és etnikai törvénytervezetének megvitatása. A javaslat lényegében megállta a helyét a rangos szakértői gárda előtt is, a kritikai észrevételeket természetesen a fórum után alaposan áttanulmányozták és esetenként be is dolgozták a szövegbe.[130]

A tervezet további sorsa a konferencia után rövidesen már a Titkárságtól függetlenül alakult, további egyeztetésekre, korrekcióra nem kerülhetett sor. Hiszen ekkor már túl voltunk a parlamenti választásokon, az előző őszi jóslatoknak megfelelően nem nyílt esélye annak, hogy még a régi felállású Parlament elé beterjesztésre kerüljön a törvény. Az április végéig elvégzett törvényelőkészítő munka eredményeit a Kollégium és a Titkárság az utódokra hagyta. Mint látni fogjuk ezek az eredmények nem vesztek el, s az 1993-ban elfogadásra kerülő törvény sok elemet megőrzött a 89/90-es szellemi hagyatékból...

UTÓÉLET – A KISEBBSÉGI TÖRVÉNY MEGSZÜLETÉSÉNEK SZAKASZAI

Felbukkannak a főbb szereplők – 1990. szeptember–1991. június

A kormányváltást követően a Kollégium és a Titkárság működésének befejeztével a kisebbségi törvény előkészítésének folyamatában kisebb-

[129] Kimenő levelek 1990. március 9.

[130] A konferencia munkájáról külön fejezet szól.

fajta törés következett be. Az 1990. augusztus 30-i kormányrendeletet követően megalakuló Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal – a Titkárság által örökül hagyott koncepció alapján – csak az év őszétől tudta folytatni a munkát. A Hivatal a nemzetiségi ügy kormányzati szintű intézményes kezelésére, becsatornázására, az érdekkülönbségek, konfliktusok kezelésére, koordinálására szolgált. Az új testület igyekezett a kisebbségi kérdést illetően pártpolitikai befolyástól mentesen működni, legtöbb munkatársa a nemzetiségek soraiból érkezett.

A munka első fázisaként az IM újabb tervezete került az intézmény elé, amelyet a kollektív jogok elvének elutasításának koncepciója miatt a Hivatal, majd decemberben az egyes nemzetiségi szövetségek sem tudtak elfogadni.

Új fejleményként a nemzetiségi törvény megalkotásában való részvétel szándékával 1991. január 30-án megalakult a nemzetiségi szövetségek közös szervezete, a Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségi Kerekasztal, amely jelezte, hogy saját önálló törvénytervezetet készít. A kerekasztal előzménye az egyes délszláv, román, szlovák, német és cigány kisebbségi „alternatív" szervezetek által 1990 februárjában létrehozott Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniója volt, amely a nemzetiségi kérdés előtérbe állítása érdekében politikai, érdekképviseleti, érdekvédelmi és egyeztetési funkciókat látott el, ám rövid működés után magától kimúlt. A kisebbségek körében most az IM és a NEKH munkája fokozódó mértékben a nemzetiségi ügy állami kisajátításának félelmét keltette, és az IM kollektív szemléletet nélkülöző tervezete volt az utolsó figyelmeztető jelzés, ami miatt az eddigieknél határozottabb érdekkinyilvánítás igényével tulajdonképpen a kerekasztal létrejött.[131]

A kerekasztal lényegében egy olyan konszenzusos alapon működő civil szerveződés, konzultatív tanács volt, amelynek tevékenységében már tizenhárom magyarországi kisebbség (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, zsidó) szervezetei vettek részt[132], közülük több kis etnikum éppen a testület

[131] Herbai István: *Európa felé – kis kitérővel? A magyar nemzetiségi politika a rendszerváltás éveiben*. Budapest, 1992, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 6–7. o.

[132] 1991 nyarán összesen 20 szervezet: 5 cigány szervezet (MALIPE Cigány Kulturális és Hagyományőrző Egyesület, Cigány Ifjúsági Szövetség, Magyarországi Roma Parlament, Magyarországi Cigányok Nemzetiségi Kulturális Szövetsége, Magyarországi Cigányok Érdekszövetsége), 3 szlovák (Magyarországi Szlovákok Szövetsége, Szlovákok Szabad Szervezete, Magyarországi Szlovák Fiatalok Szervezete), 4 délszláv

hatására kezdett komolyabban megszerveződni. Minden szervezet egy képviselővel vett részt a munkában, a különösen néhány kisebbségnél meglévő szervezeti pluralizmus miatt azonban a szavazás nem szervezetenként történt, hanem minden nemzetiség csupán egy szavazattal rendelkezett, az ugyanazon kisebbséget reprezentáló szervezeteket ezáltal közös álláspont kialakítására késztette. Ez a modell egy-két kivételtől eltekintve működőképesnek bizonyult, s az egységes fellépésnek köszönhetően, élve a belpolitikai igények, a határon túli magyarsággal kapcsolatos megfontolások kínálta lehetőségekkel végig jelentős alkupozícióban volt képes védeni és érvényesíteni a kisebbségek érdekeit.

A Hivatal a hajdani Titkárság szellemében a korábban kidolgozott kisebbségi alapelvek változatlansága mellett a minél szélesebb körű egyeztetési szándékot is továbbvitte, de már intézményesített, szervezeti formában. 1991. február 28-ára egyeztető fórumot hívott össze, amelyre az IM, a BM, az illetékes Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottság mellett a kerekasztal is meghívást kapott. A megszületett megállapodás értelmében a kerekasztal és a Hivatal elképzelései, tervezetei a konszenzus elérésig folyamatos egyeztetésre kerülnek, s csak az így megszületett törvényjavaslat terjeszthető a parlament elé.[133] Innentől kezdve az egyes minisztériumok mellett fő tárgyalópartnerként a kisebbségi kerekasztallal folytak hosszú-hosszú időn át a keserves, sok szempontból gyümölcsöző, sok szempontból terméketlen tárgyalássorozatok, ami újabb és újabb változatokat eredményezett. A törvényelőkészítő munka két fő aktora lényegében ez a két szervezet lett: kormányzati oldalról a Hivatal, a kisebbségek részéről a kerekasztal, akik egymást nem tudták kikerülni, a kormány–kisebbség dialógus kizárólag rajtuk keresztül valósulhatott meg, ami a munkában egyfajta egymásrautaltságot is eredményezett. A Hivatal és a kerekasztal nézetei törvény ügyben ténylegesen is közelebb álltak egymáshoz, mint a Hivatal és a törvényelőkészítésben érdekelt egyéb államigazgatási szervezeteké.

(Maggyarországi Szlovének Szövetsége, Magyarországi Horvátok Szövetsége, Szerb Demokratikus Szövetség, MLADOST – Magyarországi Horvátok, Szerbek, Szlovének Szervezete), Magyarországi Németek Szövetsége, Magyarországi Románok Szövetsége, Magyarországi Bolgár Kulturális Egyesület, Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete, Magyarországi Ruszinok Szervezete, ARMENIA Örmény-Magyar Baráti Kör, Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége. Herbai: *i. m.* 21. o.

[133] Herbai: *i. m.* 11. o.

A kormány május 15-i ülésén a kisebbségi törvény előkészítésére még egy szervet hozott létre. A „minél szélesebb nemzeti konszenzus" igényére hivatkozva felállított *kodifikációs bizottság* az érdekelt tárcák részvételével kezdte meg munkáját, ami vélhetően az egyes minisztériumok kompetencia-féltékenységéből fakadhatott, akik kiszorítva érezték magukat a törvényelőkészítésből. A bizottság a „jogalkotói munka felgyorsítása", a „szükséges konzultációk szervezése" mellett az „érintett nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetekkel való egyeztetés lefolytatását" is feladatul kapta[134], ami viszont a NEKH eddigi szerepéhez képest hatásköri átfedéseket eredményezhetett, lényegében megkettőzve a kormányzati oldalt. A gyakorlatban mégsem került sor a két szervezet egymással párhuzamos lépéseire, hanem a bizottság mintegy beékelődött a kormány és a Hivatal közé. Továbbra is a NEKH tárgyalt a kerekasztallal, azonban a megszületett megállapodást a bizottságnak is véleményeznie kellett, illetőleg a konkrét, jogilag tökéletesített szöveget is ők voltak hivatva megfogalmazni, mielőtt az „feljebb" kerülhetett volna, s ebből az aktusból a kerekasztal kiszorult.

A tárgyalások: konszenzus is meg nem is – 1991. június–december

A Hivatal és a kerekasztal közötti tárgyalásokra 1991 júniusa-szeptembere között került sor, és nagyon hamar kiderült, hogy a két fél elképzelései távolról sem összeegyeztethetetlenek, s az együttműködési szándék a szakmailag és politikailag is nagyon komoly feladat megoldását viszonylag rövid idő alatt lehetővé tette. A viták eredményeképpen olyan megállapodás, olyan közösen elkészített törvénytervezet született meg, melyet a kisebbségek képviselői a továbbiakban szentnek és sérthetetlennek tekintettek. „Szeptember elejére a kormányhivatal, és az egy feladatra szerveződött civil társadalmi intézmény – mint az érdekelteket reprezentáló felek – között európai példát mutató tárgyalási folyamat nyomán, európai értékeket felmutató törvénytervezet született a nemzetiségi ügy kezeléséről, vagyis olyan kérdésben, amely nemcsak régiónkban, de több, fejlett demokráciaként jellemzett országban is állandó konfliktusforrást jelent."[135] Az ősz folyamán a törvénytervezet értékeit különféle külföldi szakmai tanácskozásokon, az Európa Tanács fórumain is elismerően méltatták.

[134] *Uo.*

[135] *Uo.* 15. o.

A számos pozitívumot magában foglaló tervezet persze nem volt teljesen tökéletes. Néhány kérdésben, így a pénzügyi garanciák, a nemzetiségi önkormányzati választások anyagi támogatása, a kisebbségek helyi érdekvédelme ügyében nem sikerült megállapodni. A javaslat emellett talán túlságosan is „konszenzusosra" sikeredett, a kisebbségek félelmei következtében egyes jogokat több helyen is rögzítettek, ami fölösleges átfedésekkel terhelte a szöveget. A kodifikációs bizottság a jogi fogalmazás pontosítása érdekében emiatt indokoltan nyúlhatott hozzá a javaslathoz, azonban ennél több történt. A tárgyalások folyamán a Hivatal folyamatosan tájékoztatta a bizottságot a fejleményekről, s az a vitában közvetett módon részt is vett, a megegyezés után viszont a bizottságban helyet foglaló tárcák úgy érezték, eljött az ő idejük, s a jogi szerkesztésen túl további változtatásokat próbáltak elérni. A BM és a MüM kevésbé volt ebben a tekintetben aktív, a PM saját fiskális szempontjai folytán a minél kisebb anyagi kötelezettségvállalásban volt érdekelt, az igazi játékosnak ebben a játszmában azonban az IM bizonyult, aki korábbi tervezete(i)hez ragaszkodva saját elképzeléseit igyekezett beleerőltetni a konszenzusos szövegbe, ami csak újabb feszültségeket eredményezhetett. A „kompetenciavetélkedő", a „tárcaérdekek"[136] megjelenése csakis a szakmai érvek és a nemzetiségi érdekek rovására nyerhettek teret.

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a Hivatal–kerekasztal tárgyalásokon a kormányzati oldalon politikusok, államigazgatási vezetők vettek részt. Ennek ellenére – kényszerből – törvényszövegezés folyt. A szakértőként jelen lévő jogászok sem törvényszövegezésben jártas szakjogászok voltak. Ezért a konszenzusos szövegek sokszor jogi nyelvezetre írt politikai megállapodások voltak. Szakjogászok kezébe kerülve szükségképpen is módosítani kellett a szövegen, amit a kerekasztal a „konszenzus felrúgásaként" értékelt. Volt olyan abszurd igény is egyébiránt a kerekasztal részéről, hogy a „konszenzusos" tervezetet a parlamenti vita során se módosítsák.

A Bizottság munkájában, bár eredetileg talán nem így tervezték, a NEKH és a kerekasztal is részt vehetett, utóbbi két fős közvetlen képviseleti jogot kapott (Doncsev Toso és Lásztity Péró). Itt gyakran előfordult, hogy a Hivatal és a kerekasztal egymást támogató véleménye került szembe a bizottság többi tagjáéval. Ebben a fordulóban már nem

[136] Herbai István kifejezései, *i. m.* 20. o.

két oldal, kormányszervek és kisebbségek álltak egymással szemben, a tárcák és NEKH is más-más elképzelést támogattak, utóbbi védve a nagy munkával létrejött konszenzusos megállapodást több esetben élesen szembe is fordult a minisztériumokkal. Ebben a helyzetben a konszenzusra törekvés hiábavaló erőfeszítésnek bizonyult. A kerekasztal jottányit sem engedett az eredeti szövegből (az átfedéseknél sem), az IM pedig a többi kormányzati résztvevőnek is túl sok változtatást sürgetett. Végeredményben 1991. december 5-én a kormány elé egy helyett három dokumentum került: született egy, a Bizottság által szerkesztett törvényszöveg, és két csatolt vélemény, a kerekasztalé, valamint az IM-é.

A viták valójában nem elvi, alapvető kérdésekről folytak. A Kollégium és a Titkárság idején elfogadott, lefektetett alapelvekkel fő vonalakban minden érdekelt – kormányzati szervek, pártok, kisebbségek – egyetértett. Ezen alapelvek szerint a kisebbségek léte és kultúrája olyan értékek, amelyeket védeni és fejleszteni kell. Ennek érdekében szükség van kisebbségi törvényre, amely több kell legyen, mint egy egyszerű nyelvtörvény; a törvényben számos helyen a pozitív diszkrimináció elvét kell alkalmazni; a kisebbséghez tartozó személyek egyéni, általános emberi jogain túllépve kollektív jogokat kell megfogalmazni; „biztosítani kell a lehetőséget, hogy a kisebbségek az identitásukat érintő ügyekben a legnagyobb önállósággal rendelkezzenek", és legitim képviselőik által részt vehessenek az őket érintő állami és önkormányzati döntésekben[137]; a kisebbségi kérdés kezelését önkormányzati szinten is rendezni kell, a kisebbségi önrendelkezés elve kisebbségi önkormányzatokon keresztül realizálódhat; a jogok kinyilvánításán túl bizonyos garanciákat is kell csatolni; valamilyen módon a jogok garantálásának anyagi finanszírozására is ki kell a szövegben térni.

Komolyabb viták a következő kérdésekkel kapcsolatosan merültek föl:

– a kisebbségi önkormányzatok szervezetei egyesületi, „privát" alapon, vagy pedig köztestületként, bizonyos hatósági jogosítványokat és hatósági funkciókat kapva működjenek-e. Az igazságügy – továbbra is idegenkedve az államszervezetbe szervesen beépülő kisebbségi önkormányzatok gondolatától – két változatban elkészült törvényjavaslatában az előbbi álláspont mellett kardoskodott, a Hivatal és a kisebbségek az utóbbi mellett foglaltak állást. Végül a köztestületi verzió vált elfogadottá, de olyan feltétellel, hogy csak olyan helyi és országos szervezetek-

[137] Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. 40. o.

nek lehet ilyen jogosítványokat adni, amelyek ellenőrizhető, legitim, alulról felfelé történő választások alapján jönnek létre;

– a személyi elvű autonómia kérdése. A kisebbségek nem járultak hozzá valamilyen kisebbségi választói névjegyzék felállításához, ezért az általános szabály értelmében a helyi önkormányzati választásokkal egyidejűleg (vagy külön) lebonyolított helyi kisebbségi önkormányzatok választásában minden magyar állampolgár részt vehet, anélkül, hogy ezzel nemzetiségi hovatartozását regisztrálná valaki. A kerekasztal törvénytervezetében így sem tudták kiküszöbölni, hogy a kisebbséghez tartozó állampolgár a szavazáskor ne legyen kénytelen etnikumát nyilvánosan vállalni, az elképzelés szerint ugyanis a szavazási aktuskor külön kívánságra lehet megkapni a kisebbségi önkormányzat szavazólistáját. A további egyeztetések ezt a hiányosságot megpróbálták kiküszöbölni, úgy határozván, hogy a helyi általános listán kedvezőbb feltételeket élvező nemzetiségi jelöltek (akik így egyszerre lettek helyi, valamint kisebbségi önkormányzati képviselők) ún. közvetett kisebbségi önkormányzat-alakítási lehetősége mellett kérés nélkül minden szavazópolgár megkapja a közvetlen kisebbségi szavazólistákat is, amelyet saját belátása szerint tölt, avagy nem tölt ki.[138] Az így létrejövő helyi kisebbségi önkormányzati testületek tehát nem egy konkrét településrészt, nem konkrét személyek összességét, hanem általánosan az adott település kisebbséghez tartozó polgárait, mint közösséget képviselik – a kollektív jogi megközelítés ékes példájaként.

Az egyes törvénytervezetek körülötti viták – mint látjuk – leginkább a kisebbségi önkormányzatok létrehozóinak, jogalanyainak meghatározásakor csúcsosodtak ki. Komoly dilemmák elé állította a jogalkotókat egy olyan áthidaló megoldás keresése, amely a jogalanyok körének pontos meghatározását, vagyis a regisztrációt, a nemzetiségi hovatartozások nyílt vállalásának kényszerét elkerülve lehetővé tenné az önkormányzat hordozóinak körülhatárolását, azt, hogy kiket képvisel pontosan, rendelkezései, javaslatai kikre vonatkoznak stb.[139];

[138] Elvben ez utóbbi közvetlen lista sorsát a többséghez, s nem az adott kisebbségi etnikumhoz tartozó egyének a helyi szavazatától függetlenül döntően befolyásolhatják, a gyakorlatban azóta többszörösen kiderült, hogy ezzel a lehetőséggel nem kell számolnunk.

[139] A kisebbségi önkormányzatok létrehozásának problémáiról lásd: Wiener György: Néhány gondolat a kisebbségi önkormányzatokról. *Szociáldemokrata alternatíva*. 1991/4., 13–32. o.

– a kisebbségi önkormányzatok hatásköre. Az IM egyesületi alapú elképzelése információszerzési, javaslattételi, tanácskozási, véleményezési jogokat (helyi döntésekben, illetve az országos szervezeteknek a jogalkotásban), néhány esetben (történelmi és építészeti emlékekre vonatkozóan) egyetértési jogot tartalmazott, a kisebbségi önkormányzatok döntési jogot kizárólag saját szervezeti, intézményi (pl. oktatási) ügyekben kaptak volna. A Kisebbségi Kerekasztal és a NEKH között létrejött megállapodás értelmében viszont a helyi és a kisebbségi önkormányzat (ennek hiányában a szószóló) párhuzamos hatalmi központokat képeznek. A helyi önkormányzatok kötelesek teljesíteni a kisebbségi autonómiák kéréseit a kisebbségi tanulók anyanyelvi oktatására vonatkozóan, a kisebbségi önkormányzatok különböző kulturális, oktatási stb. szervezeteket tarthatnak fenn, jogsérelem esetén bírósághoz fordulhatnak, szélesebb az egyetértési joguk, s tágabb spektrumban véleményezhetik az államhatalmi döntések tervezeteit. Regisztráció hiányában azonban rendelet-kibocsátási jog megszerzésére nincs lehetőség.[140]

– a finanszírozás kérdésében két egymástól radikálisan eltérő álláspont fogalmazódott meg. A liberális jogászi megközelítés szerint a törvény a jogok kinyilvánításának eszköze, a jogok gyakorlására azonban az állam nem vállalhat olyan kötelezettséget, amely megterhelné a központi költségvetést. Egyes kisebbségi, főként cigány vezetők – esetükben persze érthetően – pedig azt vetették föl, hogy a kisebbségek részéről felmerülő igényeket az államnak kötelessége totálisan finanszírozni. Azonban lehetetlen lett volna bármiféle jövőbeli igényre előre állami kezességet vállalni, főképp egy olyan pénzügyi helyzetben, amikor pénz, ill. egy évnél hosszabb távú pénzügyi, költségvetési tervek nem állnak rendelkezésre. Valahol a két álláspont között kellett megtalálni a mindenki által elfogadható kompromisszumot.[141]

Patthelyzet – 1991. december–1992. március

A konszenzust nélkülöző hármas javaslat kézhezvétele után a kormány úgy döntött, nem fogadja el az előterjesztéseket. Az eddigi eredményeket félretéve felkérte az igazságügyi és a belügyi tárcát, készítsenek új

[140] Wiener: *i. m.* 28–30. o.

[141] Az 1993-ban elfogadott törvény utóélete jelzi, hogy ez a kompromisszum nem volt teljes és hosszú életű, a törvény leginkább vitatott része azóta is a kisebbségi önkormányzatok működésének nem kellő anyagi támogatottságának kérdése.

AZ OKTATÁS SZEREPE

A kisebbségi identitás sikeres megőrzése – függetlenül a politikai akarattól – nem minden történelmi időszakban egyformán lehetséges. A tradicionális társadalmak, zártságuk okán nem képesek asszimilációra, a modern polgári társadalomban pedig megvan az elegendő ereje a kisebbségeknek, hogy ne olvadjanak be a többségbe, ha nem akarnak. Magyarországon ebből a szempontból a 80-as években éppen átmeneti helyzetben éltek a nemzetiségek: hagyományos paraszti közösségeik felbomlottak, de modern, öntudatos közösségeiket még nem tudták megszervezni.[150]

Ebben a szituációban különösen fontos volt a kisebbségek leghatékonyabb közösség-összetartó tényezőjének, anyanyelvének megőrzése. Ezért mondhatjuk, hogy akkor és azóta is az oktatás a legfontosabb kérdés a nemzetiségek életében. „Köztudott, hogy az anyanyelvi iskola a nemzeti kisebbségek fennmaradásának archimedesi pontja. Az anyanyelv oktatása (*anyanyelvi oktatás* vagy *nevelés*), s még inkább az anyanyelven történő (*anyanyelvű*) oktatás elsősorban mint nyelvfejlesztő eszköz játszik szerepet a kisebbségek nyelvi megmaradásában".[151]

Az iskola lényegében „gyakorlóterep", ahol elsajátíthatóak a legkülönfélébb szaknyelvek, a szépirodalmi stílus, a hivatali és a közéleti stílus, sőt az ifjúsági és diáknyelv, az argó is. Ezenkívül a nemzetiségi iskola mint presztízstényező is fontos és ezzel hozzájárulhat a már kiterjedt nyelvcsere lassításához. Ennek feltételei azonban igen nehezen teljesíthetők. Szükség van egyrészt az óvodától a szakképzésig (a külföldi egyetemi tanulási lehetőségig) kiterjedő anyanyelvi iskolákra, másrészt arra, hogy ezek az adott kisebbség egész településterületét befedjék, és nem utolsósorban minőségi kérdések is felvetődnek: azaz anyagi

[150] Gyivicsán Anna: Látlelet egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. *Hitel*, 1991. 26–29. o.

[151] Lanstyák István: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio*, 1994/4. 90. o.

ellátottsága és az oktatás színvonala se legyen rosszabb, mint a többségi intézményeké. Magyarországon még ma sem találhatunk ilyen intézményhálózatot.

ELLENTMONDÁSOS MÚLT ÉS AZ ÖRÖKSÉG

A második világháború után, az 1945/46-os tanévben összesen 92 nemzetiségi iskola kezdte meg működését. Az intézmények többsége nyelvoktató, mintegy harmada pedig tannyelvű volt, tehát az oktatás anyanyelven folyt. A későbbiekben kialakult rendszernek három típusa létezett: anyanyelvű iskola, ahol minden tárgyat a népcsoport nyelvén oktattak, kivéve a magyar nyelvet és irodalmat; kétnyelvű iskolák; nyelvoktató iskolák, ahol az anyanyelvet több-kevesebb (2-6) óraszámban oktatták.

A németek tömeges kitelepítése, a magyar–szlovák lakosságcsere és a kommunista fordulat után a „szocialista hazafiság" jegyében átalakult nemzetiségi politika közönyösen, néha ellenségesen bánt az oktatás ügyével. 1948 nyarán az egyházi iskolák államosítása a nemzetiségi felekezeti iskolákra is kiterjedt, ami még kiszolgáltatottabbá tette az állam kényének-kedvének a kisebbségi oktatási intézményrendszert. A sorvadás azután fokozatos volt, csak azok a centrálisabb elhelyezkedésű intézmények stabilizálódtak, amelyekhez diákotthonok is kapcsolódtak (gyulai román általános iskola és gimnázium, pécsi szerbhorvát általános iskola, budapesti szerbhorvát általános iskola és gimnázium, békéscsabai, budapesti, szarvasi szlovák általános iskola és gimnázium).

Az automatizmus elméletének ellenére 1946 és 1960 között úgy-ahogy kialakult a nemzetiségi iskolák hálózata. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958 októberében az anyanyelvű oktatás fejlesztéséről döntött, kimondván: „A Művelődésügyi Minisztérium elégítse ki a nemzetiségek anyanyelvi igényeit, anyanyelvi művelődési kívánságait". A PB-határozat felsorolása szerint ekkor 49 óvodában, 321 általános iskolában, 8 gimnáziumban, 5 tanító- és óvónőképzőben, 4 főiskolai tanszéken, 7 önálló diákotthonban folyt anyanyelvi, s ennek töredékében anyanyelvű oktatás.[152]

[152] Fehér István: *Az utolsó percben*. 40. o.

A hatvanas évek elejétől tovább romlott a helyzet. Az 1958-as legfelsőbb szintű határozathoz képest teljesen váratlanul, mindenfajta ismert előzmény nélkül, 1961 tavaszán a művelődési minisztérium körlevélben „javasolta", hogy a gyermekek továbbtanulási esélyeinek növelése végett csak a kétnyelvű és a nyelvoktató iskolákban folyék tovább a nemzetiségiek tanítása. (A levelet nem is a miniszter, hanem egy főosztályvezető írta alá).[153] A minisztérium a következőképpen indokolta döntését: „...csak a kétnyelvű tanítás felel meg a társadalom reális követelményeinek, a szülők kívánságának is és a pedagógiai elveknek is... Mai nemzetiségi tannyelvű iskoláink már nem felelnek meg ezeknek a célkitűzéseknek, tanulóink hiányos nyelvismerete nagyon megnehezíti valamennyi tárgynak nemzetiségi nyelven való tanulását, ami pedig a tantervi követelmények rovására történik... Szükség van tehát a kétnyelvűség gyakorlati érvényesítésére, a magyar nyelv fokozott művelésére..."[154]

A szöveg nem túloz, a körlevél kiadását konzultáció előzte meg, melynek során a nemzetiségi pedagógusok is támogatták az intézkedést. Igaz, a nemzetiségi szövetségek főtitkárai, tisztségviselői rendszerint tagjai voltak az MSZMP-nek és kötötte őket a „pártfegyelem", más kisebbségi értelmiség alig volt még, s nem tudunk arról, hogy részükről akár egyéni, akár területi ellenállás lett volna.

Az érvelés igazsága abban az értelemben nehezen vitatható, hogy a nemzetiségek természetes asszimilálódása miatt tendenciaszerűen évről évre csökkenő érdeklődés volt tapasztalható a teljes nemzetiségi tannyelvű oktatás iránt, emiatt ezek fenntartása, az egy diákra jutó költségek megnövekedése többletterheket rótt az államra. Ha azonban a pártállam céljának tartotta volna a kisebbségi csoportok fennmaradását, akkor továbbra is lehetővé teszi az ilyen jellegű iskolák működését, a kisebbségi szülők döntésére bízva, igénybe veszik-e gyermekeik számára a lehetőséget. A rendelettel az anyanyelvű iskolák jövője megpecsételődött, nem derülhetett ki, a teljes eszköztárral megvalósított, tannyelvű oktatás lehetőségének fenntartásával vajon a jövőben a lassú, fokozatos

[153] Báthory János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. A körlevél előzményei ismeretlenek, de bizonyára vannak. Elképzelhetetlen, hogy egy minisztériumi főosztályvezető saját szakállára, pártközponti utasítás vagy jóváhagyás nélkül ilyen intézkedést hozzon.

[154] Fehér: *i. m.* 38., 40. o.

elhalás, vagy esetleg hosszú távon mégis a megmaradás forgatókönyve teljesült volna-e.

A következő tanévtől a nemzetiségi tannyelvű iskolákban a testnevelést és a természettudományos tárgyakat, összességében a tárgyak felét magyar nyelven kellett oktatni, vagyis ezen iskolák kétnyelvűek lettek. Az egynyelvűséget „felmenő" rendszerben szüntették meg, azaz az egynyelvű osztályok még egynyelvűként jutottak el az iskola befejezéséig. A budapesti szlovák gimnáziumban például az utolsó egynyelvű érettségiző osztály 1965-ben végzett.

A körlevél a maga puha módján végeredményben megszüntette a honi nemzetiségi tannyelvű oktatást és az intézkedést követően a nemzetiségi tannyelvű iskolák gyors és biztos sorvadásnak indultak.

A kétnyelvűvé alakított iskolákat továbbra is nemzetiségi iskoláknak nevezték. A kétnyelvű oktatási rendszeren a későbbiekben lényegi változásokat nem eszközöltek, az 1976-os és 1979-es rendeletek csupán finomítottak rajta, pontosan meghatározva, milyen óraszámban kell megoszlania a magyar illetőleg a nemzetiségi nyelvű oktatásnak. A későbbiekben az 1983-as közoktatási törvény jogilag lehetővé tette az egynyelvű iskolák visszaállítását, vagyis jogilag kiiktatódott a 61-es „kétnyelvűsítő" körlevél, mégsem történt semmi. Az évek és az asszimilálódási folyamatok előrehaladtával a „nemzetiségi" iskolákból fokozatosan kiszorultak a kisebbségi nyelvek. De kiszorultak az iskolafolyosókról is, a diákok egymás közötti kommunikációs nyelve szinte kizárólag a magyar lett, s lassacskán már csak a tanítási órákon lehetett más nyelvet hallani, azaz a kétnyelvű iskolákból dominánsan magyar nyelvű iskolák váltak. Az efölötti általános panaszkodás mellett azonban sem a nemzetiségi szövetségek, sem az iskolák vezetői részéről nem fogalmazódtak meg konkrét szakmai elképzelések, követelések, pedig a törvényi keret megvolt és a 80-as évek fokozatosan mind szabadabbá váló légköre politikailag is lehetővé tette volna az intézményi reformot.

A nyelvvesztési folyamat a kétnyelvűségre való áttérésnél messzebb is mutatott. Néhány esztendő alatt „sok helyen a nemzetiségi nyelvű oktatást döntően a kétnyelvű váltotta fel, de ha a kisfalvakban a szlovák vagy a román nyelv az iskolai „nulladik órára" – kora reggelre vagy az utolsó órára, mondjuk a buszindulást követőre – esett, akkor természetes, hogy ezt a kényelmetlenséget sok család nem vállalta."[155] A kétnyel-

[155] Etnikai létség. *HVG*, 1990. január 20., 73–75. o.

vű iskolákon belül folyó nyelvvesztési folyamatokról nincsenek pontos adataink, a nemzetiségi tanulók nyelvi állapotairól szóló becslések szerint a 80-as évek közepén a tanulók 40%-a mindkét nyelven rosszul beszélt, a legtöbb tanuló pedig jó magyar és gyenge nemzetiségi nyelvtudással rendelkezett.[156]

A kétnyelvű iskolákba járó tanulók száma a 80-as évek elején érte el mélypontját, az évtized végére a politikai, társadalmi változások tükreként ez a szám emelkedni kezdett, az általános iskolák tekintetében utolérve, a gimnáziumok esetében jelentősen túl is szárnyalva az 1960/61-es állapotokat.[157] 1988-ban így is a nemzetiségi tanulók 8%-a járt csak kétnyelvű iskolába, míg a többi a nemzetiségi nyelvet csupán külön tárgyként tanító iskolák padjait koptatta.[158]

Az óvodák esetében sem volt jobb a helyzet. Ugyanebben az időszakban az összes nemzetiségi óvoda 5%-a volt kétnyelvű, a többi pedig nyelvoktató. A nemzetiségi óvodákba ezenfelül 50%-ban nem is nemzetiségi, hanem magyar gyerekek jártak, s a nemzetiségi óvónők száma is messze alulmúlta a kívánatos szintet, egy 1980-as kimutatás szerint 102 német, 8 román, 51 szlovák, 27 szerb, horvát, szlovén óvónő hiányzott ahhoz, hogy a nemzetiségi ovisokkal megfelelő szinten lehessen foglalkozni.[159]

Csak tetézte a problémákat a krónikus pedagógushiány, a nem kielégítő továbbképzések, az újonnan átszervezett iskolák tankönyv-ellátatlansága (ideiglenes tankönyvek). 1966-ban megszűnt a Művelődési Minisztérium nemzetiségi részlege, a nemzetiségi oktatás irányítását – eszközök és megfelelő szakmai háttér nélkül – a szövetségek vették át.

Nem volt jobb a helyzet a tankönyvellátás területén sem. 1949–1968 között, vagyis 20 év alatt összesen 580 nemzetiségi tankönyvet használtak Magyarországon (ebből 48-at külföldről hoztak be, vagy közös kiadásként készült), ami évente 30, a négy nemzetiségre lebontva egyenként 8 könyvet jelent. Ebbe beletartoztak az egyes nemzetiségi nyelvű általános iskolai, középiskolai évfolyamainak nemzetiségi nyelvű könyvei,

[156] Fehér: *i. m.* 43. o.

[157] *Uo.* 39. o., lásd a megfelelő táblázatot.

[158] *Uo.* 42. o.

[159] Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945–1990. *Regio*, 91/2. sz. 180. o., Fehér: 44–45. o.

illetve a nyelvoktató iskolák nyelvkönyvei, ami már relatívvá teszi az első pillanatban nagynak tűnő számot.[160]

A hetvenes években jelentősnek mondható fejlesztések történtek mind az intézményi, mind a tartalmi kérdésekben. Felépült a sátoraljaújhelyi szlovák általános iskola és diákotthon, bővítették a felsőszölnöki szlovén és a békéscsabai szlovák általános iskolákat és gimnáziumot, valamint véglegesen elhelyezték a pécsi szerbhorvát iskolát. Az Országos Pedagógiai Intézet 1969-ben létrehozott Nemzetiségi Tanszéke a Művelődési Minisztériumban ismét megalakuló a Nemzetiségi Önálló Osztállyal közösen 1973-tól kidolgozta a nemzetiségi oktatás alapdokumentumait, javult a tankönyvellátás (a könyvek egy részét az érintett országokból szerezték be), kiépült a szakfelügyelet és a pedagógusok hazai és külföldi továbbképzési rendszere.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára az alábbi képzési formák alakultak ki:

Óvodák: nyelvoktató óvoda (napi 20-30 perces foglalkozással); kétnyelvű óvoda (heti két napos anyanyelvi foglalkozással); nemzetiségi nyelvű óvoda (csak 1987-től, kísérleti jelleggel; négy napon anyanyelvi, egy napon magyar nyelvű foglalkozások).

Az új óvodai modell kialakításának célja az volt, hogy „a gyermek tájnyelvi ismereteire építve, túlsúlyra juttassa a nemzetiségi nyelv használatát és előkészítse őket a teljes anyanyelvű és kétnyelvű általános iskolai oktatásra."[161] A tervek szerint minden olyan településen, ahol kétnyelvű általános iskola működik, ilyen típusú óvodát alakítanak ki. A szemléltetőeszközök beszerzésének legegyszerűbb módja az anyanemzetektől való import (pl. ilyen történt az akkori Csehszlovákiából).

Általános iskolák: nyelvoktató iskolák (heti 3-4 óra); kétnyelvű iskolák (anyanyelv és irodalom oktatás, környezetismeret, történelem, földrajz és testnevelés nemzetiségi és magyar nyelven történő oktatása); tannyelvű iskolák (gyakorlatilag kétnyelvű típus; a reáltárgyak terminológiáját megtanítják nemzetiségi nyelven; a tanuló anyanyelvén adhat számot tudásáról az egyébként magyarul hallgatott tantárgyból).

A kétnyelvű oktatási programot 20 német, 7 szerbhorvát, 4 szlovén és 6 szlovák nyelvet oktató általános iskolában vezették be (a román nem-

[160] Fehér 48.o.

[161] Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzetéről. A Művelődési Minisztérium tájékoztatója a NEKK hazai albizottságának 1989. december 4-i ülésére, 4. o.

zetiség nem igényelte ezt a programot). A rendszer ezenfelül művelődési anyaggal egészült ki (a nemzetiségi azonosságtudat erősítésére): nemzeti történelem, földrajz, néprajz témakörökben.

Középfokú iskolák: 8 gimnázium és 2 óvónőképző szakközépiskola működött – valamennyi hivatalosan tannyelvű; regionális, illetve országos szerepkörben. Közülük hat önálló épülettel rendelkezett – öt helyen általános iskolával közösen –, kettő más gimnáziumok tagozataként, miként az óvónőképzésben is. A gyakorlatban ezeknél is a kétnyelvűség érvényesült a tannyelvűség helyett, azaz elvileg nemzetiségi nyelven folyt a kisebbségi nyelv és irodalom, a történelem, a földrajz és a bevezetés a filozófiába tantárgyak oktatása, de a gyenge általános iskolai nyelvi előkészítés miatt az oktatás e tantárgyakban is kétnyelvűvé vált.

A szerény hatékonyság okai között szerepelt sokszor a pedagógusok gyenge nyelvtudása is. A romló anyanyelvi ismeretek miatt az iskolák a hatékonyabb nyelvoktatás formáit keresték – mint ma is. A bajai német tannyelvű gimnázium e téren úttörő szerepet vállalva, az 1988/89-es tanévtől egy osztályt – a kéttannyelvű gimnáziumok mintájára – 0. évvel indított. Hasonló fejlesztést ajánlott a művelődési tárca a többi gimnáziumnak is, de a szűkös személyi és tárgyi feltételek miatt azok erre nem vállalkozhattak.

Felsőfokú képzés: Kizárólag óvónő-, illetve pedagógusképző főiskolák tagozatain – 4-4 nemzetiségi óvónői és tanítóképző tagozat, 4 tanárképző főiskolai tagozat – volt speciális kisebbségi oktatás. Emellett az érintett államokkal kötött megállapodások keretében is folyt értelmiségképzés. A középiskolai alacsony merítési bázis – szlovák, szerbhorvát, román -, valamint az alacsony keretszámok – német – miatt a hallgatók száma nem volt kielégítő (miként azóta sem). A problémát csak fokozta, hogy sok végzett a körülmények folytán pályaelhagyásra kényszerült, illetve nem nemzetiségi területen helyezkedett el. Ez érthető, hiszen éppen a legjobb nyelvtudással rendelkező – főként német – pedagógusokat könnyűszerrel térítette-téríti el a sokkal jobban fizető kereskedelmi, külügyi, idegenforgalmi és szolgáltató szektor. Senki sem számolta össze, hány száz szakképzett pedagógus hagyta ott a pályát.

A nyolcvanas években tovább folytatódott az előző évtized kedvező tendenciája, most mutatkoztak meg az első eredmények, de mint azt az 1989-es miniszterhelyettesi tájékoztató is megjegyzi: „A kétségkívül jelentős eredmények ellenére, amelyek főként a 80-as években születtek, ma sem kielégítő a hazai nemzetiségi oktatás helyzete. Az iskolákban végzett oktató-nevelőmunka tartalma és színvonala – településenként és

nemzetiségenként – rendkívül eltérő; az intézményrendszerben (főként középfokon) súlyos hiányok vannak; több tannyelvű általános iskolára lenne szükség; nem kielégítő a pedagógus-, tankönyv-, oktatási eszközellátottság. A gondok megnyugtató rendezését szemléleti, szabályozási és mindenekelőtt a pénzügyi problémák hátráltatják."[162]

A KOLLÉGIUM TEVÉKENYSÉGE

Az 1989. december 4-i albizottsági ülés

Működésének idején a Kisebbségi Kollégium különösen aktívan foglalkozott az oktatás kérdésével. Az aktuális helyzetet, a rövid és hosszú távú teendőket az 1989. december 4-i hazai albizottsági ülésen tekintették át. A demokratizálódási folyamat előrehaladtára, s nem utolsósorban a Kollégium ösztönzésére reagálva erre az alkalomra készült el a művelődésügy tájékoztatója és új szemléletű munkaterve a nemzetiségi oktatás helyzetéről és a megoldandó feladatokról. A kultusztárca hatáskörébe tartozó oktatási-művelődési ügyeket az anyag a „valóságos kisebbségi igények kielégítése" érdekében kívánta kezelni. A javaslatra épülő albizottsági vita már egyfajta együttműködést jelzett a két intézmény között. Ez az együttmunkálkodás azért kiemelendő momentum, mivel a Kollégium tevékenységét főképp e minisztérium részéről kezdetben bizonyos hatásköri féltékenység övezte, félreértésekkel és súrlódásokkal együtt.

A munkaterv szerint a művelődési minisztérium önállóan foglalkozik a tágan felfogott kisebbségi művelődés (anyanyelvi oktatás, tömegkultúra, vallásügyek, nemzetközi kapcsolatok) kormányzati feladataival. A munkát külön kisebbségi részleg végzi – ahogy eddig a Nemzetiségi Önálló Osztály tette –, amely tevékenységét összehangolja a Kollégiummal és a Titkársággal, támaszkodik a kisebbségi szervezetekre (hazai nemzetiségi szövetségek, Erdélyi Szövetség, Magyarok Világszövetsége, külföldi magyar egyesületek).

A munkaterv a legsúlyosabb és mihamarabb rendezendő problémákat az oktatásügy anyagi és szellemi feltételeinek megteremtésében jelölte meg: kevés a körzeti kisebbségi oktatási intézmény, új iskolák építendők; hiányos a pedagógusellátottság, több pedagógust kell képezni, több

[162] *Uo.* 3. o.

vendégpedagógust kell alkalmazni és több nemzetiségi fiatalt kell külföldi egyetemekre küldeni teljes képzésre; hiányos a nemzetiségi nyelvű tankönyvellátás, a meglévő tankönyvek átdolgozandók, s az is célszerű lenne, ha a nemzetiségi könyvkiadással a Tankönyvkiadón belül elkülönített költségvetéssel külön szerkesztőség foglalkozna; az oktatási területen különösen szorgalmazandó a nemzetiségi lakosság autonómiájának erősödése; a cigány lakosságnak külön oktatási programot kell kidolgozni, nem feledkezve meg a szükséges anyagi dimenziókról sem: elkülönített cigány kulturális és közoktatási alapot lehetne létrehozni. Mindehhez azonban a jelenlegi valós igények pontos feltárására van szükség kisebbségenként, településenként és iskolafokozatonként – fejeződik be az előterjesztés.[163]

Az elemzést a Kollégium albizottsága jónak, reálisnak minősítette. Ez a problémákon nem sokat változtatott, de végre a kisebbség kezében volt a bizonyíték az „állam" pozitív irányú szemléletváltozására, ami végül is a legfontosabb lépés évtizedek óta. Jellemző, hogy az anyag megvitatásakor a kisebbségek képviselőinek kiegészítései is inkább magyarázó jellegűek voltak: elsősorban nem az állam korábbi elnyomó szerepét emlegették, hanem a kérdés társadalmi, demográfiai, urbanizációs tényezőit hangsúlyozták, jelezve ezzel a jövő problémáinak okait.

A ülésen legégetőbb gondként az állandó pedagógushiányt jelölték meg. Ez egyrészt az asszimilálódásból következik, másrészt sajnos a pedagógusképzés megoldatlansága gyorsította is a nemzetiségek beolvadását. A nyelvoktatásban még „elégséges" osztályzatot kapott a szakosellátottság (80% körüli), de például 1989-ben az 595 elvileg nemzetiségi óvónő közül mindössze 35 beszélte a nyelvet. Az általános iskolákban 928 pedagógusból 200-nak nem volt nyelvi képesítése, 60 pedig se nyelvi, se pedagógiai képzettséggel nem rendelkezett. A hiány – egyébiránt ma is ez a helyzet – főleg a felső tagozatokon mutatkozott meg.

Az okok között mind a kínálat, mind a kereslet elégtelenségeit meg kell említeni. Egyrészt sajnos a családok már alig beszélték nemzetiségi nyelvüket és hiányzott a kellő ösztönzés annak megtanulására. A fiatalok között már csak nagyon kevesen, inkább csak eldugott falvakban használták nyelvüket. Így az iskolákban a nemzetiségi nyelvet kvázi

[163] Nemzetiségek, kisebbségek és a Művelődési Minisztérium feladatai. 1–9. o., 1989. december 4.

idegen nyelvként oktatták, azaz az ismeretátadás lehetőségeit korlátozta a nagymértékben leszűkült nyelvi környezet. (Ennek visszaállításához elengedhetetlennek tűnt, hogy a közigazgatás is ösztönözze a nemzetiségi nyelvhasználatot.) Ezt az asszimilálódási tényezőt néhány esetben csak erősítette az a kialakult helyzet is, hogy a középiskolák egy része nem a nemzetiségek által lakott területeken volt található, ezért a kollégiumi elhelyezés megoldása talán még az iskolánál is fontosabb kérdésként merült fel.

A tanerőhiány további okaként említették a Kollégium hazai albizottságának ülésén a képzés megoldatlanságát. Intő jelként mondták el, hogy az általános iskolai tanárok 60-70 százaléka nyugdíj előtt áll, de abban az évben például csak egy román nemzetiségű tanuló volt a tanítóképzőn. Ráadásul a már említett módon a kiképzett pedagógusoknak csak egy része dolgozik az oktatásban.

Új jelenség, hogy a német nyelvű középiskolákból (ma már az óvodákból és általános iskolákból is) a német nyelv „divatossá" válásával a városi polgárság gyermekei kezdik kiszorítani a nemzetiségi tanulókat. A kontraszelekció egy másik formája, hogy például az óvodákban a nyelvet valójában nem vagy rosszul beszélő óvónői gárda nem szívesen fogad be a nyelvet ténylegesen bíró új – fiatal – munkatársakat, akiket a szülők túlságosan favorizálnának a többiek rovására, és ez komoly feszültségeket gerjesztene.

A „kínálat" gyengeségei között sorolták fel az akkor már húsz éve hiányzó szakmai felügyeletet, és többek között kiemelték, hogy az Országos Pedagógiai Intézet nemzetiségi tanszékén a horvát, német, román, szerb, szlovák nyelvű képzés teljes vertikumának módszertanával mindössze egy-egy munkatárs foglalkozik. Az érem másik oldala: az OPI-ban volt üres státusz, amit jelentkező híján évekig nem töltöttek be.

Javaslat született arra is, hogy szükség lenne vendégtanárokra, így látványosan lehetne javítani a színvonalat és mindezekkel párhuzamosan az anyaországokban is kellene óvónőket és tanítókat képezni, illetve a magyar főiskolákon nemzetiségi tanszékeket létrehozni. Mindez már fölvetette az anyaországgal kötött vagy kötendő kulturális egyezmények kérdését is. (Szélesebb értelemben ide tartozott egy jobb pályázati és ösztöndíjrendszer kiépítése is).

A nyolcvanas évek fejlesztéseinek ellenére az intézményhálózat javítása is halaszthatatlan feladatként állt 1989-ben a kisebbségpolitikusok előtt. Teljesen hiányzott a teológiai képzés, melynek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a nemzetiségek életében. Sürgető feladat volt

a budapesti szlovák, valamint a délszláv gimnázium és kollégium rekonstrukciója, bővíteni kellett a német nemzetiségű iskolahálózatot.

Különösen fontos kérdés volt a kistelepülések iskoláinak visszakörzetesítési lehetősége, ugyanis a nemzetiségi lakosság zöme ma is kis falvakban él, e közösségek felbomlása egyben asszimilációs következményekkel is jár. A hajdan homogén anyanyelvi környezetből a kis települések tanulóit többségében magyar társközségekhez körzetesítették, ahol a nyelvoktatás heti 1-2 órára zsugorodott – többnyire az is csatlakozó órákban. Az eredeti helyzet visszaállítása természetes kívánsága volt a kisebbségek képviselőinek. Az intézményi kérdésekhez tartozott ezek irányítása is, tehát az a kisebbségi igény, hogy a nemzetiségi iskolák élére következetesen az adott nyelvet is ismerő igazgató kerüljön (ami eddig csak kivételesen sikerült).

Döntés született a felekezeti-kisebbségi kapcsolat segítése érdekében is. Ezzel kapcsolatban kérésként felmerült, hogy az 1990. február 13-i ülés előtt kerüljön sor találkozóra a magyarországi egyházak és nemzetiségi szervezetek vezetői között És amennyiben lehetséges a Titkárság gyűjtse össze a nemzetiségek hitéletével kapcsolatos igényeket. Végül, látva a fő problémát jelentő asszimilálódást, tudományos tanácskozás megrendezésére tettek javaslatot az albizottságban.[164]

A személyi és intézményi kérdéseken túl a már említett krónikus tankönyvellátási gondok is szóba kerültek. A művelődési tárca tervei között már akkor szerepelt a magyar tankönyvek tükörfordításainak fokozatos kivonása az iskolákból és a külön nemzetiségi tankönyvek bevezetése. Készültek a német és szlovén nyelvű tankönyvek, míg a szerbhorvát és a szlovák iskolákban újabbakkal kísérleteztek. Elhangzott bírálatként az is, hogy a Tankönyvkiadónál nincs szakmai anyanyelvi lektor. Emellett már akkor is alkalmaztak külföldi könyveket a hazai oktatásban.

A tankönyvellátás területén 1990-et követően a helyzet sokáig nem változott. Nem arról van szó, hogy politikai okok miatt nem lehetett volna váltani. A nemzetiségi pedagógusok nem írtak reformtankönyveket, inkább szabályellenesen külföldről hozott könyvekből tanítottak, amiért azonban senkit sem ért bántódás. A NEKH ebben 1990–94 között több esetben közre is működött, például Ausztriában kiadott gradistyei horvát tankönyvek behozatalában. Igazi előrelépés ebben a kérdésben

[164] *Uo.*

az 1995-ös Oktatásfejlesztési program keretén belül történt. Ennek első lépéseként 1996-ra felülvizsgálták a tankönyveket és megszületett a régóta várt kisebbségi tankönyvfejlesztés koncepciója is. A Művelődési Minisztérium a tantervi fejlesztés eredményeire alapozva az új tankönyvek kifejlesztésére nyílt pályázatot hirdetett meg az országos kisebbségi önkormányzatok bevonásával. Egyelőre ma is nyitott és komoly gondokat okozó kérdés a Tankönyvkiadó Vállalat privatizálásának hatása a kisebbségi tankönyvek kiadásának további sorsára.

Az albizottsági ülésen összefoglalásként elhangzott, hogy a központi kormányzatnak mihamarabb garantálnia kell az anyagi eszközöket, de azt is hangsúlyozták, hogy nem csak a kisebbségi, hanem az egész magyar oktatásügyet érintő szemléletváltásra van szükség a hatékonyság érdekében. Nem érdemes kiragadni az oktatást a teljes nemzetiségi rehabilitációs program keretei közül sem. A siker csakis integratív eszközökkel valósulhat meg, ezért bár a bizottság javasolta, hogy a Titkárság dolgozza ki a Nemzetiségi Oktatásfejlesztési Alap tervezetét, de koncepcionálisan fontosabb, hogy a művelődési kormányzat által beterjesztett oktatási törvényt még a minisztertanácsi tárgyalás előtt a Kollégium is megkapja véleményezésre.

A Kollégium az oktató-nevelő munka módszertani gyengeségeire és a kisebbségi oktatás tematikájának bizonytalanságaira is felhívta a figyelmet és ezzel kapcsolatban sürgette egy olyan új, a magyarországi oktatás egészére vonatkozó alaptanterv kidolgozását, melynek integráns része a nemzetiségi oktatás. Ez a munka a rendszerváltás utánra maradt és igen elhúzódott (nem a kisebbségpolitikai kérdések miatt). Már a nemzeti alaptanterv 1992-es változata is igen progresszív volt ebből a szempontból, más kérdés, hogy nem lépett életbe. A várhatóan 1998-tól érvényes új nemzeti alaptanterv ebből a szempontból hasonlóan előremutató tartalmú. Az itt meghatározott elvek alapján került sor 1997 elején a kisebbségi oktatásról szóló irányelvek kidolgozására. Az országos kisebbségi önkormányzatok részvételével kialakítandó irányelvek a kisebbségi oktatási program szerint működő intézményekben a kisebbségi oktatás oktatástípusonként és pedagógiai szakonként meghatározandó szervezési és tartalmi követelményeit tartalmazzák. Mindezzel párhuzamosan, 1995-ben született meg – a Kollégium ülésén 1989-ben hangoztatott igény – a „Kisebbségi oktatásfejlesztési program", amely az anyanyelv oktatását hivatott megújítani, beleértve az anyanyelven történő oktatást is. Ezentúl a költségvetésben külön tételként szerepel ennek a programnak a jövőbeni támogatása.

Az oktatás hatékonyságjavításának másik – a Kollégium által is felvetett – előfeltétele is teljesült, amennyiben megtörtént a kisebbségi törvény és a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény harmonizációja.

Nemzetközi kapcsolatok

1989-ben a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb területe a pedagógusok nyelvismeretének szinten tartása, fejlesztése volt. E célt szolgálták a minden oktatási lépcsőt és minden nemzetiséget érintő nyári továbbképző tanfolyamok az azonos nyelvű országokban. Az államközi munkatervek kereteiben évente 65 szerbhorvát, 15 szlovén, 40 német és 75 szlovák pedagógus vett részt továbbképző tanfolyamokon Jugoszláviában, Csehszlovákiában és az NDK-ban. A továbbképzés évente 15 magyarországi román pedagógus számára is biztosított volt Romániában, munkaterven kívül, magyar költségen.

A tanító- és tanárjelöltek egyszemeszteres részképzésben is részt tudtak venni, az óvónők hasonló lehetőségének megteremtését 1989-ben még csak tervezték. 1969-től nyílt lehetősége a kisebbségi – zömében tanárjelölt – fiataloknak, hogy ösztöndíjjal külföldön (is) tanuljanak. A kereteket az akkori Csehszlovákiában és Jugoszláviában nem mindig tudták feltölteni (1989-ben például 22 illetve 45 fő tanult a fenti országokban). Természetesen a „divatos" német ösztöndíjak már akkor sem bizonyultak elegendőnek – az NDK mindössze 25 főt fogadott. Romániában 5 fő ösztöndíjas tanulhatott.

Az 1988-ban az NSZK-val megkötött külön megállapodás az oktatás minden területére kiterjedő támogatást biztosított. A Goethe Intézet nyelvi tanfolyamain évente kb. 150 német nemzetiségű óvónő, tanító, tanár és tanárjelölt, továbbá középiskolai diák vett részt, valamint egyszemeszteres és 10 hónapos DAAD-ösztöndíjakban részesültek a pedagógusképző intézmények hallgatói és fiatal oktatói.

Konkrét javaslatként fogalmazódott meg a december 4-i albizottsági ülésen hogy, a már megkötött egyezményeket vizsgálják felül a nemzetiségi oktatás javítása szempontjából illetve, Magyarország írjon alá kulturális egyezményt Izraellel.

Természetes igényként merült fel mind a minisztérium, mind a Kollégium részéről, hogy növekvő mértékben szerezzék meg szakképzettségüket (külföldön) anyanyelvükön a nemzetiségi fiatalok az értelmiségképzés minden területén. Annál is inkább, mivel a legjobb szándék ellenére sem valósulhatott meg Magyarországon a teljes tananyagra kiterjedő egyetemi szintű anyanyelvi oktatás. „Valószínű, hogy a felső-

oktatásban, például az orvoskarokon nem lesz mód az anyanyelvű tanításra, de a nemzetközi helyzet változása talán hamarosan lehetővé teszi, hogy sok kisebbségi fiatal az anyaországban járhasson egyetemre" – nyilatkozta a Titkárság vezetője a HVG-nek 1990 elején, jelezve ezzel, hogy magyar részről a külföldi tanulmányoknak nincs különösebb akadálya, sőt, a dolog mostantól nem Magyarországon múlik.[165]

A Kollégium tevékenysége konkrét ügyekben

A kisebbségi oktatás fejlesztésére, támogatására a problémák felvetésén túl a Kollégium és a Titkárság részéről konkrét lépések is születtek. Lehetőség szerint ösztönözték a kisebbségek oktatásra irányuló önszerveződő kezdeményezéseit.

1989 novemberében, nem utolsósorban a Kollégium és a Titkárság megalakulásának és lendületes munkájának hatására Győr-Sopron megyében a pedagógusok szakszervezetük nemzetiségi szekciójának létrehozásáról döntöttek. Az elhatározást a Titkárság melegen üdvözölte, megköszönve a bizalmat, amiért rögtön hozzájuk fordultak támogatásért, hozzátéve azt is, hogy a kisebbségi oktatás aktuális problémái a Kollégium és a Titkárság működésétől függetlenül továbbra is a Művelődési Minisztérium hatáskörébe tartoznak, őket nem lehet megkerülni, felelősségük, szerepük ezekben a kérdésekben változatlan.[166]

A pedagógus szakszervezet nemzetiségi tagozata 1989. december elején alakult meg, a négy „hivatalosan elismert" nemzetiség mintegy 50 tagjának részvételével. A szekció az oktatási problémák mellett a nemzetiségek identitásának kérdéseivel is foglalkozni kívánt, tekintve, hogy a pedagógusok különös befolyásoló képességgel rendelkezhetnek a nemzetiségi öntudat, önazonosság fejlesztésében. A tagozat vezetői felvették a kapcsolatot a Titkársággal, a következő év elején személyes eszmecserére is sor került, amelynek keretében a szekció elképzeléseit megvitatva, a Titkárság készséges támogatásáról biztosította a kisebbségi pedagógusokat.[167]

[165] Etnikai létség. *HVG*, 1990. január 20., 73–75. o.

[166] Márnai Miklós hédervári nyugalmazott általános iskolai igazgató levele, 1989. november 3., titkársági válasz 1989. november 15.

[167] Márnai Miklós levele, 1990. január 14., Titkársági válasz február 21.

A Titkárság és a kultusztárca közötti olajozottabb együttműködésre példaként lehet megemlíteni a következő esetet. 1989. szeptemberében Esztergomban rendezték meg a „Kétnyelvűség a nemzetiségi általános iskola alsó tagozatán" című konferenciát. A tapasztalatokat összegző anyag, amely a kétnyelvű oktatásra való áttérést szorgalmazva annak feltételeit, szükséges lépéseit gyűjtötte össze, a Titkársághoz került. A grémium a javaslatokat támogatandónak ítélve továbbküldte azokat a minisztériumba, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos feladatterv végrehajtása során mérlegelje és vegye figyelembe az anyagban foglaltakat is.[168]

Az oktatás anyagi bázisának kiszélesítését jelentette, hogy 1990 április 12-én a Kollégium javaslatára a Minisztertanács létrehozta a „Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért" Alapítványt, melynek kezdetben, a bizonytalan jogi garanciák mellett is igen nagy szerepe volt a kisebbségpolitikai célok – köztük az oktatás – finanszírozásában, közalapítványként működő utódja máig is jelentős támogatója a nemzetiségi programoknak, melyek pályázat útján kaphatnak működésükhöz anyagi támogatást.[169]

Jól látható, hogy az albizottság által megfogalmazott problémák egy része még ma is aktuális, így például a megfelelő mintatantervek elkészítése, a tantervi kínálat szélesítése, a népismeret oktatásának bevezetése, módszertani útmutatók kidolgozása. Az albizottság által javasolt megoldások kivitelezésére akkor nem kerülhetett sor, azóta azonban egy részük, a szándékhoz képest megkésve ugyan, de a gyakorlatban is megvalósult.

A Kollégium a kisebbségi oktatás terén is a faültető szerepét játszotta el, működése alatt a gyakorlatba még kevés változás szűrődött át, ahhoz persze hosszabb időre volt szükség. Összefoglalóan elmondható, hogy a kisebbségpolitikai, oktatáspolitikai rendszerváltás már az 1990 évi, első szabad parlamenti választást megelőzően megtörtént. „A Titkárság érdemének tudható be, hogy hozzájárult a kisebbségek helyzetéről alkotott kozmetikázott kép korrigálásához és egy realisztikus szemlélet kialakításához. A magas szintű kormányzati szerv önkritikusan belátta, hogy a korábbi kisebbségi politika nem volt elég hatékony és megállapította, hogy a kisebbségek helyzete az anyanyelv és az identitás

[168] Titkársági levél Rátkai Ferenc miniszterhelyettesnek, 1990. január 5.

[169] Lásd az alapítványokról szóló külön fejezetet.

megőrzése szempontjából nem jó. Meghirdette az aktív kisebbségi politika, és a pozitív diszkrimináció alkalmazásának elvét. A kisebbségek reprezentánsait bevonta a döntéshozatali mechanizmusba és nyitottságot mutatott minden kisebbségi kezdeményezés irányába."[170]

A NEMZETISÉGI OKTATÁS MAI HELYZETE

Finanszírozási kérdések

Az oktatás finanszírozása a 90-es években elsősorban fejkvóták alapján működik. Ezt az elvet vitték át a kisebbségi oktatás többletterheinek állami átvállalásakor is. Mivel ezeket a költségvetési tételeket – címeket – is az országgyűlés szavazza meg évente, ez nem jelenthet a kisebbségek számára olyan jogi biztosítékot, mint amikor külön törvényben határoztak volna meg konkrét összegeket.

Erre vonatkozólag jogi garancia az 1993-as kisebbségi törvény azon általános kitétele, melyben az állam feladataként jelöli meg a kisebbségi ügyek finanszírozását. A törvényelőkészítés tárgyalásai során a kisebbségi vezetők szerették volna elérni, hogy a kormány finanszírozási kötelezettségét a törvény részletesen, összegeket is megjelölve szabályozza, ez azonban nem volt lehetséges az ország pénzügyeire vonatkozó alkotmányossági elvek miatt. Egyetlen megoldásként – mint kisebbségi ügyekben oly gyakran – a politikai önkorlátozás intézménye lehetett (és lehet) a leghatásosabb megoldás, azaz a pártok között konszenzus született, hogy a kisebbségekre fordított pénzeket nem fogják – nominálisan – csökkenteni az évi költségvetési törvényekben. Ez a kérdés azóta is tabunak számít, amit 1997-ig sikerült betartani. Ez nagy szó, ha az állami kiadások drámai csökkentését és a leépítések mértékét tekintjük az elmúlt években.

A kisebbségi törvény értelmében egyazon kisebbséghez tartozó nyolc tanuló esetében – erre irányuló kérésre – a kisebbségi osztály vagy tanulócsoport indítása, működtetése kötelező. Az állami extra támogatás mértéke kb. 30%-kal magasabb a nemzetiségi oktatásban részt vevő tanulók után. Ennek célja a feladattal összefüggő többletkiadások fedezése, valamint a helyi vezetők, tanárok és szülők ösztönzése, hogy vegyék igénybe az anyanyelv oktatását. Sajnos e többlettámogatás elle-

[170] Báthory: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. 26. o.

nére egyre gyakoribb az olyan iskola, ahol a szülők kérésére az anyanyelv oktatását valamelyik divatos nyugati nyelvvel cserélik fel. Ebből a szempontból egyedüli kivételként a német kisebbség tarthatja magát szerencsésnek. Ha a számokra tekintünk[171] láthatjuk, hogy bár nominálisan tényleg nem csökkent a kiegészítő támogatás, a növekedés mértéke nemhogy a reálértékét nem tudta megtartani, de az alaptámogatás növekedési ütemét sem érte el. Az óvodáknak juttatott kiegészítő normatíva 1991 és 1995 között csak 10%-kal növekedett, miközben az alap 83%-kal. Ezt az aránytalanságot volt hivatott korrigálni az 1996-os 47%-os emelés, így ma a többletkvóta 8100 Ft/fő. Kisebb különbségek mutatkoznak az egyes oktatási szintek kiegészítő fejkvótái esetében, ezek összege 18%-kal növekedett öt év alatt, majd 1996-ban 15%-kal (általános iskola), illetve 56%-kal (középiskola), így összegük 18 900 Ft/fő, illetve 25 800 Ft/fő. 1996-tól a kiegészítő normatív támogatás rendszerén belül új elemként jelent meg a szakoktatás kisebbségi kiegészítő normája.

A normatívák rendszerével több gond is adódik. Annak ellenére, hogy – mint azt a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal hazai kisebbségek helyzetéről szóló 1994-es beszámolója is megjegyzi – „pozitív fogadtatása volt a kisebbségi oktatást folytató iskolák fenntartóinak juttatott kiegészítő többlettámogatásnak... E normatíva azonban differenciálatlansága miatt nem alkalmas a többletteljesítmények (pl. kéttannyelvű oktatás) elismerésére és a hátrányos helyzetű kisiskolák költségeinek megfelelő kompenzálására. A fejkvóta normatív jellege gyakorlatilag lehetetlenné teszi a felhasználás ellenőrzését."[172] Gyakori jelenség, hogy a kislétszámú nemzetiségi iskolák állandó kiadásai aránytalanul magasabbak, mint a nagyobb iskoláké, ezért a kiegészítő támogatás is ezek fedezését szolgálja a speciális igények kielégítése helyett. Azokra más forrásokból teremtődik elő a pénz, főleg a helyi önkormányzatok támogatásából. A norma differenciálatlansága és az ellenőrzési lehetőségek hiánya miatt a pozitív kormányzati szándék a gyakorlatban a kisebbségek szempontjából nem mindenhol érte el a kívánt eredményeket, ugyanis az iskolák nem mindig kisebbségi célokra használták fel a kiegészítő támogatást. Adott esetben még kontraproduktív is lehetett, mert heti 2 órás „alibi" nyelvoktatás esetén is járt. Ezért az MKM az 1995/96-os

[171] Lásd a mellékletben található táblázatokat.

[172] Összefoglaló a hazai kisebbségek helyzetéről, a NEKH tevékenységéről. 1994. május 10., 4. o.

tanévre heti 6 órában határozta meg a minimumot, amiért jár a fejkvóta. Ez ellen általános tiltakozás volt a nemzetiségi pedagógusok körében.

A felsőoktatási normatív feladatfinanszírozás keretében a kistanszékek – azaz a nemzetiségi oktatást ellátók is – kiegészítő kisebbségi normatív támogatásban részesülnek. Mivel a felsőoktatási intézmények mind formai, mind tartalmi kérdésekben önálló döntéssel bírnak, ezért felsőoktatási kérdésekben a finanszírozási politika az egyetlen befolyásoló eszköz a kultúr- és kisebbségpolitikusok kezében.

A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány (1995-től közalapítványi utódja) többségében kisebbségi tagokból álló kuratóriumának döntése alapján támogatása egy részét folyamatosan oktatási programokra fordítja. Pénzügyi szempontból előrelépés, hogy a művelődési tárca költségvetésében elkülönítetten is megjelent a kisebbségi oktatásfejlesztési programok fedezeteként szolgáló összeg. A fent említett alapítványi-közalapítványi pénzekhez képest ugyanolyan nagyságrendű összegek elosztását szintén többségükben kisebbségiekből álló testületek végezték, illetve végzik.

Az egyes nemzeti kisebbségek helyzete[173]

Általánosságban elmondható, hogy a nemzetiségek iskolázottsági mutatói szerényebbek, mint az egész népességre vonatkozó értékek. Míg a 15 éves és idősebb népesség 80 százaléka elvégezte az általános iskola 8. osztályát, addig ez az arány a kisebbségek körében 60-70 százalék körül alakul. A 18 éves és idősebb magyarországi népességből legalább középfokú végzettséggel rendelkezik 29 százalék, ez a mutató nemzetiségenként váltakozva 13-25 százalék körül mozog. A felsőfokú végzettséget jelző számok is hasonló eltéréseket mutatnak. Megjegyzendő viszont, hogy a szerbek és a németek iskolázottsági mutatói a közép- és felsőfokú végzettséget tekintve azonosak vagy jobbak, mint az összlakosságé.

A számok azonban csalókák, mert inkább arra a tényre mutatnak rá, hogy az önmagukat nemzetiségként számontartó személyek főleg az idősebbek, akiknek az alacsonyabb iskolázottsági mutatóik már inkább érthetőek.[174]

[173] Az adatok nagyobbrészt az 1996-os kormányelőterjesztés-tervezetből, illetőleg az 1997-es J/3670 számú „Beszámoló a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről" című kormányelőterjesztésből valók.

[174] Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségi, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. *Regio*, 1995/3., 6. o.

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek közül számarányukat tekintve a hazai *románoknak* van a legnagyobb számú (5 – Battonya, Elek, Kétegyháza, Gyula, Méhkerék) önálló nemzetiségi iskolájuk. Összesen 11 általános iskola, több mint ezer tanulóval és ennek fele tannyelvű intézménybe jár. Gyulán van a Román Gimnázium is amelynek új kollégiumát, az 1989-es kollégiumi javaslat szellemében 1993-ban 10 millió forinttal támogatta a költségvetés. A felsőfokú oktatási intézményekben román óvónő-, tanítónő- és tanárképzés is folyik, emellett 1990-től évente átlagosan 8-10 magyarországi románnak adatik meg a lehetőség, hogy anyaországa valamelyik egyetemén folytathassa tanulmányait. Szorosan kapcsolódik az oktatáshoz a Román Ortodox Kulturális Centrum, valamint a Román Kutató Intézet (Gyula) költségvetésileg támogatott tevékenysége.[175]

A *szlovákság* területileg igen szétszórtan helyezkedik el, összesen mintegy 11 megyében. Ráadásul a „szlovák" kistelepülések többségén is a magyarság van túlsúlyban (több mint 75%). Ez a kis koncentráció igen megnehezíti egy hatékony intézményhálózat kiépítését. 1995-ben 74 óvodában kb. 3000 gyerekkel foglalkoztak (1989: 58 óvoda, 2500 gyerek). A nyelvet valamilyen szinten oktató iskolák száma alig növekedett a rendszerváltás óta: 72-ről 75-re (ebből csupán három a kétnyelvű és öt a tannyelvű iskola), a tanulók száma is csak 4500-4800 fő körül ingadozik.

A már régebb óta működő békéscsabai és budapesti gimnáziumok, valamint a budapesti óvónőképző-tagozat mellett Sátoraljaújhelyen és Balassagyarmaton nyíltak új szakközépiskolai tagozatok a kilencvenes években kb. 30 tanulóval. Felsőfokú szlovák képzés folyik a következő intézményekben: az ELTE Bölcsészettudományi Karán és a Pázmány Péter Egyetemen, a szegedi tanárképző főiskolán, az esztergomi és a békéscsabai tanítóképző főiskolán, valamint a szarvasi óvónőképzőn. Itt említhetjük meg, hogy a Szlovák Kutató Intézet többször is költségvetési támogatásban részesült és a Szarvasi Szlovák Általános Iskola befejezése is állami forrásból vált lehetővé.

A *horvát* kisebbségnek kiépülőben van az óvodától az egyetemig tartó, államilag finanszírozott oktatási rendszere, amely 1994-től folyamatosan elvált a szerb struktúráktól. A fejezet elején mint kívánatos formát említettük meg a tannyelvű iskolákat, és sajnos annak fényében egyáltalán nem kielégítő a horvát kisebbségi oktatás: döntő többségében csak

[175] Az adatokat részletesen lásd a mellékletben található táblázatokban.

nyelvoktatás folyik, melynek hatékonysága a nyelv megtartásában egyre kisebb. 1996-as adatok szerint 40 óvodában, 41 általános iskolában valamint a pécsi és a budapesti országos beiskolázású gimnáziumokban találhatunk horvát nyelvoktatást összesen kb. 3100 tanulóval. Majdnem kéttannyelvűnek nevezhető képzés 7 általános iskolában folyik. Tanító- és óvónőképzés folyik Baján és Sopronban, tanárképzés Szombathelyen, egyetemi oktatás Pécsen. A lehetőségek ellenére igen kevés a hallgatók száma, sokszor csak egy-kettő évfolyamonként. A Pécsi Horvát Intézet a kisebbségi oktatás és művelődés fejlesztésén dolgozik, tevékenysége a művelődési tárca támogatását élvezi. 1996 szeptemberében adták át Budapesten az új országos beiskolázású oktatási központot, ahol óvoda, általános és középiskola és általános iskolai diákotthon működik.

A *szlovén* kisebbség oktatási intézményrendszere Vas megyében épült ki. Anyanyelvi oktatás az óvodától a felsőfokú képzésig vehető igénybe. Öt óvodában folyik anyanyelvi előképzés (ugyanúgy mint 1989-ben), az általános iskolákban mintegy 160-an tanulják a szlovén irodalmi nyelvet. A szentgotthárdi Vörösmarty Mihály Gimnáziumban évfolyamonként egy-négy diák tanulhatja a nyelvet. Szlovén felsőfokú képzés részben a szombathelyi főiskolán folyik, de gyakoribb és szerencsésebb a közeli szlovéniai (Ljubljana) felsőfokú képzés keretében továbbtanulni a fiataloknak. Ezt a lehetőséget évente ketten-hárman igénybe is veszik.

A *szerb* kisebbség Budapesten tannyelvű általános iskolával és gimnáziummal, Battonyán kéttannyelvű általános iskolával, Deszken és Lóréven tannyelvű alsó tagozatos iskolával rendelkezik. Hét másik iskolában folyik fakultatív szerb nyelvoktatás, így összesen 280 tanulót tartottak számon 1995-ben, közülük 159-en anyanyelven tanultak. A szerb irodalom és nyelv tanárainak képzése a budapesti ELTE és a szegedi JATE Bölcsészettudományi Karán folyik.

A legnagyobb létszámú hazai kisebbség, a *német* etnikum 220 nemzetiségi óvodával rendelkezik (1989-ben 167). A német nyelvet oktató nemzetiségi iskolák száma 254 (1989-ben 172), ebből 44 kéttannyelvű. Kétnyelvű gimnáziumok működnek Baján, Budapesten, Pécsett (németországi állami és alapítványi támogatással 1995-ben a fővárosban új kollégiumi épületet, a másik két helyen iskolaépületet adtak át), a kilencvenes években újak szerveződtek Pilisvörösváron, Móron, Gyönkön, Veszprémben és Sopronban. A bajai Magyarországi Németek Általános Művelődési Központja a 3-18 év közötti korosztály számára biztosítja a kétnyelvű oktatást és egyben a pedagógusképzés központja is. Az ország 8 felsőoktatási intézményében lehet nemzetiségi germanista és pedagó-

gus diplomát szerezni. Összességében mára a német kisebbség oktatása az óvodától az egyetemig biztosított.

A kisebbségi oktatás speciális területének számít a kis létszámú nemzetiségek anyanyelvi oktatása. Vasárnapi iskola keretében kiscsoportos oktatás folyik a *lengyel*, az *örmény* és az *ukrán* kisebbség körében. A lengyelek esetében 1978 óta általános iskola és líceum is működik a lengyel nagykövetség mellett, amelyben a Lengyelországban érvényes tanterv szerint oktatnak. A *bolgár* kisebbségnek Budapesten 12 osztályos iskolája van, ami 1992 szeptemberétől magyar–bolgár közös fenntartású intézmény, bolgár oktatási programmal, a tanulólétszám tanévenként 110 fő körül alakul. A kultusztárca beruházásában 1997-ben készült el az iskola diákotthona. A *görög* kisebbségnek Beloianniszban van nyelvoktató általános iskolája. Emellett a Fővárosi Görög Önkormányzat vasárnapi iskola keretében szervez anyanyelvoktatást, kb. 100 budapesti tanuló részére. 1995-től indult meg kísérleti jelleggel a *ruszin* kisebbség oktatási programja.[176]

[176] A cigányság oktatási helyzetéről lásd a cigány etnikummal foglalkozó külön fejezetet.

A KISEBBSÉGEK KÖNYVKIADÁSA, VALAMINT TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS LEHETŐSÉGEIK

NEMZETISÉGI KÖNYVKIADÁS, KÖNYVTERJESZTÉS ÉS KÖNYVTÁRAK

A kisebbségi identitás fennmaradásának majdhogynem nélkülözhetetlen alapfeltétele a nyelv megőrzése, ápolása. A kisebbségi nyelvű oktatás, kultúra kiterjesztése ehhez elengedhetetlen, amihez viszont a nemzetiségi nyelvű könyvellátás magas színvonalának biztosítása is szükségeltetik. A hazai nemzetiségek esetében mindezt megnehezítette az a körülmény, hogy az irodalmi nyelvek megszületése előtti időszakokban telepedtek le Magyarországon. Az anyaországok később kialakult nemzeti nyelvein kiadott könyvtermékek olvasása és értése komoly akadályt jelentett. Emiatt nem is volt eleminek nevezhető az igény az ilyen kötetek, sajtótermékek iránt, a nemzetiségiek szinte alig olvastak anyanyelvükön. Az automatizmus elvét követő magyar állam persze az évtizedek során nem különösebben ösztönözte az igény felkeltését, a nemzetiségi könyvtárak állománya így messze nem volt kielégítő, illetőleg az eleve alacsony igényeket is alulmúlta.

A nemzetiségi nyelvű irodalom kiadása a 60-as évek elején lendült fel némiképpen. Kisebbségi nyelvű írt műveket eleinte csak a nemzetiségi szövetségek jelentettek meg hetilapjaikban és évkönyveikben. 1976-ban a kultusztárca a Tankönyvkiadó Vállalatot bízta meg a nemzetiségi könyvkiadással. Ezután a szövetségekkel közösen jelentek meg a nemzetiségi kiadványok. Ritkábban, de előfordult, hogy néhány művet más magyarországi, vagy külföldi kiadó adott közre.

A nyolcvanas évek elejétől örvendetes változások következtek be. Elsősorban az anyanemzetek adományainak volumene növekedett meg, s ennek révén egy évtized alatt mintegy duplájára emelkedett a nemzetiségi könyvállomány a kisebbségi könyvtárakban.[177] A Tankönyvkiadó gondozásában megjelenő könyvek száma is megemelkedett, az ehhez szükséges pénzügyi támogatást a kultuszminisztérium állta – 1988 óta elkülönített keretben. Ennek mértéke évente mintegy 4 millió Ft volt,

[177] Lásd a megfelelő táblázatot. Arday Lajos – Hlavik György: *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről.* Budapest, 1988, 72. o., illetve Fehér: *i. m.* 49. o.

mely a négy hivatalosan elismert kisebbségnek összesen 15-20 kiadvány megjelentetését tette lehetővé minden évben.

A kialakult mechanizmus nyomán a kiadói tervekre, a művek terjedelmére és példányszámára a szövetségek tettek javaslatot, amit a minisztérium Nemzetiségi Szerkesztői Tanácsa hagyott jóvá. Ennek tagjai voltak a nemzetiségi szövetségek, a Tankönyvkiadó vezetősége és nemzetiségi szerkesztősége, a minisztérium Kiadói és Irodalmi Főosztálya és Nemzetiségi Önálló Osztálya.[178] A művek példányszámát a könyvterjesztő vállatok előrendelése alapján a Tankönyvkiadó véglegesítette. A kéziratok szerkesztését és nyomdai előkészítését nemzetiségenként egy-egy anyanyelvű szerkesztő, nyelvi lektorok és szakbírálók végezték.

Ebben a rendszerben 48 „délszláv", 44 német, 54 szlovák és 28 román könyv jelent meg a Kollégium felállásáig. Míg kezdetben főleg szépirodalmi és néprajzi kiadványokra helyezték a hangsúlyt, később nyelvészeti, helytörténeti, történelmi, művelődéstörténeti és zenei, valamint képzőművészeti publikációk láttak napvilágot.

A tömegkommunikációs lehetőségek kibővítésére vonatkozó igények a rendszerváltás folyamatában a nemzetiségek nagy részénél viszonylag korán felmerültek. Mire a Kollégium megalakult, ezek az igények már konkrét követelések formáját öltötték. A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének elnöksége például 1989 szeptemberében megtárgyalta a szerbhorvát és szlovén nyelvű rádió, tv-adások és az anyanyelvű kiadványozás helyzetét. Megállapították, hogy az anyanyelvű tömegkommunikációnak – amely az adott kisebbség kulturális színvonalának tükre és a többségi nemzet toleranciájának fokmérője is egyben – nagy jelentősége van a nemzetiségi öntudat alakításában, megtartásában, a nyelvi kultúra ápolásában. Ennek tudatában a következő igényeket fogalmazták meg a rádió, a televízió és a könyvkiadók vezetőinek: az anyanyelvű könyvkiadás szinten tartása, önálló nemzetiségi könyvkiadó, könyvesbolt Budapesten, önálló nemzetiségi nyomda, a meglévő folyóiratok megjelenéséhez anyagi fedezet biztosítása.[179]

Ebben a helyzetben a nemzetiségek tömegkommunikációs igényeinek jogosságát a Kollégium soha nem tagadta, sőt az ügy előmozdítására határozott nyomást próbált gyakorolni az illetékes kormányzati és tö-

[178] Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi könyvkiadásról és könyvellátásról. 1989.
[179] Az MDDSZ állásfoglalása, NEKT kimenő levelek 1989. 10. 10.–1989. 12. 31.

megkommunikációs szervezetekre. Ennek a szemléletnek megfelelően a fentebb vázolt nemzetiségi könyvkiadási rendszer számos hiányosságára mutattak rá a Kollégium hazai albizottságának 1989. november 7-i ülésén. Többen a könyvkiadás teljes rendszerének átalakítását szorgalmazták, de a könyvterjesztést is katasztrofálisnak minősítették. Ez utóbbival akkor három állami vállalat foglalkozott: a Művelt Nép, a Könyvértékesítő Vállalat és az Állami Könyvterjesztő Vállalat. Mivel a nemzetiségi könyvek általában nem nyereségesek, az állomány nagy részét raktáron tárolták. Hiányzott a megfelelő reklám, az árusítással nyelvet nem beszélő eladók foglalkoztak, így a könyvek többsége nem jutott el az olvasóhoz.

Az albizottság tagjainak ajánlásaiban egy önálló nemzetiségi könyvkiadó felállítása, valamint a terjesztés szövetségeken keresztüli újjászervezése fogalmazódott meg. Ennek feltételeként az anyanemzetek együttműködési hajlandóságát, elkülönített anyagi bázis megteremtését említették. Praktikus tanácsként a kétnyelvű kötetek kiadása és a nyelvnemzeti kulturcentrumok vidéki munkájának javítása vetődött fel, amelyek talán a legjobb eszközei az öntudatosodás erősítésének, a kölcsönös megismerésnek.

A nemzetiségi könyvkiadásban számos hiánytéma mutatkozott (gyermek- és ifjúsági irodalom, tudományos igényű feldolgozások, ismeretterjesztő művek). Hátráltató tényező ma is, hogy viszonylag szűk a szerzői bázis és az olvasóközönség tábora, valamint, hogy még nem alakult ki a nemzetiségi irodalom valóságos értékrendje.

A könyvkultúrához szorosan kapcsolódik a könyvtárak helyzete, ahol a hiányosságokról és javaslatokról is szó esett. A szűkös anyagiak mellett a legfőbb probléma az volt, hogy hiányzott egy működőképes menedzserrendszer és kevés volt a szakképzett, függetlenített nemzetiségi könyvtáros. (1989-ben 4 fő!) Ezen a területen is igaz volt az, mint a könyvkiadásnál, hogy a könyvimport címlistája nem a szövetségek, hanem a szakreferensek munkája alapján állt össze. Az 1979-ben létrehozott nemzetiségi alapkönyvtárak hálózata, a 17 ún. „nemzetiségi bázisköny vtár" 420 település könyvellátásáról gondoskodott. A 244 462 kötetes állomány[180] gyarapítását a művelődésügy a Központi Kulturális Alapból támogatta. Alapvetően az akkori négy szocialista országból – Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia és az NDK – importálták a köny-

[180] 1987-es adat (nem tartalmazza az iskolai könyvtárak adatait).

veket. Kisebb részben a nyelvi nemzetek hivatalos könyvajándékozása és a hazai könyvkiadás gyarapította ezeket a könyvtárakat. Sajnos általánosan elmondható, hogy a könyvállomány nagysága ma sem éri el az országos átlagszintet. Jellemző adat, hogy az 1972-ben 700 ezer forintos dotáció még 1989-ben is csak 1,1 millió Ft volt. Fokozta a problémákat, hogy román részről gyakran nem elégítették ki a rendeléseket és csak 1989-ben érett meg a gondolat az osztrák és nyugatnémet import szükségességére. Ugyanakkor könyvtárszociológiai felmérések a meglévő könyvállomány katasztrofálisan alacsony szintű olvasottságáról tanúskodnak.

A finanszírozás kérdései kiemelten kerültek szóba, hiszen a kialakuló kisebbségi politika egyik sarokköve a pozitív diszkrimináció, bizonyos előnyök nyújtása volt, ami szinte minden esetben pénzügyi preferenciák intézményes kialakítását jelenti. A boltok privatizálása nyomán felmerült, hogy a rentabilitás érdekében a nemzetiségi szövetségek budapesti székházában egy saját fenntartású könyvesbolt megnyitására és ahhoz kapcsolódó bizományosi hálózat kiépítésére lenne szükség. Természetesen már akkor is vitán felül állt, hogy minden, nemzetiségekkel kapcsolatos támogatás összegét növelni kell, illetve néhány esetben ki kell terjeszteni, például az iskolai könyvtárak támogatását is be kell vonni a központilag támogatottak közé.

A kultusztárca 1989 végén született – s korábban már említett – a hazai nemzetiségekre vonatkozó munkaterve is röviden kitért a közművelődés helyzetére. A könyvtárak állományát nagyobb költségvetési támogatással, nagyobb volumenű könyvimporttal vélték javítani, emellett a nemzetiségi klubok bővítésének szükségességére is kitértek.

Utóélet

Az eltelt évek azóta sem tudták a problémát kielégítő módon megoldani, részeredmények születtek. 1997-ban továbbra is 17 alapkönyvtár szolgálta a nemzetiségi könyvkultúra szervezési, gyűjteményfejlesztési feladatait, ezenkívül 438 közművelődési könyvtár tartozott a nemzetiségi ellátás körébe. Az országos munkát az Országos Idegennyelvű Könyvtár látja el. Máig megoldatlan az ukrán, a ruszin, az örmény, a lengyel, a görög, a bolgár, és főként a cigány kisebbség könyvtári ellátása. A problémáknak még ma is a bizonytalan finanszírozás a legfőbb forrása. A cigányság esetében az egységes, írott cigány nyelv hiánya is gondot okoz. A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány szintén támogatja a könyvtárakat, illetve időszaki kiadványok,

törvények és közérdekű közlemények kisebbségi nyelven történő megjelentetését. A kiadás szervezeti kereteiről elmondható, hogy némely kisebbség önálló kiadót alapított. 1994 óta működik Gyulán a Román Kiadó és a szerb kisebbség is létrehozta anyanyelvi könyvkiadóját.

A KISEBBSÉGEK ÉS A MÉDIA

Televízió, rádió

A nemzeti és etnikai kisebbségek szervezetei az elektronikus médiumok térhódításával párhuzamosan a rádió és a televízió által kínálkozó tömegkommunikációs lehetőségek megfelelő mennnyiségi és minőségi biztosítása érdekében léptek fel a legnyomatékosabban. Például a délszláv szövetség már említett szeptember végi állásfoglalásában is hangsúlyosan szerepelt: az anyagi, tárgyi és személyi feltételek biztosítása az anyanyelvű rádió és tv-adások műsoridejének és tartalmi színvonalának növeléséhez, ezen belül heti 30 perces tv-adás, napi 30 perces országos rádióadás, rendszeres napi adások az érintett regionális rádióadókon (Győr–horvát, Szombathely–szlovén), szlovén nyelvű szerkesztőség (újság, rádió, tv) Szentgotthárdon.[181]

A Kollégium megalakulásakor megfeledkeztek a nemzetiségi tömegkommunikációs központok képviseletéről. Erre a televízió pécsi körzeti stúdiójának nemzetiségi műsorokat készítő munkatársai hívták fel a Titkárság figyelmét. A mulasztást nyomban korrigálva, a stúdió vezető szerkesztőjét érte a felkérés, hogy a továbbiakban vegyen részt a hazai albizottság ülésén. A felkérés éppen időben született meg ahhoz, hogy címzettje jelen tudjon lenni a november 7-i ülésen, a nemzetiségi tömegtájékoztatás helyzetének megvitatásán.[182]

A nemzetiségek nem megfelelő súlyú tömegkommunikációs jelenléte nemcsak a kisebbségeket zavarta, érdekes módon a többségi nemzethez tartozók is felkeresték észrevételükkel a Titkárságot. Az egyik Erdélyből áttelepült magyar levélíró például arra hívta fel a figyelmet, hogy a Kárpátalján élő román nemzetiségű lakosságnak a szovjet tv heti egyórás műsort sugároz, a hazai románságnak ezzel szemben csak heti 5 perc plusz havi félórás románnyelvű műsor jut. A kisebbségi műsoridők

[181] Az MDDSZ állásfoglalása, NEKT kimenő levelek 1989. 10. 10.–1989. 12. 31.

[182] NEKT 13/89. sz., 1989. november 2-i levél.

bővítése a hazai román nemzetiség, de a többi nemzetiség jogos igénye, emellett azért is célszerű lenne, hogy a Magyarországot környező államok szomszédos területeinek magyarul nem beszélők is tájékozódhassanak a magyarországi helyzetről, valamivel talán ellensúlyozandó a környező államok hírközlő szerveinek tevékenységét.

A titkársági válasz messzemenő egyetértéséről biztosította a levélírót. A nemzetiségi nyelvű televíziós adásidők növelésének, szerkesztési elvei korszerűsítésének szükségessége, tekintettel a kisebbségek jogos igényeire és a szomszédos országok nem magyar lakosságának hiteles tájékoztatására is, a levélíró által megfogalmazottakkal analóg módon a Kollégium készülő javaslatának vezérgondolatai is.[183]

S valóban: a hazai albizottság a kisebbségi oktatásügy mellett a tömegtájékoztatási kérdésben volt a legaktívabb, itt tűntek ki ugyanis a legélesebben az elmaradások és korábbi sérelmek. Erről a témáról szintén az 1989. november 7-i ülésen tárgyaltak először. A téma előadója bevezetőjében aláhúzta a tömegmédia döntő szerepét a kisebbségek életében: „A nemzetiségi tömegkommunikáció Magyarországon – a történelmi országterület gazdag hagyományai ellenére – ma szerény eredményeket képes felmutatni és több ponton erőteljes változtatásra szorul. Jelentősége – az oktatáshoz hasonlóan – kiemelkedő az anyanyelvű tájékoztatás igényének kielégítésében, a nyelv és kultúra fejlesztésében és végső soron a nemzeti és etnikai azonosságtudat megőrzésében, fejlesztésében egyaránt."[184]

Nemzetiségi adásokat 1957 óta sugározott a Magyar Rádió. Először a szerbhorvát és a német regionális adások indultak meg, majd ugyanebben az évben a rövidhullámon, részben a hazai németeknek szóló riport-, üzenet- és kívánságműsorok. A körzeti adások a kezdeti napi 10-10 perces terjedelemről két évtized alatt heti 240-240 perces adásidőig fejlődtek. 1978-ban került sor az országos rádióadások rendszerének kialakítására, ez azonban a korlátozott vételi lehetőségű URH-sávban történt. 1985-ben létrehozták a körzeti és nemzetiségi adások főszerkesztőségét, amely a helyi adások koordinációját volt hivatott ellátni.

[183] A levél 1989. november 22-i dátumú, a Titkárság válasza december 11. NEKT kimenő levelek 1989. 10. 10 – 1989. 12. 31.

[184] A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek tömegtájékoztatási lehetőségei. Jelentés a Kollégium ülésére. Budapest, 1989. november 1.

1989-ben a következő rádiós lehetőségek álltak rendelkezésre: a pécsi stúdió hétfőtől péntekig napi 30-30 percben szerbhorvát és német nyelvű regionális műsort készített, Szegeden hasonló terjedelemben, Miskolcon heti fél órában szlovák regionális műsort adtak, Szegeden ezenkívül kétszer fél órányi román adást is sugároztak, Győrben heti fél óra szlovén, 10 perc gradistyei horvát és öt perc német nyelvű műsorral jelentkeztek. E mellett a központi 3. műsorban (ma Bartók-adó) nemzetiségenként kétszer félórás összeállítást készítettek. Szintén a központi adókon sugározták kéthetente fél órában a „Cigányfélóra" című, részben magyar nyelvű műsort.

A tömegmédiumok közül a televízió vált vitathatatlanul a legfontosabbá. Identitás- és nyelvalakító szerepe, véleményformáló ereje közismert. Viszonylagosan későn, csak 1979-ben indult be az első nemzetiségi műsor Pécsen, a Magyar Televízió körzeti stúdiójában, ahol – kezdetben együtt, majd külön – havonta 15-15 percben adtak horvát–szerb és német műsorokat a 2. csatornán. Szegeden 1982 óta román, a következő évtől szlovák adások is készültek. A Kollégium működésének kezdetén nyelvenként havi 30 perces magazinműsor sugárzására és egyszeri ismétlésére, továbbá heti 5 perces hírösszefoglalóra és évi 4-4 félórás különkiadásra volt lehetőség.

Mindkét médium igen népszerű volt a nemzetiségek körében, bár a rádiónál gondot okozott az URH sávú műsorok elégtelen besugárzási köre. A tv-adások időpontja a meghirdetetthez képest számos esetben változott, sugárzásuk többször különböző okokra hivatkozva elmaradt. Mindez az adások nézettségét károsan befolyásolta. A szerkesztőségek kis létszámmal dolgoztak és ráadásul legtöbbször méltatlan tárgyi-anyagi körülmények között. A nemzetiségi feladatok hátrasorolásának egy bizonyítéka volt, hogy a televízió költségvetésének általános csökkentése a körzeti stúdiók esetében is, de főként az azokon belüli nemzetiségi szerkesztőségeknél éreztette legjobban hatását. Nem véletlen, hogy a műsorok terjedelme, minőségi, vételi lehetőségei egyaránt sok kritikát kapott az érintett nemzetiségektől, az elektronikus médiában a tárgyi és személyi feltételek javítása valóban megkerülhetetlen kérdéssé vált.

A nemzetiségi tv és rádióadások egyik gátja ugyanakkor a szabad csatornák hiánya is volt. A néhány ezrelékes nézettségű műsorokat is országosan sugározták (így Nyíregyházán is fogható volt a szlovén adás és Győrben is a román). Azóta a regionális adások és a helyi kábeltévé sokat segítenek, kisebbségi adásaikat viszont eddig nem sikerült nyomon követni.

Az MTV adóssága a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos műsormunkájában láthatóan igen jelentős volt. A problémák forrásaként a Kollégium számára írt „Ajánlások" című anyag a tv „komplex, hosszabb és rövidebb távra szóló (nemzetiségi, kisebbségi) koncepciójának" hiányát hozta fel, mely így helyt ad a „divatoknak" és a napi politikai nyomásnak.[185] Továbbá nem alakult ki e fontos kérdéssel való foglalkozás intézményes, szervezeti rendje. E beszámolóból is kiderült, hogy lényeges, alapvető változás csak egy átfogó, a társadalompolitika egésze által támogatott kisebbségpolitikai stratégia részeként érhető csak el. E cél megvalósulását volt hivatott képviselni a Kollégium: a lehető legmagasabb szinten hatni a törvényhozásra, végrehajtásra; tanácsokat, ajánlásokat tenni egy, a politika minden területét felkaroló összehangolt stratégia megszületésének érdekében – az érintettek képviselőinek legaktívabb közreműködésével.

Az albizottsági ülésen több javaslat is született, részben igazodva a beszámolóhoz. Szorgalmazták a napi országos nemzetiségi rádióadások megvalósítását, továbbá a szegedi stúdió szerb adásainak beindítását és a győri horvát nyelvű műsorok gyakoribb sugárzását. A Kollégium javasolta a televíziónak, hogy javítsák a tárgyi-személyi feltételeket és növeljék az adásidőket heti rendszerességűre, illetve indítsanak cigány nyelvű műsorokat is. Szükség lenne a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, Vas megye, valamint a Magyar Televízió illetékeseinek a bevonásával Szentgotthárdon egy komplex szlovén tömegkommunikációs szerkesztőség létrehozására. Itt készülhetne az eddig hiányzó televíziós műsor, és később esetleg önálló újság is. Indítványozták a meglévő városi televíziók és a nemzetiségi-etnikai szervezetek kapcsolatfelvételét a helyi televíziózás kisebbségi szempontú kiterjesztése ügyében, illetve felmerült, hogy a Magyar Távirati Iroda vállaljon szerepet a kisebbségi szerkesztőségek sajátos szempontú anyagokkal való ellátásában.

Rövid távon is fontos változásokat sürgettek. Például a (bel)politikai (köz)művelődési műsorokban gyakrabban és árnyaltabban foglalkozzanak a kisebbségek kérdéseivel (életével, közösségeivel, önkormányzataival, kultúrájával). A jobb műsoridő kialakításának igénye, valamint a gyermekműsorokról való gondoskodás kérése természetes volt. Ötlet-

[185] Nemes Péter: Ajánlások az MTV nemzeti és etnikai kisebbségek számára szóló műsorainak továbbfejlesztéséhez.

ként merült fel, hogy az „anyaországoktól" átvett, feliratozott műsorokat gyakrabban tűzzék adásra, illetve magyar alkotásokat is feliratozzanak a nemzetiségek nyelvén. Felvetődött az is, hogy az MTV archívuma és a Televideo közösen – a meglevő anyagok felhasználásával – készítsen video-összeállítást, kazettákat (főleg ismeretterjesztő, kulturális anyagokból) óvodák, iskolák, művelődési házak számára.

Az albizottság állásfoglalásban és levélben fordult a Magyar Televízió vezetőségéhez és személyesen Nemeskürty István elnökhöz. Ebben kifejtették aggodalmaikat az akkori zavaros állapotokkal kapcsolatban és kérték, mihamarabb szervezzék át a nemzetiségi műsorok szerkesztésének rendjét: egyrészt önállóságot biztosítva nekik (közvetlenül az elnökség alá kell rendelni őket), másrészt fel kell oldani a körzeti tv-stúdiók szerkezeti adottságait és összehangolni azt az országos feladatkörrel. Kifejtették, hogy még a meglévő kereteket sem tudják kihasználni a szerkesztőségek, mivel sem a személyi, sem az anyagi feltételek nem adottak arra. A Kollégium azt is jelezte, hogy nem támogatják a tévé elnökségének egy kisebbségi taggal történő kibővítését, de célszerűnek tartanák, ha az elnökség egy meghatározott tagja megbízást kapna az e problémakörrel kapcsolatos feladatok vitelére.[186]

A rádióval kapcsolatos kérdések kevésbé voltak kiélezettek, még az albizottsági ülések résztvevői is elismerték, hogy a rádió vezetésének hozzáállása lényegesen jobb, mint a televízió esetében. Ott a legégetőbb probléma az, hogy sok esetben a nemzetiségi műsorokat ellátó adók nem fedik le a célterületeket. Ezzel kapcsolatban a Kollégium tagjai megismerkedhettek a tévé- és rádióadások vételének technikai lehetőségeivel.[187] Térképek mutatták be azt is, hogy a szomszédos országok adásait nagyrészt tudják fogni az adott kisebbségek is. A még létező hiányoknak csak a rendelkezésre álló frekvenciák szabtak korlátot 1989-ben is.

Utóélet.

A Kollégium szellemiségének eredménye, hogy a későbbiek folyamán a NEKH konferenciát szervezett „Kisebbségkép a tömegtájékoztatásban" címmel, amiről később írásos anyag is született.[188] Ebben is felhívta a

[186] A Titkárság levele a Magyar Televízió Elnöksége elnökének. Budapest, 1990. január 30.

[187] Tájékoztató a rádió és televízió vételi lehetőségeiről. Magyar Posta Központja, Műsorszóró osztály, Budapest, 1989. november 28.

[188] Összefoglaló a hazai kisebbségek helyzetéről, a NEKH tevékenységéről. 1994.

szakemberek figyelmét a hazai kisebbségek tömegkommunikációs alulreprezentáltságára.

Szintén a Kollégium által kezdett politikai munka folytatásaként értékelhető, hogy az országgyűlés 1995-ben két fontos nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumot ratifikált, melyek kiemelten foglalkoznak a kisebbségek anyanyelvű tömegtájékoztatásával:

– a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény rögzítette az aláíró országok kötelezettségét a kisebbségek tömegkommunikációs eszközeinek létrehozása és használata területén;

– a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája ratifikációjával Magyarország vállalta, hogy megfelelő intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy a közszolgálati feladatokat ellátó médiumok kisebbségi nyelveken készült műsorokat is programjukba iktassanak; megkönnyíti a kisebbségi nyelveken készült rádió-, televízióműsorok rendszeres sugárzását; fedezi e tömegtájékoztatási eszközök többletköltségeit; támogatja a kisebbségi újságírók képzését.

A fenti elvek és a kisebbségi törvény alapján az országos önkormányzatok 1995 végén a gyakorlatban is érvényesítették jogaikat, amikor kifogásolták az MTV kisebbségi műsorai kezdési időpontjának – előzetes egyetértésük nélküli – megváltoztatását. A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézkedése, valamint a NEKH közreműködése révén a kisebbségi műsorok kezdési időpontjára vonatkozó tárgyalások megegyezésre vezettek. Ennek eredményeként 1996 februárjától kezdődően a heti rendszerességgel készülő adások ismétlésére is sor kerül.

A kisebbségeknek a közszolgálati médiumokkal kapcsolatos jogait meghatározó módon érintette a rádiózásról és a televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény elfogadása, amely teljes egészében tartalmazta a korábban aláírt, ide vonatkozó nemzetközi vállalásokat. Sajnos a kisebbségi vezetőknek csak korlátozott lehetőségük volt, hogy hatékonyan befolyásolják a törvény vitáját. De végeredményben régi – 1989-es – követeléseik váltak valóra annak megszületésekor.

A törvény a Magyar Rádió és a Magyar Televízió közszolgálati feladataként határozza meg a nemzeti és etnikai kisebbségek kultúráját, életét bemutató műsorok készítését. A közszolgálati műsorszolgáltató köteles kiemelt figyelmet fordítani a kisebbségek kulturális értékeinek megjelenítésére. Kötelessége továbbá elősegíteni a kisebbségek kultúrájának és anyanyelvének ápolását az anyanyelvükön való rendszeres tájékoztatást. E feladatokat országos, illetve – a kisebbségek földrajzi elhelyezke-

désének figyelembevételével – körzeti vagy helyi műsorszolgáltatásban, a kisebbségek igényeinek megfelelő műsorszámokkal teljesíti. A törvény arról is rendelkezik, hogy a nemzetiségi műsorok időtartama nem lehet kevesebb, mint a törvény hatályba lépése előtt.

A nemzeti és etnikai kisebbségek országos önkormányzatai a közszolgálati műsorszolgáltatónál rendelkezésükre álló műsoridő felhasználásának elveiről, és módjáról, sajtóközlemények közzétételéről önállóan döntenek. A törvény kötelezi a közszolgálati műsorszolgáltatót a kisebbségi önkormányzat döntéseinek figyelembevételére. A kisebbségek országos önkormányzatai egy-egy tagot delegálhatnak a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a Hungária Televízió Közalapítvány kuratóriumába.

A nemzetiségi műsorok mai szerkezete 1993-ban alakult ki. Azóta a Magyar Rádió napi rendszerességgel, a Magyar Televízió heti gyakorisággal sugároz kisebbségi adást.[189]

Az írott sajtó

A nyomtatott tömegkommunikáció gerincét – 1993-ig – a nemzeti kisebbségek esetében a heti- (a cigányságnál kétheti) lapok alkották. A négy már említett nemzetiségi szövetség 1957 óta, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1986 óta jelentette meg újságait. A lapok példányszámai 1989-ben a következőképp alakultak: Előszó – korábban Romano Nyevipe (cigány) 5200–6300, Narodne Novine – Ljudski List (horvát, szerb, szlovén) 4000–4400, Neue Zeitung (német) 4000–4400, L'udové Noviny (szlovák) 1400–1700, Foaia Noastra (román) 700–800.[190]

A lapok – ellentétben a többségi, jobban szakosodott orgánumokkal, de hasonlóan a rádióhoz és a televízióhoz – az adott közösség minden rétegének igényét ki kellett (s kell ma is), hogy elégítsék. Így azok szóltak a nemzetközi és a hazai politika eseményeiről, a kisebbségi lakosság társadalmi, kulturális állapotáról, folyamatairól, a szövetségek tevékenységéről, s több-kevesebb rendszerességgel – ahol ilyen volt – az anyanemzet és a vele való kapcsolatok híreiről. Emellett az egyes korosztályok és társadalmi csoportok sajátos kérdéseinek a megjelenítésére is vállalkozniuk kellett. Irodalmi-kulturális mellékleteik (pl. a délszlávoknál a Neven, a németeknél a Signale) alkalmasak voltak a későbbi

[189] Részletesen lásd a mellékletben közölt táblázatban.

[190] A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek tömegtájékoztatási lehetőségei. Jelentés a Kollégium ülésére. Budapest, 1989. november 1.

önálló lappá válásra. A nyolcvanas évek végén a hetilapok mellett létrejöttek a kisebbségek különböző folyóiratai is. Közülük kiemelkedett a román Timpuri című művelődéstörténeti és az Izvorul című néprajzi-helytörténeti, továbbá a szlovák Zrod, a szerb–horvát–szlovén Glas című irodalmi-művészeti és az Usta című ifjúsági folyóirat. Egyes megyékben, iskolákban és munkahelyeken kiadtak a nemzetiségek nyelvén (is) megjelenő periodikákat.

A lapok helyzetét megkönnyítette, hogy 1988-ban a közvetett cenzúra időszaka is befejeződött Magyarországon. Azután nem volt olyan állami szervezet, amely a kisebbségi lapok tartalmi kontrollját végezte volna. Nem tudunk olyan esetről, amikor a kormány gyakran elég kemény kritikája miatt politikai vagy pénzügyi hátrány érte volna valamelyik sajtóterméket. A problémák emellett szinte ugyanazok voltak, mint a már tárgyalt médiumok esetében: a szerkesztőségek túl kicsi létszáma, méltatlan tárgyi-anyagi körülmények, illetve a speciálisan felmerülő gondok, így például a nyomdai, terjesztési hiányosságok.

A Kollégium hazai albizottságának 1990. január 23-i ülésén többek között a nemzetiségi lapok kérdése volt napirenden. Ezen az ülésen az említett akadályozó tényezők mellett a jelenlevők azt is megemlítették, hogy a „lapgazda" funkciójának bizonytalansága miatt is nehéz helyzetbe kerültek a szerkesztőségek. Mivel a művelődési tárca 1989 végén lemondott a lapgazdaszerepről, a Pallas Lapkiadó Vállalat 1989-ben 34 millió Ft veszteséggel tudta csak előállítani a lapokat. 1990-re a várható ráfizetés 40 millió Ft-ra rúgott. A veszteséget a Pénzügyminisztérium mindeddig adóelengedés formájában megtérítette a Pallasnak. Miután azonban a termelési adó megszűnt, ez tovább így nem volt lehetséges. Ezért a Pallas a tevékenység megszüntetését tervezte már 1990. január 1-től. Igaz, az is elhangzott, hogy az Arany János Kiadó Kft. vállalná a további kiadást, de csak a ráfizetés megtérítése esetén.

Az átmeneti állapotok egyik szörnyű jellemzője, hogy a jelenben már nem biztos, de a jövőben már garantált feltételek közötti kis idő is elég arra, hogy összeomoljon egy rendszer, amit csak nagy költségek árán lehet megint felépíteni. Ez a veszély fenyegette a nemzetiségi lapokat is 1990 elején. A megoldás részben a titkársági költségvetésből származott, részben a szövetségek áldozatából. 20 millió Ft került a Neue Zeitung, a Ludove Noviny, valamint a Narodne Novine támogatására, míg a Foaia Nostra valamint a Cigány Újság költségei az 1990-es évre már biztosítottak voltak a szövetségek költségvetésében. A szövetségek további támogatást adhattak lapjaiknak, mivel abban az évben központi támogatásuk

16 millió forinttal növekedett. A januári ülés résztvevői rámutattak, hogy további tartalékok is feltárhatók. A lapok ára is irreálisan alacsony volt és javasolták a szerkesztőségi státuszokkal való takarékoskodást. A szponzorok keresése sem indult még be igazán, itt említettek pályázati lehetőségként az Osváth Alapítványt.

Felhívták a figyelmet arra, tisztázni kell, mennyibe kerülnek ténylegesen a lapok: támogatást ugyanis nem a lap, hanem a kiadó kapja és a keresztfinanszírozások miatt gyakorlatilag kideríthetetlen, miként használják fel a pénzt. Itt persze megint felmerült a lapgazda státusz tisztázatlansága. Az albizottság javasolta, hogy a szervezetek lépjenek kapcsolatba egymással és a szerkesztőségekkel, és összehangoltan tárgyaljanak azzal a kiadóval, amelyik a legkedvezőbb feltételek mellett vállalkozna lapkiadásra.

Természetesen az anyagi gondokon túl végre szóba kerülhettek azok a humán és politikai kérdések is melyek hosszú távon a legfontosabbak. Elhatározták, hogy a lapkiadók és a MÚOSZ nemzetiségi szakosztálya bevonásával megvizsgálják a nemzeti és etnikai kisebbségi lapok személyi-tárgyi feltételeinek fejlesztési lehetőségeit, beleértve az igényként felmerült szakosított nemzetiségi nyomda esetleges létrehozásának és a kisebbségi újságírói pályára irányítás ösztönzésének a lehetőségeit is.

A hazai és határon túli példák továbbfejlesztésével a Kollégium szorgalmazta a kisebbségek lakta területek megyei, iskolai és üzemi lapjainak két- vagy többnyelvűvé tételét. Ezáltal az ott élő nemzeti és etnikai kisebbségek otthonosságérzete, szülőföldjéhez való kötődése erősödhetne. A meglevő eszközök továbbfejlesztésekor – szögezték le az albizottság tagjai – a regionális érdekekre is nagy figyelmet kell fordítani. Bővíteni szükséges a hetilapok vidéki tudósítói hálózatát, vállalva az ebből fakadó személyi következményeket is.

Az is elhangzott, hogy a Cigány Újság nem tudott az etnikum egészének igényeit kielégítő fórummá válni, hovatartozása vitatott, vezetése gyakran változik, színvonala hullámzó és kevés cigány nyelvű szöveget közöl. E halmozottan hátrányos szituációból csak az érdekelt közösségek bevonásával lehet kilépni, vélték a jelenlévők is, amikor az újság jövőjét érintették a megbeszélésen.

A témával kapcsolatban az utolsó ülést 1990. február 2-án tartották, ekkor főleg a finanszírozás kérdései és a lapgazdaváltás kerültek megint napirendre. Jelen voltak a lapok a nemzetiségi főszerkesztői, illetve a nemzetiségi szövetségek képviselői. Az újságírók többsége kifejtette, nem látja értelmét, hogy a szövetségek legyenek az új lapgazdák, és erre

a szövetségek sem tartottak igényt.[191] Az „önálló lapok" melletti érvelésüket egyrészt a lapgazda formális szerepére, másrészt a tényleges felelősséget hordozó szerkesztőségekre hivatkozva támasztották alá. A másik oldalról a Pallas képviselője többször is elmondta a vita során, hogy alapítóra mindenképpen szükség van. Igaz annak formája már sokféle lehet. Leginkább egy a Pallas és a szövetségek által létrehozott kft. tűnt erre a legalkalmasabbnak, és emellett már könnyen vállalná a Pallas a kiadást, annál is inkább, mert a szövetségek többsége is megbízik a kiadóban, és amúgy is nekik van a legnagyobb tapasztalatuk ebben.

A Kisebbségi Titkárság részéről Wolfart János főtanácsos a január 23-i ülésen elhangzottakra hivatkozva elmondta, hogy „meg kell teremteni a lapok önállóságát, létre kell hozni a lapgazda szerepre is alkalmas formát (kft.?), a hetilapok a nemzetiségi rádió- és tv-adásokhoz hasonlóan ne egy-egy szervezeté, hanem az adott kisebbségé legyen".[192] Leszögezte: közös érdek, hogy valóságos elszámolás alakuljon ki, mely a direkt finanszírozás egyik alapfeltétele. Ebben partner az MT Hivatala és a Kisebbségi Titkárság.

Mivel az 1990-es év átmenetinek volt tekinthető, a megjelentek a következőkben egyeztek meg: a Titkárság gondoskodik arról, hogy a rendelkezésre álló összegből (20 M Ft) az Minisztertanács Hivatala időarányos teljesítés címén átutalja a megfelelő összeget az év első két hónapos költségeinek kiegyenlítésére a Pallas Kiadónak. Elhatározták, hogy az első negyedév végéig a szerkesztőségek tájékozódni fognak a lapok kiadási költségeiről, tisztázzák a finanszírozási feltételeket. Ugyanígy önállóan tárgyalásokat folytatnak, a Pallas Kiadóval közösen tájékozódnak a lapalapítás – lapgazda – jogi személy kérdéskörben.

A Kollégium és a Titkárság tevékenységének lezárulásával a kisebbségi sajtóval kapcsolatos gondok továbbra is égetőek maradtak. Ez a Titkárság munkatársainak összefoglaló anyagaiból is világosan kiolvasható. Az átmenet hónapjainak zűrzavaros állapotait ezen a téren így összegezték: a sajtó és a kiadványozási tevékenység az utóbbi évek fejlődése után válságos szakaszba jutott. A hivatalosnak nevezhető napilapok népszerűsége nem egyértelmű, a lapkiadók piacelvűségre való áttérése után sorsa kétségesnek látszik. Emellett új lapok is megjelentek, amelyek hosszú távú életképessége még kérdéses. Jelentős szerepe van

[191] Emlékeztető a nemzetiségi hetilapok finanszírozása, kiadása tárgyában folytatott megbeszélésről. Budapest, 1990. február 2.

[192] *Uo.* 5. o.

az anyanyelvi kalendáriumoknak is, de a jövőt illetően ezek sorsa sem rendezett.[193] Vagyis a nemzeti és etnikai kisebbségi lapok egzisztenciális létalapja gyenge, a „hivatalos" lapok jelentősége csökkenő, az újaké még nem elég meggyőző. Úgy tűnt, hosszú távon egyetlen dolog a biztos: a bizonytalanság...

Utóélet

A rendszerváltás óta eltelt évek – az állami költségvetési támogatás jelentős mértékű növekedésének köszönhetően – viszonylag hamar és pozitív értelemben szüntették meg a bizonytalanságot. Néhány év alatt megduplázódott a rendszeres sajtókiadványok száma: tíz kisebbség 12 lapja jelenik meg. A legtöbb hetente, a szlovén kéthetente és ezenkívül a kisebb nemzetiségek esetében (bolgár, lengyel, görög, örmény) időszakonként.[194] Az újságok támogatásának kereteit a költségvetési törvény – külön tételben – biztosította egészen 1994-ig. 1990-ben 40 M Ft, 1994-ben 100 M Ft állt rendelkezésre. Ezenkívül a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány célpályázatokon keresztül is támogatta az időszaki- és helyi anyanyelvű kisebbségi sajtó működését. 1995-ben annyiban változott a rendszer, hogy kikerült a költségvetésből ez a tétel, és az időközben közalapítvánnyá átalakult fenti alapítvány kuratóriuma dönt róla minden évben. Támogatási elvként határozták meg, hogy kisebbségenként legalább egy országos terjesztésű újság megjelenésének költségeit fedezi.

A közalapítvány célpályázatok útján továbbra is támogatást nyújt vallásos, ökomenikus újságoknak a kisebbségek anyanyelvén történő kiadásához. A célok között szerepel a helyi kisebbségi sajtó felkarolása, illetve a kisebbségek anyanyelvének elismertetése a közélet valamennyi szintjén.

Végszóként elmondható, hogy az utóbbi idők egyik legelőremutatóbb folyamata figyelhető meg a kisebbségi kérdés e területén, és ha igazi, élő kapcsolat is kialakul az anyanemzetekkel – amit már 1989 novemberében gyakorlati feltételként említettek a Kollégiumban – nem csak a tárgyi-személyi segítségnyújtás lesz hasznos, hanem ezáltal az az érzelmi háttér is, ami nélkülözhetetlen az egészséges identitáshoz, az aktív kisebbségi léthez.

[193] Székely András Bertalan: Néhány kisebbségünk jellemzőiről és a velük kapcsolatos teendőkről. *NEKT iratok* 1990. május.

[194] Lásd a mellékletben közölt táblázatot.

A KOLLÉGIUM ÉS A CIGÁNYKÉRDÉS

A cigány etnikum Magyarország legnagyobb létszámú, a legutóbbi, 1990-es népszámlálási adatok szerint 142.000, valósághűbb, ám mértéktartó becslések alapján is mintegy 500 000 fős kisebbsége.[195] Szociális, kulturális, társadalmi, gazdasági helyzete mind a többségi magyarságtól, mind a többi kisebbségtől jelentősen eltérő, annál kedvezőtlenebb. E megállapítás a magyar történelem bármelyik időszakára, ezen belül a 20. század különböző politikai rendszereire, korszakaira is vonatkoztatható. Az államszocializmus évtizedei sem jelentenek ez alól kivételt, a Kádár-korszak sajátos módon, több- (inkább) kevesebb sikerrel igyekezett kezelni a cigánykérdést, s megpróbált csökkenteni a cigányság hátrányos helyzetén. A problémát azonban mégsem, illetve néhány területen felemás módon sikerült megoldani, s a cigánysággal kapcsolatos kérdések a rendszerváltás idején akut válságterületként jelentkeztek.

A Kollégium és a Titkárság megalakulása után mindezzel szinte azonmód szembesült. A két kisebbségi grémium tevékenysége során új, régóta hiányzó szemléletmódot alkalmazva vetette fel a cigánykérdés kezelésének, megoldásának szükségességét. Az általuk elkezdett munka jelentőségét úgy mérhetjük fel igazán, ha röviden megismerkedünk a múlt örökségével, a magyarországi cigányság e századi történetével és 1989-es állapotaival.

[195] A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó népszámlálási adatok a valóságosnál rendre nagyságrendekkel kevesebb kisebbségi személyt mutatnak ki. Különösen vonatkozik ez a cigányságra. Az 1980-as népszámlálás például csupán 6000 cigány nemzetiségű magyar állampolgárt regisztrált. Ugyanakkor számos cigány vezető több mint egymillióra teszi a hazai cigányság létszámát.

A cigányság helyzete az 1961-es párthatározatig

A cigányság a szocialista rendszer időszakáig, de különösen a 19. század végéig, a dualizmuskori ipari forradalom korszakáig foglalkozásaival döntően a magyar társadalom paraszti-kézműves ipari rétegeihez kapcsolódott. A nagyipari termelés okozta kihívásra a cigányság nagy többsége nem tudott megfelelően reagálni és jelentős elszegényedés indult el körükben. A társadalmi, szociális lesüllyedés, a mobilitás, a rugalmas reagálás képességének hiánya szorosan összefügg azzal a tényezővel is, hogy a múlt század végétől általánosan beinduló népiskolai rendszer a cigányokat gyakorlatilag nem tudta elérni. Szinte teljes egészében hiányzott az oktatási-szakmai rendszerekkel a kapcsolat.[196]

A második világháború után a cigányság minden szempontból a társadalmi struktúra legalján helyezkedett el. Helyzetük, életkörülményeik érzékeltetésére talán elegendő néhány tényező rövid ismertetése.

Miután a cigányok nagy többsége kimaradt az 1945-ös földosztásból (nem diszkriminatív alapon, egyszerűen kevés cigány család igényelt földet, miközben egy részük még nem érkezett haza a koncentrációs táborokból), a mezőgazdaság „szocialista" átszervezése, a kollektivizálás következtében (bár a tsz-ek nagy számban alkalmaztak cigány munkaerőt) sok helyen kiszorultak a mezőgazdasági napszámból is, ami pedig sokuk számára mindaddig többé-kevésbé rendszeres munkát és kereseti lehetőséget biztosított.

Az államosítások után, a nehéziparosítás időszakában a cigányság elveszítette maradék lehetőségeit is a hagyományos foglalkozások továbbűzésére, egyetlen alternatívaként a nagyipari munkavégzés maradt, mégpedig döntően a legkvalifikálatlanabb segéd- vagy betanított munkás kategóriában. Az 50-es évek szocialista ipara azonban csupán az aktív cigány népesség kis részét volt képes felszívni, ugyanis a megnövekedett munkaerőigényt a képzettebb csoportok (a szétvert kistulajdonosi réteg, a parasztság – 1949 és 1963 között közel 900 ezer ember ment át a mezőgazdaságból az iparba dolgozni –, nők) soraiból is ki lehetett elégíteni.[197] Jelentős volt azoknak az ipari vállalatoknak és szövetkezeteknek a száma, amelyek még akkor is elzárkóztak foglalkozta-

[196] A magyarországi cigányság helyzetéről. NEKH vitaanyag, 1992. szeptember, 3. o.

[197] Báthory János: A cigányság társadalmi – gazdasági és kulturális helyzete. Titkársági vitaanyag, 1989. október, 3. o.

tásuktól, ha munkaerőhiánnyal küzdöttek. Nem kedvezett az ötvenes évek ipartelepítési politikája sem a cigányoknak, akiknek mintegy 80%-a falvakban lakott. A szóba jöhető ipari munkalehetőségek sokuknak csak a lakóhelytől távoli városokban, vagy a fővárosban kínáltak napi, még gyakrabban heti vagy havi ingázással megoldható munkalehetőséget.[198]

Sok gondot okozott az is, hogy a cigányok életmódjának az ideiglenesség, az alkalmi, időszaki munkák feleltek meg leginkább, a munkavállalók jelentős része nem tudott hosszabb ideig egy munkahelyen maradni. Az e téren kedvezőtlen tapasztalatokat szerző munkáltatók aztán nem szívesen alkalmaztak a továbbiakban cigányokat, annál is inkább, mivel a magyar társadalom értékítélete szerint az alkalmi munkások majdhogynem mélyen megvetendő, deviáns elemek.

Mindebből adódóan 1961-re a cigányoknak csak mintegy 1/3 része volt állandó alkalmazásban, többségük munka, illetve jövedelem hiányában hihetetlen nyomorban, állandó létbizonytalanságban élt.[199]

A cigányság kulturális és oktatási területen is óriási elmaradottsággal küszködött. Egyes településeken a 60-as évek elejéig a cigányok még anyakönyvezve sem voltak. Rengetegen voltak közülük az ötvenes években analfabéták, félanalfabéták; 1948–1953 között az iskolaköteles cigány gyermekek 27%-át még csak be sem iratták az általános iskolába. Akik jártak iskolába, azoknak még a hatvanas évek elején is mintegy 80-85%-a megrekedt az alsó tagozatban és csupán 3-4%-uk tudta elvégezni az általános iskola nyolc osztályát.[200]

Ilyen körülmények között nem lehet kétséges az a tény sem, hogy az önszerveződéshez, a cigányság érdekeinek tudatos artikulálásához, képviseletéhez szinte teljes mértékben hiányzott a cigány értelmiség, a cigányság a mindenkori államhatalom jóindulatától függve mintegy „elszenvedte" saját sorsát, aktívan alakítani még részben sem volt képes azt.

1945 után, a koalíciós időszakban még felmerült a cigányság nemzetiségként való elismerése, ám később ez lekerült a napirendről, ugyanis a hatalomra került kommunista rendszer a cigánykérdést réteg- és életmódproblémaként fogta fel. Helyzetük javítására azonban jó néhány évig még ebben a megközelítésben sem született koncepció, intézkedés. 1957-ben a berendezkedő Kádár-rezsim kezdeményezésére létrejött a

[198] NEKT vitaanyag, 1989, 3. o.
[199] NEKH vitaanyag 1992, 4. o.
[200] NEKT vitaanyag1989, 3. o.

Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amely szervezet hiábavaló kísérletet tett a cigányság megszervezésére, ugyanis rövid, tiszavirág-életű működésének négy év után az MSZMP Politikai Bizottsága határozattal vetett véget.[201]

Az MSZMP 1961. évi határozata után

Az MSZMP PB 1961. évi határozata más tekintetben történelmi fordulópontot jelentett a cigányság életében. A cigány lakosságot szociális rétegnek határozta meg, amelynek szociális és kulturális elmaradottsága rövid úton felszámolandó annak érdekében, hogy teljes értékű, a többi állampolgárral egyenértékű, „azonos jellegű" tagjai legyenek a (homogén) szocialista társadalomnak. Mindez gyakorlatilag azt is jelentette, hogy a kizárólag szociális problémákra koncentrálás mellett a cigányságot, mint sajátos jellegzetességekkel rendelkező etnikumot a párt nem ismerte el és kimondatlanul is teljes asszimilációjukat szorgalmazta.

A határozat után fokozatosan kiépült a „cigányprogram" végrehajtásával megbízott adminisztratív rendszer. Legfelsőbb szinten megalakult a Tárcaközi Koordinációs Bizottság, majd ennek megyei megfelelői. A bizottság rendszeresen beszámoltatta a különböző főhatóságokat és a megyéket a program végrehajtásáról, emellett a párt különböző szintű testületei is rendszeresen áttekintették a cigányság helyzetét, értékelték az addig elvégzett munka eredményeit, és további feladatokat tűztek ki. A program végrehajtására egyrészt saját pénzalapot különítettek el (telepfelszámolások, az iskolák ún. cigánypótléka), másrészt különböző kedvezményeket (lakásépítési hitel, óvodai térítési díj stb.) a cigányságra való tekintettel szabtak meg, ugyanakkor ezeket bárki, nem cigány személy is igénybe vehette, aki hasonló élethelyzetben volt.[202]

Az 1961. évi program fokozott figyelmet fordított a cigány lakosság lakáskörülményeinek minőségi javítására. Külön intézkedések születtek a számtalan cigánytelep (putri) felszámolására. A cigányság 70%-a ugyanis a szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken, lakás céljára alkalmatlan építményekben lakott, amelyek többnyire a települések közigazgatási határán kívül estek, s az infrastrukturális ellátottság teljességgel hiányzott. „A »házak« (putrik) nagy többsége alapozás nélküli, jobbik esetben vályogépítmény, kis alapterülettel, padlás nélkül. A tele-

[201] NEKH 1992, 6. o.

[202] NEKT vitaanyag 1989, 1–2. o.

pek több mint felén nem volt kút, kétharmadán nem volt villany, nem volt WC, a járda, kiépített út szinte ismeretlen fogalom volt. A telepeken elfogadhatatlan volt a zsúfoltság, nem ritkán az egy fekhelyre jutó személyek száma – a lakóház kicsi alapterülete miatt – a hármat-négyet is elérte."[203]

Az állami beavatkozás következtében ezeknek a telepeknek nagy részét felszámolták, s a 80-as évek végére már csak a cigány népesség mintegy 10-14%-a élt ilyen körülmények között. A kedvező adat mögött azonban negatív jelenségek is meghúzódnak. 1989-ben még mindig mintegy 8000 telepi putri volt az országban, amelyekben 9500 család élt, a mostoha gazdasági körülmények következtében egyre reménytelenebb helyzetben. A cigány családok részére kiutalt félkomfortos, ún. „csökkentett értékű" lakások, házak gyakran „újraputrisodtak", tönkrementek, és új szegregált telepek keletkeztek. A cigányság városokba, különösen a fővárosba áramlásával megkezdődött a nagyvárosi „slumok, gettók, dzsumbujok" kialakulása is, ahol a cigányok esetenként még a putriknál is nyomorúságosabb szükséglakásokban tengődtek. Összességében azonban önmagában a telepfelszámolási program sikeres és jelentőségteljes lépés volt.[204]

A hatvanas évek végétől Magyarországon az új gazdasági mechanizmus, gazdaságirányítási rendszer bevezetésével az ún. átlagbér-szabályozás lépett érvénybe. A vállalatok érdekeltté váltak abban, hogy minél több szakképzetlen, éppen ezért alacsony fizetésű munkást alkalmazzanak, ellensúlyozandó a béremeléseket, a megengedett szinten tartva a bérszínvonalat. Mindez kedvezőbb lehetőségeket teremtett a cigányok – elsősorban a férfiak – foglalkoztatására. Az 1961-es program központi intézkedéseinek és az új bérszabályozásnak köszönhetően a hetvenes évek elejére a cigány férfiak hasonló aránya (85%-a) dolgozott, mint a nem cigányoknak.[205]

Ugyanakkor a cigány nők foglalkoztatásának kiterjedése több okból sem következett be. A magas gyerekszám – párosulva a községekre inkább jellemző esetleges bölcsődei, óvodai, napközis szolgáltatások hiányával –, a cigány közösségben a nőt a családhoz kötő hagyományok ereje, a szinte teljes iskolázatlanság és szakképzetlenség eredményeképp-

[203] *Uo.* 2. o.

[204] Előterjesztéstervezet a kormány részére a Magyar Köztársaság területén élő kisebbségek helyzetéről.Budapest. 1996. május, 8. o.

[205] NEKH 1992, 4.o.

pen a női munkavállalás mértéke mind a cigány férfiakhoz, mind a nem cigány nőkhöz viszonyítva jelentősen elmaradt.

A cigányság munkába állítása, foglalkoztatási problémáinak ún. mennyiségi szempontú megoldása után a következő évtizedben két szempontból is minőségi javulásra, illetve kiegyenlítődésre került sor. A 70-es évekig többnyire az építőiparban dolgozó cigányságnak fokozatosan a többi népgazdasági ág is megfelelő munkalehetőséget kínált, s 1989-re az iparban, a mezőgazdaságban és a vendéglátóiparban foglalkoztatott cigányok aránya közelített az országos átlaghoz.

A cigányság munkamegosztási hierarchiában elfoglalt helyét illetően is kedvező folyamatok voltak tapasztalhatóak. Míg a 60-as évek elején többségük alkalmi, időszaki munkás, a 70-es évek elején 80%-uk segédmunkás, addig a 80-as évek végére a szakmunkások és nem fizikai dolgozók aránya eléri a 25, a betanított munkások aránya pedig a 24%-ot, a segédmunkások aránya pedig 51%-ra mérséklődik. „Nem elhanyagolható tényező, hogy a történelemben először ezen korszakban kerültek jelentősebb számban cigányok a művészeti élet területére, valamint értelmiségi, félértelmiségi pályákra."[206]

A rendszerváltáskor bekövetkező transzformációs gazdasági visszaesés egyik nagy vesztese, leginkább sújtott társadalmi rétege a zömmel alacsony végzettségű cigányság. Körükben a munkanélküliség ijesztő mértékű növekedésbe kezdett, különösen az építőipar összeomlása, illetve a képzetlen munkaerő iránti igény csökkenése, az ingázási lehetőségek megszűnése miatt. Mindez a legelmaradottabb – fejletlen mezőgazdaság, ipari munkahelyek teljes hiánya – vidéki térségekben élőket érintette a legjobban. Összességében a cigányság körében a munkanélküliség kezdettől fogva az országos átlag többszörösét tette ki, meghaladta az 50%-ot.[207] Az elmúlt évtizedek erőfeszítései a foglalkoztatás terén rövid hónapok alatt semmivé váltak.

Az oktatás

A nyolcvanas évekig kedvező foglalkoztatási tendenciák azonban nem önmagukban elért eredmények, mindennek a hátterében természetesen nélkülözhetetlen feltételként a cigányság iskoláztatásában, oktatásában

[206] *Uo.* 4. o.

[207] Minderről pontos adatok nem állnak rendelkezésre, az iskolai végzettségből származtatott becsléseink vannak.

bekövetkezett pozitív változások állnak. A rendkívül rossz szociális körülmények, a nyelvi problémák, a másságból adódó életmódbeli, erkölcsi és családi különbségek, sajátosságok nagymértékben megnehezítették iskolai nevelésüket, oktatásukat.

Az oktatási feltételek megteremtése csak a 70-es évek elejére vált a cigány lakossággal kapcsolatos feladatrendszer központi kérdésévé. Ebben az időszakban az óvodáskorú cigánygyerekek 20-25%-a – egyes megyékben azonban csak 5-6%-a – részesült óvodai ellátásban. Ezt követően a magyar demográfiai robbanás ellenére is dinamikus növekedés következett be, és az 1989/90-es tanévre ez a szám 70-80%-ra nőtt, közülük is minden második gyermek teljes időtartamú óvodáztatás után került be az általános iskolába. A fejlődésben általános tendenciák (az óvodai hálózat fejlődése), speciális szociális tényezők (a cigány gyerekek ingyen vagy kedvezményesen kaphattak ellátást az óvodákban) és az etnikai, nyelvi sajátosságok figyelembevétele (a kétnyelvűségből adódó problémák felismerése és kezelése) is szerepet játszottak. A minél nagyobb számú beóvodáztatás célja a megfelelő iskola-előkészítés biztosítása volt, ennek érdekében 1985-ben törvény rendelte el az óvodai nevelésben való részvétel kötelezettségét azoknál a gyermekeknél, akiknek a fejlődését a családi nevelés nem tudja kielégíteni. A törvény természetesen sok cigány családot is közvetlenül érintett a családok többségének életmódja és gazdasági helyzete miatt ugyanis a cigánygyermekek körében különösen alacsony hatásfokú volt az iskola előtti nevelés.[208]

A teljes körű és idejű beóvodáztatás feltételeit azonban nem sikerült teljesíteni. Ehhez a következő feltételek egyidejű teljesülése esetén lett volna lehetőség: minden településen óvoda; minden rászoruló gyermek ingyenes ellátást kap; a cigány szülők mindegyike közreműködik gyermeke rendszeres óvodai megjelenésében; az egyes területeken jelentkező kétnyelvűség problémáját megoldandó megfelelő szakemberek és megfelelő nevelési programok alkalmazása.[209]

Létszám szerint ennél is jobb eredményt sikerült elérni az általános iskolai oktatásban. A 70-es évek közepétől gyakorlatilag az iskolás korú cigány gyermekek 100%-át beiskolázzák. Sőt, jelentősen megnőtt a 8 osztályt elvégzők aránya is. Míg két évtizeddel korábban a beiratottak

[208] 1985. évi 1. tv. 43. paragrafus.

[209] Kelemen Elemér: Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzetéről. 1989. október 18. 1–16.o. A Művelődési Minisztérium miniszterhelyettese által jegyzett anyag a NEKK hazai albizottsága 1989. december 4-i ülésének háttéranyagát képezte.

közül csak minden 30. (3-4%) végezte el az általános iskolát, a 80-as évek közepétől mintegy 50%-uk teljesíti 16 éves koráig ugyanezt és további 25-30%-uk a felnőttoktatás keretében esti iskolában vagy a katonaságnál fejezi be nyolc osztályos tanulmányait. Ennek megfelelően a cigány tanulók száma az elmúlt másfél évtizedben egyenletesen emelkedett és arányuk az általános iskolai diákok között 6% körül mozog. Az utóbbi években a létszám növekedése már nem a belépő új elsősök számának növekedéséből adódott, hanem a több évfolyam elvégzéséből, abból, hogy egyre kevesebben maradnak ki idő előtt az iskolából. Az iskoláztatás igazán fontos eredménye, hogy miközben a kilencvenes évek elejére 1974-hez viszonyítva a cigánygyerekek száma az általános iskolában 21%-kal nőtt, a felső tagozatosoké 49%-kal, a nyolcadik osztályba eljutóké pedig 76%-kal emelkedett.[210]

A 80-as évek végén törés következett be az eddig mind mennyiségi, mind minőségi szempontból növekedést mutató iskoláztatási trendekben, ugyanis a nehezedő gazdasági körülmények sajnálatos következményeként csökkenni kezdett az óvodába járó és az általános iskolát befejező cigánygyermekek száma. Gondot jelent ugyanakkor az a jelenség is, hogy a cigány tanulók iskolarendszeren belüli szegregációja továbbra is igen erős. Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők számaránya pedig az eredmények ellenére még mindig rendkívül magas, megközelítően 25%.

Továbbra is nagy az eltérés a cigány és a nem cigány gyermekek iskoláztatásának minőségi mutatói között. Előbbieknél 4-5-szörös gyakorisággal fordul elő tanévvesztés. Az okok között ott találjuk az oktatás általános gondjait, a több helyen meglévő rossz tárgyi feltételek mellett a cigánygyermekeket sújtó előítéleteket, a nevelésük specifikumaira fel nem készített pedagógusi munkát. Emellett az amúgy is hátrányos helyzetű iskolákban, kistelepüléseken a legmagasabb a cigánygyermekek száma. A speciális általános iskolai (gyógypedagógiai) képzésben részesülő cigánygyermekek aránya az adott intézményeken belül 36-37%-os, számuk 1985-ig növekedett, azóta kis mértékben csökken. Ez az arány rendkívül magas, hiszen a „normális" általános iskolákban a cigány tanulók aránya 6% körül van.[211]

[210] Kelemen idézett dokumentum 10. o., NEKT 1989, 5. o.

[211] Kelemen: 11. o.

A középfokú oktatás esetében a helyzet finoman szólva sem biztató, az áttörés itt még korántsem következett be. A nyolcvanas évek végén mindössze az általános iskolát elvégzők 1/3-a tanult tovább, közülük is elsöprő többségük – 85%-uk – a felsőfokú továbbtanulásra esélyt nem adó szakmunkásképző intézetekbe járt. Középfokon a cigány tanulók lemorzsolódása riasztó méreteket ölt, a felvettek 25-30%-a meg sem kezdi, további 35% már az első évfolyamon megszakítja tanulmányait, s összességében csak minden harmadik (abból az 1/3-ból) tanuló járja végig a középiskolát. Jelenleg a cigány lakosság 13%-a rendelkezik szakmunkásképzőben szerzett bizonyítvánnyal és 1%-a százaléka érettségivel. Az okok itt is sokrétűek, a hátrányos háttérhelyzet, a nem megfelelő tudás, a kitartás hiánya, illetve a nem cigány rétegektől jelentősen elmaradó továbbtanulási szándék is tényezőként jöhet számba.[212]

A felsőfokú oktatásban részt vevő cigányságról nincsenek kimutatások, annyi bizonyos, hogy számuk elenyészően kevés. A közép- és felsőfokú oktatásban részt vevő cigány tanulók száma valószínűleg a statisztikailag kimutathatatlan asszimilációs folyamatok miatt is ilyen alacsony. A középiskolát, főiskolát végző cigány származásúak egy része már életmódban is asszimilálódott családokból kerül ki, akik így kiesnek a felmérésekből, nem azonosíthatók cigányként.[213] Mindemellett a cigány értelmiségiek többsége az utóbbi 10-15 évben végzett, vagyis ebben a tekintetben is megtörtént a holtpontról való elmozdulás, azonban mindez még csak az első, szerény lépés, a cigányság egyetemi, főiskolai részvétele messze nem megoldott. A csekély számú cigány értelmiségiek zöme a művészek mellett népművelőként, családsegítőként és esetenként orvosként segíti elő a cigányság felemelkedését. Másrészről pedig kezdő szinten megindultak a cigánysággal foglalkozó egyetemi és főiskolai kutatások.

Az oktatás területén – az alsóbb szinteken főképp – tehát kétségtelenek az eredmények. Az idő azonban mindeközben nem állt meg, a környező magyar „gazdatársadalomban" is komoly változások történtek. „Paradox módon azt lehet mondani, hogy a legnagyobb változás a cigányság életében iskolázottságukban következett be, mégis ebben van a legnagyobb lemaradásuk a társadalmi átlaghoz, illetve a kor követelményei-

[212] Az oktatással kapcsolatos adatokat lásd Kelemen: 11. o., NEKT 1989, 5-6. o., NEKH 1992, 5. o.

[213] Kisebbségekre vonatkozó statisztikákkal mindig csínján kell bánni, az asszimiláció kimutathatatlansága miatt ezek pontos adatokként nem, folyamatok érzékeltetésére, változások kimutatására jóval inkább használhatóak.

hez képest"[214] A cigányság fele a 80-as évek végére sem jutott el a 8. általánosig, vagyis a felzárkózás szempontjából reménytelen helyzetben volt. A cigánygyermekek oktatásának-nevelésének eredményei mind a szükségestől, mind a lehetőségtől elmaradtak. Továbbra is súlyos össztársadalmi problémát jelent egy alacsony képzettségű, alulkvalifikált, többszörösen hátrányos réteg újratermelődése. 1989 után tehát alapfeladatok vártak még az oktatás területén megoldásra, hogy az 1989/90-es tanévben 27 328 cigány óvodás és 73 825 általános iskolás minél tovább jusson az iskolai „szamárlétrán" és kitörjön hátrányos helyzetéből.

Az önszerveződés első lépései

Az 1961. évi MSZMP PB-határozat elítélte a cigányság kulturális hagyományainak ápolását, a „nacionalizmus gerjesztésének", a „szeparatizmus" (szegregáció) előidézőjének eszközét látva benne.[215] A hetvenes évekig a cigány közösségeken belül, informálisan folyhatott csupán a saját kultúra és nyelv művelése. Ekkor alakulhattak meg az első folklórcsoportok, működésüket az évtized végén minisztériumi irányelvek és kormányhatározat is legalizálta. 1989-ben már 150-200 különböző cigány művelődési közösség működött, rendszeressé váltak a cigány folklórfesztiválok, emellett egyre gyakrabban szerveződtek cigány művészeti, kulturális rendezvények, kiállítások, népfőiskolai tanfolyamok, cigánygyermekeknek nyári olvasó- és életmódtáborok is.

A nyolcvanas évek enyhülő politikai légkörét jelzi, hogy több évtizednyi szünet után újra cigányszervezetek alakulhattak. Az első 1985-ben jött létre a Hazafias Népfront keretében Országos Cigány Tanács (OCT) néven. A következő évben alakult meg a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (MCKSZ) a kultusztárca felügyelete alatt, amely szervezet biztató kísérletet tett a hazai cigányság összefogására, aktivizálására. Az MCKSZ eredeti funkciója szerint közművelődési szervezetként jött létre, de kezdettől fogva törekedett az általános politikai érdekképviseletre. Aktív taglétszáma 1989-ben 1200 fő körül volt, vidéken 10-15 tagszervezete működött, a szervezet költségvetési támogatásból fizetett központi apparátust tartott fenn.[216]

[214] NEKT 1989, 6. o.

[215] MSZMP-dokumentumok gyakori szófordulatai.

[216] Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Javaslat az MCDSZ működési feltételeinek költségvetésből történő biztosítására. 1989. augusztus 18. 1-4. o.

1989-ben azután, a rendszerváltás légkörében a demokratizálódás természetesen kihatott a cigány kisebbség önszerveződésére is. Gomba módra kezdtek szaporodni a különböző országos, regionális és helyi szintű cigányszervezetek, a legkülönfélébb cigány csoportok érdekeit képviselő szövetségek, sőt politikai pártok is.

Először a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége (MCDSZ) alakult meg, a HNF-től függetlenül, de azzal még együttműködve. Taglétszáma 1989 nyarán – saját bevallása szerint, s valószínűleg némi túlzással – 60 000 körül mozgott, ami az összes többi cigányszervezet együttes tagságánál is magasabb szám. A budapesti és az 50 vidéki szervezet működését a központi vezetés – zömmel fizikai dolgozók – költségvetési támogatás híján társadalmi munkában látta el. Az MCDSZ szintén az általános politikai érdekképviseletre törekedett, de mindezt nem az MCKSZ rovására, hanem azzal munkamegosztásban képzelte el. Elsődleges céljának a foglalkoztatással összefüggő problémák megoldását tekintette, ezzel kapcsolatban munkahelyteremtési, egészségügyi, bűnmegelőzési programokat dolgozott ki. Az MCDSZ megalakulásakor mérsékelt politikát hirdetett meg, többnyire nem lépett fel teljesíthetetlen követelésekkel, konkrét problémákra keresett megoldást s pártoktól függetlenül igyekezett működni.

A Phralipe (Testvériség) Független Cigány Szervezet a Fővárosi Tanács Cigány Koordinációs Bizottsága segítségével jött létre, s megalakulása után önállóan kezdett el működni (ideológiai alapon és személyes kapcsolatokon keresztül már ekkor az ellenzék egyik szervezetéhez, az SZDSZ-hez közeledve). A két korábbi szervezettel ellentétben nem rendelkezett komoly nagyságú tagsággal, néhány tucatot kitevő taglétszáma azonban nem akadályozta meg abban, hogy ennél jóval nagyobb szerepet vállaljon és játsszon a cigány közéletben. Vezetői részben a Fővárosi Tanács által fenntartott Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Bázis cigánysággal főállásban foglalkozó funkcionáriusaiból kerültek ki. A szervezet az átfedések miatt nagyban támaszkodhatott a bázis 20 millió forintos évi anyagi hátterére, s a Soros Alapítvány közvetlen támogatását is élvezte.[217]

A Magyar Cigányok Pártja, a Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja, valamint az Újmagyarok Igazság Pártja megalakulásával megjelentek a magyar politikai élet porondján az első etnikai jellegű pártok, amelyek azonban komolyabb jelentőségre nem tettek szert. Az

[217] *Uo.*

1990. évi választásokon egyiküknek sem sikerült mandátumot szerezni, s a sikertelen választási kampányhadjáratot követően megszűntek, illetve egyesületté alakultak át. További jelentősebb szerveződések: Amalipe (Barátság), Eötvös József Társaság, Fii Cu Noi (a román nyelvű cigányok szervezete), Cigány Ifjúsági Szövetség stb.[218]

A 80-as években jelentek meg az első cigány nyelvű kiadványok, 1986 decemberében állami költségvetési támogatással önálló cigány folyóirat, az MCKSZ által kiadott kétnyelvű Romano Nyevipe (Cigány Újság) indult. Ezt követte 1989-ben a Phralipe Független Cigányszervezet „Phralipe" című irodalmi folyóirata alapítványi támogatásokból. A cigány nyelvű lapkiadásnak azóta nincsenek különösebb politikai, adminisztratív akadályai, gyakorlatilag azonban fejlődésének gátat szab az egységes cigány írásbeliség, irodalmi nyelv hiánya, a nem kellő kereslet okozta kiadói ellenérdekeltség.

A részben cigány nyelvű sajtó megjelenésével párhuzamosan az elektronikus médiumokban is megtörtént az áttörés, a rádió „Cigányfélóra" címmel állandó műsort indított, a televízióban pedig alkalmi jelleggel, de egyre sűrűbben foglalkoznak a cigánysággal.

A magyarországi cigányság identitásának megőrzéséhez – ahogy más nemzeti és etnikai kisebbség esetében is – nagymértékben hozzájárulhat a saját nyelv használata. A cigányság mindössze 20%-a beszéli azonban a cigány és 10% a román nyelvet, a többieknek a magyar az anyanyelve. A cigány nyelv fejlődése, elterjedése, írásbeliségének megteremtése alapvetően fontos a cigányság számára, a 80-as évektől egy szűk körű cigányértelmiség foglalkozik mindezzel.

A pozitív jelek ellenére 1989-ig igazán komoly előrelépés a cigány nyelv és kultúra intézményes ápolására nem történt. Az a kevés cigány nyelvű kiadvány sem jutott el a cigányság nagy részéhez, a Cigány Újság nem tudott a cigányok egészének elfogadott, elismert, legitim lapja lenni, s a rádióban, televízióban elhangzott cigány témájú műsorok adásideje is csupán minimálisnak minősíthető.

A szocializmus négy évtizede után

A szocializmus négy évtizede alatt az állam cigányokkal kapcsolatos politikája több szférában képes volt javítani a cigányság helyzetén, a

[218] A cigány kisebbség rendszerváltás utáni helyzete a változások tükrében. NEKH vitaanyag 4. sz. melléklete, 1992, 1-4. o.

felvázolt tények és folyamatok kétségtelen fejlődésről tesznek tanúbizonyságot, azonban különösebb elégedettségre mégsem adnak okot.

A rendszerváltással bekövetkezett gazdasági visszaesés, válság szinte minden területen különösen hátrányosan érintette a cigányságot. Az összetorlódott politikai, gazdasági, szociális, intézményi kihívások, az átmenettel együttjáró bizonytalanság következtében nem jutott idő, sem elegendő energia, hogy preventív jellegű intézkedésekkel legalább az eddig elért eredményeket megőrizzék, ha már a továbblépésre az adott körülmények között esély sem kínálkozott. Természetesen a pártállami rendszer leépülésével beállt vákuumhelyzetben, amíg ki nem alakultak az új struktúrák, más társadalmi csoportokat sem sikerült megóvni az átmenettel együttjáró megrázkódtatásoktól, sőt az erre való hatékony felkészítés, tájékoztatás sem sikerült. A nem cigány társadalmi rétegekhez képest azonban a cigányságnak fejletlenebbek voltak az önvédelmi struktúrái, önszerveződése bizonytalanabb lábakon állt, jobban függött az állam aktív segítségnyújtásától. A paternalizmus, az etatizmus, az állam gazdasági, oktatási, szociális szerepvállalásának visszaszorultával a cigányság védtelenné, kiszolgáltatottá, magára hagyottá vált, s mindez saját források, lehetőségek híján helyzete nagymértékű romlásának veszélyét idézte fel.

Megnövekedett tehát a cigányság megoldandó problémáinak száma és súlya is, s mindezek összetorlódva rövid távon megoldhatatlan dilemmák, feladatok elé állították az államot, illetve a társadalmat. Egyszerre kellett 1989-ben lépni minden területen: kutatás, területfejlesztés, foglalkoztatási program, az oktatásban iskolák, kollégiumok alapítása, pedagógusképzés, a cigány kultúra, nyelv támogatása, múzeum, színház stb. E jogos igények, követelések kis részének kielégítésére sem állt rendelkezésre megfelelő anyagi fedezet.

A gazdasági, társadalmi és szociális feszültségek növekedésével párhuzamosan a magyar társadalom toleranciaszintje aláhanyatlott, növekedésnek indult az előítéletesség mértéke, megszaporodtak a cigányokkal szembeni diszkriminatív jelenségek, az ország számos részén konfliktusveszélyes helyzetek alakultak ki, összességében a cigány–nemcigány-viszony társadalmi szinten helyenként kezdett elmérgesedni.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az elmúlt néhány évtized eredményei ellenére a cigány közösségek társadalmi-gazdasági fejlődésének döntő szegmenseit nem sikerült megnyugtatóan megragadni, ezért a javulás látszólagosnak bizonyult, érdemlegesen nem csökkent a távolság a cigányok és nem cigányok között.

1989/1990
CIGÁNYKÉRDÉS KEZELÉSE ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN

A piacgazdaságra váltás igen kedvezőtlen indulópozícióban találta a cigányságot. A megalakuló Kollégium és a Titkárság az első pillanattól felismerte a veszélyt: ha a cigányok nem kapnak megfelelő segítséget, évtizedek emberi erőfeszítéseinek és szociális beruházásainak megsemmisülésével helyzetüket még ezen a korántsem kielégítő szinten sem lennének képesek stabilizálni. A testületek tagjai erejükhöz mérten, a probléma súlyának megfelelő mértékben nyúltak hozzá a cigánykérdéshez. Tevékenységükben az anyagi lehetőségek híján és az idő rövidsége folytán a problémák igazi mélységekben való felvetése, feltárása, megoldási koncepciók kutatása dominált. Mindez döntően hozzájárult a későbbi aktívabb cigánypolitizálás alapjainak lerakásához, jelentőségét nem lehet vitatni, alapvető.

A Kollégium 1989. június 12-i alakuló ülésén cigányszervezetek képviselői is jelen voltak. Üdvözölték a Kollégium létrejöttét, s kifejezték egyetértésüket az alapelvekkel, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy nem érzik felhatalmazva magukat egész népük képviseletére. Álláspontjuk szerint a cigányság államalkotó népnek érzi magát, és garanciákat kíván hagyományai ápolására, identitása őrzésére. A Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége kijelentette, hogy „a cigányság már eldöntötte nemzetiségi státuszát, egyenrangú partnerként követelik közösségi jogaikat és vállalják ezzel járó kötelezettségeiket is". Az MCDSZ ezen a fórumon is szorgalmazta a cigány szervezetek összefogását a magyarsággal közös gondok megoldására.

A Kollégium hazai albizottságának 1989. október 24-i első ülésének egyik fő pontjaként szerepelt a cigánykérdés. A Titkárság rövid háttéranyaggal látta el az albizottság tagjait. A kérdés részletes megtárgyalására azonban ekkor még nem, hanem a következő, november 7-én megtartott ülés keretein belül került sor. Ekkorra a Titkárság elkészült a cigányság társadalmi-gazdasági és kulturális helyzetét elemző hosszabb vitaanyaggal. A tanulmány szerint 1989-ben, a cigánysággal kapcsolatban felmerült főbb problémák a következőek voltak:

– hiányzik egy olyan általános, a társadalom egészére vonatkozó szociálpolitikai program, amelynek keretében – vagyis nem elkülönített kezelési módszerrel – a cigányság többségének halmozottan hátrányos helyzetére való tekintettel, új szemlélettel, a pozitív diszkrimináció elvének alkalmazásával nyúlnának hozzá a problémákhoz;

– jelenleg az élet minden területén olyan pénzügyi restrikciós intézkedések születnek, amelyek nemcsak a legelesettebb helyzetűek kilátásta-

lanságát növelik, hanem a cigányság nagy többsége elől elzárja a felemelkedés eddig is szűk lehetőségeit;

– a munkanélküliség veszélyes mértékben növekszik, s a munkanélküli cigány tömegek a városokba, főként Budapestre áramlanak. Mindezt helyi szintű, a cigányok által sűrűn lakott elmaradott vidéki térségek aktív foglalkoztatáspolitikájával, forrásait tekintve központi eszközökkel lehet megfékezni. „Erre vonatkozó kidolgozott koncepció szintén nincs. Az elnyomorodást fékezni hivatott különböző eszközök (foglalkoztatási, vállalkozásélénkítő programok, átképzés, munkanélküli segély stb.) hatása a viszonylag jobb helyzetben élőkre irányul és a cigányság nagy tömegei számára nem vehető igénybe";

– a cigányság társadalmi felzárkózását hosszú távon csak a megfelelő szintű oktatás biztosíthatja. Ennek egyrészt hiányoznak az anyagi, s egyéb szükséges feltételei, másrészt kész koncepció sem áll rendelkezésre;

– a hiányzó koncepciók kidolgozása, majd a programok végrehajtása során a cigány önszerveződések, társadalmi és politikai szervezetek bevonására, hatékony és tevékeny közreműködésére is szükség van az „értük csináljuk, de nem nélkülük" elvnek megfelelően. Ezzel kapcsolatban zavaró tényező a sok, egymással párhuzamosan működő cigányszervezet léte, amelyeket nem a munkamegosztáson alapuló együttműködés jellemez, hanem sokszor a személyes indíttatású, partikuláris csoportérdekeken nyugvó versengés, egymás ellehetetlenítésének igyekezete motivál. „A rivalizálás, az időnkénti szerep- és funkcióátvesztés, az esetenkénti irreális és megalapozatlan követelések megnehezítik a hivatalos szervek számára a kapcsolattartást, a cigányszervezetek számára pedig a hatékony érdekvédelmet és a társadalmi ellenőrzés gyakorlását. Egy – a sokféleség megőrzésével létrehozott – egységes képviselet ezt nagymértékben megkönnyítené, de a jelenlegi ellentétek ismeretében erre igen kevés az esély";

– a válság elmélyülésével felerősödtek a társadalomban az előítéletek, a feszültséglevezetési, bűnbakképzési folyamatok. Ugyanakkor a cigány etnikai tudat erősödésével szükségképpen együtt jár egyfajta kisebbségi türelmetlenség, a kisebbség minden bajáért a többséget okoló, általános cigányellenességet feltételező „fordított bűnbakképzés" is. Magyarországon tényleg élnek előítéletek a cigánysággal szemben, elszórtan vannak is cigányellenes jelenségek, etnikai konfliktusok, amelyek megszüntetése sürgősen megoldásra váró feladat, de országos cigányellenes közhangulat nincs;

– az újonnan alakult pártok elvi szinten kivétel nélkül hangsúlyozzák a cigányság etnikai kisebbségként való elismerését, az identitás megőrzéséhez való alapvető emberi jogot és szorgalmazzák a cigányság társadalmi felzárkózásának elősegítését, de a cigányság helyzetének javítására a pártok programjai konkrét és részletes javaslatokat nem tartalmaznak;

- végül a mindennapi cigány lét nehézségeit kevésbé érintő elméleti, de ugyanakkor gyakorlati problémákat felvető kérdés a cigány kisebbség önmeghatározása, illetve a hivatalos „besorolás" közötti különbség. A cigány értelmiség régi politikai célkitűzése az anyanemzettel rendelkező nemzetiségekkel egyenlő jogi státusz elérése. Mielőtt ezt elérték volna, a Kádár-korszak szocialista zsargonjában használatos „nemzetiség" titulust[219] a nemzetközi jogi normákhoz való igazodás következtében felváltotta hazánkban is a „nemzeti kisebbség" (anyanemzettel rendelkező kisebbségek) és az „etnikai kisebbség" (anyanemzet nélküliek) kettős fogalomrendszere. Ugyan a két fogalom, illetve a két státus a kisebbségek jogaiban, a kollektív jogokat illetően a gyakorlatban nem jelent különbségtételt, a cigány vezetők egy része a kollektív jogok csorbításaként értelmezi a rájuk vonatkozó „etnikai kisebbség" kategóriát. Vagyis a többi kisebbségtől negatív értelemben vett eltérő bánásmódot sejtenek emögött, s nem akarják elfogadni az új fogalomrendszer kettőzött voltát. Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy van olyan cigány szervezet – a Magyar Cigányok Pártja –, amely mindkét változatot elveti.[220]

A fenti anyag alapján lefolytatott vitában alapvetően a cigányság helyzetének általános felmérésére, a cigányság közösségi meghatározási problémáinak felvázolására tettek kísérletet a hozzászólók. Többen egy, a cigányságra vonatkozó országos felmérés hiányára hívták fel a figyelmet, illetve a vidéki cigányság gyermekeinek szakmai továbbtanulási gondjait vetették fel, nyomatékosan sürgetve a helyzet javítását, de volt, aki a Televízió távolmaradását nehezményezte a cigányság szempontjából jelentős ülésről.

Mielőtt az érdemi és konstruktív vita igazán kibontakozhatott volna, a Phralipe szakértőjének fellépése, hozzászólása elszabadította az indu-

[219] az angol nationality, illetőleg a francia és az orosz nyelvben is fellelhető kifejezés magyar tükörfordítása.

[220] NEKT 9–12. o.

latokat. Érdemes az ülés jegyzőkönyvét idézni. A felszólaló nézetei kifejtése során „a történetileg folyamatosnak tekintett kollektív jogfosztottság tételéből indult ki, s az etnikai másság likvidálásának antihumánus gyakorlatát állapította meg. Álláspontja szerint a faji előítéletesség kialakításában az MSZMP játszotta a döntő szerepet, ám a helyzet megoldására az állampárt bukásával nincs kilátás, hiszen az átmentett „állami" cigányszervezetek működését a kontraszelektált cigány vezetők anyagi és politikai érdekei, nem pedig a cigányság igazi érdekei határozzák meg. A milliós néptömeg szerinte a reformretorika áldozatává válik, miközben a kormányzat nem vállalja a cigánykérdés megoldását, és a közösség feje fölött politikai alkuk előkészítése folyik. Elítélte az Országos Cigány Tanácsot, az MCDSZ vezetését pedig kulturálatlannak és felelőtlennek minősítette. Álláspontja szerint politikai érdek nélküli felelősséget a cigányságért csupán az SZDSZ vállalt, képviseletére pedig a Phralipe csoportja nyújthat biztosítékot. Véleményének kifejtése után a felszólaló elhagyta az ülést."

Az ülés résztvevőinek általános felháborodásán a Phralipe másik képviselője, aki hangsúlyozta, hogy az elhangzott vélemény csupán egyéni és nem szervezeti álláspontot tükröz, sem tudott változtatni. A vita elfajulása miatt nem kerülhetett sor közös állásfoglalás kialakítására. A belügy képviselője mindenesetre sajnálattal állapította meg, hogy a kritika címzettjének nem feltétlenül annak a Titkárságnak kellett volna lennie, amelynek koncepciója nem a korábbi gyakorlat folytatását ígéri.

A napirend vitáját lezáró összegzésében a Titkárság képviselője rámutatott, hogy a testület törekvéseivel ellentétes az a felfogás, amely a cigánykérdést illetően pártszempontokat is érvényesít. A vita egyes részeinek hangneme nem segítette elő a munkaanyag tárgyszerű és hatékony értékelését, így a továbblépés módozatainak megtalálását sem. A cigányszervezetek közötti gyakorta személyes eredetű ellentétek megnehezítik egységes álláspontjuk kialakítását és a cigánykérdéssel foglalkozó állami és társadalmi szervek munkáját. A hatékony és érdemi munkához a továbbiakban három feltétel teljesülésére lenne szükség: célszerű a személyeskedéstől való tartózkodás, a cigányszervezetek között a folyamatos párbeszéd, a tárgyalások megkezdése, valamint a cigányság valódi érdekében a manipuláció eredetének a felfedése.

A hazai albizottságban 1989. december 4-én, a kisebbségek oktatásügyi helyzetének elemzésekor a felmerülő kérdések között a legégetőbbnek a cigánygyermekek oktatása körül kialakult problémák bizonyultak. A művelődésügy által az ülésre készített tájékoztató anyag részletesen

ismertette a cigányság iskolázottsági mutatóit, az egyes oktatási szinteken tapasztalható jelenségeket. Az anyag rávilágított a cigánysággal kapcsolatos oktatáspolitika hiányosságaira, az előtte álló megoldatlan feladatokra.[221] Az albizottság ezek alapján megállapította, hogy a cigányság oktatási feltételeinek javítása alapvető annak érdekében, hogy tényleges támogatójává válhassék a cigányság társadalmi felemelkedésének és beilleszkedésének. A cigánygyermekek nevelésének és oktatásának kezelésében az eddigi hagyományos és kizárólagos szociál- és művelődéspolitikai megközelítésen túl a kisebbségpolitika eszközrendszerét kell fokozottan alkalmazni. Mindehhez kellő tudományos megalapozottságra, a közeg beható ismeretére, a cigány értelmiség törekvéseinek messzemenő figyelembevételére van szükség.

A szűkebben vett oktatás tennivalóit tekintve a megalkotandó cigány oktatási program három fő stratégiai szempontja:

– az óvodai nevelés – az iskolára, a szocializációra való előkészítés;

– a pedagógusképzés – mivel az ország településeinek 62 %-án élnek cigányok, indokolt, hogy a képző intézményekből kikerülő szinte valamennyi pedagógus kapjon felkészítést a cigánygyermekek nevelésére;

– erős cigány értelmiség megteremtése speciális iskolák és diákotthonok létesítésével, amely az összcigányság társadalmi felemelkedését gyorsíthatja fel.[222]

A Phralipe az év végén az oktatás terén önálló elképzeléssel jelentkezett, nevezetesen önálló cigány gimnázium, kollégium valamint Cigány Szabadegyetem tervét vetette fel. A Titkárság nem látta sem politikai, sem szakmai akadályát a beérkezett javaslat realizálásának, néhány elvi kérdést viszont fontosnak és kiemelendőnek tartott. A cigányság oktatásával kapcsolatban a legvitatottabb pont az „együtt vagy külön" kérdése, a szakmai vélemények döntő részben az „együtt" pártján vannak, ezt az álláspontot képviselte a Titkárság is. A készülő kisebbségi törvény önrendelkezési elve alapján a speciális intézmények létrehozására vonatkozó igény megvalósításának azonban nem lehet akadálya. Kívánatos lenne, hogy az intézmény irányításában kizárólag szakmai szempontok érvényesüljenek, s ne váljon a cigányszervezetek politikai rivalizálásának színterévé. A Titkárság a szabadegyetem gondolatát egyébként jónak tartva anyagi finanszírozásának nehézségeire figyelmezte-

[221] Kelemen: 9–13. o.

[222] NEKK hazai albizottság 1989. december 4-i ülés jegyzőkönyve.

tett, jelezve, hogy a testületnek nem áll módjában támogatni az ötletet, mivel az összes hazai kisebbséggel és a határon túli magyarsággal foglalkozván is jóval szerényebb lehetőségei vannak, mint példának okáért a Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központnak.[223] A javaslat szellemében – és egészen más kezdeményezők köréből kiindulva – már az új kormányzati ciklus idején jött létre Pécsett a Gandhi Gimnázium és Diákotthon, a szabadegyetem ötlete azonban máig is csupán papíron létezik.

A Titkárság az elszaporodó cigányszervezetek között felmerült vitákkal is szembesült, habár egyik esetben sem kívánt döntőbíróként fellépni. A hatékony együttműködéshez azonban szükség volt arra, hogy a valós érdekképviseletet ellátó és aktív tevékenységet végző intézményeket kiszűrjék a tagság és érdemi funkció híján működő öncélú álszervezetek közül.

Emiatt került napirendre a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége működési feltételeinek költségvetésből történő biztosításának kérdése. 1989 szeptemberében a szervezet költségvetési támogatást igényelt, tekintve, hogy nála jóval kisebb taglétszámot és aktivitást kifejtő más cigány intézmények részesültek állami pénzekből, másrészről a vezetőség munkaidő mellett nem tudta a megnövekedett feladatokat érdemben ellátni, főállású alkalmazásukra lett volna szükség.

A Minisztertanács kabinetje október 4-i ülésén úgy foglalt állást, hogy a cigány szervezetek működési feltételeit biztosítani kell. Ennek megfelelően az MCDSZ költségvetési javaslata átkerült a Pénzügyminisztériumba, ahonnan a Titkárság többszöri sürgetése után november elején az a válasz érkezett, hogy a támogatás kifizetésére igénybevehető pénzügyi alap kimerült, a kabinet határozata nem teljesíthető. A hosszadalmas és bürokratikus eljárás „eredménye" az lett, hogy az összes érdekelt fél egyetértése ellenére sem nyílt lehetőség az MCDSZ költségvetési támogatásának megoldására, és az a furcsa helyzet állt elő, hogy a kormány nem tudott érvényt szerezni saját döntésének.

A Minisztertanács a Titkárságra bízta az MCDSZ értesítését a fejleményekről, azonban a sajátos, eldöntetlen helyzet nem tette lehetővé az egyértelmű választ. A Titkárság a következőképpen értékelte a helyzetet: „A cigányság gyors ütemben radikalizálódik, megfelelő működőképes szervezetek híján ez a folyamat könnyen ellenőrizhetetlenné válhat. Ez

[223] A Titkárság levele 1990. január 8.

a tendencia azóta tovább erősödött. Kialakult az a paradox helyzet, hogy kis létszámú, a kormány politikáját radikálisan bíráló szervezetek különböző csatornákon keresztül pénzügyi támogatást élveznek, miközben a több tízezres létszámú, az országot behálózó, vidéki szervezetekkel rendelkező, a kormánnyal szemben kritikus, de konstruktív együttműködésre törekvő MCDSZ-t a támogatás teljes hiány miatt a felbomlás veszélye fenyegeti. Súlyos tévedés volna azt hinni, hogy egy esetleges felbomlás a probléma megszűnését jelentené. Egy magát becsapottnak, mellőzöttnek érző, a kormánypolitikával szembeforduló embertömeg kiszámíthatatlan reakcióival kell számolni. (Információink szerint szóba került tömegtüntetés rendezése, a hazai és külföldi sajtóhoz, illetve külföldi diplomáciai testületekhez való fordulás.) Az MCDSZ vezetői megalakulásuk óta (1989 január) kérik a költségvetési támogatást és mindenhonnan biztató választ kaptak. Okkal vagy ok nélkül úgy érzékelik, hogy szándékos huzavona, halogató taktika, politikai manipuláció érvényesül velük szemben."[224] A Titkárság megoldási javaslata értelmében nem célszerű várni addig, amíg a társadalmi szervezetek támogatására szolgáló alapot a parlament elé terjesztik jóváhagyásra, a szervezet kapjon soron kívüli támogatást, és ehhez a Minisztertanács utólag kérje a parlament jóváhagyását.

Ez a megoldás azonban nyilvánvalóan problémákat vetett fel, annál is inkább, mivel az ügy két hónapos halogatása során a kérdés túlságosan a nyilvánosság elé került, az egyes pártok és a többi cigány szervezet is tudomást szerzett róla. Ezzel kapcsolatban a Titkárság arra hívta fel a figyelmet, hogy a cigány ügyekkel foglalkozó több titkos minisztertanácsi dokumentum vált illetéktelen körökben napokon belül közismertté, ami egyrészt a belső anyagok titokvédelmének hiányosságaira utal, másrészt magyarázattal szolgál a konkrét ügy elfajulására is. Ennek következtében „amit két hónappal ezelőtt kockázat nélkül meg lehetett volna tenni, annak ma kockázata van. Ez az összeg elég nagy ahhoz, hogy utólagos jóváhagyatásába pártkapcsolataikon keresztül beleköthetnek azok a cigányszervezetek, amelyek rivalizálnak az MCDSZ-szel (lásd: Cigány Szociáldemokrata Párt – MSZDP; Phralipe – SZDSZ). A késlekedés olyan helyzetet idézett elő, amelyben a lépés megtétele és elmulasztása egyaránt kockázattal jár."

[224] NEKT feljegyzés, 1989. november 15., 1–2. o.

A titkársági javaslat alapján az MCDSZ decemberben megkapta a jelzett gyorssegélyt. A szervezettel kapcsolatos problémák azonban ezzel nem szűntek meg. A cigány etnikumra, a cigányság szervezeteire jellemző megosztottság és széthúzás az MCDSZ-t sem hagyta érintetlenül. 1990 februárjában a vezetőségen belüli nézeteltérések következtében két, egymással párhuzamosan összehívott küldöttgyűlés egyaránt a szervezet egyedül hiteles, legális és legitim fórumának titulálta magát, új vezetőséget választott, és az ellenlábasok vezetőit kizárta soraiból. A továbbiakban mindkét fél az MCDSZ nevében lépett fel, és arra törekedett, hogy az egyes társadalmi, állami intézmények, többek között a Kollégium és a Titkárság is őket fogadja el egyedüli tárgyalópartnerként, és a költségvetési támogatás fölött is kizárólag ők rendelkezzenek.

A későbbiekre nézve különösen fontos és precedensértékű volt a Titkárságnak a konkrét ügyben elfoglalt elvi álláspontja. Ez az álláspont a Kollégium és a Titkárság már addig is sokat hangsúlyozott alapelve volt, miszerint az önálló, tehát állami felügyeleten kívüli kisebbségi szervezetek belső ügyeibe, vitáiba, egymás közötti kapcsolataiba, különösen személyi ügyek esetén „nincs lehetőségünk és nem is áll szándékunkban beavatkozni". Különösen vonatkozott mindez a cigány szervezetekre, ahol a szervezetek konfliktusai mögött legtöbbször személyes ellentétek álltak. A szervezetek autonómiáját tiszteletben tartó politika természetesen nem jelentette azt, hogy a költségvetési támogatás rendeltetésszerű felhasználásának szabályszerűségét ne követelték volna meg. Az elvi alapoknak megfelelően az MCDSZ ügyében a Titkárság a kialakult helyzetet úgy értelmezte, hogy „az MCDSZ kettévált és a két vezetőség kölcsönösen kétségbe vonja egymás legitimitását. Ezt mi nagyon sajnálatosnak tartjuk, de nem áll módunkban és szándékunkban döntőbíróként fellépve elfogadni vagy elutasítani egyik vagy másik szervezetet. A kérdést csak a felek megegyezése vagy polgári peres eljárás döntheti csak el. Amíg ez a kérdés el nem rendeződik, tudomásul vesszük a tényt: az átmeneti állapotot. Ennek megfelelően mindkét felet elfogadjuk tárgyalópartnernek."[225]

A konkrét eseten túlmenően a cigány szervezetek mindenkori költségvetési támogatásának hosszabb távú és általános érvényű szabályozásával kapcsolatosan is kidolgozta a Titkárság a maga álláspontját. Ezek

[225] Titkársági levél Náday Gyulának, az MCDSZ elnökének, 1990. április 19., illetve Náday Gyulánénak 1990. március 8.

alapján a Minisztertanács, miután elnyeri a parlament jóváhagyását a társadalmi szervezetek költségvetési támogatásához, a cigány szervezeteknek szánt támogatás szétosztásának felelősségét bízza a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Titkárságára. A körülbelül 40 millió forint felét költségvetési támogatásként közvetlenül a szervezetek rendelkezésére bocsátanák. „Másik felét pályázati alapként kezelve meghatározott programmal rendelkező helyi cigány és a cigányságért tenni akaró bármilyen közösségi vagy egyéni vállalkozás támogatására tartanánk fenn."[226]

A cigánysággal, mint etnikai kisebbséggel kapcsolatos kérdések egy részének kezelése összekapcsolódott a nemzeti kisebbségek ügyével. Ide tartozik a Kollégium kezdeményezése a kisebbségi törvény megalkotását illetően, a Titkárság részéről a kisebbségi törvény első változatának elkészítése, a helyi és országos kisebbségi önkormányzati rendszer koncepciójának felvetése a valóban demokratikus, alulról történő szerveződés elvének megfelelően, a kisebbségek garantált parlamenti képviseletéről szóló törvénytervezet kidolgozása, valamint a kisebbségek valós helyzetének megismerését célzó tény- és információgyűjtés stb.

A nemzeti és etnikai kisebbségek hatékony és legitim érdekképviselete érdekében megalkotott helyi és országos önkormányzati rendszer koncepciója a maga nemében úgyszólván páratlan és példaértékű megoldást jelentett a kisebbségvédelem területén. A Titkárság iratanyagából azt is tudjuk, hogy a kisebbségi kérdés szakértői által vázolt elképzelés nem a kisebbségek feje fölött hozott eddigi pártállami szabályok, tervek számát szaporította. A kisebbségek, alapvetően a cigány kisebbség szervezeteiben az önigazgatás, önkormányzás igényének elemi erejű felszínre törése során – ha nem is olyan kidolgozott és jogilag precíz formában – hasonló elképzelések, elgondolások artikulálódtak.

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége Szabolcs–Szatmár megyei tagszövetsége 1990 elején például helyi nemzetiségi bizottságok felállításának ötletével kereste fel a kormányzatot. Az elképzelés szerint az országgyűlési választásokat megelőzően az egyes megyékben és városokban nemzeti és etnikai kisebbségi bizottságok alakulnának a cigányság megfelelő számú képviselőjével, az etnikum különböző szervezetei küldötteinek részvételével. Ezek a bizottságok „segíthetnének abban, hogy arra érdemes cigány nemzetiségiek kerüljenek be a parla-

[226] *Uo.* 3–4. o.

mentbe országgyűlési képviselőnek, illetve a helyi önkormányzatokba".[227] A Titkárság válaszlevelében örömmel üdvözölte az elképzelést: „A különböző szintű, alulról fölfelé építkező önkormányzatok tervébe beleillik az Önök helyi kezdeményezése, amely mintegy megelőlegezi a törvénytervezet által javasolt kisebbségi önkormányzati rendszert."

A Titkárság azonban tisztában volt azzal, hogy az általa megkezdett munka az idő rövidsége miatt, az első szabad és demokratikus parlamenti választások időpontjának közeledtével valószínűleg mások által, más feltételek mellett fog folytatódni. „Tekintettel azonban arra, hogy a tervezetet már az új kormány terjeszti az új parlament elé, nem garantálhatjuk, hogy az önkormányzatokról szóló részek változatlan formában kerülnek elfogadásra. Reméljük azonban, hogy már az őszi helyhatósági választások alkalmával érvényesíthetők lesznek azok a garanciák, amelyeket a törvénytervezet nyújtani szándékozik, és ennek kapcsán kézzelfogható eredményei lesznek annak a szervező munkának, amelyről levelükben hírt adtak."[228]

A rendszerváltás megteremtette új és szabad légkör a civil szférában a cigánykérdés koncepciózus kezelése terén is megmozdította az állóvizet, a sematikus megoldási formulák mellett egészen speciális elképzelések születtek. A „Különleges szociális terület" kialakításának tervezete például számos főhatósághoz, minisztériumhoz, felső szintű vezetőhöz eljutott. Szerzője lényegében „cigányköztársaság" létrehozását javasolta, autonóm vezetéssel, államilag sokoldalúan támogatott gazdasággal. Az összefogott válasz céljából 1989 novemberében a Minisztertanács Hivatala a Titkárságot bízta meg, hogy vizsgálja meg a javaslatot, s dolgozza ki a kormányzati oldal válaszát.[229]

A Titkárság a készülő nemzeti és etnikai kisebbségi törvény szemléletével szöges ellentétben álló tervet alapjában véve megvalósíthatatlannak, jogilag is abszurd ötletnek tartotta, amelyet csak az alapvető emberi szabadságjogok durva megsértése árán, óriási belpolitikai (a kiszivárgott információk hatására több cigányszervezet máris tiltakozást jelentett be) és nemzetközi botrányok közepette lehetne mégcsak pusztán mérlegelni is. A Titkárság nagy fontosságot tulajdonítva az állampolgári kezdeményezések komoly figyelembevételének jelen esetben mégis arra

[227] MCKSZ Szabolcs-Szatmár megyei Tagszövetsége Elnökségének levele Németh Miklós miniszterelnöknek, 1990. január 16.

[228] Titkársági válaszlevel 1990. február 23.

[229] Kiss Elemér levele 1989. november 30.

az álláspontra helyezkedett, hogy már eddig is túl sok energia fecsérlődött egy mindenki által kivitelezhetetlennek tartott tervvel kapcsolatos tárgyalásoknak, s most már rövid úton meg kell szabadulni az ügytől. Ugyanakkor az elképzelés alapötletét annyiban helyénvalónak találták, miszerint az ország több területét, nevezetesen Szabolcs–Szatmár, Borsod–Abaúj–Zemplén, Nógrád és Baranya megye egyes részeit szociális válságövezetként kellene kezelni és fejlesztésükre speciális komplex szociálpolitikai programot kellene beindítani, amely egyben a cigányság leghátrányosabb tömegein is segítene.[230]

A titkársági válaszlevél alapján a tervezet szerzőjét udvarias, ám határozott hangú levélben értesítették javaslata egyöntetű elutasításáról. A cigányövezet jogtipró megoldása helyett az előkészítés alatt álló kisebbségi törvénytervezet elveire hívták fel a figyelmet, többek között a kisebbségi személyek és közösségeik szabad akaratnyilvánításának lehetőségére vonatkozóan.

A szociális válságövezetek, vagy egyáltalán a cigánysággal kapcsolatos problémákra is hatékonyabban reagáló speciális térségek létrehozásának titkársági elképzelését a számos érv mellett az élet realitásai is nap mint nap alátámasztották. A cigányság által sűrűbben lakott területeken az eddig mesterségesen elfojtott feszültségek a szabadabb légkörben hirtelen felszínre kerültek, kiderült, hogy a cigány–nem cigány együttélés se nem harmonikus, se nem békés, se nem konfliktusmentes, sokkal inkább előítéletekkel, robbanásveszélyes helyzetekkel terhelt. A figyelmeztető jelzések egyre szaporodtak – a Titkárság felé is. S nemcsak a cigányoknak voltak panaszai. 1989 decemberében például 52 salgótarjáni lakos egyenesen a miniszterelnökhöz fordult, hogy a Nógrád megyében élő nagyszámú cigányetnikum részéről a „magyarokat ért atrocitások, inzultusok és támadások" megszaporodásáról számoljon be. Az illetékesség folytán az ügy a Titkárság vezetőjéhez került, az indulatok lecsillapításának feladatával.

A nógrádiak levelükben több, ez idáig felhalmozódott sérelmüknek adtak hangot:

– a cigányok fenyegető és minősíthetetlen módon viselkednek az utcákon, mintegy birtokba véve a közterületeket és terrorizálva a polgárokat, megfenyegetik a tanácsi ügyintézőket, ha nem kapják meg az általuk követelt segélyt. „Büdös" és „rohadt" magyarozásuktól vissz-

[230] 1990. január 4. Titkársági levél és mellékelt választervezet.

hangoznak naponta az utcák, a magyarság ellen agresszív faji agitáció folyik, „lassan úgy érezzük, hogy üldözötté válunk a saját hazánkban", a rendőrség nem akar, vagy nem mer kellő eréllyel és határozottsággal fellépni a cigányetnikum militáns, szélsőséges elemeivel szemben;

– „Aggasztónak és elfogadhatatlannak tartjuk a cigányetnikum tapasztalható nagy mértékű szaporodását... ha ezen a téren nem történik radikális változás, a cigányságnak meg van a reális esélye arra, hogy a magyar nemzetet »kiszülje« a saját hazájából." Ha nem hajlandóak önkorlátozást tanúsítani a szaporodást illetően, akkor erre megfelelő ösztönző rendszert kellene kialakítani, hogy az átlagos magyar családmodellt vegyék át, így tisztességesen fel tudnák nevelni, taníttatni gyermekeiket, s nem a képzetlenek hadát növelnék. „Tisztában vagyunk azzal, hogy a születésszabályozás az emberi jogok kategóriájába tartozik, de mint minden jogot, így az emberi jogokat is csak rendeltetésének megfelelően lehet gyakorolni, mert ha nem így gyakorolják, az jogtalansággá, jogellenessé válik, s a cigányetnikum ilyen mérvű szaporodása, amely úgy érezzük, hogy tudatosan és szándékosan történik, a magyar nemzet destabilizálásához fog vezetni, s sokat próbált és szenvedett hazánk második libanonná, koszovóvá, vagy hegyi karabahhá válik." Megdöbbentőek azok az elképzelések, mely szerint a családi pótlék alanyi jogon járna. Ezáltal a cigányok még többet szülnének, hiszen a családi pótlékból is meg tudnának élni, dolgozniuk sem kellene, ami elmaradásukat tovább konzerválná, „hiszen tapasztaljuk, hogy a szociális segélyeket is többnyire a kocsmákban költik el";

– az sem a kisebbségi jogok rendeltetésszerű gyakorlatát jelenti, hogy a cigányetnikum többsége „élősködik" a magyar nemzeten, illegális jövedelemforrásaik mellett rendszeresen szociális segélyben is részesülnek, sőt lakásokat kapnak, amelyeket deviáns elemei szándékosan rongálnak, „garázdaság jele mindenütt". „A negyvenévi elhibázott cigánypolitika következménye, hogy az etnikum jelentős része csak jogait ismeri, de a közös társadalmi-gazdasági gondok felvállalásának kötelezettségét nem;

Mindamellett a feszültségek, problémák (pl. születésszabályozás, közrend) megoldásában részt vállaló cigány csoportokkal készek az együttműködésre. „Ha a kormány nem intézkedik sürgősen, félő, hogy ennek elmaradása beláthatatlan következményeket fog maga után vonni." – fejeződik be a levél.

Németh Miklós megbízásából tehát a Titkárság igyekezett javaslatuk lényegének elutasítása mellett az elkeseredett, az addigi cigánypolitikát sajátosan értékelő és átélő embereket józan érvekkel megnyugtatni. A

születésszabályozás mindenképpen etnikai diszkriminációval járna, amely a nemzetközi jogot, egyáltalán a valódi demokrácia elveit sértené. Egy ilyen intézkedés gyakorlatilag is hatástalan maradna, mivel „nem a szociális támogatás az, ami a cigányság körében a magas születés- és gyerekszám fő oka, hanem egy a magyarságétól eltérő hagyományvilág", másrészt egy ilyen intézkedés csak a feszültségek fokozódását jelentené. „Alapvetően túlzásnak vagy félreértésnek tartom egyébként azt az állítást, hogy a cigányság szaporodása tudatos, egyfajta magyarellenes stratégia része lenne. Amiben egyetértünk: valóban a jogi normák azonos érvényesítésére van szükség – fajtól, etnikumtól, bőrszíntől függetlenül." Ami azt jelenti, hogy az atrocitások, az indulatok, az ellentétek gerjesztése egyaránt megfékezendő akár a cigányság részéről – „amelyről enyhén szólva túlzó általánosításnak tartom a »zömében deviáns« kitételt" – illetőleg akár a cigányüldözőknek a részéről következik is be.

„Mit tehetünk mégis a kétségtelen gondok enyhítéséért, fokozatos megoldásáért?" Az elmúlt 40 év cigánypolitikája valóban elhibázott volt, elsősorban azért, mert paternalista módon a szociálpolitikával a cigányság felemelkedése mellett asszimilálását, „különállásának" feladását akarta elérni, s ezért is maradt végső soron hatástalan. Új politikára van szükség, amely a cigányság mint önálló etnikum önszerveződésére épít, s ezzel lehetővé teszi a többség, a többségi nemzet állama által támogatott, mégis alapvetően önerőből történő felemelkedésüket – és nem felemelésüket, pláne „magunkhoz emelésüket". „Ha emelt fővel vállalhatják cigányságukat egy toleráns társadalomban, bizonyosan háttérbe szorul a deviancia", és kialakulhat egy kettős cigány-magyar önazonosságtudat. „Meggyőződésem, hogy csak egy ilyen politika lehet hosszabb távon megbízható garancia az ellen, hogy bekövetkezzék a libanonizálódás – egyébként ugyancsak eltúlzottnak tűnő – veszélye."[231]

A két grémium cigányügyben kifejtett tevékenységéről és annak fogadtatásáról összegzésképpen megállapítható, hogy a kellőképpen dokumentálható erőfeszítések ellenére a cigányság egyes szervezetei az elmúlt évtizedek keserű tapasztalatai alapján nem egy esetben meglehetős bizalmatlansággal fogadták az állam által felállított Kisebbségi Kollégium és Titkárság tevékenységét. Másik oldalról viszont működésétől rövid idő alatt olyan eredményeket vártak el, amelyeket egyszerűen nem lehetett teljesíteni. E szélsőséges vélemények egyike szerint miközben a

[231] A salgótarjáni levél 1989. december 6-i, s Titkárság válasza 1990. január 8-i keltezésű, NEKT iratok.

cigány etnikum érdekképviseletét a központi cigányszervezetek és szövetségek nem látják el, a Kollégium egyenesen manipulál a cigánysággal, elszabotálja a cigánykérdés érdemi kezelését.

A Kollégium és a Titkárság ezeket a vádakat azzal próbálta kivédeni, hogy tevékenységébe, a plenáris és a hazai albizottsági ülések munkájába lehetőség szerint minél több cigány szervezet képviselőjét vonta be, hangsúlyozva ugyanakkor azt is, hogy a Kollégium feladatát alapvetően félreértik azok, akik e szakmai tanácsadó testületben érdekvédelmi funkciók ellátását kérik számon, hiszen a Kollégium semmi esetre sem „kívánja az e funkciók ellátására szolgáló szervezetek működését helyettesíteni".[232]

A Kollégium 1990. március 15-i ünnepi nyilatkozata, amely a testület tevékenységének záróakkordja volt, külön részben hívta fel a figyelmet a különböző kisebbségellenes, döntően a cigányság ellen irányuló jelenségek növekvő számára és annak veszélyeire:

„A Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiuma – minden jóérzésű és becsületes magyar állampolgár nevében – mélységes aggodalmát fejezi ki amiatt, hogy az utóbbi időben megszaporodtak az egyes magyarországi nemzeti, etnikai és vallási kisebbségeket sértő – mindenek előtt az antiszemita és cigányellenes – megnyilvánulások különböző formái. Különösen sajnálatosnak tartja, hogy erre a demokrácia kínálta lehetőségekkel visszaélve, nem egyszer politikai szándékból az első szabad választásokra történő felkészülés idején kerül sor.

A Kollégium határozottan elveti az előítéletes gondolkodást, a kisebbségek bármiféle megsértését. A testület meggyőződése, hogy ezek nem csak a kisebbségekre, de az ország lakosságának egészére nézve sérelmesek, nem férnek össze sem az európai humanista, polgári, sem a valláserkölcsi értékrenddel és ellentétesek nemzeti érdekeinkkel is. Kijelenti ugyanakkor, hogy bizonyos egyének vagy csoportok szélsőséges nézetei és akciói nem azonosíthatók a magyar társadalom egészének véleményével, nem általánosítható valaminő nemzeti méretű álláspontal. A Kollégium ennek megfelelően felszólítja társadalmunk demokratikus érzésű többségét, hogy határolja el magát a nemzeti kisebbségeket diszkrimináló, fajüldöző nézetektől és csoportoktól. Szükségesnek tartja rámutatni: ezek a megnyilvánulások nemcsak az állampolgárok önérzetét és a demokrácia alapvető értékeit sértik; de ellentétben állnak az alkotmánnyal és a büntető törvénykönyv hatályos rendelkezéseivel is. A testület ezért felszólítja a közgondolkodás alakítóit, a pedagógusokat,

[232] *Uo.*

a tömegtájékoztatási eszközöket, továbbá az igzságszolgáltatás szerveit, hogy azonnal határozottan lépjenek fel e jelenségek ellen. Felhívja az ország középiskolás tanulóit, hogy a következő hetekben szervezett akciókkal tüntessük el bárhol a közterületeken meglévő kisebbségellenes feliratokat. A kormány Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkársága ehhez anyagi eszközökkel járul hozzá."

A rendszerváltás első, kibontakozó szakasza, 1989–90 fordulója, a Kollégium és a Titkárság tevékenysége jelentős és igazán csak távlatilag beérő változásokat eredményezett a cigányság társadalmi és életkörülményeiben. A legjelentősebb pozitívum a cigányság kisebbségi státuszának elismerése és a cigányság identitástudatának megerősödése volt, ennek nyomán megindulhatott a politikai, kulturális és szociális önszerveződés korántsem zökkenőmentes folyamata. A kedvező politikai változások, a kisebbségi jogi emancipáció mellett azonban a másik oldalon megjelentek a gazdasági válságtünetek, amelyek a hátrányos helyzetben lévő cigány etnikumot mértéken felül sújtották. Az államtól dependens viszonyban lévő, az állam aktív beavatkozására rászorult cigányság nem volt felkészülve a piac terjeszkedésére, a támogatási rendszer hirtelen leépülésére. A Kollégium és a Titkárság, s a parlamenti választások óta a cigánysággal foglalkozó szervezetek azzal a dilemmával kerültek szembe, hogy az egyre szűkülő lehetőségek, mozgástér mellett a cigánysággal kapcsolatos problémák éppen olyanok a 90-es években, mint amelyeket az 1961–89 közötti program pénz és központi hatalom teljes birtokában sem tudott megoldani.[233]

Az azóta eltelt évek e kettősséget még jobban kidomborították: „Ha a korábbi rendszert a »szocialista jóléti politika – restriktív kultúrpolitika« jellemezte, a mai helyzet a következő: teljes szabadság a kisebbségi jogok területén, katasztrofális szociális helyzettel párosulva".[234]

S AMI UTÁNA KÖVETKZETT...

Az 1990-es parlamenti választások óta a cigánykérdés területén jelentős előrelépések történtek. Mindezeknek a kiindulópontját a Kollégium és a Titkárság alapozó munkája képezte. Az általuk felvetett problémák,

[233] A telepfelszámolási programot már 1988-ban leállították és a Cigányügyi Koordinációs Bizottságot megszüntették.

[234] Báthory János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. 17. o.

célkitűzések, kezdeményezések jelentették a választások után nem sokkal megalakuló kormányszervben, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalban megkezdett „cigányügyi" munka alapjait, sarokpontjait. Annál is inkább, mivel a jelentősebb pártok nemzeti és etnikai kisebbségeket illető programjai között nem voltak lényeges különbségek. Többé-kevésbé új politikai és szakmai garnitúra érkezett, de a kollégiumi irányvonal cigánykérdésben – eltérő hangsúlyokkal és eszköztárral – változatlan maradt, a megkezdett út folytatása következett.

Az első parlamenti ciklus ideje alatt a következő lépések s velük együtt gyakran ellentmondásos eredmények születtek meg.

– A kontroll nélküli állami támogatásnak is köszönhetően a cigány önszerveződés terén valóságos robbanás történt, összességében több mint 150 cigány szervezet jött létre. Közös érdekeik képviseletére emellett csúcsszervezeteket is létrehoztak, ilyen például a Roma Parlament, a Magyarországi Cigányok Érdekvédelmi Szövetsége és a Roma Fórum. A kisebbségi szervezetek működési költségeire fordított költségvetési támogatás (1991-ben 200 millió, 1992–1994 között évi 220 millió forint) 42%-át a cigány szervezetek kapták.[235]

– Hosszas előkészítés, viták és egyeztetések után – ezekben a kisebbségi szervezetek is részt vettek – 1993-ban megszületett a kisebbségi törvény, amely többek között a cigány etnikum jogi helyzetét is rendezte. A kisebbségi törvény alapján került sor – már az új kormányzati ciklusban – 1994 illetve 1995 őszén a kisebbségi önkormányzati választásokra, amelynek eredményeképpen 1996 március végén 451 cigány kisebbségi önkormányzat működött az ország területén, valamint ezekre épülve létrejött az első vitathatatlanul legitim, legális és reprezentatív országos cigány érdekképviseleti szervezet, az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat (OCKÖ) is. A cigányság speciális problémái miatt a cigány önkormányzatok – a többi kisebbségtől eltérően – elsősorban a szociális, a foglalkoztatási, valamint az egészségügyi kérdésekre kénytelenek összpontosítani, s csak másodsorban tudnak a kultúra, a művelődés, az oktatás és a hagyományőrzés területeivel foglalkozni.[236]

– A cigányság által hőn áhított parlamenti képviselet ügye nem oldódott meg. Habár a kisebbségi törvény és az Alkotmánybíróság is kimondta ennek szükségességét, végrehajtására különböző okok miatt

[235] Összefoglaló a hazai kisebbségek helyzetéről, a NEKH tevékenységéről. 1994.

[236] Kisebbségi önkormányzati statisztika. NEKH anyag, 1996. március 31.

eddig még nem került sor. Külön szabályozás nélkül, az általános választási procedúra eredményeképpen az első parlamenti ciklusban 3 cigány országgyűlési képviselő tevékenykedett, helyi önkormányzati szinten 1990 őszén két cigány származású polgármester és 73 cigány önkormányzati képviselő lett megválasztva.[237]

– A még a Titkárság által alapított Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány növekvő összegben támogatott cigány pályázatokat (a támogatási összeg mintegy 35%-a jutott cigány pályázóknak) és egyre nagyobb számban adományozott ösztöndíjakat. A NEKH az alapítvány keretében 1992 szeptemberétől külön cigány ösztöndíjalap létrehozását kezdeményezte, az alap 50 millió forintjából 1995-ig 2500 cigány tanuló részesedett.[238]

– Kedvező változás indult el a cigánygyermekek oktatásában, az oktatás központi finanszírozásában bevezetett (és másutt már tárgyalt) kisebbségi plusz normarendszer révén. Az általános iskolák több helyen cigány származású ún. pedagógus asszisztenseket alkalmaztak, akik a cigány tanulókat és pedagógusokat a cigánysággal kapcsolatos ismeretekre tanították, illetve cigány nyelvet oktattak. Az anyanyelvű képzés lehetősége is megadatott, azonban a pedagógusok, tankönyvek és az egységes cigány nyelv hiánya miatt a cigányság ezzel a lehetőséggel nem tudott élni. A kormány jelentős támogatást adott a hazai cigányság saját középfokú oktatási intézménye, a Gandhi Gimnázium beindításához. Egy 1992-es kormányhatározat értelmében a pécsi egyetemen ciganológiai tanszéket hoztak létre. Emellett szorgalmazták az óvónő-, tanító- és tanárképző főiskolákban a cigány nyelvoktatást, a cigány pedagógusok képzését, ennek megfelelően több főiskolán speciális cigányprogramok indultak el (Zsámbék, Kaposvár, Szarvas, ELTE Főiskolai Kar).[239]

– Fejlődés következett be a cigány kultúra és folklór megőrzését szolgáló tevékenységekben, a hagyományőrző cigány közösségek életében is, állami segítséggel növelte működésének hatékonyságát a fővárosi cigány szociális és módszertani központ, tervezet született cigány művelődési központok létrehozásáról is. Országos cigány közművelődési intézmények, (közművelődési központ, múzeum, színház) megalakulására végeredményben nem került sor, a cigányság a kisebbségi könyvtárak szem-

[237] NEKH összefoglaló 1994, 1–2. o.

[238] NEKH 1992. 4. sz. és 5. sz. melléklet.

[239] NEKH 1992, 4. sz. melléklet.

pontjából is ellátatlan maradt. Ebből a szempontból nagyon hiányzik a cigány kisebbség anyaországa, amely anyagilag, kulturálisan támogathatná a cigányságot, tekintettel a magyar állam szűkös erőforrásaira.

– Bővültek a cigányság lehetőségei a médiumok területén is. Két tv-szerkesztőség (Budapest, Pécs), rádiós műsor és két újság alakult és működik állami finanszírozással. 1995-ben a költségvetés összesen 7 cigány lapot támogatott, miközben a rádióban heti 30 perc, a televízióban heti 25 perc cigány műsor készült.

– A cigányságot gazdasági és szociális téren sújtó mostoha körülmények, 60%-os munkanélküliségi arányuk enyhítésére is történtek próbálkozások. Az állam az önkormányzatokon keresztül a nehéz helyzetben lévő cigány családoknak (is) segélyeket adott a lakásépítési tartozások törlesztésére. A maradék cigánytelepek felszámolására külön összeg került elhatárolásra. Az ország öt válságrégiójában cigányfoglalkoztatási fórumok alakultak. A megyék többségében beindult a cigány munkanélküliek számára szervezett képzés, több szakképzési, ifjúsági szakképzési projekt érintette a cigány kisebbséget. A közhasznú foglalkoztatásban résztvevők közel 40-50%-a volt cigány származású. Az Országos Foglalkoztatási Alapítvány 19 olyan programot támogatott 45 millió forint összeggel, amely cigány, vagy többségében cigány közösséget érintett. A cigányság földhözjuttatási lehetőségein is igyekeztek a szociális földprogramok keretében javítani, felmerült a cigányság érdekében önkormányzati szinten létrehozandó „szociális földalapok" terve. Több megyében cigány információs, családsegítő és foglalkoztatási központok alakultak. Ezek a lépések azonban a probléma mélységéhez képest jobbára tüneti kezelésnek bizonyultak, a cigányság gazdasági és szociális helyzetén érdemben nem sikerült javítani, pontosabban romlását alig-alig tudták mérsékelni.[240]

– Nem következett be pozitív fordulat a cigány lakosság kedvezőtlen egészségügyi mutatóinak tekintetében sem. A cigányság körében az egészséget kedvezőtlenül befolyásoló tényezők halmozottan jelentkeznek, többek között a nem megfelelő lakáskörülmények és azon tény miatt, hogy sokan dolgoznak az egészségre ártalmas körülmények között. Nem meglepő, hogy az egészségügyi állapotukra vonatkozó adatok az országos átlagnál lényegesen rosszabbak, érdemi javulásra eleddig nem került sor.

Összességében az első kormányzati ciklus négy évében a cigánykérdés érdemi kezelésében 1989 óta megfigyelhető kettősség továbbra is megma-

[240] *Látlelet a magyarországi cigányság helyzetéről.* Budapest, 1996, 14–15. o.

radt, sőt elmélyült. A társadalmi-politikai szférában a pluralista demokrácia elveinek megfelelően a cigányság lehetőségei sok területen – identitásmegőrzés, érdekérvényesítés, nyelvápolás, oktatás, művelődés, kultúra – bővültek. Ugyanakkor a piacgazdasági átmenettel járó kataklizmák, eleve hátrányos helyzete, szociális adottságai következtében a cigányságot a társadalom más rétegeihez képest jelentősebb mértékben sújtották. Az állami, önkormányzati szervek intézkedései nem tudták hatékonyan ellensúlyozni, megakadályozni a cigányság társadalmi dezintegrálódását. Az emberi lét számos területén meglévő, a cigányság kedvezőtlenebb helyzetét mutató különbségek egymásra rakódásaként kialakult többszörösen hátrányos helyzetek és az arra épülő előítéletekből adódó problémák csak súlyosbodtak. A hátrány fokozódott a gazdaság (státusz, foglalkoztatottság), az iskolázottság, az egészségügy, a lakáshelyzet, a társadalmi presztízs területén, a szociális, a kulturális szférában egyaránt.

Pozitív és említésreméltó jelenség viszont, hogy a 80-as 90-es évek fordulóján megjelent és megerősödött egy meglehetősen vékony, ámde mégis létező cigány középosztály is. A cigányság történetében először kerültek cigány etnikumúak jelentős számban fontos államigazgatási (államtitkár, főosztályvezető, parlamenti képviselő, szakértő stb.) és önkormányzati pozíciókba, és élveznek főállású státust különböző egyéb NGO-szervezetekben. Ugyanakkor az is tény, hogy a gazdasági versenyhelyzetben érvényesülő középosztálybeliek kevés kivételtől eltekintve távol tartják magukat a cigánymozgalmaktól.

A négy év alatt számos kormányanyag készült, számos intézkedés született a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozóan, vagyis a probléma nem került a szőnyeg alá. A tüneti válságkezelésen túl azonban nem került sor azon átfogó koncepciók kidolgozására, amelyeket a Titkárság a cigányság helyzetének feltárása során már 1989-ben szükségesnek látott ahhoz, hogy a cigánykérdésben igazi eredmények szülessenek. Hiányzott a stratégia, amelyre a konkrét lépéseket építeni lehet, pedig a cigánysággal összefüggő problémák komplexitása a hosszú távú szemléletmódot, a lassú, fokozatos építkezést igényelnék.

Az 1994. évi parlamenti választások után a szociálliberális kormánykoalíció megalakulása a hazai kisebbségvédelem területén is változásokat hozott magával.* Azóta két lépcsőben lebonyolódtak a kisebbségi önkormányzati választások, a nemzeti kisebbségek önszerveződése kü-

* Említésre érdemes, hogy a két kisebbségi hivatal felügyeletével politikai államtitkári rangban a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság hajdani vezetőjét bízták meg.

lönösebb zökkenők nélkül kiteljesedett. A cigánykérdés kezelésében azonban égetővé vált egy komplex kormányzati cselekvési program kidolgozása és fokozatos végrehajtása. Ennek érdekében jött létre 1995 végén a Cigányügyi Koordinációs Tanács, melynek feladata a cigánysággal kapcsolatos feladatok összehangolásának és egy közép- és hosszú távra szóló cigány intézkedéscsomag kidolgozása. Emellett megszületett a 1125/1995. (XII. 12.) számú kormányhatározat a cigányság helyzetével kapcsolatos legsürgetőbb feladatokról. Megoldandó problémákat az oktatás-közművelődés, a foglalkoztatás, a szociális ellátás, lakásépítés területén és földművelési, állattenyésztési, térségi és diszkriminációellenes programok kidolgozásában láttak. 1996 márciusában a miniszterelnök vezetésével a cigányság problémái megoldásának elősegítésére Roma Program Bizottság néven szakmai-politikai egyeztető fórum jött létre.[241]

További aktív állami kezdeményezések is születtek. A 1121/1995. (XII. 7.) kormányhatározattal a kormány megalapította a Magyarországi Cigányokért Közalapítványt. A Közalapítvány célja a hazai cigányok önazonossága megőrzésének és társadalmi beintegrálódásának elősegítése, konkrétan a munkanélküliség enyhítésén, oktatási feltételeik javításán keresztül. Az állam általános szerepvállalásának csökkenését is mutatja, hogy a Közalapítvány rendelkezésére álló pénz – 150 millió forintos vagyonnal indult – reálértékben kevesebb, mint amit a 70-es években egy közepes megye telepfelszámolásra fordított.

A kultuszminisztériumban külön program készült a cigány kisebbség oktatásbeli hátrányainak csökkentése érdekében. A cigány oktatásfejlesztési program célja a cigány tanulók esélyegyenlőségének biztosítása felzárkóztató és tehetséggondozó programok beindításával, az ehhez szükséges infrastruktúra megteremtésével. A cigányoktatás támogatására 1995 nyarán külön közalapítvány is létrejött. A 243 millió Ft-os vagyonnal induló Gandhi Közalapítvány feladata a pécsi Gandhi Gimnázium és Diákotthon fenntartása, országos cigány tehetséggondozó hálózat kialakítása, óvodák, általános és középiskolák alapítása és fenntartása, vagyis cigány oktatási intézmények működtetése, a cigányság képzési lehetőségeinek javítása. Jelenleg a Gandhi Gimnáziumon kívül 14 olyan oktatási intézmény működik Magyarországon, melyekben ci-

[241] J/3670. számú Beszámoló a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről. Budapest, 1997. január. 15. o.

gány pedagógiai program szerint folyik kisebbségi és/vagy általános iskolai oktatás.

A cigány kultúra értékeit őrzendő jött létre 1994 végén a Minoritás Alapítvány révén a Cigányság Kutató Intézet, amely 1995 júliusától az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat intézeteként működik. A Néprajzi Múzeumban cigány dokumentációs központ létesült, amely a majdani Cigány Múzeum alapbázisa is lehet.[242]

1996-ban adta ki a Miniszterelnöki Hivatal „Látlelet" című, a magyarországi cigányság helyzetéről szóló kiadványát, amelynek összefoglaló gondolatait érdemes zárszóként felidézni: „Reális a veszélye annak, hogy az elmúlt évtizedek integrációs törekvéseinek számos viszonylagos eredménye megsemmisül. A munkanélküliség, az aggasztó szociális ellátás, a kilátástalan élethelyzet dezintegrálta a cigányságot. A szociális és foglalkoztatási feszültségek, a cigányság drámai leszakadása akár rövid időn belül is etnikai feszültséget gerjeszthetnek, társadalmi konfliktusok érlelődésével fenyegetnek. A helyzet további romlásának megállítása koncentrált erőfeszítést kíván azért is, mert a kormányzatra nagy nyomás nehezedik a cigány érdekképviseletek részéről, amelyek a cigányság teljes felzárkóztatását rövid távon szeretnék elérni. Ez az elvárás irreális. Ahhoz, hogy a cigányság elérje a társadalmi integrálódás 1980-as évekre kialakult fokát, legalább két évtized szükséges, az egész népcsoportra kiterjedő teljes körű felzárkóztatás pedig csak történelmi távlatokban érhető el."[243]

Látlelet cigányügyben 1996/97-ben... Mindehhez vigasztalásképpen annyi tehető hozzá, hogy a magyarországi cigányság helyzete nemzetközi összehasonlításban korántsem olyan sötét. Vitathatatlanul és abszolút mértékben jobb, mint néhány szomszédos államban (Románia, Ukrajna, Kis-Jugoszlávia), és ha a nemcigány-cigány lakosság közötti (életszínvonalbeli, szociális stb.) különbségeket tekintjük, akkor a nyugati államokban sem jobb a helyzet. Bár vélhetően mindez a magyarországi cigányságot cseppet sem teszi elégedettebbé...

[242] Előterjesztés a kormány részére a Magyar Köztársaság területén élő kisebbségek helyzetéről. *Tervezet*, 1996. május, 16–18. o.

[243] *Látlelet*. 16. o.

A MÚLT JÓVÁTÉTELE A MAGYARORSZÁGI NÉMET KISEBBSÉG PÉLDÁJÁN

A Kisebbségi Kollégium tevékenysége során a jelen gondjainak kezelése mellett gondot fordított a múlt, a korábbi időszakok nemzetiségpolitikai hiányosságai, mulasztásai, bűnei okán felhalmozódott és elevenen élő kisebbségi sérelmek gesztusértékű orvoslására, egyes esetekben a bocsánatkérésre. Az elmúlt évtizedek alatt a magyarországi kisebbségeket nem érték erőszakos asszimiláló törekvések, kényszerasszimilációjuk érdekében nem került sor erőszakos állami aktusokra. A nemzeti kérdés szőnyeg alá söprése valamennyi nemzeti jellegű csoportidentitást, nemzeti öntudatot hasonlóan sújtott, a többségi magyar identitású lakosság nemzeti tudatát ugyanúgy roncsolta, mint a nemzetiségi közösségekét. A kisebbségben lévőknek a többséggel szembeni eleve hátrányos helyzete azonban mindezt esetükben tovább fokozta. A természetes asszimilációs szívóhatásnak kitett kisebbségek szétforgácsoltságuk és hatékony eszközök híján nem tudtak védekezni a beolvadás ellen. A folyamat egyik évről a másikra szinte láthatatlanul zajlott, éppúgy, ahogyan hosszú távon a világ bármely pontján zajlani szokott a pozitív diszkriminációval nem védett kis közösségek felszívódása a többségi, tőlük antagonisztikusan nem eltérő csoportokba. A hazai kisebbségek aktív tagjai természetesen mindezt rendkívül fájó és sérelmes dolognak tartották.

A magyarországi kisebbségek körében igazán mély, kézzelfogható és átélt kisebbségi sérelmek nem emiatt éltek tömegméretekben. A második világháború utáni években a holocaust szörnyűségeit követően ugyanis több kisebbséget a kollektív felelősség embertelen és diszkriminatív elvének alkalmazása sújtott. Elegendő a magyar–szlovák lakosságcserére, a Tito elleni hisztéria folyományaként a délszláv kisebbségek vesszőfutására, valamint a kelet-európai térség más államaihoz hasonlóan Magyarországon is bekövetkező német kitelepítésekre, a németséget érő egyéb atrocitásokra (kényszermunka, internálás) utalni. A hazai nemzetiségek közül minden kétséget kizáróan a német kisebbség sorsa alakult a legmostohábban, az őket érő megpróbáltatások nem szaporítják a magyar történelem dicsőséges epizódjainak számát. A magyarországi németek körében különösen élénken éltek az elszenvedett bántalmak,

alapvető volt az igényük a kollektív rehabilitációra. Az új kisebbségpolitikát megtestesítő Kollégium kiemelten fontos feladatának tartotta e jogos igény kielégítését, a múlt bűneinek egyértelmű elítélését. A megváltozott kisebbségpolitikai szemléletet, az elmúlt évtizedek okozta sebek mélységét, illetve e sebek begyógyításának szándékát ezért különösen jól érzékeltethetjük a Kollégiumnak a hazai németséget érintő lépéseiben.

A német kisebbséget az 1945-öt követő esztendőkben ért traumáról az elmúlt években számos megemlékezés, publikáció született.[244] A Kollégium működése alatt ebben a kérdésben a legilletékesebb, a Magyarországi Németek Szövetsége készített igazán plasztikus és a későbbiekben pontosan felidézett beszámolót. Ennek okán az előzmények rövid összefoglalásakor itt és most az 1953 és 1989 közötti időszakról emlékezünk meg, mint amikor a kollektíve fasisztának megbélyegzett német nemzetiségnek a múlt sajgó emlékeivel együtt az állam „nagylelkűségének" köszönhetően megadatott a lehetősége, hogy diszkriminációmentesen beolvadhasson a magyar szocialista társadalomba.

A maradvány, de így is körülbelül két-háromszázezres német kisebbség megfélemlítése, a nemzetiségi mivoltukból fakadó durva és hátrányos megkülönböztetések hatására töredékük merte nyíltan és tudatosan vállalni származását és nemzetiségi identitását. Az 1949-ben tartott népszámlálás mutatja a „hivatalos" beolvadási szándékot, mindössze 22 455-en vallották magukat német anyanyelvűnek. Még döbbenetesebb a szám, ha összevetjük az 1941-es adattal. Az akkori politikai rendszer demokráciadeficitje és túlfűtött nemzeti tudata nem hatott fenyegetően a környezetükre egyébként szeizmográfszerűen érzékeny kisebbségekre, s mindenféle aggály nélkül vállalták fel a többségi nemzettől eltérő identitásukat és anyanyelvüket, így a trianoni határokon belül 475 491 állampolgár vallotta magát német anyanyelvűnek. 1941-ben tehát nem volt magas a „megfélemlítési index" (persze a hatalma zenitjén álló német birodalom szövetségeseként nem volt ok a német identitás eltitkolására), 1949-ben viszont igencsak, s ennek köszönhetően magas volt a partikuláris identitások eltitkolási aránya. S ne feledjük azt sem, hogy a kitelepítésre ítélt személyek listáját döntően a KSH által kiszolgáltatott 1941-es népszámlálási adatok alapján állították össze.[245]

[244] Legyen elegendő itt Tilkovszky Lóránt tevékenységére utalni, lásd például: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből. 1919–1989.* Budapest, 1989.

[245] Fehér István: *Az utolsó percben.* 51–60. o. Elgondolkodtató, hogy ugyanebben az időben Jugoszláviában 40 000 magyart legyilkoltak, a népszámlálások bevallási készsége esetükben mégis sokkal magasabb volt, mint a magyarországi németek esetében.

A Sztálin halálát követő változások a német kisebbség helyzetén is valamelyest enyhítettek. 1955-ben alakulhatott meg az első német nemzetiségi szervezet, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége. A szervezet egészen 1968-ig az automatizmus légkörében kisebbségi szempontból gyakorlatilag áltevékenységre kárhoztatott, a párt meghosszabított kezeként agitációra és propagandára, az NDK népszerűsítésére, valamint folklóregyüttesek megalakításával, szerepeltetésével a „népcsoport boldog és elégedett létének demonstrálására" használták fel. 1955-től indult meg néhány iskolában, heti egy-két órában a német nyelv oktatása. A szűkös lehetőségek nem változtattak érdemben a helyzeten, az emlékek mellett az iparosodás, a vegyes házasságok, az iskolák körzetesítése stb. tovább gerjesztették az asszimilációs tendenciát. A kevésbé fenyegető környezetet tükrözve az 1960-as népszámláláskor több mint duplájára, 50 765-re nőtt a magukat német anyanyelvűnek valló személyek száma, ez azonban még mindig messze nem tükrözte a valóságot.

A németek spontán asszimilálódása azonban nem az automatizmus idején kezdődött, nem minden előzmény nélküli, valójában betelepedésük óta tart. Jellemző, hogy Buda és Pest német népessége a Bach önkényuralom idején vált zömében magyarrrá, ami mégsem a magyar nacionalizmus dicsőséges korszaka volt. Főként a városlakó németek körében – függetlenül az adott magyar politikától – bizonyos fokú asszilimilálódási folyamat ténykérdés volt.

A 70-es években a magyar lakosság nagy része növekvő aggodalommal figyelte a szomszédos államokban a magyar kisebbségeket már-már erőszakos és erőltetett módon fenyegető asszimilációs nyomást. A feszültségeket kiváltó elégedetlenségek leszerelésében érdekelt, a populáció kegyeit kereső puha diktatúra változtatott eddigi kisebbségpolitikai szemléletén, de önnön behatárolt mozgástere miatt csupán egyfajta „öszvér" megoldás születhetett. A szocialista államok között a nemzetiségek „hídszerepét" kezdték el hangoztatni és a reciprocitás elvére hivatkozva, a viszonzás reményében „példaszerű" hazai nemzetiségpolitikával próbálkoztak. Német vonatkozásban a hídszerep természetesen csak a Német Demokratikus Köztársaság irányába volt érvényes, a hazai németség a nyolcvanas évekig a nyugatnémet, illetőleg az osztrák állammal nem tarthatott fenn érdemi kapcsolatokat, nem kaphattak tőlük érdemi segítséget, támogatást.

A 80-as évek elejétől, ha óvatosan is de fel lehetett vetni az eddig tabutémának számító kitelepítések megítélésének kérdését, a német kisebbségre vonatkozóan is nyelvi, néprajzi, szociológia kutatások bontakozhattak ki. Ebben a folyamatban Baranya megye járt az élen, ami az

ottani viszonylag nagy létszámú német népcsoport önazonosságára egyértelműen pozitív hatással volt. Ezekben az években már kulturális, szellemi alkotások, 1987-ben a hazai németség történetéről rendezett konferencia tárta fel a világháborút követő évek tragédiáját. Ugyanebben az évben jött létre Magyarország és az NSZK között az az egyezmény, amely megnyitotta az utat a hazai németség számára nélkülözhetetlen külső segítség előtt.

Mindez azonban nem lett volna elegendő a hazai nemzetiségek hosszú távú megmaradásához. A kisebbségek, köztük a németség megmentését megkísérlő törekvések előtt „a pártállam bukása nyitotta meg az utat – úgyszólván a 24. órában".[246] A német kisebbség előtt 1988-tól a többi nemzetiséghez képest kivételes lehetőségek csillantak fel, a németajkú külországokból érkező támogatás, az önszerveződés foka, a német nyelv hasznossága folytán egyaránt. A pozitív társadalmi, állami környezet biztosításával identitásuk megőrzése és fejlesztése előtt úgy tűnt nincsenek komoly külső akadályok, az előrehaladott asszimilálódás azonban a németség esetében is kérdésessé teszi a jövőt, a magyarországi német nemzeti kisebbség jövőbeni megmaradását. „Végtelenül tragikus, hogy mire a történetileg vizsgált nemzetiségpolitika kritikusan képes véleményt alkotni önmagáról a legutóbbi négy évtized vonatkozásában is, ilyen állapotban találja az ország német – és más – nemzeti kisebbségeit."[247] Mindenesetre az önkritikus nemzetiségpolitika, a pozitív környezet megteremtése terén 1989/90-ben a Kollégium tette a legtöbbet, kezdve a múlt felülvizsgálatával.

A Magyarországi Németek Szövetsége a kezdet kezdetén aktívan bekapcsolódott a Kollégium munkájába. Július elején munkatervi észrevételeket juttattak el a Kollégiumhoz, amelyben az általuk legfontosabbnak ítélt feladatok megvitatását kérték: a népcsoportok fennmaradásának politikai, társadalmi, intézményi, jogi, anyagi és nemzetközi feltételei; a nemzetiségi törvény tervezete; a nemzetiségi érdekképviselet kialakítása; az anyanyelven történő, illetve a kétnyelvű oktatás fejlesztése; kapcsolattartás és együttműködés fejlesztése az anyaállamokkal és a más országokban élő kisebbségekkel.[248]

[246] Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiség és magyarság – Kisebbségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest, 1994, Ikva.

[247] Fehér István: *i. m.* idézi az 54–55. oldalon Tilkovszkyt.

[248] Az MNSZ levele a Minisztertanács Társadalom- és Nemzetiségpolitikai Titkárságának, 1989. júl. 19.

A Kollégium plénuma által elfogadott munkaterv szerint az egyik 1990 elején tartandó hazai albizottsági ülés a német és a szlovák kisebbség múltbeli és jelen helyzetének elemzésével hivatott foglalkozni. Még jóval a március 12-i ülés előtt elkészült a Titkárság állásfoglalás-tervezete a német nemzetiség kitelepítésével kapcsolatban, amelyet az albizottság elé kívántak terjeszteni, hogy a Kollégium nyilvánosan, hivatalos nyilatkozatban ítélje el a magyar állam által a 40-es évek végén végrehajtott inhumánus lépést. A szöveg az alábbiakban olvasható:

A Kollégium „a népek és nemzetek önrendelkezési jogának törvényes érvényesülésében látja annak biztosítékát, hogy a jövőben egyetlen nép, nemzeti, etnikai, vallási, vagy nyelvi kisebbség se váljék elnyomatás, erőszakos lakosságcsere, kitelepítés vagy áttelepítés áldozatává.

1946–48 között hozzávetőleg 200 ezer német nemzetiségű vagy származású magyar állampolgárt ért kollektív felelősségre vonás: egyéni mérlegelés helyett a politikai felelősséget a nemzeti hovatartozással egybemosva ítélték őket hazájuk elhagyására. Helyükbe a szomszédos országokból a bukovinai székelyek és a Csehszlovákiából kiűzött magyar nemzetiségűek kerültek mintegy 100 ezren, ugyancsak a kollektív jogfosztás terhe alatt. E jogtalanságra, a Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország területén élő németek elűzésére a Sztálin, valamint Truman amerikai elnök és Atlee brit miniszterelnök által aláírt potsdami szerződés alapján került sor. Sajnálatos, hogy nem akadt olyan politikai erő az akkori Magyarországon, amely az eseti részvétnyilvánításokon, pártérdekeken és -szempontokon túlmenően megkísérelte volna megakadályozni ezt az eljárást, vagy legalábbis próbálta volna enyhíteni embertelenségét.

Az áldozatoknak joguk van a jóvátételhez. A Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkársága ezért magyar–NDK–NSZK kormányközi szakértői vegyes bizottság felállítását kezdeményezi, amelynek feladata, hogy megvizsgálja a II. világháború befejezését követő kitelepítések, áttelepítések és lakosságcserék során súlyos sérelmeket szenvedett, hontalanná vált állampolgárok politikai, erkölcsi és anyagi rehabilitációjának szükségességét és lehetőségeit."

Az 1990. március 12-i hazai albizottsági ülésen a magyarországi német kisebbség helyzete külön napirendi pontként került megvitatásra. A vita kiindulópontját a Magyarországi Németek Szövetségének előterjesztése szolgáltatta. Tekintve, hogy ez az egyetlen, az egyes hazai kisebbségek helyzetéről szóló hosszabb „önbeszámoló", amely a Kollégium tevékenysége során valamelyik ülésen elhangzott, nem lehet érdektelen a teljes szöveggel megismerkednünk:

„A magyarországi németség mint nemzeti kisebbség válságba került. Csaknem teljesen elvesztettük anyanyelvünket. Megtépázták nemzeti identitásunkat. Szüntelenül érezzük fejünk felett az asszimilálás Damoklesz kardját. Aggódás és reménykedés közt hányódunk. Sokan feladták a kilátástalannak tűnő egyenlőtlen küzdelmet. Ugyanakkor mások, újak – főként fiatalok – csatlakoznak az állhatatosokhoz. Egyre többen kutatnak a gyökerek után. Egyre többen azok akarnak lenni, akik elődeik voltak: magyarországi németek. Hangosan mondjuk: még itt vagyunk. És ki akarunk jutni a válságból. Szembeszállunk a beolvasztás áradatával.

Csak az értheti meg igazán jelenünket, aki jól ismeri múltunkat. Különösen közelmúltunkat. 1944/45 fordulóján 60 000–65 000 magyarországi németet, főleg fiatal nőket és férfiakat egytől öt évig terjedő kényszermunkára hurcoltak el a Szovjetunióba. A deportáltak egynegyede-egyharmada az embertelen munka- és életkörülmények következtében még a Szovjetunióban pusztult el. A hazaszállított túlélők sohasem heverték ki a súlyos testi-lelki sérüléseket, soha nem hozhatták be a deportálásból eredő hátrányokat. A deportálás volt a magyarországi németség háború utáni jogellenes kollektív megbüntetésének, megfélemlítésének, megaláztatásának első nagyarányú akciója. 1946–1948 között mintegy 200 000 magyarországi németet elűztek hazájából. Batyuval a kezükben. A már senkinek nem kellő itthagyottak túlnyomó többségét megfosztották házától, földjétől és egyéb vagyonától. Sokukat internálták. Az érintettek rehabilitálása, kártalanítása mindmáig nem történt meg.

A német nyelvet a háború után kitiltották a közéletből, az iskolából, a templomból. Feloszlatták kultúrcsoportjainkat, egyesületeinket. Hosszú éveken át nem volt semminemű érdekképviseletünk. Sem a parlamentben, sem megyei, sem helyi szinten. Felbontották a német települési közösségeket. Mindenki szabad prédája voltunk. Emberi méltóságunk mély csorbát szenvedett. Szégyen és hátrányos volt németnek lenni, német nevet viselni, németül beszélni. Magyarország nemzetiségi politikája hangzatos deklarációkban, fél- és látszatmegoldásokban merült ki. A valóságban az asszimilációra irányult és irányul. A magyarországi németség és 1955-ben alakult szövetségünk alapvető kéréseit, követeléseit nem teljesítették és ma sem teljesítik. Becsapottnak érezzük magunkat.

Köztudott: egy kisebbség fennmaradásának egyik legfontosabb zálога az anyanyelv elsajátításának és széles körű használatának a lehetősége. A jelenlegi óvodai és iskolai német oktatás nem teszi lehetővé, hogy

a német gyermekek elsajátíthassák elődeik anyanyelvét. A németet valójában idegen nyelvként tanítják: az óvodában általában heti kétszer húsz percben, az általános iskolában – néhány kétnyelvű osztálytól eltekintve – heti kettő-négy órában. A pedagógusoknak csak elenyésző része rendelkezik megalapozott nyelvi képzettséggel. A magyarországi németeknek nincs egyetlen egy igazi német oktatási intézményük – német tannyelvű iskolájuk. A néhány oktatási intézményben bevezetett kétnyelvű oktatás átmeneti megoldásnak tekintendő. Szövetségünk szorgalmazása ellenére ennek eredményes működési feltételeit sem teremtették meg. A használatban lévő tankönyvek nem közvetítenek hiteles széles körű ismeretet a német nemzetiség múltjáról, jelenéről, kultúrájáról. A legtöbb szülő nem képes átadni gyermekeinek a német nyelvet. Hiszen maga sem tanulhatta meg elődei nyelvét. Az istentisztelet a németek által is lakott települések túlnyomó többségében magyarul folyik. Szövetségünk erőfeszítései e téren sem hoztak eredményeket. A közéletben csak elvétve használható a német nyelv. Nincs német nyelvű ügyintézés.

A Pécsett szerkesztett német nyelvű napi félórás rádióadás a hét öt napján csak Dél-Magyarország szűk körzetében fogható. Ugyancsak látszatmegoldás a kedvezőtlen napszakban sugárzott havi kétszer félórás német nyelvű tv-adás és a heti öt perces híradás. Az adásidők bővítésére vonatkozó kéréseinket, követeléseinket nem teljesítik. A magyar sajtó évtizedeken keresztül hamis képet festett a magyarországi németek múltjáról, helyzetéről, Magyarország kisebbségi politikájáról. Bíráló nyilatkozatainkat ritkán közlik. A nemzetiségi politika gyakorlati végrehajtása fakultatív jellegű. A magyarországi németség – mint az itt élő többi nemzetiség – ma is ki van szolgáltatva a többségi nemzet hozzáállásának, a bürokraták kénye-kedvének. 1988-ban megtartott 7. kongresszusunkon megfogalmazott kéréseinket, követeléseinket csak elenyésző mértékben teljesítették.

Az 1989-ben folytatott ún. kerekasztal-beszélgetésekre a magyarországi kisebbségeket – kérésünk ellenére – nem hívták meg. A pártok – néhánytól eltekintve – mereven elzárkóztak a választójogi törvénynek a kisebbségek megfelelő országgyűlési képviselete érdekében történő módosítása elöl. A februárban elfogadott alkotmánymódosítás[249] nem veszi figyelembe a kisebbségek számarányát és sérti autonómiánkat, önérze-

[249] Amely a kisebbségek parlamenti képviseletének behívásos módját tette lehetővé.

tünket. Nem teszi lehetővé, hogy magunk választhassuk meg parlamenti képviselőnket.

A Magyarországi Németek Szövetségét nem ruházták fel azokkal a politikai, pénzügyi, személyi és egyéb feltételekkel, amelyek szükségesek lennének ahhoz, hogy hathatósan képviselhesse, védhesse a hazai németség érdekeit. A területi érdekképviseleti szerveink nem rendelkeznek semminemű saját infrastruktúrával. Vonatkozik ez a Budapesten megalakított, a Tolna megyei, a paksi és a pilisvörösvári német egyesületekre is.

Jövőnk esélyei és záloga

Magyarországnak új alapokra kell helyeznie nemzetiségi politikáját. Olyan nemzetiségi törvényt kell alkotni, amely nemcsak szépen csengő elveket fogalmaz meg, hanem garanciákat biztosít a népcsoportok fennmaradásához elengedhetetlenül szükséges jogi, intézményi, financiális és egyéb feltételek megteremtését, az ellenőrzést és számonkérést illetően.

Erősíteni kell a másság iránti toleranciát. Vissza kell adni a magyarországi németségnek a méltóságát. Meg kell szabadítani bennünket a tudatosan belénk táplált bűntudattól. Segítséget kell kapnunk ahhoz, hogy visszanyerhessük identitásunkat. Mindez feltételezi a magyarországi németek sürgős politikai-erkölcsi rehabilitálását, anyagi kártalanítását. Mi magunk határozhassuk meg, milyen oktatási rendszer szükséges ahhoz, hogy anyanyelvünket visszahódíthassuk (tannyelvű, kétnyelvű, emelt szintű nyelvoktatás). Nem nélkülözhetjük a nemzeti létünkhöz, igényeink, gondjaink s örömeink közvetítéséhez szükséges magas színvonalú anyanyelvi mediákat (újság, rádió, tv, színház, film, könyvek, hanglemezek, videokazetták stb). Növelni kell a németek által is lakott települések lakosságmegtartó erejét (művelődési, munka- és egyéb lehetőségek).

Magyarországnak nemzetközi tevékenységében szorgalmaznia kell, hogy az itt élő németség valóban számottevő közvetítő, összekötő kapocs legyen hazánk és a német nyelvű országok között (szabad rokoni, emberi, kulturális, kommunális kapcsolatok; diák- és tanárcsere; iskolák, egyesületek együttműködése; szakemberek tömegeinek rész- és teljes képzése, munkavállalási lehetőség a német nyelvű országokban; onnan behozott tankönyvek, ima- és egyházi énekeskönyvek használata a németség iskoláiban és a templomokban. Segítséget kell kapnunk ahhoz, hogy széles körű kapcsolatokat építhesssünk ki más országokban élő

német népcsoportokkal, nemzetközi és európai kisebbségi szervezetekkel).

A magyarországi németségnek, mint kisebbségnek akkor van jövője, ha: saját maga mindent megtesz ennek érdekében és kész ezért áldozatokat (idő, energia, pénz) is hozni; a magyar állam, a magyar társadalom megteremti az itt élő kisebbségek, így a németek fennmaradásához szükséges politikai, társadalmi, jogi, intézményi és egyéb feltételeket; kapcsolataink a német nyelvű országokkal minden területen tovább bővülnek, ezen országoktól lényegesen nagyobb segítséget kapunk.

Epilógus

Úgy ítéljük meg: sokévszázados ittlétünk során voltak tévelygéseink, botladozásaink. Akárcsak a magyarságnak és a vele együtt élő más népeknek. Nem voltunk jobbak, de rosszabbak sem. Erőnkhöz és lehetőségeinkhez képest mindenkoron jelentős mértékben hozzájárultunk hazánk, Magyarország gazdasági, társadalmi és szellemi fejlődéséhez. Ezt tettük a meghurcoltatás, a megaláztatás nehéz éveiben is. És ezt tesszük ma is. Nem táplálunk lelkünkben gyűlöletet. A megbékélés, a békés együttélés, a kölcsönösen előnyös együttműködés hívei voltunk és vagyunk.

Úgy látjuk: Magyarország mai és hosszú távú érdekei azt diktálják, hogy szélesítse, erősítse azonos rangú együttműködését a német nyelvű országokkal is. A magyarországi németek ebben el nem hanyagolható és az eddiginél nagyobb szerepet játszhatnak. Készen állunk újabb, nagyobb erőfeszítésekre. Magyarország eddig általunk is részesült jelentős anyagi és erkölcsi támogatásban a német nyelvű országok részéről. Azt akarjuk: folytatódjék a segítség.

Meggyőződésünk: Magyarország Európa és a világ más népei előtt annál inkább és csak akkor formálhat magának jogot arra, hogy támogassa az ország határain túl élő magyarság jogos nemzeti követeléseit, ha idehaza a magyarság többségi nemzetként az itt élő kisebbségeknek ugyanazokat a jogokat és lehetőségeket biztosítja, amelyek fennmaradásunkhoz nélkülözhetetlenek. Ha ezt elmulasztja, előbb-utóbb elveszti szavahihetőségét, netalán pellengérre kerül. Mi ezt nem akarjuk. Ellenkezőleg: azt akarjuk, hogy Magyarország ténylegesen feleljen meg nemzetközi fórumokon is meghirdetett álláspontjának, miszerint minden államnak biztosítania kell polgárai számára az emberi jogokat, köztük a kisebbségi jogokat is.

Magyarországot megoldatlan nemzetiségi problémákkal, kisebbségeivel szembeni tartozásaival aligha fogadják be szívesen – ha egyáltalán

– a demokratikus európai közösségbe, a sokat emlegetett európai házba. Mi ebben is segíteni akarunk hazánknak. Kérjük a többségi nemzetet: segítsen nekünk, hogy segíthessünk neki. És segíthessünk magunkon. Alapvető emberi jogunk, hogy hazánkban, Magyarországon német népcsoportként fennmaradhassunk."[250]

A hazai albizottság a beszámoló után úgy határozott, a legfőbb állami fórumokhoz fordul annak érdekében, hogy a magyar politikai közösség, a magyar állam annyi év hallgatás után egyértelműen ítélje el a német kisebbséget ért jogtalanságokat, a kollektív felelősségrevonás címén végrehajtott kitelepítések igazságtalanságát. Ezenkívül bizonyos módosításokkal, hangsúlyeltolódásokkal elfogadta az e tárgyban elkészült és beterjesztett titkársági állásfoglalástervezetet. A Kollégium a maga hatáskörében néhány nappal később, március 15-e ünnepén három szakaszból álló nyilatkozatot jelentett meg, ennek első részében volt olvasható a német közösség által oly régóta vált erkölcsi jóvátételt tartalmazó állásfoglalás:

„A közép-európai országokban zajló demokratikus átalakulás az együttélés új minőségét is ígéri a térség népei számára. E kevert népességű területen a demokrácia próbaköve az általános emberi jogok tiszteletben tartásán túlmenően az egyéni és kollektív kisebbségi jogok megnyugtató szavatolása. Minden felelős és demokratikus politikai erő alapvető kötelessége ezért a múlttal való őszinte szembenézés és mindazok megkövetése, akiket ilyen jellegű sérelem ért. Mindent meg kell tenniük azért, hogy a jövőben egyetlen nemzeti, etnikai vagy vallási kisebbség se válhasson elnyomatás, kollektív jogfosztás, kitelepítés vagy fizikai megsemmisítés áldozatává, s hallatniuk kell hangjukat, ha aggodalomra okot adó jelenségeket tapasztalnak országukban vagy határaikon kívül.

1945–48 között több mint 200 ezer német nemzetiségű vagy származású magyar állampolgárt sújtott a kollektív felelősségre vonás: a politikai cselekedeteket a nemzeti hovatartozással helyettesítve kényszerítették őket szülőföldjük elhagyására. Helyükbe mintegy 100 ezer Csehszlovákiából, illetve Bukovinából a kollektív jogfosztás jegyében kiűzött, vagy áttelepített magyar került. E jogtiprásra alapvetően nagyhatalmi, nemzetközi nyomásra került sor. Sajnálatos, hogy sem Európában, sem az akkori Magyarországon nem akadt olyan politikai erő, amely az eseti

[250] MNSZ: A magyarországi németek helyzetének áttekintése. A március 12-i ülés 2. napirendi pontjához.

együttérzésen túlmenően képes lett volna megakadályozni ezt az eljárást, vagy legalábbis enyhíteni az embertelen módszereket, sőt voltak olyan elvakult csoportok, amelyek ezekben együttműködtek.

A német kisebbség helyzetét tovább súlyosbította az a tény, hogy a szovjet katonai hatóságok a magyarok mellett több mint 60 ezer német nemzetiségű magyar állampolgárt hurcoltak szovjet munkatáborokba. A háború utáni magyar részről kényszerű „lakosságcsere" hátrányosan érintette a magyarországi szlovákságot is. A Tájékoztató Iroda Jugoszláviát elítélő határozatát követően pedig a hazánkban élő horvát, szerb és szlovén kisebbséget sújtották a legdurvább diszkriminációs intézkedések.

Ezek a jogsértések emlékükkel mindmáig nyomasztóan hatnak az összes magyarországi kisebbség és etnikai csoport közérzetére. Mindez tanúsítja, hogy minden jogfosztás, amely bármely, akár csupán egyetlen kisebbség ellen is irányul, az összes kisebbségre ráveti fenyegető árnyékát. A kollektív felelősségre vonások valamennyi ártatlan áldozatának joga van a jóvátételhez. A Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiuma kifejezi azt a meggyőződését, hogy az új Európa építésének folyamatában sor kerülhet a régi sebek begyógyítására, a probléma konstruktív rendezésére. Ennek érdekében kétoldalú kormányközi vegyes bizottságok felállítását is kezdeményezi. Javasolja az országgyűlésnek és a kormánynak, hogy foglaljon állást a II. világháború befejezését követő kitelepítések, áttelepítések és lakosságcserék során súlyos sérelmeket szenvedett, hontalanná vált, valamint elhurcolt, deportált, vagyonuktól és kisebbségi létalapjuktól megfosztott állampolgárok politikai, erkölcsi rehabilitálásáról és az ország lehetőségei szerinti anyagi kártalanításáról.

A Kollégium elengedhetetlennek tartja a kérdéskör megnyugtató európai szintű rendezését, hogy a múlt e rossz emlékű történései soha ne ismétlődhessenek meg."

A hazai németség jelen helyzete megnyugtató rendezésének elengedhetetlen feltétele volt a múlt igazságtalanságainak elítélése. A II. világháborút követő évek kollektív jogfosztásai, a diszkrimináció hosszú időre, máig hatóan eltorzította öntudatukat, identitásukat, meghatározta nyelvhasználatukat. A Kollégium a múlt bűneinek önkritikus elismerésének szükségességét helyesen ismerte fel, de tartózkodott attól, hogy tevékenységét kizárólag a minden egyes kisebbséget kisebb-nagyobb mértékben sújtó múltbéli sérelmek taglalására, az elmúlt évtizedek nemzetiségpolitikai mulasztásai fölötti mea culpázásra fordítsa. Ehelyett jövő- és problémaorientált igyekezett maradni, s a magyarországi ki-

sebbségek, köztük a német nemzetiség jelenére és jövőre vonatkozóan a legnagyobb energiákat a hosszú távú jogi keretek, a kisebbségi törvény kidolgozására fordította, mint olyan alapvető instrumentumra, amely az összes magyarországi nemzeti és etnikai kisebbség számára valós, tényleges lehetőségeket teremt identitásuk megőrzésére, kibontakoztatására.

Mindazonáltal a kollégiumi nyilatkozat és kezdeményezés nem maradt visszhangtalan, a leköszönő országgyűlés utolsó ülésén, március 28-án határozat született a magyarországi német kisebbség erkölcsi rehabilitásáról, kollektív sérelmeinek orvoslásáról. Eszerint:

„1. Az országgyűlés megállapítja, hogy a magyarországi németek 1944-től kezdődő elhurcolása. majd az azt követő kitelepítése az emberi jogokat súlyosan sértő, igazságtalan eljárás volt. Az érintettek ártatlanul, nemzetiségi hovatartozásuk miatt szenvedtek. Ezek az intézkedések a magyarországi németek kollektív felelősségre vonásának megnyilvánulásai voltak. Ezért az országgyűlés részvétét fejezi ki az elhunytak hozzátartozóinak, és együttérzését a szenvedés túlélőinek.

2. Az országgyűlés felhívja a kormányt: a kártalanításról terjesszen elő törvényjavaslatot, amely kimondja, hogy a magyarországi németek ugyanolyan elbírálásban részesüljenek, mint azok a nem német nemzetiségű magyar állampolgárok, akik hasonló sérelmeket szenvedtek."[251]

A kitelepítések áldozataitól elkobzott javak részleges kárpótlásáról két esztendővel később született meg a törvény, amely az állam által 1939–1949 között alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk rendezéséről szólva a német kisebbségeket ért jogfosztások ügyében is megnyugtató módon intézkedett.[252] Az első kárpótlási törvény még csupán az 1949 után igazságtalanul kárt szenvedettekre vonatkozott, s a német kisebbség tagjai egy ideig diszkriminációtól tartottak, hiszen őket 1949 előtt forgatták ki tulajdonukból.

1990 óta a magyarországi németek a nemzetiségek közül talán a legjobb feltételek és körülmények között, teljes jogú és teljes értékű magyar állampolgárként ápolhatják identitásukat. Az erkölcsi feltételek megteremtésében a Kollégium érdemei elévülhetetlenek.

[251] (III. 28.) OGY határozat. In: *Kisebbségi kódex*. Budapest, 1995, Auktor, 245. o.
[252] *Uo.*

AZ ELSŐ KISEBBSÉGPOLITIKAI ALAPÍTVÁNYOK LÉTESÍTÉSE

A KÉT ALAPÍTVÁNY LÉTREJÖTTE

A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek, valamint a határon túli magyar kisebbségek támogatása 1989-ig, a Kollégium megalakulásáig a magyar kormányzat – pontosabban fogalmazva a párt – addigi kisebbségpolitikájának megfelelően központosított formában és meglehetősen csekély értékben történt. Hazai viszonylatban a négy hivatalos nemzetiségi szövetség részesült financiális juttatásban, azonban mértékéről, elosztási módjairól, arányairól az érintett kisebbségek beleszólása nélkül született mindenkor döntés.

Demokratikus kisebbségpolitikáról valójában csupán akkortól beszélhetünk, ha a demokratikus kisebbségpolitikai elvek kimondása után azok megvalósításának anyagi alapjait is megteremti az adott kormánypolitika. Illetőleg, ha ezen megfelelő anyagi alapok felhasználása, elosztása a kisebbségek, a kisebbségeket demokratikusan reprezentáló és képviselő szervezetek aktív részvétele, beleszólása révén történik. Utóbbi feltételt kielégítő megoldásként kínálkozott a nyugati államokban már jól bevált és előszeretettel alkalmazott módszer, a támogatások alapítványi formában való működtetése. Az alapítványi koncepció részint a kuratórium összetételében részint a pályáztatás rendszerén keresztül képes elejét venni a döntéshozatal állami, vagy netán a kisebbségek szervezeti monopóliuma kialakulásának.

A Titkárság az új magyar kisebbségpolitika kezdő lépéseinek megtételekor felismerte a finanszírozási mechanizmus kibővítésének, gyökeres átalakításának alapvető szükségességét. Rövid idő alatt, még a működő nemzetiségi szövetségekre vetítve, kidolgozta javaslatait a kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről. Alapítványokról esett szó, nem véletlenül. A Titkárság ugyanis felismerte, hogy a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek, illetve a határon túli magyarság részéről eltérő igények fogalmazódnak meg a magyar kormányzati politika iránt. Másrészről akár hasonló igények esetén is, az anyagi támogatás kérdésében különösen problematikus lenne a két feladat együttes kezelése, s a sajátos kölcsönhatás miatt „indokolatlan feszültséget, értetlenséget

váltana ki elsősorban a hazai kisebbségek körében".[253] A közösen kezelt támogatási rendszer könnyen nulla összegű játékká minősülne át, ahol a kétféle kisebbség csak egymás rovására növelheti támogatottságát, s ez különösen a hazai kisebbségek körében ébreszthetné fel azt a mélyen gyökerező bizalmatlanságot és félelmet, hogy a kormányzat az ő rovásukra, s őket használva kirakatnak, kívánja megoldani a határon túli magyarság gondjait.

Az 1990. január 20-án megjelenő HVG-nek nyilatkozva a Titkárság vezetője a széles nyilvánosság elé tárta a hazai kisebbségek állami támogatására vonatkozó új szemléletű elképzeléseket: „A központi elosztástól gyökeresen eltérő módot dolgozunk ki ... a pénzek elosztásáról nem dönthet többé önmagában egy államigazgatási szerv." Annál is inkább mivel számos kisebbségnél egy sor új szervezet alakult meg, amelyekről még nem lehet tudni, mekkora tömegeket képviselnek, „a hogyan és milyen alapon osszuk el köztük a támogatást?" kérdésére semmilyen központi szerv sem tudna jó választ találni. „Elképzelésem szerint a költségvetési juttatásból egy alapítványt kellene létrehozni, amelyhez különböző célprogramokat tartalmazó pályázatot nyújthatnának be a nemzetiségi képviseletek. Dönteni pedig az alapítvány kuratóriuma döntene, vagy például a majdani országgyűlés képviselőiből alakított etnikai-kisebbségi bizottság."[254]

A két alapítvány létrehozására irányuló elképzeléseket, a konkrétan megszövegezett alapító okiratok, valamint szervezeti és működési szabályzatok tervezetével együtt a Kollégium hazai albizottságának 1990. január 23-i ülése vitatta meg. A lényeget nem érintő szövegmódosítási javaslatokkal az albizottság elfogadta a tervezeteket. Mindössze egyetlen vitapont merült fel, s ez összefüggésben állt a hazai kisebbségek hivatalos szervezeteinél tapasztalható erjedési folyamatokkal, új szervezetek feltűnésével, amely eleve megkérdőjelezte a csupán a hagyományos négy szervezetre koncentráló megközelítést. Jelen esetben egészen pontosan a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségétől elszakadt új horvát és szerb szervezetek képviselői vetették fel, hogy a Titkárság zárolja, illetve ossza fel a szövetség költségvetését az új szervezetek igényeinek figyelembevételével. A Titkárság mindezt azonban elvből nem vállalhatta, tekintve, hogy a kisebbségi szervezetek között zajló bármely vitás kérdés esetében

[253] Előterjesztés a Minisztertanácsnak kisebbségpolitikai céljainkat szolgáló alapítványok létesítéséről. NEKT 0149/1990. 1. o.

[254] Etnikai létség. *HVG*, 1990. január 20., 73–75. o.

nem kívánt a döntőbíró szerepében tetszelegni – bár hozzá kell tennünk, minderre jogi lehetősége sem lett volna –, éppen ezért azt javasolta, hogy az önállósodó szervezetek a tárgyalás útján jussanak egymással, illetőleg a szövetséggel megegyezésre.

A javaslat kollégiumi elfogadását követően a titkársági előterjesztés a Minisztertanács plénuma elé került. Az előterjesztés már markánsabban reagált a hazai kisebbségek szervezeti élete terén mutatkozó változásokra, és az alapítványi forma előnyeit a hazai kisebbségek esetében a következőképpen vázolta: az eddigi költségvetési finanszírozási rend, a támogatások szétosztásának központosított rendszere nem folytatható tovább. A demokratizálódási folyamat ugyanis a hazai kisebbségek körében is megindult. A hivatalos szervezetek mellett „gombamód jelennek meg az új, alulról építkező testületek, egyesületek. Számos kezdeményezés indul kisebb közösségeik, csoportjaik és egyes személyiségeik részéről, amelyek a kisebbségi kormányzati politikai törekvésekkel alapvetően összhangban állnak.

Egyetlen kormányzati szerv sem vállalhatja a jövőben felelősséggel, hogy változatlanul központilag dönt a felmerülő igények támogatásáról. A megoldás az lehet, ha az anyagi eszközök elosztása demokratikusan, az érintettek bevonásával valósul meg. Az alapítványi forma alkalmas arra, hogy kuratóriumában valamennyi kisebbség képviseltesse magát, és a pénzügyi támogatások nyilvános pályázat alapján kerüljenek elbírálásra."[255]

Az új finanszírozási forma elveinek felvázolása, indoklása után a Titkárság az anyagi forrást a Minisztertanács Hivatalának az 1990-es állami költségvetésben nemzetiségi feladatokra jóváhagyott keretösszegében jelölte meg, amely összeg egyébiránt a Titkárság kezelésében állt, ebből kívánva létrehozni a két alapítványt. A javaslat szerint a „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért" Alapítvány 20 millió, míg „A határon túli magyarságért" Alapítvány 25 millió forinttal kezdené meg működését.

Az előterjesztés végeredménye, az április 12-i, 1068/1990. minisztertanácsi határozat lett: „A Minisztertanács a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium javaslatára a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek támogatására »A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért« elnevezéssel 20 millió forintos alapítványt; a határon túli magyarság megsegítésére Illyés Alapítvány elnevezéssel 20 millió forintos alapítványt léte-

[255] *Uo.* 1–2. o.

sít. Az alapítványok forrása a Minisztertanács Hivatala 1990-es költségvetésében a nemzetiségi feladatokra jóváhagyott, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság rendelkezésére bocsátott keretösszeg."[256]

Érdekes momentum, hogy a szomszédos államokban élő mintegy 3-3,5 millió magyart érintő alapítvány rendelkezésére bocsátandó összeget az előterjesztéshez képest a határozat lefaragta, egy szintre hozva a „legvadabb" becslések szerint is „legfeljebb" egymilliónyi (6–700 ezer cigány, 3–400 ezer nemzeti kisebbség) hazai nemzetiségi állampolgár, s szervezetei támogatásával foglalkozó alapítvány keretével. Valószínű, a kormányzat ezzel is elejét kívánta venni az abszolút összegbeni különbségekből eredeztethető esetleges kritikáknak, bírálatoknak, jelezve, hogy a hazai kisebbségek ügye semmi esetre sem kevésbé fontos kérdése a magyar kisebbségpolitikának, mint a határon túliak.

A két alapító okiratban lefektetett alapvető célok nagyjában-egészében megegyeztek, a szervezeti és működési szabályzatok ugyanazon minta alapján készültek el. A hazai kisebbségek, valamint a határon túli magyar kisebbségek törekvéseinek felkarolása terén az alapítói szándékok szerint a következő, mindkét alapító okiratban fellelhető támogatandó célterületek fogalmazódtak meg:

- a kisebbségek önazonosságának megőrzése, fejlődése és megerősítése;
- a kisebbségek művelődéstörténeti, szellemi és tárgyi emlékeinek megőrzése, megörökítése;
- a kisebbségek életének átfogó, komplex tudományos feltárását és dokumentálását célzó kutatások, tudományos gyűjtő- és felmérőmunkák;
- az anyanemzetekkel, illetve a magyar anyaországgal való kapcsolatteremtés és együttműködés;
- az anyanyelv ápolását, fejlesztését, oktatását célzó kezdeményezések;
- a tömegtájékoztatás, a kisebbségi kultúra ápolása és az anyanyelvi hitélet gyakorlása tárgyi és személyi feltételeinek javítása.

A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány céljai szerint támogatta továbbá a hazai kisebbségi szervezetek működését; a kisebbségek lakta kistelepülések népességmegtartására, a kisebbségek és a magyarság békés együttélésének elősegítésére, egymás kulturális értékeinek kölcsönös megismerésére irányuló kezdeményezéseket.

[256] *Kisebbségi kódex*. 214. o.

Az Illyés Alapítvány további specifikus támogatási területei: kisebbségi magyar fiatalok Magyarországon történő képzése; a határon túl élő magyarság humanitárius problémáinak kezelése; kulturális bemutatók, könyv-, folyóirat- és hírlapellátásuk javítása; az egyetemes magyar kultúra, oktatás és tudomány szempontjából fontos magyar személyiségek támogatása.

A két alapítvány kuratóriumát a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság javaslatai alapján a Kollégium által felkért, köztiszteletben álló, zömében független személyek és kisebbségi értelmiségiek alkották. A hazai kisebbségi alapítvány kuratóriumának titkárát a Titkárság saját soraiból kellett jelölje, első alkalommal a tisztség betöltésére Báthory János főtanácsost kérték fel. Az Illyés Alapítvány kuratóriumi titkára az alapító Minisztertanács képviseletében a Titkárság mindenkori vezetője lett. Az alapítványok felügyeletét a nemzetiségi ügyekben illetékes államminiszter, Pozsgay Imre látta el.

Az alapítványok kuratóriumai a támogatások összegszerű odaítéléséről nyilvános pályázati rendszer, a beérkező javaslatok, kezdeményezések alapján hivatottak dönteni. Az alapítványok rendelkezésére álló összeg túlnyomó része állami forrásból származott, azonban az alapító okiratok alapján nem állami intézményektől, magánszemélyektől is elfogadhattak adományokat.

UTÓÉLET

Az 1990-ben a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány rendelkezésére bocsátott 20 millió Ft értékű költségvetési támogatás a következő években folyamatosan növekedett. 1991-ben 50, 1992-ben 87,7, 1993-ban és 1994-ben 100-100 millió forintot tett ki. A kuratórium tagjait a parlamenti pártok, a kisebbségek és a kisebbségek egyházai delegálták. A kormány 1992-ben megújította a kuratórium tagságát, amelynek elnöke 1994 szeptemberéig dr. Andrásfalvy Bertalan nyugalmazott miniszter lett, titkára pedig továbbra is Báthory János maradt (aki közben a NEKH elnökhelyettesi posztját töltötte be).

Az alapítvány az első négy évben, 1990-1993 között 2778 pályázatot támogatott összesen mintegy 258 millió forinttal. A pályázatok felölelték a kisebbségi lét valamennyi területét: „könyvkiadás, képzőművészeti kiállítások, konferenciák, fesztiválok, tudományos kutatás, anyaországi partnerkapcsolatok, kisebbségi nyelvű kábeltelevíziózás, a hivatali

nyelvhasználat ösztönzése, hitéleti tevékenység, öntevékeny művészeti együttesek, klubok, egyesületek támogatása, nyári olvasótáborok, népfőiskolák, bizalomerősítő, előítélet leépítő programok, stb. Külön kiemelendő a cigány ösztöndíjprogram, melynek keretében 1994-ben 514 középiskolás és felsőoktatásban tanuló cigány fiatal részesült ösztöndíjban és személyes pedagógiai támogatásban." – olvasható a NEKH négyéves tevékenységét összefoglaló anyagban.[257]

Az 1994-ben hivatalba lévő új Kormány a kisebbségi törvény értelmében a 2187/1995(VIII.4.) határozattal az alapítvány jogutódaként létrehozta a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítványt. A közalapítvány céljai megegyeztek a jogelőd alapító okiratából már ismert támogatandó területekkel, miközben nagyobb hangsúlyt kapott a kisebbségi létből fakadó kulturális és politikai hátrányok mérséklését szolgáló tevékenységek támogatása. A kulturális autonómia jegyében átszervezték döntéshozó mechanizmusát: a 25 tagú testületet '89–'95 között a kormány által kinevezett, többségében független kisebbségi tagok alkották, 1995-től a kuratóriumban továbbra is többségben vannak a kisebbségi tagok, akiket már nem a kormány nevez ki, hanem az országos kisebbségi önkormányzatok delegálnak. A közalapítvány 400 millió Ft-os induló vagyonnal kezdte meg működését, s 1996-ban 389 M Ft költségvetési támogatásban részesült.[258]

Az Illyés Alapítvány a kormány 1040/1994. (V. 31.) határozatával Illyés Közalapítvánnyá alakult át. A közalapítvány alapító okirata az 1020/1995. (III. 8.) kormányhatározat mellékleteként jelent meg, s az abban megfogalmazott támogatandó célok megegyeznek az 1990-es alapító okirat szellemével. A közalapítvány továbbra is pályázati úton, közvetlen anyagi támogatással látja el feladatát, azonban a kuratóriumi rendszeren lényeges változtatásokat eszközöltek: környező államonként a helyi magyar kisebbségek képviselőiből egy-egy alkuratóriumot hoztak létre, vagyis a szomszédos országokban élő magyar nemzettestek reprezentánsai saját maguk dönthetnek a rendelkezésre álló támogatási összeg sorsáról, lebontván ezzel a centralizált magyarországi döntési mechanizmust.

Az évek során az alapítvány, majd közalapítvány keretösszege nominálértékben többszörösére növekedett (reálértékben kevésbé), s 1995-

[257] Összefoglaló a hazai kisebbségek helyzetéről, a NEKH tevékenységéről. 1994, 19–20. o.

[258] Előterjesztéstervezet a Kormány részére a Magyar Köztársaság területén élő kisebbségek helyzetéről.1996. május, 14. o.

ben 750 pályázónak összesen 333 millió forintot tudtak az alkuratóriumok támogatásként szétosztani.

Az Illyés (Köz)Alapítvány állami költségvetési forrásainak alakulása

1993	100 millió Ft
1994	100 millió Ft, a költségvetés általános tartalékából további 400 millió
1995	200 milllió
1996	300 millió Ft[259]

Mindezek alapján nem túlzás azt állítani, hogy a két alapítvány létesítésének gondolata a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium tevékenységének időtálló teljesítménye, a hazai kisebbségpolitika alapintézményeit hozván létre.

A határon túli magyar kisebbségek támogatásának rendszerében 1990 után új fejlemény volt a Kézfogás Egzisztenciateremtő és Gazdaságélénkítő Alapítvány 1992-es létrejötte. Működésének két és fél éve alatt 33,5 M Ft vissza nem térítendő támogatást nyújtott, döntően erdélyi, kisebb részben felvidéki pályázóknak. Az alapítvány ezenkívül mintegy 300 ezer USD értékben befektetéseket is eszközölt, szintén nagy részben erdélyi területeken beinduló, tőkeszegény vállalkozások profitorientált finanszírozása formájában.

Az alapítvány jogutódjaként a kormány 1201/1995 (III. 8.) határozatával megalakult az Új Kézfogás Közalapítvány, amelynek célja a határokon túl élő magyar közösségek, a szórványmagyarság gazdasági megerősítésének elősegítése. A közalapítvány a jogelődtől átvett vagyonból, illetőleg a költségvetésben biztosított állami juttatásból (1995-ban, 1996-ban ez utóbbi 300 millió Ft, míg az ezt megelőző két esztendőben az alapítvány 200–200 milliós támogatást kapott) gazdálkodik.

Az Új Kézfogás Közalapítvány alapító okirata a következő részterületeket jelölte meg tevékenységi köreként: a magyarlakta területek és az anyaország gazdasági együttműködésének elősegítése; a piacgazdasági feltételekhez igazított eszközrendszerrel a határon túli magyarság polgárosodásának, egzisztenciateremtésének támogatása, ösztönzése; regionális gazdasági együttműködések fejlesztése, modernizáló és dinamizáló szigetek kialakulásához való hozzájárulás.

A közalapítvány folytatta a jogelőd által elkezdett befektetések menedzselését, sőt az alapítványi vagyon jelentős részét maga is profitcélú tevékenységre fordítja. Létrejött a Cooperatio Kft., mely a közalapítvány

[259] Beszámoló a határon túl élő magyarok helyzetéről. Jelentéstervezet. 1996, 95–102. o.

befektetéseivel foglalkozik, azon elv alapján, miszerint a tőkehiány mérséklése, a foglalkoztatottság növelése érdekében a határon túli magyarlakta területeken működő ígéretes kis- és középvállalkozásokban vegyes vállalati formában kisebbségi tulajdonrészt szerezve a helyi maganszféra gazdasági tevékenységeiben aktívan is részt vesz, s vállalkozói, gazdasági tudást, tapasztalatokat ad át a helyi partnereknek. A közalapítvány a rendelkezésre álló vagyon és költségvetési javak másik részét vissza nem térítendő támogatás formájában teríti a határon túli régiókban, olyan projektek, programok – árubemutatók, vásárok, üzletember találkozók, s a jövőben remélhetően a magyarlakta területeken inkubátorházak létesítésének – megvalósulását segítve ezzel elő, melyek a gazdasági együttműködés, a határontúliak polgárosodásának keretfeltételeit javítják. Támogatott területek továbbá a magyarlakta területeken folyó tudományos kutatómunka, a gazdasági ismeretek terjesztése és oktatása, a gazdasági információk térségek közötti áramlásának elősegítése.

A közalapítvány 1995-ben összességében 110 M Ft vissza nem térítendő támogatást nyújtott és 169 M Ft értékű befektetésről hozott döntést. A támogatások 34%-a Erdélybe, 25%-a a Vajdaságba, 18%-a Kárpátaljára került, a beruházások esetén az erdélyi pályázók 80, a felvidékiek 14, a kárpátaljaiak 6%-kal részesedtek.[260]

A hazai kisebbségek tekintetében is létesültek állami kezdeményezéssel további alapítványok. A 183/1995. (IX. 8.) kormányhatározat az emberi jogok – köztük a kisebbségi jogok – hatékonyabb védelme és a hazai emberi jogi tudományos kutatások előmozdítása érdekében létrehozta az Emberi Jogok Magyar Központja Alapítványt.

A magyarországi cigány kisebbség helyzetének folyamatos romlása szükségessé tette a lehetőségek adta kereteken belül a pénzforrások kiszélesítését és hatékonyabb, célra orientáltabb támogatási rendszer kiépítését. Ahogyan az már említésre került, 1995 végén a cigánygyermekek oktatási feltételeinek javítása céljából létrejött a Gandhi Közalapítvány, a cigányság önazonosságának megőrzését, társadalmi integrálódását elősegítendő pedig a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány.[261]

A kisebbségi alapítványok és támogatási rendszer hatéves fejlődéséről a mellékletben található statisztikák nyújtják a legpontosabb és legátfogóbb képet.

[260] *Uo.* 106-108. o.

[261] Előterjesztéstervezet.. 1996, 15–16. o.

A KOLLÉGIUM ÉS A HAZAI NEMZETISÉGI KUTATÁSOK

A KISEBBSÉGKUTATÁS MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETE

A nemzetek, nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének tudományos igényű vizsgálata csaknem egyidős a a modern nemzeti mozgalmak kialakulásával. A nemzetiségi kutatások a társadalomtudományok egészének összehangolt, sajátos művelését igénylik, komplex és interdiszciplináris jellegű tudományos munkát követelnek meg, hiszen az etnikumok helyzetének, a kisebbség-többség viszonyának sokoldalú feltárása irodalmi, nyelvi, néprajzi, szociológiai, pszichológiai, politológiai, történeti, demográfiai, közgazdasági jellegű elemzések elvégzését teszik szükségessé. A kisebbségtudományi kutatások ugyanakkor fokozottan igénylik a kizárólagos nemzeti szempontú megközelítések meghaladását, a nemzetközi összefüggések, tapasztalatok figyelembevételét. Emellett a kérdés megértéséhez, elemzéséhez a társadalom általános helyzetét kell elsősorban figyelembe venni, s ebben a keretben kell vizsgálni az adott nemzetiség konkrét állapotát, lehetőségeit. Az anyanemzetről, annak politikai, gazdasági, kulturális, nyelvi hatásairól sem lehet elfeledkezni.

Ilyen komplex megközelítésű nemzetiségkutatás Európa-szerte igazán csak az első világháború után indult meg. Kiemelkedő jelentőségűnek a német, osztrák valamint a lengyel intézményes kutatások bizonyultak. Meglepő módon Magyarországon, ahol a Trianon utáni politikai, köz- és szellemi életben a nemzeti kérdés elsődlegességét nem kell külön hangsúlyoznunk, a kérdés tudományos igényű vizsgálatára a 30-as évekig várni kellett, addig az érzelmi alapú megközelítések dominálták közállapotainkat.

Erőteljes nemzetiségtudományi kutatások előbb a 20-as évek második felében Teleki Pál által megszervezett, és hosszú évekig Rónai András neves földrajztudós irányítása alatt álló Államtudományi Intézet keretében, illetőleg az 1936-ban Pécsett felállított Egyetemi Kisebbségi Intézetben, majd a budapesti egyetemen felállított Magyarságtudományi Intézetben bontakoztak ki. Újabb fordulatot a Teleki Pál Tudományos Intézet 1941-es létesítése hozott. Az intézmény koordináló szervként az Államtudományi Intézet, az egyidejűleg létesült Történettudományi

Intézet és az Erdélyi Tudományos Intézet egybeszervezéséből jött létre úgy, hogy a három intézet önállóságát továbbra is megőrizte. A Teleki Intézet keretei között – belső, vagy külső munkatársként – a korabeli humán tudományok legjobb kutatói, tudósai dolgoztak. Széles körű, tudományos tárgyilagosságra törekvő tevékenységük három fő részből tevődött össze: szerteágazó tudományos kutató- és feldolgozó munka; a kutatás által megkívánt dokumentációs bázis módszeres kiépítése; publikációs tevékenység. Az egyetemekhez kapcsolódó intézetek mindemellett a tudományos utánpótlás képzéséről is gondoskodtak.

A Teleki Intézet tevékenysége a világháborút követő alapvető politikai változások dacára sem szakadt meg, Bibó István újjászervezésében és vezetése mellett egészen 1949-ig folyt a munka. A kommunista hatalomátvétel azonban az intézet halálos ítéletét is jelentette egyben, egyes intézményei megszűntek, egyes intézményei az MTA keretében ítéltettek sorvadásra.[262] Magyarországon intézményes jellegű nemzetiségtudományi kutatások ettől kezdve, vagyis az 1940-es évek végétől egészen a 70-es évek elejéig nem folytak. A Teleki Intézet megszűnése után a 80-as évek végéig a nemzetiségkutatás komplex tudományága Magyarországon nem létezett, habár egyes részterületei, néprajzi, szociológiai, történettudományi stb. metszetei saját területeiken jelentős eredményeket mutattak fel.

Ebben az időszakban Magyarországon és a szovjet blokk más államaiban is az automatizmus elmélete alapján nyúltak hozzá a kisebbségi kérdéshez, pontosabban nem nyúltak hozzá. E felfogás alapján, mely érdekes módon nagyban hasonlított az amerikai liberális egyéni, emberi jogi megközelítéshez, a nemzetiségi kérdés önmagától megoldódik, hiszen a szocialista államokban a nemzetiségek ugyanolyan jogokat kapnak, mint a többségi nemzet tagjai. A fő probléma egyébként is az osztályellentétekből fakad, melyek megszűnésével a nemzetiségi gondok is a múlté lesznek. Az ugyanolyan jogi elbírálás de facto a kisebbségek beolvasztásának békés eszközét, a természetes identitásvesztés, asszimilálódás elősegítését jelentette. A folyamat némi felgyorsítása érdekében a kisebbségi kérdések (is) az elhallgatás áldozataivá váltak, talán számítva arra, hogy előbb-utóbb már nem is lesz mit elhallgatni. Ennek következtében ezekben az években alig folytak nemzetiségi tárgyú kutatások, önálló kötetek, tanulmányok, de még rövidebb újságcikkek is csupán elvétve jelentek meg ebben a témában.[263]

[262] Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Budapest, 1989, Magvető, 48–78. o.

[263] Fehér István: *Az utolsó percben*. 13–14. o.

Az automatizmus hívei a nemzetiségek asszimilációjának folyamatát 10-15 évben jelölték meg, nem lehet azonban azt állítani, hogy ezalatt az idő alatt teljesen befagyasztották volna a kisebbségi szerveződéseket. Az 50-es évekre kialakult a nemzetiségek iskolai, közművelődési hálózata, korlátozott hatáskörrel ugyan, de működött a délszláv, szlovák, román, és 1955 óta a német nemzetiségi szövetség is. Bizonyos történeti jellegű nemzetiségi kutatások is elindulhattak. 1950–53 között az MTA Történettudományi Intézetében nemzetiségi munkaközösség dolgozott, amely a nem magyar népek 19. századi nemzeti mozgalmaival foglalkozott. 1959-ben ugyanitt, illetve az ELTE Kelet-Európa Tanszékén ismét létrejött egy-egy nemzetiségi munkaközösség, ahol szintén csak 1918-ig vizsgálhatták a magyarországi nemzetiségek történetét. Az 1958. október 7-i MSZMP PB-határozat – amely a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról szólt és közvetlenül nem érintette a nemzetiségi kutatásokat – hatására mégis fellendültek a nemzetiségi helytörténeti, néprajzi vizsgálódások.[264]

A 60-as években Európa-szerte megerősödtek a nemzetiségi-etnikai mozgalmak, mindez a kisebbségkutatások fellendülésére is jótékonyan hatott, s Nyugat-Európa számos államában jöttek létre a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó tudományos intézmények. Az intézmények vagy az adott ország nemzetiségi viszonyait és/vagy saját etnikumuk kisebbségi létben élő népcsoportjainak helyzetét vizsgálták. Az intézményesített nemzetiség-tudományi kutatások egyes szocialista államokban is megjelentek – annál is inkább, mivel az automatista elképzelések dacára egyetlen etnikailag homogén ország sem létezett a térségben. Így például a kisebbségi kérdésekben nemzetközi fórumokon is rendkívül aktív Jugoszláviában, más részről Lengyelországban, sőt a szorbokat illetően az NDK-ban is. A Szovjetunióban a soknemzetiségi viszonyokból eredően, illetve elvi okokból, példamutatás-képpen is sokoldalú etnikai kutatások folytak. Bizonyos kutatások elkezdődtek Csehszlovákiában és Bulgáriában is. A kutatások intézményes kereteinek szinte teljes hiánya csupán két államra volt ekkorra már csak jellemző, Romániára és Magyarországra.

Az 1970-es évekre az etnikai reneszánsz hatása Magyarországra is begyűrűzött, elkezdődtek az intézményes nemzetiségi kutatások, amelyek már a kisebbségek közelmúltjának, jelenének vizsgálatával is foglalkozhattak. 1971–1973 között az Agitprop. Bizottság egyik döntése

[264] *Uo.* 15. o.

értelmében alapos felmérés készült a határokon túli magyarság kulturális és demográfiai helyzetéről A felmérés egyszerinek bizonyult, nem követte folyamatos, rendszeres tevékenység, intézményesülés.[265] A hazai kisebbségek tekintetében egyre többet lehetett hallani olyan véleményeket az MSZMP legfelsőbb fórumain, miszerint bár a „nemzetiségi kérdés nálunk nem tartozik a legégetőbb, legfontosabb kérdések közé", azért „elutasítjuk a nemzetiségi kérdés iránti közömbösséget".[266]

A 70-es évek elején kezdődtek meg az első néprajzi ihletésű kutatások a Magyar Néprajzi Társaság, illetve az MTA Néprajzi Kutatócsoportja irányításával. Előbbi már 1961-ben kidolgozta átfogó javaslatait, koncepcióját a nemzetiségek néprajzi kutatására, a konkrét munkára azonban mintegy tíz évvel később kerülhetett sor. Ekkor került megszervezésre az első hazai, a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó kutatási konferencia, ekkor alakult meg a néprajzi társaság nemzetiségi szakosztálya, jöttek létre a nemzetiségi szövetségek honismereti és néprajzi szekciói, ekkor adták ki az első hazai kutatásokat bemutató néprajzi köteteket és ekkor jelentek meg az első, nemzetiségi nyelven kiadott tanulmánykötetek.[267]

1975-ben Arató Endre akadémikus új kelet-európai, s azon belül nemzetiségi programot dolgozott ki. A tervezet tartalmilag és intézményileg egyaránt megújítani kívánta a kutatást, utóbbit oly módon, hogy az egyes témákat különböző egyetemi tanszékekre kívánta helyezni, amelyből egy országos nemzetiségi kutatóhálózat jönne létre, valamiféle központi koordinációval. A program semmilyen vonatkozása sem valósult meg, a kezdeményezés elhalt.

A 70-es évek végén már egy sor, nemzetiségi témákkal is foglalkozó kutatóhely működött Magyarországon. Ilyen volt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, az Országos Pedagógiai Intézet Nemzetiségi Osztálya (1969), a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Osztálya (1970), az MTA Kelet-európai Nemzetiségi Kutatócsoportja (1975), az MTA Kelet-európai Nemzetiségi Komplex Bizottsága (1979), valamint talán a legjelentősebb műhely, az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutató és Dokumentációs Központja.

[265] Für Lajos: *i. m.* 99–100. o.

[266] Fehér: *i. m.* 15. o.

[267] Gyivicsán Anna: A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről. In: *Magyarságkutatás 1995–1996* Budapest, 1996. Teleki László Alapítvány, 249. o.

Az 1980-as években tovább szélesedett a kutatások tematikája és további nemzetiségi kutatóhelyek létesültek, számos felsőoktatási intézmény is belekóstolt a kisebbségkutatás különböző vetületeibe. Még mindig kevés főállású, hivatásos nemzetiségkutatót foglalkoztattak az érintett intézmények, azonban mellékállásokban már mintegy 300 fő dolgozott kisebbségi témákon. Egyre bőségesebb és színvonalasabb publikációs tevékenység bontakozott ki, amelyből különösen a hatvanas, hetvenes évek úttörőnek mondható kisebbségkutatóinak munkái tűntek ki tudományos alaposságukkal (Arató Endre, Tilkovszky Lóránt, Joó Rudolf stb.). Az egyes kutatóhelyek közötti együttműködés azonban szinte teljesen hiányzott, a rendszerváltást megelőző években sem beszélhettünk szervezett kisebbségkutatásról. Mindenesetre „a nemzetiségtörténet patakocskája életre kelt. Addig elnémított csobogása egy szabadabb, tágabb mederben hallatja hangját.. Valamennyi tisztességes ember ügye, hogy e hazában kölcsönösen és minél mélyebben ismerjük meg egymást magyarok és nem magyarok, s kéz a kézben tegyünk meg mindent közös értékeink megóvásának fejlesztéséért." – vette észre a pozitiv változásokat 1985-ben a Magyarországi Szlovák Szövetség akkori főtitkára.[268]

Az 1980-as években tehát „több történt a hazai nemzetiségek kutatása terén, mint a megelőző három és fél évtizedben", mindazonáltal, ha tudatában vagyunk annak, hogy az a három és fél évtized mit jelentett a kisebbségkutatások területén, akkor az elmúlt évtized eredményeit csupán kiindulópontnak értékelhetjük, amelynek eredményeire, intézményeire a rendszerváltozás utáni komplex nemzetiségkutatás nagyban támaszkodhatott.

KOLLÉGIUMI HELYZETFELMÉRÉS

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium e téren tevékenységének első felében a nemzetiségkutatások jelenét, 1989-es állapotait tárta fel, az egyes fontosabb kutatóhelyektől kérve beszámolókat, összefoglalókat. E tájékoztató anyagok alapján vázolódott a magyarországi kisebbségkutatások helyzete a 80-as évek végén.[269]

[268] Jakab Róbertné. Fehér: *i. m.* 19. o.

[269] A Titkárságnak az Állami Gorkij Könyvtár, az MTA Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottsága és a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya által készített anyagok alapján.

Állami Gorkij Könyvtár
a) Kutatás
1978 szeptemberétől az Állami Gorkij Könyvtárban (ma Országos Idegennyelvű Könyvtár) folytak bizonyos kutatások a hazai nemzetiségek művelődésére, illetve kulturális hagyományaira vonatkozólag. 1980-tól a kutatások köre jelentősen kibővült, létrejött a Nemzetiségi Közművelődési Kutató és Dokumentációs Központ, amely a hazai és közép-kelet-európai kisebbségek viszonyainak tanulmányozása mellett a nemzetiségi kérdés elméletével is foglalkozott. A csoport komplex társadalomtudományi módszerekkel igyekezett a hazai kisebbségek közelmúltjáról és jelenéről árnyalt és pontos képet kapni.

Az 1982–85-ös középtávú kutatási terv központi témája a hazai nemzetiségek kulturális tudati jellemzőinek a vizsgálata volt. Ennek kapcsán három nagyobb kutatási projekt indult el: egy-egy szlovén, román, német és szlovák nemzetiségi település népi kultúráját, illetve annak a mai, élő kultúrába való beépülési folyamatát tanulmányozták; öt nemzetiségi középiskola, illetve tagozat végzősei között a kisebbségi nyelv és tudat állapotát feltérképező szociológiai felmérés készült; a nemzetiségi közművelődési intézményrendszer (könyvtárak, múzeumok, művelődési házak és klubok) hatókörét, szerepét, funkcióit szembesítették a valós kulturális igényekkel.

1984-ben európai viszonylatban is ritka kétoldalú kutatási együttműködés jött létre a könyvtár és a ljubljanai Nemzetiségi Kérdések Intézete között. Ennek értelmében olyan közös nemzetiségszociológiai kutatási program indult el, amely 5 fős magyar és 5 fős szlovén kutatócsoport együttes munkáját irányozta elő. A politológiai, szociológiai, szociográfiai, nyelvészeti jellegű munka keretén belül 2-2 hetes magyarországi és szlovéniai terepkutatásra – két hasonló adottságokkal, jellemzőkkel rendelkező település gazdaságszerkezeti, intézményi, nyelvi helyzete, interetnikus kapcsolatai – is sor került. A közös munka eredményeit tartalmazó monográfiák 1987-ben jelentek meg Ljubljanában, illetve Budapesten. A 80-as évek végén a zágrábi Migráció- és Nemzetiségkutató Intézettel is sikerült a kapcsolatfelvétel, az eredmény a magyarországi horvátok körében lefolytatott közös kutatás lett. A horvátok (is) lakta településeken végzett kérdőívek a nemzetiségi adatokon kívül a települési környezeti adottságokra – infrastruktúra, demográfia – is rákérdeztek. A terepmunkákra 1990-ben került sor.

Az ÁGK Nemzetiségi Kutatócsoportja a Baranya Megyei Levéltárral és a Janus Pannonius Tudományegyetemmel közösen 1986 tavaszától 1990-ig többéves kutatásban vett részt, amely a „A baranyai nemzetiségi környezetben élő magyar csoportok nemzetiségtipológiai vizsgálata" című TS-4/5 program keretében folyt le. A kutatási koncepció a kisebbségi lét problémáinak széleskörű megközelítését irányozta elő, alapvetően a jelen helyzet bemutatására, a történelmi összefüggések feltárására törekedve. A történeti kutatások részben a vallási közösségek, az egyházak szerepét vizsgálták a nemzetiségek második világháborút követő helyi történeti viszonyainak tekintetében, részben a háború utáni történeti események lecsapódását, asszimilációs, illetve disszimilációs hatásait célozták a nemzetiségi tudatban.

A kutatás során németek, horvátok, szerbek által lakott településeken kérdőíves szociológiai felméréseket végeztek, amelyek az interetnikus kapcsolatok feltárására, az együttélés során egymásról alkotott képre, a toleranciára és a csoportközi feszültségekre vonatkoztak. Elemezték az identitás megőrzésének fokozatait, intenzitását, az egyház és a hitvallás identitás megőrző szerepét, az anyanemzethez való kötődést, a család szerepét, a vegyes házasságok hatását. A nyelvi magatartás, a nyelvhasználat, a kulturális szokások vizsgálata sem maradt ki a kutatás tematikájából.

A nyolcvanas évek derekától a baranyai kutatáson kívül az ország más nemzetiségek lakta településein is egyre kiterjedtebb és alaposabb vizsgálatokra került sor. Nagybörzsöny, Kesztölc, Szentpéterfa, Szentgotthárd településeken hasonló jellegű kérdőíves felméréseket végeztek, a következő főbb témákra kérdezve rá: mit tartanak a nemzetiséghez tartozás kritériumainak, jellemzőinek; vélemény az országos és helyi nemzetiségpolitikáról; kulturális szokások, kulturális környezet. Mezőberényben három etnikum – német, szlovák és magyar – együttélésének dimenzióit elemezték.[270]

1988-ban a hazai nemzetiségi szövetségek kongresszusaira a kutatóközpont külön tanulmánykötetet adott ki „Hidak", „Hozzájárulás", valamint „Kötődés" címen, melyek a magyarországi délszlávokról, románokról, illetve szlovákokról tartalmaztak tudományos igényességgel megírt, a témát különféle aspektusokból tárgyaló írásokat.

[270] Az Állami Gorkij Könyvárban a hazai nemzetiségekre vonatkozó kutatási és dokumentációs munka. A NEKK hazai albizottság 1990. január 23-i ülésére készített anyag, 1–8. o.

b) Dokumentáció

1945 után a komplex nemzetiségi dokumentációs munka is jelentősen visszaesett, a perifériára szorult. 1960 után Kemény G. Gábor nevéhez fűződnek e téren az első jelentősebb kezdeményezések, munkája során a gyűjtést a kettős tagolódás jellemezte: hazai kisebbségek, a szomszédos államok magyarsága. Az 1945-1960 közötti időszakra vonatkozóan mindazt összegyűjtötte, ami a hazai sajtóban és a határon túli magyar nyelvű folyóiratokban megjelent. Az anyaggyűjtés szempontjai a 60-as, 70-es években a a politikai helyzetnek megfelelően változtak. „Időnként nem volt szabad negatív adatokat cédulázni (csehszlovák-magyar lakosságcsere, Tito-problémák stb.), sőt olyan évek is voltak, amikor teljesen le kellett állítani a szomszéd országok magyarságára vonatkozó dokumentációt."[271]

A Nemzetiségi Közművelődési Kutató és Dokumentációs Központ megalakulásával az ún. Nemzetiségi Dokumentáció anyaga az Állami Gorkij Könyvtárba került. A dokumentációs munka területén számos kiegészítés történt, elsősorban a határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatosan, a gyűjtés egy ideig a szomszéd országok nemzeti nyelvű sajtójának nemzetiségpolitikai anyagaira is kiterjedt.

Jelentősnek mondható a a 80-as évektől a bibliográfiai munka, 1983-tól kezdődően kerültek egymás után kiadásra a négy elismert magyarországi nemzetiségre vonatkozó, 30 évet felölelő vaskos bibliográfiák, amelyek a német, román, szlovák, délszláv kisebbségekre vonatkozó összes magyarországi írás – napi és hetilapok, folyóiratok e tárgyú cikkeinek, tanulmányainak, a megjelent önálló köteteknek, sőt a témáról külföldön napvilágot látott írásoknak – címjegyzékét tartalmazták 1945-1975 között, egyenként 8–900 oldalon.[272] A bibliográfiák segítségével nyomon követhető a hazai nemzetiségek háború utáni története, a koalíciós időszak mozgalmai, a Rákosi-korszakban a kisebbségek helyi szervezeteinek szétrombolása, a 60-as években az oktatásügy elsorvasztása, egészében véve a nemzetiségi kérdés automatikus megoldása (értsd: asszimiláció) szocialista koncepciójának magyarországi gyakorlata.

Az elmúlt évtizedek írásainak tematikus összegyűjtése mellett a kurrens anyagok összegyűjtésére is jutott kellő energia, és 1986-tól a magyarországi nemzetiségi és a nemzetiségekre vonatkozó hazai irodalom

[271] *Uo.* 9. o.

[272] *Németek Magyarországon 1945–1975.* I–II. kötet, Bp. 1983, hasonlóan a románokról 1983, a szlovákokról 1986, a délszlávokról 1987.

válogatott bibliográfiájának évenkénti kiadására is sort kerítettek. A központ szerkesztésében látott 1980-ban napvilágot a Baranya megyei nemzetiségi statisztika, amely a hivatalos népszámlálási eredményekhez képest árnyaltabb módszerek segítségével próbált reálisabb képhez jutni a baranyai németek és délszlávok lélekszámát illetően.

A dokumentációs munka területén is sikerült külföldi partnerintézményt találni, a müncheni Südost Instituttal 1989-ben az ÁGK együttműködési megállapodást kötött, melynek értelmében az 1900 és 1988 közötti időszakot felölelő, a délkelet-európai térség nemzetiségi problematikájának szakirodalmát feldolgozó válogatott bibliográfia közös elkészítésére vállalkozott a két fél. A kötet a régióban élő valamennyi nemzeti és etnikai kisebbségre vonatkozó huszadik századi szakirodalom feldolgozását vállalta fel, ezen belül a magyar intézményre a történelmi Magyarország határain belül élő nemzetiségekről (német, szlovák, szerb, horvát, szlovén, román, ruszin stb., illetve cigányság, zsidóság) szóló szakirodalom összegyűjtése jutott.[273]

Magyar Tudományos Akadémia

Ebben az összefüggésben az MTA számos intézete említésre méltó. A Történettudományi Intézetben a nemzetiségi kérdés történeti feldolgozása folyt neves történészek – Glatz Ferenc, Niederhauser Emil, Tilkovszky Lóránt stb. – vezetésével. Forráskiadványokat (pl. „Iratok a nemzetiségi kérdés történetéből"), tanulmányokat (pl. „Tanulmányok a magyarországi nem magyar népek történetéből" – 23 szerző közreműködésével) jelentettek meg, egyéni kutatásokat (a dualizmuskori nemzetiségekről, a két világháború közötti kisebbségi kérdésekről) támogattak. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kutatások legfontosabb anyagi bázisát „A magyarországi nem magyar népek története" c. OTKA jelentette.

A Néprajzi Kutatócsoport magyarországi szlovák, délszláv, német, román és cigány tárgyú kutatásokat végzett. Együttműködve jugoszláv és szlovák akadémiai intézetekkel kétévenként nemzetközi tudományos konferenciákat rendeztek, illetve kétnyelvű kiadványokat jelentettek meg. A Nyelvtudományi Intézetben a hazai románság és németség nyelvi vizsgálatára került sor, emellett az iskolai oktatásra is kiterjedő kétnyelvűségi vizsgálatok is elkezdődtek az 80-as évek végén. A Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság a 80-as években folytatott

[273] Beszámoló az ÁGK munkájáról 9–13. o.

kutatásokat. Az MTA Zenetudományi Intézete rendszeresen foglalkozott a magyarországi kisebbségek zenei és néptáncanyagának gyűjtésével, archiválásával, esetenként külföldi kutatók bevonásával.

A Dunántúli Tudományos Intézet szervezésében Pécsett 1976-tól hét munkacsoportban folyt a a Dél-Dunántúl régióiban élő nemzetiségek viszonyait kutató munka, Veszprémben a Dunántúl településtörténetének feltárása kapcsán végzett egyúttal a nemzetiségek szempontjából is jelentős kutatómunkát.

Országos Pedagógiai Intézet

Az Országos Pedagógiai Intézet az OTTKT 6. sz. kutatási főiránya keretében a 80-as évek elején a nemzetiségi oktatásfejlesztés témakörével foglalkozott. A vizsgálatok a a nemzetiségek oktatási igényeinek felmérésére, az oktatás és a nevelés tartalmi megújításának kérdéseire, új iskolatípusok kialakításának esetleges szükségességére és a pedagógusképzés korszerűsítésére terjedtek ki. A nemzetiségi oktatáskutatások azonban a 80-as évek második felében a szükséges pénzeszközök hiányában – tekintve, hogy az intézet tevékenységében korántsem ez a téma volt a legpreferáltabb terület – az OPI-ban szinte teljesen a háttérbe szorultak. Nemhogy új kutatási témák nem indultak, hanem bizonyos kutatási tervek félbe is maradtak. 1990 elején már csak az egynyelvű nemzetiségi óvodákban és általános iskolákban folytatott oktatási kísérletek jelentették a nemzetiségi összkutatást az intézményben.[274]

Felsőoktatási intézmények

A 80-as években már számos magyarországi – döntően vidéki – felsőoktatási intézmény keretein belül foglalkoztak nemzetiségi kutatásokkal, ezek azonban hatásukat, jelentőségüket tekintve azért nem érhettek el számottevő áttörést a kérdésben, mivel szigetszerű jelenségként egy-egy magányos oktató körül szerveződő programokról volt szó. A műhelyek között nem jött létre a rendszeres információcsere, a koordináció, mely egymás eredményeinek, tapasztalatainak felhasználásával, egyes területeken az erőforrásokat, lehetőségeket megsokszorozó együttműködéssel hatékonyabbá tehette volna a kutatásokat.

[274] Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztály: Tájékoztató az oktatási intézményekben és közgyűjteményekben folytatott nemzetiségi tárgyú kutatásokról. A NEKK hazai albizottság 1990. január 23-i ülésre készített anyag, 1. o.

A 80-as években a következő egyetemeken és főiskolákon folytak nemzetiségi kutatások:

Az ELTE néprajzi tanszéke 1983-tól három évenként közös tudományos konferenciákat rendezett a Vajdasági Tudományos és Műszaki Akadémiával a magyarországi délszlávok és a jugoszlávia magyarok népi kultúrájának kérdéseiről. A szláv filológiai tanszéken a hazai szlovákság körében végbemenő etnokulturális-nyelvi változásokat és a kialakulóban lévő irodalmukat vizsgálták. A folklór tanszéken összehasonlító vizsgálatok folytak a magyarországi délszlávok és a jugoszláviai magyarok népi műveltségének, hagyományainak feltárására.

A Janus Pannonius Tudományegyetem több tanszékén is jelentős és meglehetősen sok témát magában foglaló kisebbségi kutatási tevékenység folyt. A JPTE Történettudományi és Nemzetiségi Intézete a dunántúli nemzetiségekkel és a Dunántúllal határos országok népeivel való együttéléssel, kölcsönhatásokkal, a magyarországi nemzetiségi népoktatás történetével, valamint a nemzeti-nemzetiségi tudat, önismeret, magyarságkép témájával foglalkozott. Az ÁGK-val közös Baranyai nemzetiségi kutatási programon túl a megye nemzetiségeinek nyelvészeti, történeti, néprajzi, demográfiai helyzete, a Monarchia nemzetiségi problémái, a nemzetiségi pedagógusképzés korszerűsítésének problémaköre is kutatás tárgyát képezte. A nemzetközi jogi tanszék Herczegh Géza vezetésével 1988-ban két kötetben publikált tanulmányokat a kisebbségi kérdés nemzetközi jogvédelmi szabályairól, illetve egyes országok pozitív megoldásairól. A KLTE néprajzi tanszéke Debrecenben az Alföld és a Keleti-Kárpátok interetnikus (magyar, szlovák, lengyel, ruszin, román) kutatásának adott helyet, a neveléstudományi tanszéken a nemzetiségi oktatás 1945–61 közötti magyarországi történetét dolgozták fel. A szegedi JATE falai között 1981-ig folytak kutatások, amelyek a dél-alföldi vegyes lakosságú települések történetére, művelődési viszonyaira vonatkoztak, a tanárképző főiskolán szlovák és román nyelvészeti, néprajzi, kulturális kutatómunkát végeztek. A szombathelyi tanárképzőn a németek történetét, a nyugat-magyarországi horvátok, szlovének néprajzát, nyelvjárásait kutatták. A főiskola kétévenként nemzetközi szlavisztikai napokat is rendezett. Nyíregyházán a térség szlovák (tirpák) helytörténetét és művelődési, néprajzi, nyelvészeti-nyelvjárási viszonyait tárták fel. Baján és Esztergomban a nemzetiségi tanítóképző tagozatokon nyelvjáráskutatások folytak.

Közgyűjtemények

Néhány magyarországi közgyűjtemény repertoárjába tartozott az elmúlt években a kisebbségeket érintő gyűjtő, megőrző- és feldolgozómunka mellett bizonyos kisebbségi kutatások végzése is. A Néprajzi Múzeum évente meghirdetett országos néprajzi és nyelvjárási pályázatán a nemzetiségi tematika is rendszeresen szerepelt, beleértve a hazai cigánysággal, zsidósággal, valamint a határokon kívül élő magyarsággal foglalkozó témákat is. A Baranya Megyei Levéltár a megye és tágabban Délkelet-Dunántúl kisebbségi viszonyairól rendszeresen jelentetett meg forrásgyűjteményeket, tanulmányokat. A szombathelyi Savaria Múzeum szlovén, horvát és német tárgyú kutatásokat folytatott. A nemzetiségi bázismúzeumok (német: Tata, horvát–szerb: Mohács, szlovák és román: Békéscsaba), a Magyar Néprajzi Társaság nemzetiségi szakosztályával, valamint a nemzetiségi szövetségekkel közösen a néprajzi, helytörténeti kutatómunkát fogták össze kisebbségi témában. Cigány múzeum vagy gyűjtemény nem létesült, bár az igény a 70-es években felmerült. A művelődési minisztérium illetékes főosztályvezetője akkor azzal utasította el a javaslatot, hogy a cigányok által használt néprajzi tárgyi anyag a magyar népi kultúra része, ezért nem indokolt külön gyűjteményt létrehozni.

Egyéb

A nemzetiségi szövetségek saját erőből, önállóan is számos történeti, helytörténeti és néprajzi jellegű kutatást támogattak, illetve ezekben a témákban monográfiákat, tanulmánykötetet jelentettek meg. A román szövetség például folyóiratában rendszeresen közölt forrásjellegű néprajzi írásokat, a német szövetség 1986-ban nemzetközi történészkonferenciát rendezett a németek betelepülésének 300. évfordulója kapcsán;

A Magyar Néprajzi Társaság szerkesztésében 1973-tól 1989-ig füzetek jelentek meg a nemzetiségek néprajzáról. A társaság emellett a művelődési tárcával közös szervezésben 1975 óta 5 évenként nemzetközi néprajzi konferenciát is szervezett. A TIT Néprajzi Választmánya szintén füzetsorozatot jelentetett meg a nagyobb hazai kisebbségi csoportokról. A Társadalomtudományi Intézetben vizsgálatok folytak a nemzeti kisebbségek és a cigányság (beilleszkedés) társadalmi kérdéseinek témakörében. A Hazafias Népfront Országos Honismereti Bizottsága 1989-ben Szekszárdon konferenciát rendezett a Kárpát-medence kisebbségi kérdéseiről, emellett támogatta a nemzetiségi helytörténeti kutatásokat.

A Párttörténeti Intézetben a nemzetiségek munkásmozgalomban való szerepével kapcsolatban jelentek meg tanulmányok.[275]

A kutatások finanszírozása részben az OTTKT TS–4 főirányának programjaiban, utóbb az OTKA-pályázatok, valamint a művelődési minisztérium tárcaszintű főirányának keretében történt. A csökkenő értékű – amúgy sem túlságosan magas – pénzügyi támogatás nagy mértékben mérsékelte, illetve hátráltatta a probléma vizsgálatát.

Számtalan intézményben (mintegy „melléküzemágban") és számtalan témában folyt tehát Magyarországon a 80-as években kisebbségkutatás, azonban már a puszta felsorolásból is látszik, hogy e kutatások szervezettségét, rendszerezettségét, kiterjedtségét, infrastukturális, anyagi bázisát illetően korántsem beszélhetünk kielégítő szintről és eredményekről. Szembetűnő, hogy a hazai cigányságot, másfelől a külföldön élő magyarságot érintő kutatások meglehetősen alacsony arányban fordultak elő. A cigányság bizonyos fokú mellőzöttsége érthető, amennyiben a szocialista időszakban ez a népcsoport nem minősült nemzetiségnek, s helyzetét ebből a szempontból tudományosan nem is nagyon illett vizsgálgatni.

Magyarságkutatás

A határon túli magyar nemzeti kisebbségek kutatásának háttérbe szorítását a témával kapcsolatban a kádári politikai tapintat, 1956 óta a magyar nemzeti kérdések kényes minősítése, elhallgatása okozta, ugyanakkor a szomszédos államokban amúgy sem lehetett ezzel kapcsolatos forrásanyagra bukkanni, azok egészen a rendszerváltásig hozzáférhetetleneknek bizonyultak. Mindenesetre hazai viszonylatban a 80-as évek közepére az elhallgatási stratégia a kutatás területén már egyre anakronisztikusabbnak és sürgősen felülvizsgálandó álláspontnak tűnt, tekintve a kedvezőbb nemzetközi helyzetet (a peresztrojka Szovjetuniója), illetve egyes szomszédos országok távolról sem kisebbségbarát politikájának egyre riasztóbb jeleit.

A magyarságkutatás évtizedek óta esedékes intézményesülésére 1985-ben került sor. Ekkor jött létre az Országos Széchenyi Könyvtár keretében kutatóintézeti szinten, közel 20 fős munkatársi gárdával a Magyarságkutató Csoport (amely rövidesen a Magyarságkutató Intézet nevet vette fel). Vezetője Juhász Gyula professzor volt, a munkát ténylegesen

[275] *Uo.*, illetve MTA Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottsága: A magyarországi nemzetiségekre vonatkozó kutatások. NEKK hazai albizottság 1990. január 23-i ülésére összeállított anyag 1–7. o.

Joó Rudolf irányította. Az intézet a TTT-rendszerben a „Tűrt" kategóriába tartozott, itt helyezkedhettek el a „fontosabb" munkahelyekről eltávolított „nemzetiek". Tevékenysége a TS–4/5 jelű Magyarságkutatás program keretében zajlott, amely döntően a határon túli magyar kisebbségek régóta esedékes tudományos szintű kutatásában merült ki. A magyarságkutatás, amely egyszerre volt múlt- és jelenkutatás, három nagyobb témakörre tagolódott: nemzettudat vizsgálat; a határokon kívül élő magyarság gazdasági, jogi, politikai és kulturális helyzete, a külföldi magyar intézményekben folyó hungarológiai tárgyú oktatás és kutatás fejlesztésének lehetőségei.[276]

A programban a hazai nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő témák elvétve fordultak elő, lényegében az első kutatási periódusban egyetlen ilyen kutatás zajlott, Pécsett a dualizmuskori magyar nemzetiségi politikát kutatták.

Felmerülő problémák

A Magyarságkutató Csoport/Intézet létrejöttével a hazai nemzetiségek kutatása sajátságos helyzetbe került. Az egyetlen hivatalos – kizárólag ezzel a témával foglalkozó – nemzetiségi kutatóhely, az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportjának két főállású kutatója, s több mellékfoglalkozású munkatársa is eltávozott a magyarságkutatásba, pótlásukra sokáig nem is került sor.

A Nemzetiségi Kutatócsoport gondjainak egy része belső eredetűnek bizonyult, a helyadó Gorkij Könyvtár vezetősége ugyanis messze nem volt egységes az ott folyó hazai nemzetiségkutatás szükségességének megítélésében. A csoport tevékenységének fő irányai is állandó viták kereszttűzében állt, szembekerült egymással a közgyűjteményi és a kutatási szemlélet, utóbbin belül a hazai nemzetiségi és a közép-kelet-európai (irodalmi) kutatások elsődlegességének kérdése. Az ÁGK-ban a vita kapcsán terv készült, amely megszüntette volna a kutatócsoport eddig is minimális szervezeti különállását. ami a nemzetiségi tárgyú kutatások elsorvadását jelenthette. Az így kialakítandó struktúra nemcsak a közép-kelet-európai térség, hanem egész Európa, sőt a civilizált világ nemzetiségkutatási feladatokat ellátó intézményei között is egyedülállóan „vérszegény" nemzetiségkutatást eredményezett volna.[277]

[276] Für: *i. m.* 109–115. o.

[277] Győri-Nagy Sándor: A magyarországi nemzetiségkutatás feladatai és megvalósításuk feltételei. *Tervezet*, ÁGK Nemzetiségi Kutatócsoport 1986, 1–18. o.

Kiújult a vita a magyarságkutatás és a nemzetiségkutatás feladatairól, egymáshoz való viszonyáról, „fontossági sorrendjéről". Egyes nemzetiségkutatók tartottak tőle, hogy a két rendkívül fontos kutatási terület intézményi elkülönítési módja a hazai nemzetiségkutatást hátrányos, „pária"-helyzetbe hozza, s jelentősége, szerepe eltörpül a nagy lendülettel induló „új" kutatási terület mellett. A Nemzetiségi Kutatócsoport tudományos főmunkatársa szerint például a hazai nemzetiségkutatás és a magyarságkutatás területein ellentétes és egészségtelen folyamatok indultak el. A magyarságkutatás nyilvános intézményi kereteinek kiépítése, megerősítése vitathatatlanul régóta esedékes és szükséges, egyértelműen pozitív fejlemény, az intézet munkája sokéves, szinte pótolhatatlannak tűnő – politikai indíttatású- tudományos mulasztást, feladatot hivatott most elvégezni, jóvátenni. Ugyanakkor a magyarságkutató kutatóintézet „létesítése a hazai nemzetiségkutatással szemben országon belül és kívül korábban is megvolt elvárásokat tovább fokozta". A hazai kisebbségi kutatások „egy könyvtár belügyeként való meghagyását, a magyarságkutatás mozgásirányával élesen ellentétes leépülésének megengedését a mai Kárpát-medencei helyzetben súlyos politikai mulasztásnak" lehet minősíteni. A hazai kisebbségpolitika eddig sem túl nagy tekintélye, szavahihetősége ezáltal még jobban megkérdőjeleződhet mind a hazai nemzetiségek, mind pedig „az ellentmondásos Kárpát-medencei sorsközösségbe velünk együtt beletartozó szomszédos népek körében".[278]

A nemzetiségi kétnyelvű oktatás bevezetése körüli bonyodalmak a gyakorlatban is bebizonyították, hogy a hazai nemzetiségpolitika nem rendelkezik olyan kutatási háttérrel, amelynek tudományos eredményeire többek között a kultúr- és oktatáspolitika döntéseit megbízhatóan alapozhatná. A nemzetiségi kétnyelvű oktatási intézmények átfogó előzetes kutatások – lényegében Magyarországon kétnyelvűségkutatás nem létezett – és kétnyelvű iskolakísérletek híján kezdték meg működésüket. Ebből óhatatlanul adódott a párhuzamos korrekció kényszere, amelynek elveit azonban szintén csak a kutatás lett volna képes kidolgozni, mégpedig olyan nemzetiségi kutatás, amely a hazai nemzetiségek valós kulturális, tudati, nyelvi helyzetét, identitását, ennek változásait megfelelő mélységben fel tudná tárni. Ehhez pedig az intézményi feltételek az adott struktúrában nem voltak meg.

A nemzetiségkutatás egyes szegmenseinek alapvető hiánya mutatkozott meg abban a paradox helyzetben is, miszerint az Állami Gorkij

[278] *Uo.* 4. o.

Könyvtár Nemzetiségi Osztálya látta el a nemzetiségi könyvtárak módszertani felügyeletét, miközben szaktanácsadási funkciója megalapozott ellátása érdekében e területen nem végzett kutatásokat. Vagyis a hazai kisebbségeket olvasásszociológiai vizsgálatok nélkül látta el olvasnivalóval, anélkül, hogy ismerte volna a kisebbségi olvasók igényeit, olvasói szokásait. Arról nem is beszélve, hogy a hazai nemzeti kisebbségek anyanyelvüket tekintve többnyire nyelvük különféle archaikus dialektusait használják, ezért anyanyelvük nemzeti standard változatát vagy alig, vagy nehezen értik, olvassák. Nyelvi helyzetük pontos feltárása komoly tudományos, kutatói feladat, s erre építve lehetett volna valóban hasznos és értelmes módon ellátni a nemzetiségeket kulturális javakkal, így többek között könyvekkel.

A hazai nemzetiségkutatásban további feltáratlan területnek számítottak a kisebbségi s a nemzetiségileg vegyes települések lokális társadalmainak vizsgálata, amelyek közigazgatási, helyi és regionális iskolapolitikai, nyelvi aspektusai szintén alapos és komplex megközelítést igényelne. Ilyen próbálkozás Baranya megyében történt, a megyei tanács ennek érdekében három főállású kutatói státust létesített, vagyis nagyobb kapacitással kezdte el a megye nemzetiségeinek helyzetét kutatni, mint a Gorkij Könyvtár országos nemzetiségkutatása.

A hazai nemzetiségkutatások leépítése helyett annak kiterjesztésére lett volna sokkal inkább szükség, annál is inkább, mivel a nemzeti kisebbségek sorsának alakulását a szomszédos államok is egyre nagyobb figyelemmel kísérték. Ennek pozitív bizonyítékai az 1986-ban lezárult közös magyar–szlovén, illetve az évtized végén elkezdett magyar–horvát nemzetiségkutatási vállalkozások.

A Magyarságkutató Intézet létrejöttét egyébiránt számos szomszédos országban máris úgy értékelték, hogy a magyar nemzetiségkutatás elsősorban a határokon túl élő magyar közösségek iránti érdeklődésben merül ki, miközben a magyarországi nemzetiségekről asszimilációs szándékkal többek között a tudományos kutatás is elfeledkezik. A 80-as évek második felében megfogalmazódott vélemények szerint a hazai nemzetiségkutatásnak e külpolitikai aspektusok miatt is nemcsak a magyarságkutatás szervezeti kereteivel, tudományos és anyagi kapacitásával kellene mindenkoron összemérhetőnek lennie, hanem a szomszédos államok hasonló jellegű intézményeivel is – annak ellenére, hogy a hazai kisebbségi problematika valóban nagyságrendileg kisebb, mint a határon túli magyar, s más tényezőktől eltekintve a kutatások hangsúlya, egymáshoz viszonyított aránya ezt elvileg vissza kellett tükrözze.

Tervezetek

A nyolcvanas évek elejétől néhány szakember, néhány felelősen gondolkodó értelmiségi felismerte a hazai nemzetiségkutatás elhanyagolásának morális és pragmatikus következményeit, és egyrészt az aggasztó helyzet feltárásán fáradoztak, másrészt konkrét tervezeteket, javaslatokat készítettek a kérdés másképp kezelésére.

Ezen tervezetek közül talán a legelső Für Lajos nevéhez fűződik, aki egy mindössze két fős „kutatócsoport" tagjaként két évig foglalkoz(hat)ott a határon túli magyarság és a hazai nemzetiségek magyarországi tudományos kutatásának múltjával, jelenével. Vizsgálatainak eredményeit 1981-ben egyrészt könyv formájában kívánta a szélesebb nyilvánosság elé tárni – a cenzúra azonban mindezt nyolc esztendeig sikeresen megakadályozta –, másrészt az MSZMP illetékes fórumának konkrét tervezetet is készített a komplex, kétirányú – magyar, illetve magyarországi kisebbségek – nemzetiségkutatás szükséges elveiről, létesítendő tudományos intézményeről, és annak feladatairól, kutatási programjairól.[279]

1985-ben a TS–4 program vezetőjének megbízásából 10 kutató, többek között Glatz Ferenc, Arday Lajos, Gyivicsán Anna, Joó Rudolf, új hazai nemzetiségi kutatóprogramot dolgozott ki. A nagyszabású, komplex kutatási tervezet részét képezték a történeti és jelenkutatások, egy-egy nemzetiségre vonatkoztatva, illetve összehasonlító elemzés formájában. A multidiszciplináris megközelítést hangsúlyozva a következő tudományágak képviselőit kívánta a tervezet bevonni a programba: etnográfia, társadalomföldrajz, történelemtudomány, néprajz-kultúrantropológia, réteg-, művelődés-, településszociológia, politikatudomány, nyelvtudomány, jog, irodalomtudomány, pedagógiaelmélet és módszertan. A kutatások intézményi hátterének megteremtésére nem tért ki külön a tervezet, nem hivatalosan azonban felvetődött a már meglévő két kisebbségtudományi intézet – A Magyarságkutató Intézet és az ÁGK nemzetiségi kutatócsoportja – mellett egy önálló, magyarországi nemzetiségiek által létrehozandó kutatóintézet gondolata.[280]

Az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportjának 1986-ban készült el a tervezete, mely szerint meg kell teremteni a hazai nemzetiségkutatás hatékony szervezeti kereteit, a létrehozandó intézmény, a Magyarországi Nemzetiségi Kutató és Dokumentációs Központ lényegét tekintve „politikai célú alkalmazott tudományi kutatóintézet"

[279] Für: *i. m.*

[280] Gyivicsán: *i. m.* 250–251. o.

lenne. Minthogy a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó dokumentációt az ÁGK gyűjtötte, és a nemzetiségi kutatócsoport is itt működött, célszerűnek látszott a könyvtár infrastukturális keretein belül, de teljes igazgatási függetlenség mellett, létrehozni a hazai nemzetiségkutatás e központi kutatóintézetét.

A tervezet nagy hangsúlyt fektetett a kétnyelvűség-kutatás hiányainak pótlására, ennek érdekében szorgalmazta a majdani központi nemzetiségkutató intézetben egy nyelvi kutatócsoport, illetve a Magyarországi Nemzetiségi Nyelvek Archívumának létrehozását, utóbbi anyaga folyamatosan követné a kisebbségek nyelvhasználatában bekövetkezett változásokat. Az archívum segítségével az anyanyelvmegtartás feltételeinek, a kétnyelvűség folyamatainak megértéséhez, elemzéséhez lehetne közel kerülni, amely rengeteg hasznos tapasztalattal járna a határon túl élő magyarság nyelvi viszonyai tekintetében is. A kisebbségeket érintő nyelvi kutatások döntően a nyelvvédelem szolgálatában állnának, annak az alapelvnek megfelelően, hogy minden többségi nemzet morálisan felelős nemzetiségei anyanyelvének megmaradásáért.

A tervezet végül alapvető fontosságúnak tartotta egy olyan hazai nemzetiségkutatási szaklap életrehívását, amely a magyarságkutatás sajtójától teljesen különállna, és a kutatások eredményeit folyamatosan ismertető írásokat közölne – a Kárpát-medencei nyelvek bármelyikén.[281]

A javaslat nem nyerte el az illetékes szervek támogatását, és megvalósítására nem került sor. Készítője, Győri-Nagy Sándor azonban rövidesen elindíthatta a kétnyelvűségi viszonyokat elemző kutatását, mégpedig éppen a Magyarságkutató program támogatásával az MTA Nyelvtudományi intézetében. 1990-ig ez volt a Magyarságkutató Intézet keretében a második olyan kutatási téma, amely a hazai nemzetiségekre is vonatkozott. A projekt látványos eredményeket hozott, hiszen 1989. decemberében Magyarországon megrendezésre került az I. Kárpát-medencei Kétnyelvűségi Konferencia.[282]

1988 közepére datálódik az a javaslat, amely az Országos Széchenyi Könyvtár bázisán működő közgyűjteményi, informatikai és kutatóközpont megszervezését szorgalmazta. A központ fő kutatási területét a „Kelet-Európai és Nemzetiségkutató Intézet" (Az OSzK Magyarságkutató Intézetéből és a MKKE Akadémiai Közép- és Kelet-európai Kutatási Központjából létrehozva) keretében a nemzeti és etnikai kisebbségi ku-

[281] *Uo.* 9–18. o.

[282] 3b), d) jelű NEKK háttéranyag, 1990. január 5.

tatások jelentenék, amelynek természetes keretét adják a komplex kelet-európai kutatások. Mindezzel „korrigálható lenne az a hibás döntés, amely a Magyarságkutató Csoport alapításakor programjáról álérvekkel a hazai nemzetiségek kutatását leválasztotta"[283] A központ megalakulása tehát megszüntetné a kisebbségi kutatások két területre, kétféle intézményre bontását, és az egységes nemzeti és etnikai kisebbségkutatás „megfelelne azoknak a szellemi hagyományoknak is, amelyek már a harmincas években, majd közvetlenül a háború után alapvető nemzeti érdeknek tekintették megalapítását".[284] A kutatási profilhoz illeszkedne a gyűjteményi funkciót ellátó történeti video és hangtár, míg a központ informatikai tevékenysége specifikált adatbankok (nemzetiségi, hungarológiai, történelmi interjú stb.) és könyvkiadó működtetését jelentené. A központ hivatali felügyeletét a kutatandó területét fontosságát, politikai relevanciáját is tekintve a Magyarságkutató Intézetétől eltérően nem miniszteri, hanem magasabb szinten képzelték el.

A javaslatot 1989 januárjában Juhász Gyula és munkatársai fejlesztették tovább és tervezetüket „A Közép-kelet-európai és Nemzetiségkutató Intézet feladatai" címen dolgozták ki. A vizsgálandó térséget Magyarország és a szomszédos országok, tágabb határként a Németország és Szovjetunió között elterülő részek, a Köztes–Európa jelentenék. Időben a súlypont az utolsó két évszázad lenne, tekintve, hogy a máig nyúló folyamatok e korszakból erednek.

A kutatások tervezett tematikus irányai:

– a magyarságtudományi kutatások régióbeli háttere, a magyarországi folyamatokat befolyásoló változások a térségben, a magyarságról élő kép a szomszédos államokban, „tudománykövetés", a térség egyes országainak történeti kutatásaiban elért eredmények közvetítése;

– a különböző közép- és kelet-európai fejlődési utak és struktúrák tanulmányozása. Ezen belül a régió egészének fejlődési útja, s Magyarország helye ebben a fejlődésben; a régió fejlődésének viszonya Európa más térségeihez, a térség kapcsolatrendszere; a modernizációs folyamat Közép- és Kelet-Európában, az állam, a jogrend, a politikai, gazdasági struktúrák modernizálása, modernizációs ideológiák; a régió demográfiai, etnikai, települési, gazdasági és politikai struktúrái; a társadalom

[283] Hargitai Gábor: A magyarországi nemzeti kisebbségi kutatások jövőjének néhány kérdéséről. Tájékoztató háttéranyag a NEKK tagjai számára, az 1989. november 29-i plenáris ülés 3. napirendi pontjához 2. o.

[284] *Uo.* 3. o.

„polgárosodása", a polgárság egyes rétegeinek kutatása; az agrárkérdés és a parasztság;

– történeti kutatások: a soknemzetiségű birodalmak felbomlása, a nemzettéválás folyamata, nemzeti ideológiák, nemzetiségi kérdés a 19. században; a térség újjárendezése az I. világháború után, politikai, etnikai viszonyok, nemzetiségi kérdés a kelet-európai kis államokban a két világháború között, a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere, a II. világháború és az azt követő rendezés, nemzetiségek és nemzetiségi kérdés a II. világháború után Kelet-Európában;

– a nemzetiségi kérdés elmélete, a magyarországi nemzetiségek valamint a határainkon túl élő magyarság története, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai.

A módszer történeti és összehasonlító több értelemben is. Magyarországot hasonlítaná össze a szomszédos államokban lezajló folyamatokkal, illetőleg a térséget vetné össze más európai regionális egységekkel. Az intézet dokumentációs tevékenységet is folytatna, a térség országainál a kiadványok, folyóiratok figyelőszolgálata, a külföldön élő magyarság helyzetét bemutató, forrásbázisra épülő adatbank kifejlesztése tartozna a profiljába. A tervezet az anyagi forráslehetőségeket is számításba vette, s döntően az OSZK segítségére számított.[285]

A KOLLÉGIUM TEVÉKENYSÉGE

A Kollégium 1989. november 29-én tartott plenáris ülésének programjában szerepelt a hazai kisebbségekre vonatkozó tudományos kutatások helyzetének áttekintése. Az ülésre írásos előterjesztések készültek, amelyek az elmúlt évek eredményeit, illetve hiányosságait, valamint a közelmúltban készült kutatási tervezeteket foglalták össze a fentebb vázolt tartalommal.

Az anyaghoz a Magyarságkutató Intézet képviseletében Juhász Gyula professzor fűzött kiegészítést. A hazai kisebbségekkel és a határon túli magyarsággal kapcsolatos kutatásokat az elmúlt évtizedek tudománypolitikájának köszönhetően egyaránt elhanyagolták, e kutatásokat nem segítették, hanem egyenesen megakadályozták. Vázolva azokat a körül-

[285] Juhász Gyula – Gyimesi Sándor: A Közép-kelet-európai és Nemzetiségkutató Intézet feladatai. 1989. január, NEKT iratok, a NEKK 1989. november 29-i ülés vonatkozó beszámolójának 3. melléklete.

ményeket, amelyek az intézet megalapításához vezettek, az előadó hangsúlyozta, hogy a hazai nemzetiségkutatással politikai döntés következtében nem foglalkozhatott az új intézmény, holott ehhez a munkatársakban megvolt és megvan a kellő szándék. A magyarságkutatás megszabott tematikai korlátait ő is szűknek találta, habár ez jóval nagyobb területet fed le, mint ami eddig nyilvános publikációkban megjelent, a munka nagy része ugyanis folyó kutatás, illetve publikálatlan dokumentum. A kutatások kiterjesztését két fő irányba szeretné az intézet kiterjeszteni, részben a hazai kisebbségek, részben a kelet-közép-európai régió komplex kutatására gondoltak, a megfelelő intézmények összevonásával, bevonásával.

A hozzászólók egyetértettek abban, hogy a Magyarságkutató Intézetre szükség van, azonban a magyar társadalomtudomány intézményrendszeréből továbbra is hiányzik az egykori „Teleki Intézet" korszerű megfelelője. A leendő kisebbségtudományi intézet feladatát a Magyarságkutató nem láthatja el, attól függetlenül, önálló intézményként kell létrehozni. Tevékenysége homlokterében egy új nemzetpolitikai koncepció tudományos hátterének biztosítása állna, a kutatások kiterjednének Európa, sőt a világ minden kisebbségére, a kutatásokkal egyenrangúan kezelve az információgyűjtést és a dokumentálást. A kisebbségek kutatásának hagyományos történettudományi módszerei mellett komplexebb, többek között szociológiai, kulturantropológiai megközelítésekre is szükség lesz. Az intézet munkájának pártpolitikai megoszlás fölött kell állnia, azonban kibújva a „szaktudományosság kényszerzubbonyából" a magyar diplomácia, politika, valamint a nemzetközi szervezetek számára hasznosítható tudományos igényű elemző, dokumentáló, döntéselőkészítő munkát kellene végeznie.

A megalakítandó intézettel kapcsolatosan felmerült az a kérdés, mennyire szükséges a kisebbségi kutatásokat egy központi intézményben centralizálni, vagy ellenkezőleg, csupán egy koordináló keretintézmény is elegendő lenne, amely modern tudományszervezési eszközökkel összehangolná a viszonylag önálló szakintézmények tevékenységét és megszervezné a tudományos munkamegosztást. A hozzászólók többsége a túlcentralizálással szemben komoly aggályokat fogalmazott meg, a többközpontúság mellett téve le voksukat.

A Kollégium összességében úgy értékelte, hogy az eddigi eredmények ellenére alapvető hiányosságok vannak mind a hazai kisebbségek, mind a határon túli magyarok, mind pedig a térség interetnikus kapcsolatainak kutatásában. E hiányosságok pótlására komoly tudományos tevékenységet kell kifejteni, amelyet azonban nem célszerű egy intézmény-

ben centralizálni, hanem részben a meglévő tudományos műhelyekre lehet építeni, az eddigieknél hatékonyabb koordinációs mechanizmus kiépítésével. Az Országos Széchenyi Könyvtár adottságai folytán például az érintett információbázisok munkájának koordinátora lehet. A megváltozott politikai légkörben, az új körülményeknek és lehetőségeknek megfelelően újra kell gondolni a kutatási főirányok meglévő preferenciáit. Mindenképpen megkülönböztetett figyelmet érdemel a közép-kelet-európai kisebbségek – s benne a magyarországi nemzetiségeké is természetesen – összehasonlító kutatása. A Kollégium ebben a kérdésben úgy döntött, hogy megkeresi azokat a lehetőségeket, amelyek módot adnának egy új komplex kisebbségkutatási program önálló kutatási főirányként való elindítására. A leendő főirány programjának, kutatási tervének kidolgozását Juhász Gyula vállalta el.

A Titkárság vezetője a vitában elhangzott érvek alapján konkrét javaslattal állt elő: eszerint a jelenleg működő intézmények és kutatási szervezetek megtartása mellett új, sajátos arculatú intézmény létrehozása indokolt, esetleg Dunatáj Intézet elnevezéssel, amely a dunatáji államok nemzetiségeire vonatkozóan végezne kutatásokat, s ezen belül a hazai kisebbségek kutatásával oly módon foglalkozna, hogy az intézmény megszervezésébe, majd munkájába bevonnának nemzetiségi kutatókat is. A javaslatot egy ellenszavazat és egy tartózkodás mellett a Kollégium jelenlévő tagjai elfogadták.

A Titkárság a döntést követően azonmód hozzálátott a kivitelezéshez. Egyeztetve a Kollégium munkáját felügyelő államminiszterrel, a létrehozandó kisebbségkutató intézetnek megfelelő infrastrukturális helyet, ingatlant kerestek a fővárosban. December elején a Munkásőrség megszűnésével nyilvános pályázatot írtak ki a felszabaduló vagyon hasznosítására. A Titkárság megpróbált élni a lehetőséggel, és két létesítmény megszerzését kísérelte meg, egyiket – egy volt fegyverraktárat – az erdélyi magyarság gyógyszersegélyezése céljából, a másikat pedig – egy első kerületi épületet – a tudományos intézet elhelyezése érdekében.

A tudományos intézet létrehozásáról, a megszerezni kívánt ingatlanról a Titkárság december közepén készített minisztertanácsi előterjesztés-tervezetet, amelyet véleményezésre megküldtek a pénzügyi, a külügyi, a művelődési és a belügyi tárca illetékeseinek, mielőtt az anyag a kormány elé került volna. Az előterjesztés szerint a magyar nemzetpolitikát megalapozni és kiszolgálni hivatott tudományos háttér létrehozása halaszthatatlanul sürgős feladat, tekintve a közép-európai térségben végbemenő változásokat, a szomszédos országokhoz fűződő viszony új

alapokon történő, lehetőség szerint hosszú távú megalapozásának, illetve a kisebbségi ügyekben folytatandó markáns arculatú kormányzati politika megteremtésének szükségességét.

A tervezet éppen ezért olyan intézet megalapítását tartotta indokoltnak, amely a Duna-táji országok történelmi kérdéseinek, politikai, társadalmi, gazdasági folyamatainak komplex és összehasonlító kutatásait végezné. „Az intézet egyidejűleg összefogná és szervezné a jelenleg különféle intézményekben folyó magyarság- és kisebbségi kutatásokat, és kitöltené azokat a hiányokat, amelyek egyes területeken már aggasztó méretűvé váltak."

A mintegy 20-30 főt foglalkoztató intézmény adattárból és kutatói részlegből állna. Munkáinak egy része hozzáférhető lenne a nyilvánosság számára, más része viszont közvetlen politikai igényeket elégítene ki. Az intézet a pártok fölött állna, azoktól függetlenül működne. A kormányzattal való kapcsolatát az biztosítaná, hogy igazgatótanácsában a tudományos szakemberek mellett helyet kapnának a művelődési, a belügyi, a külügyi, a pénzügyi tárcák, az MTA és a Titkárság képviselői.

Az intézet létrehozásának anyagi vonzatairól szólva a tervezet különválasztotta a megfelelő épület megszerzéséhez, felszereléséhez, illetve a folyamatos működés biztosításához szükséges anyagi források kérdését. Az épület megszerzésére a Munkásőrség egyik volt ingatlana kedvező lehetőséget nyújtana, a felszerelésben, az adattár kialakításában és feltöltésében számítani lehet a Nyugaton élő magyarság és különböző szervezetei támogatására. Ilyen körülmények között az intézménnyel kapcsolatos költségek közül egyedül a folyamatos működéshez szükséges összeg biztosítása lenne mindenkori kormányzati feladat. Az előterjesztés ezért azt javasolta, hogy a kormány a szóban forgó épületet vonja ki a Munkásőrség nyilvános pályázaton meghirdetett ingatlanai közül, s bocsássa a megalakítandó intézet rendelkezésére. Az intézet részletes tervének kidolgozásával pedig a Kollégium november 29-i döntésének megfelelően bízza meg a Titkárságot.[286]

Mielőtt a tervezetre érdemi reagálás érkezhetett volna, a munkásőrségi ingatlanok ügyében a pályázatokat elbíráló Állami Fejlesztési Intézet illetékese közölte a Titkársággal, hogy nem áll módjukban kivonni a kért két ingatlant a nyilvános pályázatból. Válaszul újabb előterjesztés készült Pozsgay államminiszternek, hogy az intézet, s az igényelt épület

[286] NEKT/15/1989 jelű NEKT előterjesztés-tervezet a Munkásőrség volt ingatlanának hasznosításáról tudományos intézet létrehozása céljából. 1989. dec. 11.

kérdését sürgősen vigye a Minisztertanács színe elé. Az eddigi érvek mellett további indokok is felmerültek, amennyiben „a Kollégium javaslata a volt Államtudományi Intézethez (Teleki Intézethez) hasonló tudományos műhely létrehozására máris jelentős társadalmi visszhangot váltott ki. Nagyon erőteljesen támogatja Csoóri Sándor, Antall József és több más közéleti személyiség." A helyzetet tovább bonyolította, hogy az épület megszerzéséért máris megindult a versenyfutás. „A Művelődési Minisztérium a nemzetiségi szövetségek székházának szánná az ingatlant, jóllehet azoknak inkább vidékre, a nemzetiségek lakta körzetekbe kellene áttelepülniük."[287]

Az épület megszerzése érdekében kifejtett erőfeszítések meddőnek bizonyultak, az intézetről szóló előterjesztés nem került a Minisztertanács elé, így a kiszemelt ingatlan odaítélésekor szóba sem került a leendő Dunatáj Intézet, vagy a Kollégium neve.

A Kollégium hazai albizottságának 1990. január 23-i ülésére az érintett intézetek, tudományos műhelyek részéről a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó kutatások helyzetéről számos tájékoztató anyag készült el. Az Állami Gorkij Könyvtár részletes beszámolót küldött a vonatkozó kutatási és dokumentációs munkákról, az MTA Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottsága a hazai kisebbségeket érintő magyarországi kutatások eredményeit összegezte intézetenként, a kultusztárca Nemzetiségi Önálló Osztálya pedig a fennhatósága alá tartozó oktatási intézményekben és közgyűjteményekben folytatott nemzetiségi tárgyú kutatásokról adott számot.[288]

Ezen az ülésen alakult meg a Dunatáj Intézet Egyesülés Előkészítő Bizottsága, amely a későbbiekben a Titkárság irányításával fejtette ki tevékenységét. Az ülésen megtárgyaltak alapján két változatban szándéknyilatkozat készült a Dunatáj Kutatási Egyesülés létrehozására, az egyik visszafogottabb hangnemben és a térségnek szóló tartalommal született, a másik pedig patetikusabb stílusban, „Magyarok a magyarokért" címen a világ magyarságát szólította meg.

A két anyag lényegi mondanivalója az intézettel kapcsolatban ugyanaz. A nyilatkozatok – eltérő hangsúlyozással – egyaránt kiemelik a közép-európai régió államainak egymásra utaltságát, köztük egy újfajta integráció megvalósításának szükségességét, amely nélkül aligha nyílna

[287] Titkársági feljegyzés Pozsgay Imre államminiszternek. 1989. dec. 15.

[288] A NEKK hazai albizottsága 1990. január 23-i ülés 3. napirendi pontjának háttéranyagai.

esély a felzárkózásra Európa fejlett államaihoz. Közép-Európa értéke népeinek sokszínűségében rejlik, e páratlanul heterogén kultúra megőrzése a jövő egyik záloga, amely a nemzeti-kisebbségi feszültségek feloldása, a kisebbségi kérdés rendezése révén képzelhető csak el.

Az 1920 után a magyar határokon kívül rekedt magyarságról szólva a nyilatkozat a környező államok agresszív nacionalizmusainak, az asszimilációs kényszernek, valamint a magyar vezetés revizionista, később a negyvenéves sztálini típusú berendezkedés nemzeti kérdés iránti közömbösségének, internacionalista vakságának negatív következményeit emeli ki.

„1988–89, de főként 89 forró ősze és tele e tekintetben is új helyzetet teremtett. Egyfelől – őszintén reméljük – demokratizálódó szomszédságunkban is létrejöhetnek a magyarság önszerveződésének, politikai és érdekképviseletének feltételei. Másfelől viszont a jövőben nem létezhet Magyarországon olyan párt és olyan kormányzat, amely nem követi a határon túli magyarság sorsát, nem lép fel szükség esetén érdekében."

Most érkezünk el az intézet megalapításának gondolatához: „Ahhoz azonban, hogy a magyar politika – a pártok, a kormányzat és valamennyi érintett – megfeleljen e kihívásoknak, hiteles háttérre, megbízható és pontos adatokra, statisztikákra, térképekre, a jogrend, a közigazgatás minden részletének ismeretére és az ezeken alapuló tárgyilagos elemzésekre van szükség. Ezt a feladatot csak egy új független tudományos intézmény tudja ellátni: a Dunatáj Intézet, amelyet létre kívánunk hozni. A Dunatáj Intézet egyik feladata a térség államaival kapcsolatos valamennyi nyilvános, legálisan hozzáférhető adat, információ, elemzés összegyűjtése, rendszerezése és feldolgozása, a másik pedig ezen adattár alapján a szükséges következtetések kidolgozása lenne." (A magyarságot megszólító verzió kiegészül még egy gondolattal. „Ez az intézmény volna hivatott az egykori Államtudományi, illetve a Teleki Intézet tudományos nyomdokaiba lépni, Magyarország, az egyetemes magyarság és a térség minden népe szolgálatában.")

Az intézet anyagi hátteréről a következő elképzeléseket olvashatjuk: „A mai magyarországi viszonyok között nem kis feladat a Dunatáj Intézet anyagi hátterének megteremtése. Az intézetnek nem csak politikailag, anyagilag is függetlennek kell lennie kormányoktól, pártoktól – még akkor is, ha nem nélkülözheti támogatásukat. Az alapokat azonban egy olyan független kutatási egyesülés biztosítaná, amelynek tagja lehet

bármilyen nemzetiségű és állampolgárságú természetes és jogi személy, aki kész áldozni e nemes célra."[289]

Ekkorra készült el Juhász Gyula tervezete is a TS–5 „A Kárpát-medence népei, nemzetiségei történetének és jelenkorának kutatása, kulturális emlékeinek feltárása és közzététele" című új önálló kutatási főirány létrehozására vonatkozóan. A javaslat bevezetőjében elismeri, hogy a magyar tudományos élet évtizedek óta kevés figyelmet fordított a duna-táji népek, nemzeti és etnikai kisebbségek történetére, jelenkorára, kulturális és történelmi emlékeinek feltárására. Ilyen jellegű komolyabb kutatásokra csak a 80-as évektől került sor, egészen pontosan 1983-tól, amikor létrejött „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" c. kutatási főirány, amelyet a későbbiekben a „Magyarságkutatás"c. program követett. 1986-tól a két irány az OKKFT TS–4 kutatási főirány 4. és 5. számú programjaként működött.

A működő kutatások azonban sem a politikai, sem a tudományos igényeket nem elégítik ki, hiszen „a közép-európai térségben a közelmúlt viharos politikai változásai, de a politikai változásoktól független tudományosság egyaránt kívánatossá teszik, hogy az eddigi programokat kibővítsük a Magyarországon élő nemzetiségek történetére, jelenkorára, és az ezekkel kapcsolatos emlékek feltárására vonatkozó kutatásokkal. Javasoljuk ezért, hogy a kormány indítson az OKKFT keretében TS–5 jelű önálló kutatásokat, amelyek feltárják a Kárpát-medence és Magyarország minden etnikuma kulturális múltját, tárgyi és szellemi értékeit, történelmi dokumentumait és az itt élő népek történetét és jelenkorát"[290] A TS–5 egyaránt céljának tekintette az eddig szétszórtan folyó kutatások tömörítését, koordinálását és új témák kidolgozását is. A főirányon belül két programot különített el a beterjesztő: az egyik feladata a kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadása lenne, a TS–572 program pedig a Kárpát-medence népei, nemzetiségei történetének és jelenkorának komplex kutatásával foglalatoskodna. A kutatások az anyagösszegyűjtés, forrásfeltárás mellett olyan tanulmányok elkészítésére irányulnának, amelyek nemcsak tudományos értéket képviselnek, hanem hasznosíthatók a politikai döntések előkészítése során is.

[289] A nyilatkozatok január 24-i és január 24-i dátummal születtek, NEKT iratok.

[290] Juhász Gyula: Javaslatok a Kárpát-medencei irányultságú kisebbségkutatások továbbfejlesztéséhez. Javaslat a TS–5 önálló kutatási főirány létrehozására – A NEKK hazai albizottság 1990. január 23-i ülésére. 1. o.

A javaslatban részletesen vázolt TS–5/2 program a Magyarságkutató Intézetre, mint bázisintézményre támaszkodva öt – évtizedek óta kevéssé gondozott – témakör kutatását kívánta kibontakoztatni, illetve a számos helyen folyó kutatásokat próbálta összefogni. Ezen témakörök eddig a TS–4 kutatási főirány „Magyarságkutatás" programjaiként működtek. A „Magyarságkutatás" program 1986–1988 között a kutatások beindításával, kibontakoztatásával foglalkozott, az 1989-ben kezdődött második szakaszban a kutatások kiszélesítése vette kezdetét. A javaslattevő a programot, az ott elkezdett kutatásokat kívánta egy az egyben átemelni az új főirány keretébe, annyi változással, hogy a befejezett hungarológiai kutatásokat a magyarországi nemzetiségek történetének és jelenkorának komplex vizsgálata váltaná fel.

A tervezett, illetve folytatni kívánt témakörök, amelyek összességében körülbelül 25 intézetben folyó különböző kutatásokat foglalná magába:

– nemzeti-nemzetiségi kérdés és nemzettudat problémák. Ezen belül a nacionalizmus újjáéledése a szocialista államokban; a mai és a múltbeli magyar nemzettudat; a magyarság hozzájárulása az európai, az egyetemes kultúra fejlődéséhez; a nemzetelmélet újragondolása, nemzet és állam viszonya; a külföldi magyarságkép összehasonlító vizsgálata; a magyar külpolitika nemzetközi megítélése; a magyarságtudományi kutatások történetének kritikai feldolgozása;

– a külföldön élő magyarság története, jelenkora, a magyar kisebbségek 20. századi története, gazdasági-társadalmi viszonyai, kulturális helyzetük és intézményrendszerük, a közoktatás helyzete (alap-, közép-, és felsőfok, anyanyelvű, kétnyelvű és nem anyanyelvű képzés, pedagógusképzés, az oktatás tartalmi kérdései, mint történelem, irodalom stb.), kapcsolatuk az anyanemzettel és a többségi nemzetekkel, nyelvszociológia, az élő magyar nyelv a határokon túl, a nyugati szórványmagyarság helyzete, a magyar kultúra ápolására létrejött külföldön működő magyar intézmények története, tevékenysége;

– a magyar kisebbségekkel kapcsolatos források feldolgozása, adatbank létrehozása. Külföldön könyvtárakban, gyűjteményekben található anyagok, a határon túli magyar személyiségek nyilvántartása, moldvai csángó magyar okmánytár 1706–1859, erdélyi középkori oklevelek repertóriuma, a magyarság legújabbkori történetére vonatkozó film- és videointerjúk készítése.

– a szomszédos államokban élő magyarság és a magyar politika. 1945-től a határon túli magyarságra vonatkozó külpolitika, a romániai menekültek kérdése, az okok feltárása, ami a szülőföldről való elszaka-

dást és az anyaországba emigrálást létrehozták, a hagyományos erdélyi és a hazai értékrend egymásra hatása;

– a magyarországi nemzetiségek története, jelenkora. 18–20. századi történet, etnodemográfiai kutatások, térszerkezeti, migrációs problémák, a nemzetiségi tudat kialakulásának történeti vizsgálata, jelen állapota, az asszimiláció elmúlt negyvenéves története, a nemzetiségi közösségek és egyházak viszonya, a nyelv kérdése, kétnyelvűség, a nyelv és az oktatás, a közművelődés viszonya, néprajzi viszonyok, az önkormányzati formák múltja, jövője, lehetőségei a szórványjellegű magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek körében.

A hozzászólók a tervezet véleményezése során a hazai kisebbségek kutatására vonatkozó témák elégtelenségét kifogásolták, a javaslat a már meglévő programok tematikáját tartalmazta kis kiegészítéssel, holott a Kollégium korábban éppen azért javasolta az új kutatási főirány létesítését, mert az eddigi kutatásokból a kisebbségkutatás számos területe kimaradt. Az albizottság a téma fontosságára való tekintettel a tervezet részletes szakmai vitájára és értékelésére ad hoc bizottságot jelölt ki, melynek tagsága az albizottság tagjaiból önkéntes jelentkezés alapján alakult ki.

A Kollégium kutatási ad hoc bizottságának ülésére 1990. február 13-án került sor. A TS–5 kutatási főirány tervezetének a véleményezésére alakított munkacsoport feladata időközben kibővült, ugyanis a Titkárság felkérésére a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) is elkészítette a „Megfontolások a magyarországi nemzetiségek szociológiai kutatásával kapcsolatban" című anyagát. Így a bizottság a két programtervezetet egyidejűleg tárgyalhatta meg. A megbeszélésen négy „önkéntes" albizottsági tag, a TS–5 program leendő titkárai, az MTA Tudománypolitikai Titkárságának főtanácsosa, valamint a Titkárság képviselői voltak jelen.

Szóbeli kiegészítésként a programtitkárok arra mutattak rá, hogy a kutatások fő céljának a máshol folyó kutatások kiegészítését, illetve tematikus kutatások országos koordinálását, másfelől hiánypótló forráskiadványok közzétételét tekintik, monográfiák készítésére nem vállalkozhatnak.

A bizottság tagjai a felölelt tudományos területek önálló kutatási főiránnyá való fejlesztésének tervével egyetértettek, azt támogatásra érdemes javaslatnak minősítették. A kutatási főirány konkrét tervezetének tartalmát illetően azonban komoly tartalmi módosításokat, kiegészítéseket szorgalmaztak.

A közép-kelet-európai térség korábbi és közelmúlt történetére, valamint jelenkorára vonatkozó társadalomkutatásokat tartották a kutatási főirány legfőbb feladatának. Konkrétumként javasolták a külföldi közgyűjtemények vonatkozó forrásainak számbavételét – akár neves, ott élő magyar származású szakemberek megbízásával –, a szomszéd országbeli kutatók bevonásával végrehajtandó kárpát-medencei asszimilációtörténeti vizsgálatot, szociológiai módszerű jelenkutatások elvégzését, amely a kisebbségek társadalmi rétegződés-, struktúra- és mobilitásvizsgálatát, a körükben zajló migrációs, demográfiai és interetnikus folyamatok kutatásának a kiterjesztését jelentené konkrétan. Külön kiemelték a térség kétnyelvűség-kutatásának szükségességét, mivel ezzel a területtel az eddigi kisebbségkutatás meglehetősen mostohán bánt, az MTA Nyelvtudományi Intézete például sokáig periférikus témaként kezelte. A bizottság azon a véleményen volt, hogy a nemzetiségkutatásba a vidéki kutatóhelyek (pl. MTA Regionális Kutatások Központja, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem stb.) és a kisebbségek szakemberei egyaránt bevonandók.

A bizottság a tartalmi észrevételek mellett formai kifogásként a terminológiai avíttságot, a letűnt szocialista korszak bevett formuláinak, kifejezéseinek olykori előfordulásait említették meg, a tudományos nyelv korszerűsítésének, modernizálásának szükségességére helyezve nagy hangsúlyt.

A TÁRKI tervezetét a bizottság egyöntetű helyesléssel fogadta, és a TS–5 programtitkárainak az intézettel való közvetlen kapcsolatfelvételt ajánlották. A hagyományos történeti-folklorisztikai túlsúlyú kisebbségkutatások mellett a TÁRKI anyagának szociológiai szemléletét érezték igazán jövőbe mutatónak, egyben támogatásra érdemesnek.

Az egyes kutatóhelyek és programok párhuzamosságának elkerülésére, az eddig lefolytatott kutatások nyilvántartására a bizottság megerősítette egy koordinációs testület, intézmény létrehozásának szükségességét. A TS programirodák figyelmét ezzel kapcsolatosan arra hívta fel, hogy a későbbiekben induló kutatási terveket próbálják meg erejükhöz mérten legalább becsatornázni. A programtitkárok az ülés végén ígéretet tettek arra, hogy az elhangzott javaslatokat beépítik programjaikba és már a módosított szövegváltozatot terjesztik be február végén az államminiszteren keresztül a kormány elé.

A Titkárság a január végi nyilatkozatok után mindeközben továbbra sem tett le arról, hogy az 1989. november 29-i NEKK döntésnek érvényt szerezzen. Mindent megtett annak érdekében, hogy a létrehozandó ki-

sebbségkutató intézet ügyében végre minisztertanácsi – lehetőség szerint pozitív – döntés szülessen. Február 15-i dátummal újabb részletes feljegyzés készült közvetlenül Németh Miklós miniszterelnöknek, amelyben a Dunatáj Intézet létrehozásának szükségességét, az intézet fő feladatait, szervezeti felépítését és finanszírozási lehetőségeit vázolták.

A Dunatáj Intézet jelen- és jövőorientáltan egyszerre folytatna adatgyűjtést és kutatást, amelynek eredményeit a politika közvetlenül hasznosíthatná. Az intézet mindenre kiterjedő, részletes adatgyűjtése a környező országokra vonatkozna, miközben a szélesebb térséggel szelektívebb szempontok alapján foglalkozna. Ennek alapján az intézmény képessé válna a nemzeti-etnikai kérdéskör bármilyen szempontú feldolgozására. Az intézet szervezete ennek megfelelően két alapvető egységből állna: adattár, közgyűjtemény, dokumentációs központ, amely levéltáros, könyvtáros, számítógépes, statisztikus, térképész stb. képzettségű munkatársakat igényel; erre épülő kutatói bázis, ahol a lekülönbözőbb szakterületek képviselőiből összeálló szűk törzsállomány dolgozna, amely széles körű hálózatot működtetne.

Az intézet más szempontból is „kettős profillal" rendelkezne: „a nyilvánosság előtt tevékenységének csak egy része jelenne meg, a másik közvetlenül a kormányzat céljait szolgálná. A munkatársak kiválogatásánál szempont lenne, hogy fiatalok legyenek, akik nem kötődnek egyetlen tudományos érdekcsoporthoz, lobbyhoz sem. Többségük nem is publikálna; a nyilvánosság előtt csak néhány, már ismert nevű kutató jelenne meg. Mind a nyilvánosság, mind a tudományosság szempontjait jól szolgálná, ha a tudományos tanácsban helyet kapnának az egykori Teleki Intézet munkatársai (Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Rónai András, Vígh Károly), illetve nemzetközileg ismert tudósok (Hanák Péter). Ez egyúttal biztosítékot jelentene a meglévő tudományos intézetekkel, műhelyekkel való együttműködésre is."

A finanszírozás tekintetében felmerült az alapítványi forma, amelyhez azonban az előterjesztő szerint rendkívül nagy tőkére lenne szükség, hogy hozadékából működtetni lehessen az intézetet, emiatt költségvetési intézményként lenne célszerű működtetni, személyesen a miniszterelnöknek alárendelve.

Az intézet kiépítése fokozatosan lenne megvalósítható, a szervezőmunka megkezdésére a Titkárság vállalkozott. Első lépésként megfelelő épület szükségeltetik, a működéshez a költségvetés közvetlen minimális juttatásai mellett a kisebbségpolitikai célokat szolgáló egyéb forrásokból is lehet anyagi segítséget szerezni. Ezzel a háttérrel már el lehetne kezdeni a mun-

kát, amely az adatgyűjtés mellett kezdetben a további anyagi források felkutatását (pl. nyugati magyarság szervezetei) is magában foglalná.

A javaslat befejező részében az előterjesztő arra hívta fel a figyelmet, hogy az első intézkedéseket célszerű még ebben a kormányzati ciklusban megtenni, másként az érdemi munka megkezdése legalább fél, de inkább egy évet késne, pedig a kisebbségkutatás intézményesítése terén így is óriási a lemaradás. A választásokat követően valószínűsíthető, hogy az elkezdett munkát bármilyen összetételű kormányzat folytatná, hiszen a vezető politikai pártok (pl. MDF) tervei között szerepel egy hasonló intézmény létrehozása, így a tervet most sem elleneznék, illetve a későbbiekben megvalósítását nem hagynák félbe.[291]

A Dunatáj Intézet működését, az adatgyűjtő, feldolgozó, elemző tevékenységet a Titkárság egyfajta „koncentrikus körök" formájában képzelte el. A legbelső kört a szomszédos országok alkotják, ahonnan minden nyilvánosan hozzáférhető információt, publikációt, statisztikát, törvényt, elemzést, térképet gyűjt majd az intézet. A nagyobb kör Európa, ahonnan már nem ennyire részletesen folyik az információgyűjtés. A harmadik körbe a nagy világtendenciák, mozgások figyelemmel kísérése, minden olyan problémának a követése, aminek valami etnikai komponense van, például a nemzetközi jog kisebbségvédelmi aspektusai, az emberi jogi folyamatok, az ENSZ figyelése is beletartozik.

A tervek szerint az intézménynek idővel európai léptékű nemzetközi jelentőséggel kellene bírnia, amelyen keresztül Magyarország befolyásolhatná a a kisebbségi vonatkozású nemzetközi politikát. Az inkább vágynak, óhajnak minősíthető elképzelések Magyarországnak ezen intézeten keresztül az európai kisebbségi kutatások központja szerepet szánták.

Miután semmiféle – se negatív, se pozitív – reakció nem érkezett az előterjesztésre, a Titkárság három hét múlva újabb feljegyzést készített, amelyet már három helyre, a miniszterelnöknek, Pozsgay államminiszternek, valamint a Minisztertanácsi Hivatalnak küldött el:

„Az átgondolt politizálás a nemzeti-etnikai kérdésben nem nélkülözheti a megfelelő kapcsolódó, kiszolgáló tudományos intézmények hálózatának kiépítését, illetve a már létező szervezetek közötti célirányos összehangolást. Az erre hivatott Dunatáj Intézet létrehozása ügyében több ízben fordultam a miniszterelnök úrhoz és az államminiszterhez is.

[291] Titkársági feljegyzés Németh Miklós miniszterelnöknek. 1990. február 15.

A Titkárság által vázolt javaslatokra, amelyek tudományos megalapozásában a Kollégium számos tagja és a témakör tekintélyes hazai képviselői is részt vettek, semmiféle visszajelzés nem érkezett. Tekintettel arra, hogy hasonló jellegű tudományos intézmény létrehozása más vezető politikai erők tervei között is szerepel, a szükséges döntések meghozatalának elmaradása, s így az érdemi munka megkezdésének késedelme egyértelműen a jelenlegi kormány mulasztásának tekinthető."[292]

A titkársági erőfeszítések végeredményben nem bizonyultak hatástalannak. A Minisztertanács 1990. március 29-i, a parlamenti választások első fordulóját követő ülésén megtárgyalta a kérdést, s elfogadva az előterjesztést, határozatában hivatalosan is létrehozta a Dunatáj Intézetet. Az intézet működésére azonban a Kollégium regnálása alatt már nem kerülhetett sor.

Az 1990. évi tavaszi parlamenti választások után a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium befejezte tevékenységét, amely így, az idő hiányában természetszerűen torzó maradt, illetve az utódszervezetekre maradt a feladat, hogy a megkezdett utat, a felmerült feladatok elvégzését folytassák. Ezen feladatok közé tartozott a hazai szervezett nemzetiségkutatás intézményi, anyagi, személyi feltételeinek megteremtése is. Koncepcionális kérdéseit a Kollégium még meg tudta vitatni, azonban a konkrét lépések megtételére a rendelkezésre álló idő alig nyújtott lehetőséget.

UTÓÉLET

1990 júniusában a Juhász Gyula-féle tervezetnek megfelelően a TS–4 programból levált két alprogram, amelyek kibővülve nemzetiségi kutatásokkal a létrejövő új TS–5 kutatási főirány magvát képezték. E kutatások jelenleg az OKTK (Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások) keretében folynak.

A TS–5/1 program – a későbbiekben VIII/a) néven találkozhatunk vele – „A kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" címet viseli. Ezen belül az egyik részprogram feladata lett a magyarországi nemzetiségek történetére vonatkozó források feltárása. Az induláskor a következő célok fogalmazódtak meg: „Mai nemzetiségeink saját kulturális öröksége pedig ugyanolyan megbecsülést igényel,

[292] NEKT/20/90 - 1990. március 9.

mint a magyarságé. A magyarországi nemzetiségek, népcsoportok, etnikai, vallási kisebbségek történetének dokumentumai sokfelé szóródtak szét, ezek számbavétele és regisztrálása elsődleges feladat. A magyarországi nemzetiségek írásbeliségének emlékei is regisztrálásra szorulnak. ezek az ország szinte minden nagyobb könyvtárában lappanganak. Rendszerező bibliográfiákat, lexikonokat kell összeállítani a kutatás segítségére." A munka ebben a szellemben folyik immáron hetedik esztendeje.[293]

A magyarságkutatás tematikájába a TS–5/2 – jelenleg VIII/b) – programmá váláskor az előzetes tervezetnek megfelelően helyet kapott a hazai nemzetiségek történetének és kultúrájának kutatása. A programba pályázati rendszerrel lehetett benevezni. A pályázatot elnyert, jelenleg is folyó főbb témakörök és főbb kutatóhelyek a következők:

– a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) tervezete beépült a kutatásba, s ennek köszönhetően az intézet végzi azóta is a hazai nemzetiségek szociológiai felmérésére, kulturális viselkedésére, identitására vonatkozó programját,;

– Kárpát-medencei kétnyelvűség-kutatások;

– az MTA Néprajzi Kutatócsoportja vezetésével néprajzi és kultúrantropológiai kutatások folynak a magyarországi nemzetiségek kulturális identitása és a társadalmi változások témájában az 1945 utáni időszakra vonatkozóan;

– a volt ÁGK, jelenleg Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportjának munkája is beintegrálódott a programba, a projekt az egyház és nemzetiség viszonyát vizsgálja, illetve a háromnemzetiségű Mezőberény viszonyainak tudományos feldolgozásával foglalkozik;

– tovább folyik a nemzetiségi kutatás Pécsett, a JPTE falai között is, ahol a nemzetiségi népoktatást, nemzetiségi oktatáspolitikát kutatják;

– a magyarországi nemzetiségek tánc- és zenei hagyományait az MTA Zenetudományi Intézete kutatja.[294]

Számos nemzetiségi téma iránt is érdeklődő hazai kutatóhely működik tehát az országban, a közép-európai, valamint a magyarságkutatás tekintetében ugyanakkor ennél több is történt. A kormányváltás után a Dunatáj Intézet nem az eredeti elképzelések szerint kezdett el működni, a frissen megalakult Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal keretein belül ezen a néven csupán egy csoport kezdett el dolgozni. Formális

[293] Gyivicsán: *i. m.* 251. o.

[294] *Uo.* 251–252. o.

elkülönülésről volt szó, igaz saját költségvetéssel, de alapító okirat, működési és szervezeti szabályzat, rendezett státus nélkül. Később a csoportot betagolták a Teleki László Alapítványba, amelybe ugyanakkor a Közép-Európa Intézetet és a Magyar Külügyi Intézetet is bevonták.

Összességében a tervezett Dunatáj Intézet koncepciójából a Teleki László Alapítvány, valamint a Közép-Európa Intézet is sokat merített, e témákban tehát a kutatások saját intézményesülésére is sor került, hála a magyarországi tudományt irányító szervek, politikai intézmények akaratának, amely strukturális és tudománypolitikai szempontokból egyaránt méltó helyre kívánta helyezni a kisebbségtudományt. A hazai kisebbségek kutatására vonatkozó elméleti, módszertani és gyakorlati témákkal egyaránt foglalkozó kutató- és a más helyeken folyó kutatásokat koordináló kisebbségtudományi intézet azonban mind a mai napig nem jött létre, ezzel máig is adós a magyar politikai, illetve a magyar tudományos vezetés.

A magyar tudományos élet főbb vonulatai, a központi tudományos makropolitika nemzetiségi vonatkozásai mellett, azzal párhuzamosan mikroszinten, az autonómia elvének megfelelően a hazai kisebbségek kezdeményezésében elindult a saját, önálló kutatási intézményeik létrehozása is. A politikai változásokra aktívan reagálva, nagyfokú önszerveződési készségről téve tanúbizonyságot már 1989–1990 fordulóján megalakultak az első, nemzetiségi értelmiségiek által létrehozott nemzetiségi kutatóintézmények, -intézetek, kutatócsoportok, s azóta továbbiak is létesültek (illetőleg alapításukat tervezik).

1989-ben elsőként a Szlovák Kutató Intézet alakult meg Békéscsaba székhellyel, a Magyarországi Szlovákok Szövetsége szervezésében. Az intézet célja a szlovákok múltjának és főként jelenének kutatása, a témában több tudományos igényű munkát jelentetett meg. 1990-ben jött létre Szegeden a Szerb Intézet a József Attila Tudományegyetem szláv tanszéke mellett a „Milos Crnjanski Alapítvány" kezdeményezésére. Az intézet célja szerb irodalmi, történelmi kutatások végzése, a hazai szerb világi levéltári anyagok összegyűjtése, rendszerezése, feldolgozása, a magyar–szerb történelmi kapcsolatok kölcsönhatásának vizsgálata, emellett gondot fordít a szerb nyelv oktatására is. Az intézet mindezzel hozzájárul a magyarországi szerb népesség fennmaradásához. 1991-ben alakult meg Pécsett a német kutatócsoport „Arbeitkreis für Geschichte und Kultur der Ungarndeutschen" néven. A csoport a hazai német tárgyú kutatásainak eredményeit anyanyelvi publikációk formájában hozza folyamatosan nyilvánosságra. 1993-ban létrehozták Gyulán a Ma-

gyarországi Románok Kutató Intézetét, amely a hazai románság története és hagyományos kulturája területén végez kutatásokat. 1993-ban jött létre Pécsett a Horvát Kutató Intézet, amelynek fő kutatási profilját a horvát kisebbség jelenlegi helyzetének vizsgálata jelenti.[295]

A nemzetiségek saját kutatóintézeteinek létrejötte még nem lezárt folyamat, számbéli gyarapodásuk és kutatási lehetőségeik kiszélesedése kívánatos és támogatandó, tekintve, hogy ezen intézmények léte, működése elősegítheti a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek saját értelmiségeinek kollektív összeszerveződését, és ezáltal a partikuláris nemzeti, nemzetiségi identitások fennmaradására is nagyobb esély kínálkozhat. Negatív oldala, hogy ezen intézetekben a helytörténeti szintű munkák szaporodása mellett az országos szintű tudományos kutatások háttérbe szorultak, a Teleki Alapítvány, az MTA, és egyéb központi intézmények pedig felmentve érzi magukat a hazai kisebbségek kutatásának kötelezettsége alól.

[295] *Uo.* 252. o.

A DOBOGÓKŐI KONFERENCIA (1990. ÁPRILIS 20–21.)

ELŐZMÉNYEK

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság szervezésében 1990. április 20–21-én Dobogókőn nemzetközi szakértői konferenciára került sor „A kisebbségi jogok az 1990-es években" címmel. A tanácskozás a magyar kisebbségpolitika történetében páratlan eseménynek számító, mérföldkőnek minősíthető, „úttörő" vállalkozás volt. Az államszocializmus évtizedei alatt a kisebbségi kérdésben hasonló rendezvényre nem találunk példát, „ilyen tekintélyes kisebbségkutatói gárda Magyarországon még nem ült össze".[296]

A szervezőmunka már az előző év derekán elkezdődött. A Kollégium 1989. június 12-i alakuló ülésén felvetődött egy, az európai nemzeti és etnikai kisebbségek számára Magyarországon rendezendő konferencia ötlete. A szeptember végén megalakuló állandó kollégiumi apparátus, a Titkárság egyik legelső feladatának tekintette a konferencia tervének kidolgozását. Az elképzelés a felügyelő államminiszter, Pozsgay Imre támogatását is élvezte. A külügyi, valamint a művelődési tárca vezetőivel való egyeztetés után szeptember 28-án már a konkrét előterjesztés is elkészült.

A javaslat számos bel- és külpolitikai indokot felsorol, amelyek célszerűvé tennék a magyar kormánynak, hogy kezdeményezően lépjen fel a kisebbségi kérdés terén:

– a nemzetiségi ügyek növekvő belpolitikai jelentősége: „minden magyar párt és politikai erő megkülönböztetett figyelemmel kezeli a kisebbségi kérdést. Várható, hogy a választási küzdelem során, a szavazók megnyerése érdekében hangsúlyozzák az MSZMP és a kormány felelősségét a kialakult helyzetért, keményen bírálják majd az elmúlt évtizedekben e téren követett politikáját."; a hazai kisebbségek szerveződése, aktivitása minden eddigi mértéket felülmúl, igényeiket egyre erőteljesebben fogalmazzák meg; az elengedhetetlenné váló külön nemzetiségi törvény az előkészítés stádiumába lépett. Megalkotásával a

[296] Európa tanácstalanul áll a nemzetiségi ügyek előtt – interjú Tabajdi Csabával. *Magyar Nemzet*, 1990. április 24.

hazai nemzetiségek alanyi szerepe növekszik, lehetőségeik jogilag alátámasztva is kiterjednek.

– a határon túli magyarság tekintetében a szomszédos államokban bekövetkezett riasztó tendenciák egyre sürgetőbbé teszik a kisebbségi sorsba kényszerített magyarság egészéhez fűződő hivatalos magyar viszony új megvilágításba helyezését. A kivándorlási törvény elfogadásával, az Erdélyből érkezett menekültek tömeges befogadásával még csak az első lépések történtek meg. Csehszlovákia és Románia esetében azonban a határozottabbá váló magyar fellépés ellenére sem lehet „e tekintetben kedvező változásra számítani, sőt valószínű a feszültségek további éleződése, különösen az utóbbi esetében". Kisebbségi ügyekben kétoldalú megállapodásokra, bilaterális rendezésre tehát nem érdemes a magyar külpolitikának építeni.

– nemzetközi környezet. Az európai biztonsági és együttműködési folyamatban a kisebbségi kérdéskör, mint az emberi jogok sajátos területe Helsinki óta, s különösen a legutóbbi időszakban egyre inkább a nemzetközi figyelem homlokterébe kerül. A magyar külpolitika számára mindez kedvező és egyedülálló lehetőséget kínál az önálló és kezdeményező fellépésre az egyes multilaterális nemzetközi fórumokon. A kisebbségi jogvédelem nemzetközi szabályozása érdekében kifejtett eddigi magyar aktivitást a nyugati országok kedvezően fogadták, és a jövőben is számítani lehet támogatásukra.

Mindehhez azt is hozzátehetjük, hogy önmagában a kormányzat kisebbségi tárgyú törvényalkotási lépései, a határokon túli magyar kisebbségek védelmére irányuló kezdeti külpolitikai erőfeszítések, a Kollégium és a Titkárság folyamatos és kétirányú (hazai nemzetiségek, határokon túli magyar kisebbségek) szakmai tevékenysége nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a társadalom széles rétegei, illetve a nemzetközi fórumok számára egyértelműen kirajzolódjon, ismertté váljon a megváltozott magyar kisebbségpolitika arculata. Ehhez nagyobb publicitású, a közfigyelmet jobban felkeltő eseményre volt szükség, amely ugyanakkor komoly szakmai tartalmakat is hordozhatott magában.

Az egyes tényezők mérlegelése után megoldásként, a megkülönböztetett figyelemnek rövid távon és jelen helyzetben leghathatósabb és leglátványosabb eszközeként az európai kisebbségek helyzetéről szóló nemzetközi tanácskozás szervezése kínálkozott. Az előterjesztők elképzelése azonban nem egyszerűen csak egy kormányközi konferenciára vonatkozott. Olyan nemzetközi tanácskozás kezdeményezéséről volt szó az európai kisebbségi problematikáról, amelyen a kormánydelegá-

ciók mellett részt vennének lehetőség szerint valamennyi elérhető nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbség, etnikum képviselői, az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága és más, emberi jogokkal és kisebbségvédelemmel foglalkozó nemzetközi – kormányközi és nem kormányközi (NGO) – intézmények, szervezetek meghívottjai és a téma szakemberei.

A konferencia témájául az európai nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének áttekintését, az érvényben lévő állami jogi szabályozások összehasonlítását, a jogorvoslatra, a jogok gyakorlati érvényesítésére vonatkozó elképzelések egybevetését, az önigazgatás elvének kisebbségi szempontú elméleti tisztázását jelölte meg a tervezet. „A tanácskozást ENSZ-védnökség alatt lenne a legcélszerűbb megszervezni, a nemzetiségi törvény elfogadását követően, lehetőség szerint a jövő év első felében." – fejeződik be a javaslat szövege.[297]

A tervezetet a kormány október 4-én megvitatta és megvalósításra alkalmasnak találta. A konferencia részletes tervének kidolgozásával, megszervezésével és lebonyolításával a Kollégiumot bízta meg, titkárának személyes felelősségébe utalva a feladatot. A Titkárság az érintett külügyi és művelődési minisztériumot, a Magyar Tudományos Akadémiát és a Magyarságkutató Intézetet is bevonta az előkészítés munkálataiba. A megkezdett munka intenzitására jellemző, hogy a Kollégium következő ülésén, október 11-én már a Titkárság által benyújtott konkrét konferenciatervezetről és a szükséges előkészületekről folyt a diskurzus.

A Minisztertanács döntése után a Külügyminisztérium diplomáciai úton megvizsgálta, hogyan fogadnák az európai kormányok a nemzetközi kisebbségi konferencia ötletét. Az óvatos puhatolózások, konzultációk azt mutatták, hogy a legtöbb kormány elzárkózna egy ilyen jellegű, a kisebbségek képviselőit is felvonultató konferencia ötletének felvetése elől. Érdemes felidézni az egyes államok álláspontját a tervezett tanácskozásról, annál is inkább, mivel a vélemények szórása a negatív összképen túlmenően meglehetősen tág spektrumot ölelt át, a szimpatikusnak minősítéstől, az udvarias fenntartáson át a konferencia céljának megkérdőjelezéséig, sőt a nyílt elutasításig terjedően:

Ausztria, Lengyelország, Portugália valamint Svédország a kezdeményezést „üdvözölték", „érdekesnek" találták, „helyesnek" ítélték. A konferencia gyakorlati lebonyolítását illetően ezekből az államokból konstruktív tanácsok is érkeztek: a jogi szabályozások összehasonlító vizsgá-

[297] Államminiszteri előterjesztés a Minisztertanács kabinetje részére az európai kisebbségek nemzetközi konferenciájának megszervezésére. 1989. szeptember 28.

lata kívánatossá teszi politikusok, kisebbségi ügyekkel foglalkozó állami tisztségviselők, jogászok jelenlétét is a kisebbségi képviselők mellett, s ez óriásira, kezelhetetlenné duzzasztaná a résztvevők számát. Ezért a konferenciát két lépcsőben kellene megvalósítani, politikusok, hivatalnokok, szakemberek, kisebbségi kérdésben érintett nemzetközi szervezetek, illetve a kisebbségek nemzetközi szervezetei, kisebbségi képviselők részvételével egy-egy külön rendezvény lenne indokolt. Felvetették a Vatikán, és Málta részvételének lehetőségét, előbbi az 1988 decemberi kisebbségekről szóló pápai bizottsági dokumentum ürügyén, utóbbi a kisebbségi ügyekben ismert nyitottságára való tekintettel.

A rokonszenv, érdeklődés mutatkozása mellett az NSZK, Olaszország nyomatékosan hangsúlyozták a várható problémákat. Az olasz esetben ezen túlmenően az utóbbi időben a kisebbségi témák iránt tapasztalható fogékonyság jeleként az olaszországi kisebbségek részvételi készsége, illetve kormányzati oldalról ennek „nem ellenzése" is világosan körvonalazódott.

Londoni szakértői körökben „hűvös fogadtatásra" talált a konferencia terve, ezen kívül elutasító álláspontot képviselt Finnország, Franciaország és Svájc, „mivel a nemzetiségi téma forróbb ügy, mint bármikor". A finn vélemény szerint szakértői konferenciának nagyobb lenne az esélye, a svájciak azért ellenezték, mivel „Európa jelenleg még nem kész arra, hogy egységes definícióval homogén kérdésként kezeljék a kisebbségek ügyét". A párizsi álláspont szerint pedig „az európai államok többsége nem nézné jó szemmel, ha a területén élő kisebbségek képviselőit egy más állam kormánya tanácskozásra hívná".

Görög, jugoszláv, szovjet és török részről kialakulatlan, kiváró, halasztó jellegű állásfoglalások születtek.

A magyar külképviseletek a kérdésnek az EBEÉ-folyamattal való összekapcsolására külön rákérdeztek. Elképzelhetőnek és támogatandónak tartják-e az államok, hogy a tanácskozás sajátos informális fórumként, a Helsinki Záróértekezlet ad hoc utórendezvényeként kerüljön megrendezésre. A többség érdekes módon egy ilyen típusú konferencia ötletére fogékonyabbnak bizonyult, még olyanok is igent mondtak (London, Helsinki), akik önmagában a konferenciakezdeményezésre elutasítóan reagáltak, sőt az Egyesült Királyság ebben az esetben esetleges anyagi támogatást is kilátásba helyezett.

Ellenvélemények azonban így is akadtak: Svájc a „helsinki folyamat megterhelése" miatt utasította el, a két német állam érdekes egybeesésként azért, mivel „ehhez konszenzus kellene", illetőleg az 1992-ig elfo-

gadott menetrend nagyon „feszes munkát" igényel, s „technikailag" nem tartották a közeljövőben a helsinki folyamatba illeszthetőnek, csak az 1992-es Helsinki Utókonferencia után nyílna rá lehetőség.[298]

A Kollégium november 9-i albizottsági ülésén a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozásának kérdése szerepelt a napirenden, és természetesen szóba kerültek a rendezendő konferencia nemzetközi visszajelzései is. A Titkárság értékelése szerint a konferencia gondolatának támogatásától annak megkérdőjelezésén keresztül a merev elzárkózásig megoszló vélemények alapján esősorban a résztvevők tervezett köre vár további tisztázásra. Megállapítható azonban, hogy a rendezvénynek az EBEÉ-folyamattal történő valamiféle összekapcsolását, sajátos informális szakértői fórumként történő megrendezését az országok többsége elfogadhatónak tartaná.

Az előkészítés további menetével kapcsolatos tervekről szólva elhangzott, hogy több lépcsőben lenne célszerű felmérni az európai országok fogadókészségét. Első lépésként egy szűk körű nemzetközi szakértői szimpoziumon, majd egy bővebb, ugyancsak szakértői konferencia keretében kerülhet erre sor. E tanácskozások tapasztalatai alapján lehetne meghozni a végső döntést a kisebbségek képviselőinek meghívásáról egy nagyszabású nemzetközi konferenciára, amelynek témája a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozása lehetne.

Az albizottság tisztában volt azzal, hogy a hazai kisebbségek elégedetlensége ronthatja a találkozó hangulatát és a magyar szándék hitelét, még akkor is, ha ez az elégedetlenség esetenként a problémák felnagyításán alapul. Hangsúlyozta, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos politikai gyakorlatunk nemzetközi összehasonlításban is kiállja a próbát, különösen szűkebb térségünkben. Ennek ellenére célszerű lenne a hazai kisebbségekkel kapcsolatos tervezett intézkedéseket előrehozni, különösen az oktatás területén. Ugyancsak fontos lenne a nemzeti és etnikai kisebbségi törvény elfogadtatása a konferencia kezdetéig.

Az ülésen elhangzottak összefoglalása a másnapi Magyar Nemzetben megjelent: „A testület tagjai a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozásával kapcsolatban megállapították, hogy ezen a téren az elmúlt évtizedekben rendkívül kevés előrehaladás történt. Rámutattak: Magyarországnak a kisebbségi jogok nemzetközi jogi kodifikálásában jelentős

[298] Az európai kisebbségek nemzetközi konferenciájának fogadtatása. 1989. november 9-i jelentés.

kezdeményező szerepet kell játszania. Magyarország jövőre kívánja megrendezni az európai kisebbségek nemzetközi konferenciáját, s a magyar diplomácia már megtette az első, tapogatódzó lépéseket. Rokonszenv, udvarias fenntartás, a konferencia céljának megkérdőjelezése és nyílt elutasítás egyaránt tapasztalható."[299]

A fenti tapasztalatok birtokában fokozatosan módosult az eredeti, grandiózus elképzelés, az európai államok nem kellő lelkesedése következtében a magyar kormányzatnak be kellett érnie egy olyan szakértői konferencia megszervezésével, ahol az európai kisebbségek, illetőleg kormányok nem képviseltették magukat. Nem sikerült az EBEÉ-folyamat hivatalos részévé sem nyilvánníttatni a rendezvényt.

Mindazonáltal a szűkebb szakértői konferencia 1990. tavaszi megszervezésére való átállás után sem mondott le a Titkárság arról az ötletéről, miszerint a konferencia eredményeinek kedvező nemzetközi fogadtatása esetén két hónappal később hivatalos állami delegációk részvételével egy szélesebb körű szakmai konferenciát rendezne meg. Sőt, e második rendezvényen történtek fényében esetleg mégiscsak sort lehet keríteni valamikor 1990. júniusában az Európai Kisebbségek Nemzetközi Konferenciájának lebonyolítására.[300] E tervek azonban végeredményben vágyálmok maradtak. Ami megvalósult: a szakértői konferencia Dobogókőn 1990 áprilisában.

A KONFERENCIA

1990. április 19-ének estéjén a Titkárság a kisebbségi kérdés mintegy 50, többségében külföldi szakértőjét, tudományos kutatóját, az Európa Tanács és az Európa Parlament képviselőit köszönthette, akik esetleges állami, nemzetközi tisztségüktől függetlenül személyes minőségükben vettek részt. A konferenciára meghívást kaptak a hazai kisebbségek, a határon túli magyar közösségek és a magyarországi politikai pártok szakértői, valamint megfigyelőként a kisebbségi sajtó, továbbá a tömegtájékoztatás képviselői.[301] A konferencia rangját különösen emelte, hogy a kisebbségvédelem egyik legnevesebb európai szakértője, Felix Ermacora professzor is megtisztelte jelenlétével a tanácskozást, s a meg-

[299] *Magyar Nemzet*, 1989. november 10., péntek.

[300] A Titkárság jóváhagyott előterjesztése 1989. november 22-én, NET 13/89.

[301] Lásd a résztvevők listáját a mellékletben.

nyitó utáni alap-előadást is ő tartotta. A magyar kormányzat megkülönböztetett figyelmét pedig a konferencia zárásaként Szűrös Mátyás köztársasági elnök által a résztvevők tiszteletére adott fogadás érzékeltette.

A nyitóbeszédből érdemes néhány gondolatot kimazsolázni, milyen célok vezették, vezérelték a Titkárságot a hónapokig tartó szervezés során, illetőleg annak lezárultával az „előadás nyitányán".[302] A Titkárság vezetője bevezetésképpen kiemelte: „Magyarország ugyan átmeneti állapotban él, de a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesítése terén nincs és nem is lehet vákuum" Valóban, a még működőben lévő kormány kisebbségvédelemmel foglalkozó kormányzati testületei az utolsó pillanatig ugyanolyan odaadással és iramban végezték munkájukat, mint addig, s ez a tempó pedig elismerten felpörgetett volt. A választások közeledte, a várható kormányváltás nem bénította meg a Titkárság elkötelezett munkatársait, s erre, közvetlenül a parlamenti választások idején a konferencia maga a legjobb bizonyíték.

A vákuum hiányának másik összetevőjére is utalt a szónok: „Valamennyi jelentős magyarországi politika erő, jelenlegi és jövőbeli kormányzati erő képviselve van itt". A Kollégium, a Titkárság tevékenységének jelentőségét érzékelteti, hogy a közös cél érdekében a néhány hónapos munkában a magyar szellemi élet jeles képviselői pártpolitikai hovatartozás nélkül részt vettek, s mindez a konferencia esetén is fennállt.

A konferencia létrejöttének körülményeiről a következők hangzottak el: az előző évben a a magyar kormány tanácsadó testületében, a Kisebbségi Kollégiumban vetődött fel, „hogy rendezzük meg a helsinki folyamatban részes országok kisebbségeinek konferenciáját, maguknak az érintett kisebbségeknek részvételével. Ez a javaslat számos országban szinte sokkot váltott ki, máshol hűvösen fogadták, mert féltek mindenféle kormányzati elkötelezettségtől – vélhetőleg megoldatlan belső kisebbségi problémák okán – de legalább annyira riasztotta őket az a lehetőség, hogy országuk kisebbségei nemzetközi fórumokon is hallassák hangjukat, panaszaikat. Ezért döntöttünk úgy, hogy amíg nem oldódnak ezek a kormányzati görcsök, addig is rendezzünk egy szakértői konferenciát, amelynek következtetéseivel igenis gyakoroljunk nyomást Európa kormányzataira."

A nemzeti és etnikai kisebbségi problematika időszerűségét, nemzetközi összefüggéseit „dőreség lenne bizonygatni". Nyugat-Európának is

[302] A következő bekezdésekben található idézetek Tabajdi Csaba beszédéből valók. 1–8. o.

– bár lényegesen előbbre tart e kérdés rendezésében – „megvannak a maga nyűgei, bajai". A kérdés kezelésének szakszerűsítésére, nemzetköziesítésére, európaizálására van szükség. Az államok „az EBEÉ-folyamatban sem térhetnek ki egy ilyen fórum elől, sőt az ez év végére tervezett Helsinki II. csúcstalálkozó e kérdések tárgyalása nélkül értelmetlen."

A tudományos célú, hosszabb távú elméleti kérdéseket napirendre tűző konferencia nem tekinthetett el a helyszín, a geopolitikai környezet adta sokszereplős, a kisebbségeket nagyban és számosan érintő aktuális konfliktusok, veszélyforrások valamilyen szintű tárgyalásától. „Közép- és Kelet-Európa számára a fejlett térségektől való gazdasági lemaradás mellett a nemzeti és etnikai kisebbségi kérdés a legsúlyosabb, megoldatlan probléma. Veszélyezteti több ország integritását, pl. Jugoszláviáét, Szovjetunióét, de súlyos konfliktusokkal, veszélyekkel jár a kétoldalú kapcsolatokban is. Ha nem sikerül gátat szabni az indulatoknak, a térség a kétoldalú konfliktusok gócává, új Libanonná válik. Ezt a marosvásárhelyi pogrom után nem túlzás állítani. A mostani szakértői eszmecserének különös időszerűséget adnak a kárpát-medencei, a közép- és kelet-európai politikai események sokszor tragikus fejleményei. De nem ez a tanácskozásunk fő témája, bár semmiképpen nem kerülhetjük meg, hiszen mindannyiunk humanizmusát sértik a kisebbséget fenyegető bármiféle baljós jelek. Remélem, ha összejövetelünk közvetlenül nem is, de szakmai kezdeményezéseivel, javaslataival elősegítheti e bajok orvoslását, terápiát adhat e kóros betegségre, mely még hosszú kezelést igényel."

A szervezők annak érdekében, hogy a kelet-közép-európai térség időszerű politikai problémái – mindenek előtt a romániai (egy hónappal a marosvásárhelyi események után vagyunk!), illetve a magyarországi helyzet – ne váljanak meghatározóvá a vita során, a napirenden kívül külön fórumot szerveztek. „A kisebbségi kérdés története és sajátosságai Közép-Európában" címet viselő beszélgetésen Csoóri Sándor költő, Hanák Péter történész, Konrád György író, valamint Szokai Imre külügyminiszter-helyettes vett részt.

A Titkárság vezetője a kisebbségvédelem általános dilemmáiról, a kisebbségi kérdés megoldásának alapfeltételeiről is felvázolt néhány indító gondolatot: „Kevesebb emócióra, több szakszerűségre, józan önmérsékletre van szükség." A legalapvetőbb és megkerülhetetlen szakmai kérdés például – s ezt legújabban a német újraegyesítés vetette fel élesen – a népek önrendelkezésének elve. „Olybá tűnik, mintha összeüt-

közne két elv, a status quo megőrzése és a nemzeti kisebbségek önrendelkezési elve. A kettő csak akkor nem kerül egymással kibékíthetetlen ellentmondásba, ha a kisebbségi kérdés rendeződik, jelesen, a nemzeti és etnikai kisebbségek az adott állami kereteken belül megkapják azokat a kollektív jogokat, amelyek szavatolják önazonosságuk megőrzését.

Mi következik ebből? A kisebbségi kérdés nem határkérdés. Az autonómia nem a szeparatizmus előkészítője – mint ahogy sokan démonként félnek magától a fogalomtól is – hanem a szeparatizmus megelőzője: vagyis az autonómia a nemzeti kisebbségek önazonosságának, otthonosság érzésének biztosítása a fennálló határokon belül. Ma már semmiképpen nem tekinthető a nemzeti és etnikai kisebbségi kérdés belügynek, különösen nem a kölcsönös összefonódások világában. Az előbbiből következik, hogy a nemzetek és államok közösségének joga van a kisebbségek jogainak érvényesülését figyelemmel kísérni: ez vonatkozik az anyaországra, de vonatkozik a nemzetek közösségének szélesebb körére egyaránt.

A tanácskozás – az eredeti elképzelésekhez hű – fő céljait a miniszterhelyettes végezetül így összegezte: „Ez a szakértői fórum előirányozza egyrészt, hogy országokon belül vizsgáljuk meg a nemzeti és etnikai kisebbségek jogi elveinek és garanciáinak kérdéseit, járuljunk hozzá azok kidolgozásához, vagy megerősítéséhez, másrészt viszont szükség van az országok között is két vagy sokoldalú alapon szerződéses szabályozásokra, ezen szabályozások elvi, elméleti hátteréhez is próbálunk közös munkánkkal a következő két napban hozzájárulni."[303] Ennek megfelelően a konferencia napirendjén két téma szerepelt: az első napon a kisebbségi jogok, a kisebbségi önkormányzatok belső állami szabályozásának kérdéseit vitatták meg a szakértők, míg a második napon a kisebbségi jogok nemzetközi garanciáinak kérdésköre került terítékre.

ÁLLAMI SZABÁLYOZÁS – A MAGYAR KISEBBSÉGI TÖRVÉNY APROPÓJÁN

Az első téma gerincét a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló, nemrégiben elkészült titkársági törvénytervezet, valamint kisebbségi önkormányzati statútum-modell megvitatása alkotta.[304] Ez egyrészt

[303] Lásd az előző lábjegyzetet.

[304] A törvénytervezet ismertetésére külön fejezetben már kitértünk.

lehetőséget adott a törvényjavaslat további „csiszolására" és „korrigálására", amelynek megalkotása során már eddig is számos európai ország, illetve Kanada tapasztalatát, valamint az Európa Tanács keretében az önkormányzatokról, a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájáról kidolgozott dokumentumokat felhasználták. Ez azonban nem jelentett a szervezők részéről „valamiféle magyarcentrikusságot", sokkal inkább arról a szándékról volt szó, „hogy egy konkrét törvénytervezet alkalmatos vita lehet a kisebbségek életét érintő leglényegesebb kérdéseknek megvitatására: mi az, hogy önkormányzat, mi az, hogy önrendelkezés, mit jelent a területi és személyi autonómia, mit jelentenek a kollektív jogok?"[305]

Az előkészítés alatt álló kisebbségi törvénytervezet a konferenciáig már több szűrőn is átjutott, a Kollégium két alkalommal megvitatta, véleményezték a politikai pártok és a hazai kisebbségek szervezetei, valamint az illetékes minisztériumok is. Most, a tanácskozáson részt vevő szakértők a két szöveg (kódex és statútum) beható vizsgálata és konstruktív kritikája alapján azokat alapvetően korszerűnek és előremutatónak minősítették, amelyek modellértékűek lehetnek az egész európai kisebbségvédelem számára.

Franz Ludwig von Stauffenberg gróf, az Európa Parlament Jogi és Polgárjogi Bizottságának elnöke külön kiemelte, hogy mivel a kisebbségi probléma jogi szabályozásában nincs európai standard, a magyar kormány törvénytervezete kifejezetten haladásnak fogható fel e területen. Peter Leuprecht, az Európa Tanács Jogi Bizottságának igazgatója (aki egy-két évvel később az ET főtitkárhelyettese lett) azt emelte ki, hogy a törvénytervezet jól alkalmazható a kevert lakosságú területeken is. Több résztvevő pozitívan értékelte a tényt, hogy a magyar állam a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyét nem tekinti belügynek és – amint az a tervezet szövegéből is kitűnik – bátorítja a területileg szétszórtan élő kisebbségeket az integrációra. Egy franciaországi résztvevő felhívta a figyelmet arra, hogy a vitára bocsátott törvénytervezet az egyik legmerészebb kezdeményezés e területen eddig, kiemelve két alapvető újítást: a kulturális önkormányzatokra vonatkozó szabályozást, mint a kisebbségi autonómia intézményesítését és a kollektív jogok részletes szabályozását.[306]

[305] Tabajdi-beszéd 4. o.

[306] NEKT-jelentés a „Kisebbségi jogok az 1990-es években" című nemzetközi szakértői tanácskozásról. 1990. április 26., 1–4. o.

Az alábbiakban a vita legfontosabb gondolatait, felvetéseit foglaljuk össze egy-egy alapvető kérdés köré csoportosítva az elhangzottakat, kiemelve a legkarakterisztikusabb megjegyzéseket, kritikákat. Minden kérdéskör végén jelezzük a Titkárságnak a leendő hazai kisebbségi törvénnyel kapcsolatban a konferenciáról leszűrt tanulságait, elgondolásait.[307]

Terminológiai kérdések

Terminológiai problémák különösképpen a tervezetekben szereplő kisebbségek megnevezésével kapcsolatban merültek fel. Többen hiányolták a szövegekben szereplő kisebbség-megnevezések (nemzeti, etnikai, nyelvi) pontos definiálását. Ennek előnyei nyilvánvalóak lennének: hiányában ugyanis különböző zavarok keletkezhetnek a törvény egyes paragrafusainak, illetve ehhez kapcsolódóan az egyes rendelkezések megfogalmazásánál. Igen sokan hiányolták emellett a vallási kisebbségek kimaradását a törvénytervezetből.

A terminológiai kérdések azonban nem csak a pontatlanságok, zavarok elkerülése miatt fontosak. Felmerült a különböző kisebbség-megnevezések egymáshoz való viszonyának kérdése is. Egyes vélemények szerint az összes szóba jöhető fogalom a népcsoport alfajaként értelmezhető. Mindenképpen óvatosan kell azonban bánni a lehetséges megnevezésekkel és meghatározásokkal, a nemzet fogalmát például szinte lehetetlen jól definiálni, mivel az eleve nem egyértelmű. Problematikus magának a kisebbség szónak a használata is. Mások a megjelölések egymáshoz való viszonyával kapcsolatban azt a félelmüket hangoztatták, hogy a nemzeti és etnikai kisebbség megkülönböztetés eleve hátrányos lehet azok számára, akik az etnikai kisebbség kategóriába kerülnek. Volt aki azt fejtegette, hogy a törvénytervezet tulajdonképpen a nemzet fogalmát, illetve a nemzetet, mint értékkategóriát próbálja összekapcsolni az emberi jogokkal. Kérdéses, hogy a probléma megoldásának nem lenne-e más, jobb útja.

NEKT álláspont: „A magyarországi és a nemzetközi tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy olyan terminológia, amely minden érintett számára kielégítő lenne és ugyanakkor alkalmas lenne arra, hogy a jogalkotásban megfelelő egzaktsággal jelenjen meg, nem létezik és a jelenlegi helyzetben nem is lenne reális célkitűzés annak megalkotása.

[307] A továbbiakban a fő forrás Zalatnay István összegzése a konferencia első napi üléséről. NEKT iratok.

Az ebből fakadó problémák megoldására tűnt a legelőnyösebbnek egy viszonylag többszintű terminológia használata (nemzeti, etnikai, nyelvi kisebbség), s ugyanakkor az egyes közösségek, sőt egyének számára annak a lehetőségnek a nyitvahagyása, hogy maguk döntsék el, melyikbe tartozónak tekintik magukat. Mivel a törvénytervezet igyekszik különböző reális igényeknek megfelelni, az egyes közösségek, illetve egyének döntésében jól tükröződhet azok valóságos társadalmi helyzete, illetve mozgása.

A vallási kisebbségek külön kezelése nem tűnt szükségesnek. A legtöbb vallási közösség problémája alapvetően eltér a népcsoport, vagy nemzeti jellegű kisebbségekétől; jogi helyzetük kielégítő rendezése a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény, illetve az egyesületi törvény keretében oldható meg. Sajátos helyzete az etnikumkonstituáló jelleggel bíró vallásoknak van. Magyarországon ma ilyennek gyakorlatilag csak a zsidó vallás tekinthető. A magyar zsidóság azonban igen megosztott önmeghatározása szempontjából. Vannak magukat teljesen asszimiláltnak tekintők, mások etnikumként értelmezik közösségüket, ismét mások a zsidóságot a zsidó vallással azonosítják. Ebben a helyzetben nem lenne helyes felülről kikényszeríteni egy olyan külön vallási kisebbség jogi kategóriát és ezáltal helyzetet, amely az azt nem vállalókat gyakorlatilag kizárná a zsidóságból.

A két tervezet – mivel olyan közösségek problémájának jogi szinten lehetséges megoldását tűzi ki célul, melyek magukat valamely nemzet részének vagy a nemzet fogalom több-kevesebb jellemvonásával bírónak tekintik – valóban törekszik a nemzetfogalom és az emberi jogok összekapcsolására. Ez azonban nem esetleges. Egyrészt a problémák adottak, melyeket a nemzet fogalom figyelmen kívül hagyásával nem lehet megoldani – sőt az e közösségek tagjaira, esetleg az államra nézve is veszélyes következményekkel járhat – másrészt az emberi jogok és a nemzeti jellegű közösségek kérdésének összekapcsolása alapvető antropológiai adottságokon nyugszik."[308]

Individuális és/vagy kollektív jogok

Talán itt mutatkozott a legnagyobb nézetkülönbség a nap folyamán, hiszen a kollektív jogok kategóriájának szükségessége a kisebbségvédelemben évtizedek óta már önmagában is kérdéses volt, még inkább annak helye, funkciója a kisebbségi jogrendszerben. A szakértők közül

[308] *Uo.* 2–3., 6. o.

sokan egyértelműen fontosnak, sőt a tervezetek legnagyobb pozitívumának tekintették a kollektív jogok hangsúlyos szerepét a NEKT által készített anyagban. Volt, aki a csoportjog fogalmát óriási jelentőségűnek nevezte, s annak a véleményének adott hangot, hogy a kizárólag az individuális jogokra épülő demokráciák gyakorlatilag egy homogén társadalomból indulnak ki, s bizonyos problémák megoldására egyszerűen alkalmatlanok. Más vélemény szerint a közösségvédelem mindig több mint az egyén védelme, a kisebbségek „túlprivilégizálásának" veszélye a kollektív jogok elfogadásával nem áll fenn. Ezért Magyarországon, sőt a régión túlmenőleg is üdvözlendőnek és előremutatónak nevezték ebben a vonatkozásban a két tervezetet.

A kollektív jogok lehetőségét a szakértők közül senki sem zárta ki egyértelműen, azonban a veszélyekre többen figyelmeztettek. Az elhangzott vélemények alapján a kollektív jogok előtérbe kerülésével az egyén csak a közösségen keresztül, annak részeként lesz jogalany és ez ellentétben áll a 20. századi jogfejlődéssel. A kollektív jogok erősíthetik a közösséget, de gyengítik az egyént, aki így az államon kívül egy másik egyén fölötti erőtérbe is belekerül. Mindehhez azt is hozzátették, hogy nem lehet az egyént csak a népközösség tagjaként definiálni, rengeteg más kategória is érvényes rá. Mindezeken túl a kisebbségi jogok bizonyos ellentétben is állnak az egyének egyenlőségével, amiből azonban még nem következik, hogy ne kellene kisebbségi jogokat alkotni.

További kérdésként jelentkezett a kollektív jogok sajátos helye a jogrendszeren belül, viszonya az individuális jogokhoz, kölcsönös függőségük. Egyes szakértők kételkedtek az individuális és kollektív jogok szétválasztásának szükségességében, más vélemények szerint mindkettőre szükség van, kapcsolatuk dialektikus, egymással és-és viszonyban állnak. Megint mások egy alapjog-katalógus hiányára figyelmeztettek, amelyben az alapvető individuális és kollektív jogok szerepelhetnének, világosabbá és egyértelműbbé téve ezzel a helyzetet.

NEKT álláspont: „A kollektív jogok megalkotása elengedhetetlen a kisebbségek tényleges és hatékony védelme érdekében. Ez nem az individuális jogok sérelmére történik, hanem éppen az egyének bizonyos érdekeinek védelmében. Az egyén ténylegesen tagja csoportoknak, közösségeknek, melyeknek védelme nélkül az egyén életének különböző oldalai szükségszerűen kerülnek hátrányos helyzetbe – elsősorban, de nem csak – az állammal szemben. A közösségeket az egyének meglévő adottságok alapján konstituálják; e közösségek jogi védelme elsősorban az állammal szembeni védekezésként nyilvánul meg, s sokkal kevésbé

az egyénnel szembeni teherként. A nemzeti, etnikai, nyelvi közösségek sajátos, karakterisztikus közösségek, amelyek feltétlenül pozitív védelemre szorulnak nemcsak ellenséges, de közömbös állammal szemben is. Ehhez elengedhetetlenek a kollektív jogok.

Ugyanakkor a kollektív jogok levezetése az emberi jogok általános fogalmából, az individuális jogokhoz való viszonya, olyan kérdések, amelyek további jogfilozófiai, jogelméleti kutatásokat igényelnek. Ennek természetesen nincs helye egy törvénykönyvben. Elképzelhető, hogy a jövő jogelméleti kutatásai a jogalkotásban is jelentkező jelentős következményekkel fognak járni. A kollektív jogok beemelése azonban a jogrendszerbe – elsősorban a kisebbségi jogok területén – elkerülhetetlen már most Magyarországon. További éveket várni ezzel nem lehet. Az esetleges problémák, a gyakorlatban feltételezhetően előforduló feszültségek feltárása nemigen lehetséges általános szinten, csak konkrét intézmények, jogi szabályok vonatkozásában."[309]

Önkormányzat

További fontos kérdésként jelentkezett a külön statútumban szabályozni kívánt önkormányzat kérdése. Az önkormányzatban jelennek meg a legkarakterisztikusabban a kollektív jogok, így az ez utóbbiakkal kapcsolatos viták eleve involváltak az önkormányzatokra vonatkozó megfontolásokat.

A többség nézete szerint az önkormányzat mindenképp elengedhetetlenül szükséges, ha kollektív jogokat akarunk alkotni, mivel a kisebbségeknek jogi személynek kell lenniük ahhoz, hogy védhessék e jogaikat. Mások számára a legfontosabb kérdés az államnak és a kisebbségi önkormányzatnak egymáshoz való viszonya volt. Kérdés, hogy van-e az önkormányzatnak szankcionálási joga, és ha igen, az meddig, mire terjed ki. Többen felvetették, hogy kérdéses – elméletileg, de gyakorlatilag is – az önkormányzathoz, illetőleg ezzel összefüggésben a kisebbséghez való tartozás. Elhangzott olyan vélemény, miszerint egy kisebbséghez, és kisebbségi önkormányzathoz tartozás nem lehet kizárólag az egyén szubjektív döntésének függvénye; szükséges megállapítani az objektív feltételeknek egy minimumát.

Felvetődött az önkormányzat és/vagy területi autonómia problémája is: mennyiben helyettesítheti, illetve zárja ki egymást a kettő. Az egyik hozzászólás szerint a kisebbségeknek eleve két külön típusa az, amelyik

[309] *Uo.* 5–6. o.

masszívan – tehát gyakorlatilag többségként – él egy adott területen, és az, amelyik ténylegesen kisebbség, tehát kisebbségben van a maga lakóterületén belül is. A kisebbségi önkormányzatnál – mely nyilvánvalóan elsősorban ez utóbbi esetben merül föl, és alapvetően más, problematikusabb viszonya van az államigazgatáshoz, mint egy autonóm területnek – fennáll a veszélye egy „demokratikus gettónak". Felhívták a figyelmet arra, hogy a kisebbségi önkormányzat, illetve általában a kisebbségi jogok érvényesíthetősége sokszor területileg körülhatárolandó.

NEKT álláspont: „A NEKT a magyarországi kisebbségi kérdés legnagyobb lehetőséget biztosító, de nem elengedhetetlen megoldási formájának tekinti a kisebbségi önkormányzatot. A kisebbség kollektív jogai természetesen nem azonosak a kisebbségi önkormányzat által gyakorolható jogokkal. Kétségkívül viszonylag erős, vagy viszonylag egységes, szervezett kisebbség lehet képes valóban élni az önkormányzat biztosította lehetőségekkel. Az önkormányzat gyakorlatilag bizonyos állami jogköröknek, illetve feladatoknak az érintett kisebbség számára való átadását jelenti. Az egyén féltése az önkormányzattól nem reális, mivel egyrészt az önkormányzat túlnyomórészt kulturális és szociális területre terjed ki, ott viszont gyakorlatilag helyettesít bizonyos állami funkciókat, oly módon, hogy azok önkormányzat általi ellátása az adott kisebbség sajátos helyzetéhez természetszerűleg jobban illeszkedik, mint a központi államhatalom általi; másrészt az önkormányzatba való belépés szigorúan önkéntes, szemben az állampolgárság gyakorlatilag kikerülhetetlen voltával. Hangsúlyozandó még, hogy az önkormányzatba be nem lépő kisebbségi egyén nincs kizárva kisebbségek számára biztosított számtalan egyéb individuális és kollektív jogból.

A kisebbségi önkormányzat elsősorban valóban a »tényleges kisebbségi helyzetben« élők számára biztosít lehetőséget, akiknél területi autonómia nemigen jöhet szóba. Magyarországon gyakorlatilag minden kisebbség ebben a helyzetben van."[310]

Megvalósíthatóság

Nagyon fontosnak és pozitívnak tekinthető, hogy igen sokan foglalkoztak a megvalósíthatóság kérdésével. Rámutattak arra, hogy egy ilyen törvény, illetve önkormányzat tényleges funkcionálásához számtalan feltétel szükséges, hogy legalább részben biztosítva legyen: szükséges

[310] *Uo.* 8–9. o.

egy általánosan érvényesülő kiépített demokrácia, szükségesek bizonyos szociológiai, gazdasági, technikai, gyakorlati, sőt nemzetközi feltételek is.

Itt lehet megemlíteni, hogy többen felvetették, a két tervezet-modell szándékának kérdését, elsősorban azt, hogy mennyiben kívánnak a határon kívüli magyar kisebbségek helyzetének megoldásához „ötleteket adni", illetve ebbe az irányba nyomást gyakorolni. Volt, aki az elmúlt két évtized magyar politikájára utalva azt a véleményt fogalmazta meg, hogy általában a magyar politikában a hazai kisebbségek mintegy instrumentális szerepet játszottak – elsősorban a reciprocitás elvének alapján – a magyar kisebbségek érdekében folytatott politika szolgálatában.

NEKT álláspont: „A két tervezet értékét nyilvánvalóan az határozza meg, hogy mennyire érvényesülhetnek elfogadásuk, illetve felhasználásuk esetén a valóságban. Megalkotásuk alapfeltétele volt az a meggyőződés, hogy az elkezdődött és a szabad választásokkal döntő eredményt elért demokratizálódás rövid idő alatt – ha nem is tökéletesen – de jól működő jogállamot fog teremteni Magyarországon. Ebben az esetben jelentős mértékben könnyebbé válik az egyéb belföldi feltételek megteremtése is. Kedvező nemzetközi körülmények kialakulása természetesen jótékonyan hatna erre a folyamatra, ez azonban nem conditio sine qua nonja a kérdés tisztességes rendezésének Magyarországon.

Kétségkívül problémát jelent, hogy a tervezetek egy olyan helyzetben készültek, amikor az egész magyar jogrendszer átalakulófélben van (pl. nincs még semmiféle önkormányzati törvény). Igen hátrányos lenne azonban, ha a kisebbségek helyzetének jogi rendezése csak akkor vetődne fel, amikor már adottként kell kezelni annak teljes jogi környezetét. A kisebbségi jogalkotás szempontjainak lehetőleg az egész, új magyar jogrendszer létrehozásának folyamatában szerepet kell játszaniuk.

Tagadhatatlan, hogy a kisebbségi jog iránt Magyarországon tapasztalható érdeklődésnek legalább annyira oka a határon kívüli magyar kisebbségek, mint a magyarországi kisebbségek helyzetének rendezetlensége. Egy magyarországi kisebbségi törvénynek azonban szigorúan a Magyarországon felmerülő kérdésekre kell megoldást találnia. A törvény koncepciójának sok szempontja, esetleg konkrét megoldásai is hasznosíthatók lehetnek másutt is – elsősorban Európában, de legalábbis a régión belül -, illetve ösztönözhetnek a problémák hasonló szándékú és irányú kezelésére. Egy ilyen folyamatot a NEKT általában is, de a magyar kisebbségek vonatkozásában különösképpen örvendetesnek tartana."

A kisebbségi törvénytervezet vitája során elhangzott szakmai vélemények részletes összefoglalását az illetékes tárcák a konferenciát követően megkapták. Főképp azért, mivel a felvetések számos olyan hiányosságra rámutattak, amelyeket a magyar jogrendszernek, de nem a kisebbségi törvénynek – tekintve, hogy a törvénytervezet a kisebbségek jogait és nem a kisebbségekkel kapcsolatos jogi szabályozást kívánta biztosítani – mihamarabb pótolnia kell. Voltak természetesen olyan javaslatok is, melyeknek beépítése a törvénybe feltétlenül megfontolandónak tűnt.

NEMZETKÖZI SZABÁLYOZÁS – NEMZETKÖZI EGYEZMÉNYTERVEZETEK APROPÓJÁN

A második nap programja a kisebbségvédelem nemzetközi szabályozása kapcsán a következő dilemmákra kereste a választ: ha a kisebbségi problematika nemzetközi jellegű, akkor hol tart ma az egyes fórumokon ennek megjelenítése, illetőleg milyen fórum és milyen konkrét megállapodás lenne erre a legalkalmasabb? Az EBEÉ-folyamatban külön garanciákat, kontrollmechanizmusokat ugyanis még nem dolgoztak ki. Az Európa Tanácsnak néhány közép-európai ország, így Magyarország is egy-két éven belül tagja lehet, más államoknál erre valószínűleg csak később kerül sor, ezért bár a nyilvánosság fontos fóruma volt, összeurópai problémakezelésre egyelőre kevéssé látszott alkalmasnak. „Lehet, hogy a Varsói Szerződés romjain létre kellene hozni Közép- és Kelet-Európa pártjainak parlamentjét? Bizonyára jó lenne, de reális-e? Vajon minek nagyobb a realitása: a Jugoszlávia által az ENSZ Emberi Jogok Bizottságában egy évtizede szorgalmazott elvi deklarációnak; egy közép-európai Regionális Chartának; vagy egy Európai Együttműködési Chartának?" – tette fel a megválaszolandó kérdéseket a konferencia nyitóbeszéde.[311]

Két utóbbi alternatíva részletes végiggondolása céljából a második nap két olyan konkrét nemzetközi kisebbségvédelmi megállapodás-tervezet megvitatásából állt, melyet a Titkárság dolgoztatott ki és előzetesen el is juttatott a résztvevőknek.[312] Nevezetesen Szalayné dr. Sándor Erzsébet „A kisebbségi jogok európai egyezménye" címet viselő össz-

[311] Tabajdi-beszéd 9–10. o.

[312] A két dokumentumról részletesebben lásd a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozásáról szóló fejezetet.

európai dokumentuma, illetőleg Kovács Péter regionális, közép-európai többoldalú kisebbségvédelmi szerződése alapján fejtették ki a szakértők véleményüket, hogy a bennük megfogalmazott elvek szakmailag helytállóak-e, melyik típusú nemzetközi együttműködési forma látszik alkalmasabbnak. A tervezeteken túl a kérdés nemzetközi szabályozásának általános elveinek, feltételeinek, lehetőségeinek vizsgálata is terítékre került.[313] A két dokumentummal kapcsolatban részletkérdéseket érintően számos észrevétel, megjegyzés, módosító, kiegészítő javaslat hangzott el. A résztvevők ezekkel együtt magas színvonalúnak és továbbfejlesztésre érdemesnek minősítették őket.

Kire vonatkozzon?

Az európai egyezménytervezettel kapcsolatban hangzott el az, hogy az egyes kontinenseken élő kisebbségek jellemzőinek lényegi különbségei miatt globális kisebbségvédelmi charta kidolgozására nincs esély, ellenben az európai rendezés belátható időn belül megvalósítható, s az példáként szolgálhat más térségek hasonló törekvéseihez is. Az ENSZ elé terjesztett 1978-as jugoszláv kisebbségvédelmi javaslat egyik készítője óva intett az indokolatlan derűlátástól, az elfogadtatás nehézségeire, a működő ellenerő meglétére utalva.

Élénk vita bontakozott ki az egyezménytervezet által érintett kisebbségi csoportok körét illetően. A legtöbb hozzászóló a nemzeti, etnikai, nyelvi közösségek mellett a vallási kisebbségekre való kiterjesztést szorgalmazta. A legnagyobb polémia az őshonos, autochton kisebbségek, a friss bevándorlók, valamint az Európában élő, de más földrészekről származó kisebbségek megítélésének kérdésében tört ki. Többen az őshonos kisebbségekre a német fogalomhasználatnak megfelelően a népcsoport – Volksgruppe – kifejezést használták, megkülönböztetve az autochton közösségeket a többi kisebbségtől, javasolva, hogy elsősorban e népcsoportokkal foglalkozzon a charta. Indoklásuk lényege, hogy a friss bevándorlókkal, vendégmunkásokkal, emigránsokkal szemben a legkevesebb három generáció óta ott lakóknak természetes, eredendő

[313] A második nap részletes krónikája, a „konferencia második napi ülésének összegzése" Székely András Bertalan 1990. május 22-i beszámolójában olvasható. NEKT iratok.

[314] Német eredetű a három generációs kritérium, ami alapján egy adott népcsoportot őshonosnak tekintenek, avagy nem. A '93-as magyar kisebbségi törvény a kisebbségekre adott definíciójában hasonló logika alapján egy évszázadban határozta meg ezt az időt, bár ettől az elvtől már a kisebbségek felsorolásakor is azonnal eltért.

egyéni és közösségi jogaik léteznek.[314] Az allochton kisebbségek véleményük szerint más kategóriát, más minőséget képviselnek, következésképp jogaik sem lehetnek ugyanolyan kiterjedtek. Felmerült a szlovén alkotmány példája, amelyben az őshonos magyar és olasz kisebbség egyrészt államalkotó közösségként szerepel, másrészt nemzetiségi különjogokkal rendelkezik – ellentétben az országon belüli vendégmunkásnak tekinthető, más tagköztársaságból érkezettekkel. Mások viszont a népcsoportok és az egyéb kisebbségek közötti különbséget az egyetemes kisebbségvédelem célkitűzése miatt nem tartották szerencsés lépésnek, s véleményük szerint egy európai kisebbségi chartának minden a nemzeti, etnikai, nyelvi, vallási kisebbségi közösségre ki kell terjednie.

A lojalitás problematikája

Kisebb vita bontakozott ki a közép-kelet európai államok többségi nemzeteinek vezető személyiségei, politikusai által előszeretettel hangsúlyozott, elvárt és számon kért kisebbségi lojalitás tárgyában. Volt, aki úgy vélte, a lojalitás állampolgári és nem sajátosan kisebbségi kötelezettség, egy kisebbséghez tartozónak sincs több kötelezettsége ebben a tekintetben, mint többségi honfitársának. A dél-tiroli résztvevők évtizedes tapasztalatokkal a birtokukban egyenesen elutasították a lojalitás követelményét mint a többségi nemzet felsőbbrendűségének az elismerését. Többen csatlakoztak ehhez a véleményhez, s javasolták a fogalom törlését mindenfajta kisebbségvédelmi dokumentumból, lévén az visszaélésre alkalmas. Az egyik francia résztvevő az előbbiekkel ellentétben helyeselte a kötelező lojalitás kodifikálását, mert az szerinte az országgal szembeni felelősséget tükrözi.

Megvalósíthatóság

A lefektetett elvek állami végrehajtásának ellenőrzése kapcsán is több ötlet merült fel. A nemzetközi jog végrehajthatósága, kikényszeríthetősége különösen az emberi jogok, a kisebbségi jogok területén igencsak gyenge lábakon állt. A kisebbségvédelem normáinak nemzetközi szintű kodifikálásának esetleges megtörténte sem jelenthette azt, hogy a kisebbségek jogai ezáltal egyszer és mindenkorra garantáltattak, hiszen az egyes államok kellő belső politikai akarat, illetőleg megfelelő külső kényszerítő és kontrollmechanizmusok híján a végtelenségig elodázhatták a kérdésnek a lefektetett elveknek megfelelő rendezését. Ennek tudatában a szakértők többsége nem elégedett meg egy pusztán szépen hangzó elveket tartalmazó nemzetközi dokumentummal, hanem külön-

böző, a végrehajtás serkentését célzó javaslatokkal éltek. Az egyik vélemény szerint a majdani dokumentumnak erélyes felszólítást kellene tartalmaznia az aláíró államok részére, hogy a lefektetett normákat ültessék át a gyakorlatba, mielőbb belső jogrendszerükbe kerüljön azok végrehajtási utasítása. Volt, aki a csoportjogok megsértése esetén egyenesen az állami fennhatóság helyett ún. „szükségrezsim" és saját csoportalkotmány bevezetésének a jogát vetette fel. A szlovákiai magyarság jelen lévő reprezentánsa hangsúlyozta a garanciák szükségességét, megemlítve ezzel kapcsolatban a csehszlovák példát, ahol máig hiányzik az 1968. évi alkotmánytörvény végrehajtási utasítása.

Néhányan a kontrollmechanizmus fontosságára való tekintettel strukturális változtatásokat javasoltak dokumentumtervezeten, az egyezményt három részre tagolva képzelve el: alapvető célok és normák; az államok kötelezettségei a fentiek teljesítésére (jogi, gazdasági, szociális, művelődési, oktatási stb. téren); végül külön „kosárban" az ellenőrzés módjai (ad hoc bizottságok, szakértői csoportok, jelentéstételi kötelezettség, panaszlehetőség).

A regionális szabályozás lehetősége

Kovács Péter szubregionális kisebbségvédelmi megállapodás-tervezetének megvitatásával folytatódott a konferencia munkája. A szerző az ismertetés során utalt rá, hogy a keretszöveg aktualizálása során elkerülhetetlen a nyelvi kisebbségek területi kataszterének az elkészítése, amely a kisebbségek településenkénti számának felmérését teszi szükségessé, ehhez a hagyományos népszámlálások közel sem adnak pontos módszertant, helyette egyfajta anonim népszámlálási módszert dolgozott ki.

A vitában a szakértők nagy része kételkedésének adott hangot a szerződés realizálását illetően. Véleményük szerint a dokumentum baráti szomszéd államokat tételez föl, ami inadekvát például a magyar–román viszonnyal, a szöveg szinte csak Kárpát-medencei föderáció esetén működne. Többen a szerződés nélküli baráti kapcsolatok kialakítását és fejlesztését tartották első lépcsőben célravezetőbbnek. Ezzel kapcsolatban a régióban különösen sokat emlegetett reciprocitásra törekvést kizárandó elvnek nevezték, és sokak szerint mégis jobbak a multilaterális egyezmények a kétoldalúaknál.

A kisebbségek területi számbavételének veszélyeire többen is figyelmeztettek. A módszer csupán statikus etnikai összetételt feltételezve lenne megfelelő, mivel kizárja a mobilitás, a migráció okozta változásokat a vizsgálatból, mások a térség kisebbségeinek szociálpszichológiai

eredetű félelmei miatt ellenezték a nemzetiségi hovatartozás bármilyen típusú firtatását.

A konferenciának ezen a pontján két meglehetősen kényes és különleges kezelést igénylő kisebbségi problémáról is szó esett. A tervezet kapcsán a vitában az etnikai kisebbségekre példaként felhozott cigány és zsidó közösségek képviselői részéről ugyanis más-más előjellel, de hasonlóan élénk tiltakozást váltott ki a minősítés. Így diszkriminatívnak minősítették a cigányság etnikumként való kezelését, miután ők már évekkel ezelőtt nemzetiséggé nyilvánították magukat. A zsidósággal kapcsolatban pedig az etnikai kisebbség lehetőségét azért nehezményezték, mivel sokkal inkább a vallási kisebbségi kategória bevezetését látták indokoltak a tervezetben. A terminológiai zűrzavart még a konferencia tagjai között és a második napon sem sikerült teljes egészében tisztázni, persze ez a zavar előtte is, azóta is az egyik kerékkötője az egyes állami, valamint nemzetközi kisebbségpolitikáknak.

A vita itt már érzékelhetően mellékvágányra futott, és az érdemi kérdéssel voltaképpen nem is foglalkozott, hogy kell-e és az európaihoz képest mikorra időzítve szubregionális megoldást kidolgozni, illetve a kettő hogyan illeszthető egymáshoz. Lehet-e a szubregionális megállapodást két lépcsőben megvalósítani, először egy általános tartalmú dokumentum elfogadásával, és annak későbbi konkretizáló lebontásával.

A Titkárság képviselői a napirendi pont lezárásaként annyit tettek hozzá az elhangzottakhoz, hogy a tervezet nem a mai, hanem a majdani viszonyokra készült. A jelenben a szándéknyilatkozatoknak is örülni lehetne, a garanciák kiépítése a következő lépcsőfok lehet. Bár a tervezet tartalmazza a közép-európai jelzőt, modellként szolgálhat más térségek szabályozásául is.

A két dokumentumtervezet vitájának végén a résztvevők szakmai elismerésük jeleként teljes egyetértésben javasolták, hogy a szervezők juttassák el mindkét szerződésszöveget a helsinki folyamatban részes államok külügyminisztériumainak, valamint az Európa Tanácsnak és az Európa Parlamentnek, és tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a tervezetek az EBEÉ-folyamat emberi dimenziójával foglalkozó júniusi koppenhágai értekezletének napirendjére kerüljenek. Megállapodtak annak kezdeményezésében is, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentum ratifikálását az ENSZ helyett az Európa Tanács, illetve az Európa Parlament végezze.

A napirend végén az egyik nyugati szakértő még egy levéltervezetet bocsátott vitára, amelyet kisebb szövegváltoztatások után önkéntes,

egyéni aláírásokkal eljuttattak a Romániai Magyar Demokrata Szövetség nagyváradi kongresszusára. Egyébiránt a résztvevők közül többen a Nemzetközi Helsinki Bizottság tagjaként Dobogókőről továbbutaztak a kongresszusra, egy, a romániai magyarság helyzetéről írandó jelentés elkészítésének a szándékával.[315]

A ZÁRÓKÖZLEMÉNY

A szakértői konferencia résztvevői a kétnapos munka eredményeként közös, politikai jelentőségűnek tekinthető közleményt fogadtak el, amelyet megküldtek az érintett európai nemzetközi fórumoknak, illetve államoknak, valamint a tömegkommunikáció rendelkezésére bocsátották. A szövegben a következőkre hívták fel az európai államok és nemzetközi szervezetek figyelmét:

– a közép- és kelet-európai demokratikus átalakulás által felszínre hozott nemzeti és etnikai feszültségek világosan jelzik az esetenként milliós létszámú kisebbségek és etnikai csoportok kiszolgáltatottságát;

– stabil és demokratikus európai rend kialakításához nélkülözhetetlen a kontinens történelmi jellegzetességeként létező nemzeti, etnikai, nyelvi, vallási és egyéb kisebbségek helyzetének megnyugtató rendezése;

– „a demokrácia a kisebbségi kérdés rendezésének szükséges, de nem elégséges feltétele. Mind az egyes országokon belül, mind pedig az államok közötti kapcsolatokban elsődleges jelentősége van a politikai akaratnak, amely megteremti az egyéni és kollektív jogok védelmének biztosítékait és intézményeit";

– a kisebbségek helyzetének – miként az emberi jogok egészének – alakulása nem tekinthető az egyes államok belügyének. A nemzetközi közösség joga és egyben kötelessége, hogy figyelemmel kísérje az emberi jogok, beleértve a kisebbségi jogok bármilyen megsértését;

– az erőszakos asszimiláció elleni tiltakozás és az autonómiára vonatkozó törekvés nem azonosítható a határok módosítására irányuló akarattal. A határokat csak minden érintett fél egyetértésével lehet megváltoztatni;

– megerősítették az önrendelkezés elvét;

– elengedhetetlen a kisebbségvédelem nemzetközi normáinak és garanciáinak kidolgozása. Ennek alapelvei számos nemzetközi dokumen-

[315] Székely András Bertalan összegző jelentése.

tum és konvenció szerves részét képezik, de ezeket egységes rendszerbe foglalni és kodifikálni kell. Felhívták az Európa Tanácsot, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezményét egészítse ki kisebbségi jogi rendelkezésekkel;

– az egységes nemzetközi normák alapján kimunkált konkrét megoldások összhangban kell legyenek az adott ország vagy régió sajátosságaival;

– nagy jelentősége van annak, hogy minél szélesebb körű párbeszéd kezdődjön a kisebbségvédelem kérdéseiről szakértői, társadalmi és politikai szinten;

– szükséges, hogy megkülönböztetett figyelmet kapjon az EBEÉ-folyamat keretében a kisebbségek és etnikai csoportok jogainak kérdése, amelyről a folyamat részeként külön tanácskozás is megrendezendő lenne;

A résztvevők végül hangot adtak annak a reményüknek, hogy a megkezdett munkát a következő magyar kormány folytatni fogja.[316]

ÖSSZEGZÉS

A tanácskozáson részt vevő szakértők összességében nagy elismeréssel nyilatkoztak a magyar kormány kezdeményezéséről, a konferencia munkájáról. Rámutattak, hogy első alkalommal gyűltek össze Magyarországon Európa legjobb kisebbségkutatói és kisebbségvédelmi szakemberei. Nagyra értékelték, hogy Magyarország a nemzetiségi problémát nem szűkíti le a magyar–szlovák és a magyar–román viszonyra, hanem kizárólag széles európai összefüggésekben tartja kezelhetőnek. A magyar állam ezzel kezdeményező szerepet vállal nem csak Közép- és Kelet-Európában, de a kontinens egészén. Ebben az összefüggésben méltatták az Európa Tanács irányában kifejtett magyar aktivitást, amely tovább segíti annak „szakosodását" a kisebbségvédelem kérdéskörére. A nemzetiségi problematika országon belüli, illetve nemzetközi vonatkozásai terén tett magyar erőfeszítéseket az Európa Tanács Emberi Jogi Bizottságának igazgatója úgy minősítette a konferencián, hogy az máris érzékelhető hatást gyakorol a tanács munkájára. Másrészről értékelték

[316] Közlemény a „Kisebbségi jogok az 1990-es években" című nemzetközi szakértői konferenciáról. 1990. április 21. 1–3. o.

azt is, hogy nem kis részben a kormányzat erőfeszítésének köszönhetően ez a problematika nem vált pártpolitikai vetélkedés tárgyává.[317]

A Titkárság sajtónyilatkozata a konferencia után néhány nappal a következőképpen értékelte a kétnapos tanácskozás eseményeit: habár az eredeti elképzeléstől eltérően a konferencián nem vettek részt az egyes európai kormányzatok és kisebbségek képviselői, a szakértői fórummá váló rendezvény mégis hasznára vált Magyarországnak. Annál is inkább, mivel „a magyar kormánynak – helyzetéből adódóan – szakosodnia kell a nemzeti kisebbségek kérdéskörének minél alaposabb, nemzetközi mélységű tanulmányozására .. manapság nálunk nyilatkozatokban nincs hiány, a pártok egyre-másra hangsúlyozzák, hogy milyen fontos a kisebbségvédelem, csakhogy nem elegendőek a túlcsorduló piros-fehér-zöld érzelmek, ha mögöttük nincsen szaktudás és felelősségérzet."

A tanácskozás egyértelműen sikerrel zárult, sikerült bebizonyítani, hogy Magyarország a kisebbségi kérdésben „széles, európai horizonton gondolkodik". A sikert legegyértelműbben az elfogadott közös közlemény, illetőleg annak tartalma mutatja. A kisebbségi törvénytervezetet is rendkívül jól fogadták, többen azt állították, hogy az egész európai kisebbségvédelem számára modellértékű lehet. „Mi az Európához való integrálódás egyik legjobb formájának tartjuk az ilyen törvények nemzetközi megméretését."

A konferencia, a rangos szakértői gárda együttes állásfoglalása ugyanakkor talán némi segítséget nyújthat a nagy-nagy európai tanácstalanságban, amely a közép-kelet-európai eseményeket, a felszínre kerülő kisebbségi konfliktusokat kíséri, miközben Európa számos nyugati állama sem lehet túlzottan büszke a maga kisebbségpolitikájára. A tanácstalanság eloszlatása nem tűr halasztást, hiszen „elképzelhetetlen az, hogy az esetlegesen sorra kerülő európai csúcstalálkozón ne legyen központi kérdés a nemzeti és nemzetiségi problematika". Vagyis a ma Európájának legégetőbb gondjáról van szó, s „a Nyugat kezdi felismerni, hogy a gonddal foglalkozni kell, de azt még nem tudják, hogy miként!"[318]

A konferencia vitái során elhangzott észrevételek jelentős mértékben segítették a tanácskozás elé terjesztett dokumentumok, a magyarországi nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségi törvény, valamint az európai és

[317] NEKT-jelentés a „Kisebbségi jogok az 1990-es években" című nemzetközi szakértői tanácskozásról. 1990. április 26. 1–4. o.

[318] Tabajdi Csaba nyilatkozata a *Magyar Nemzet*ben, 1990. április 24.

közép-európai kisebbségvédelmi elképzelések további kimunkálását. És ezt nem valami udvariassági formula íratta le a krónikással, a részt vevő szakértők a tervezetekből alaposan felkészülve, gondosan kidolgozott, pontokba szedett kritikákkal érkeztek meg Dobogókőre, s a rendelkezésre álló két nap közel sem volt elegendő, hogy a felmerült összes gondolat részletes vitájára sor kerülhessen.

A konferencia a magyar törvénytervezet, a nemzetközi dokumentumtervezetek alapján szigorúan szakmai kérdésekre koncentrált, a kisebbségvédelem területén, a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatosan meglévő számos, még elméletben sem világos alapvető probléma tisztázásához kívánván hozzájárulni. Az elméleti alapok megszilárdítása terén tett erőfeszítések persze korántsem voltak öncélúak, az elért eredmények egységes és hasznosítható kiindulópontként szolgálhattak akár az egyes állami, akár a nemzetközi bilaterális vagy multilaterális kisebbségpolitikák gyakorlata számára.

A magyar szervezők e célból a konferencia záróközleményét, a megvitatott két dokumentumtervezetet – nem a résztvevők hivatalos állásfoglalásaként –, a vitákon leszűrődött tapasztalatokat, a felmerülő javaslatokat elküldték az EBEÉ-folyamatban részes államoknak, az Európa Parlamentnek, az Európa Tanácsnak, a júniusi koppenhágai emberi jogi EBEÉ-konferenciát előkészítő bizottságnak, és egyéb nemzetközi kisebbségvédelmi fórumoknak[319]

[319] Lásd például s Titkárság 1990. május 6-i, Enrique Barón Crespo úrnak, az Európa Parlament elnökének küldött levelét.

A KOLLÉGIUM ÉS A HATÁRON TÚLI MAGYAR KISEBBSÉGEK

Ma már közhelyszámba megy, hogy a kádári Magyarország volt az NDK mellett az egyetlen kelet-európai szocialista állam, amely valóban internacionalista szemléletet követett, vagyis nemhogy nem játszotta ki a nacionalista kártyát a rendszer legitimálása érdekében, hanem a nemzeti identitás, nemzeti tudat bármiféle ápolását is elmulasztotta, amit a nemzeti tényező elhanyagolásának, vagy akár méltatlan lebecsülésének is nevezhetünk. Mindez természetesen kifejezetten a határon túli magyar kisebbségekre járt káros következményekkel, a magyar pártállami vezetés nem vett tudomást a kisebbségi létben élő magyar közösségekről, nem vállalkozott érdekeik védelmére, s úgyszólván szó nélkül tűrte egyes szomszédos országok erőszakos, beolvasztó, nyíltan kisebbségellenes politikai gyakorlatát, így a Romániában történteket is.

Az 1957-es „nacionalizmus elleni harc" óta a nemzeti kérdés kezelésében lassacskán mégiscsak végbement egyfajta evolúció. Különösen a 80-as évek elejétől kezdtek a dolgok érdemben megváltozni. A magyar külpolitika kezdetben meglehetősen bátortalanul, zárt ajtók mögött, az évtized végére egyre markánsabban és a nyilvánosság előtt vállalta a határokon túl élő magyarság ügyét. A Kollégium és a Titkárság megalakulásával pedig kirajzolódott az a külpolitikai doktrína, mely szerint a mindenkori magyarországi kormányok külpolitikájukat a magyar kisebbségek érdekeinek figyelembevételével alakítják ki, őket a magyar nemzet szerves részének tekintve. Hogy ez az elv azóta mikor érvényesült többé, mikor kevésbé, már más kérdés.

A Kollégium működése idejére esik a határon túli magyarság valódi és demokratikus érdekvédelmi, társadalmi, politikai szervezeteinek kialakulása. Megjelentek azok a személyiségek, akik azóta is jelentős szerepet játszanak a magyar kisebbségi közösségek közéletében. A Kollégium érdeme, hogy felvette a kapcsolatot ezen emberekkel, szervezetekkel, megkezdte a folyamatos információcserét és lerakta a kapcsolattartás alapjait, jelezve ezzel, hogy a magyar állam komolyan gondolja a határon túliakra vonatkozó kisebbségpolitikai rendszerváltást, és komoly partnerként kezeli a kisebbségeket.

A kapcsolatok kiépítésével párhuzamosan megkezdődött a szomszédos országokban élő magyar nemzetrészek, valamint a nyugati magyarság helyzetének felmérése. Az 1988-ban a Medvetánc sorozatában önálló kötetként megjelent jelentés a határon túli magyarok helyzetéről évtizedek mulasztásának pótlását kezdte el, állami vonalon mindezt a Kollégium, s jellegéből adódóan főként a Titkárság munkájától datálhatjuk.

Mindezek mellett a a munka nagy részét a napi eseményekre való magyar reakció tette ki. A környező országokban ugyanis 1989 második felétől szintén megmozdult az eddigi állóvíz. Jugoszláviában a szlovén, horvát és szerb államok különutassága egyre nyilvánvalóbbá vált. Csehszlovákiában a bársonyos forradalom az ottani magyarság életében és lehetőségeiben is gyökeres fordulatot jelentett. Természetesen a Kollégium a legtöbb energiát a Romániában zajló, a magyarságot létében fenyegető eseményeknek szentelte, amelyek később Tőkés László egyszemélyes harcába, a karácsonyi fordulatba, az azt követő reményekkel teli, demokratizálódási időszakba, s a marosvásárhelyi pogrommal nyomatékosított gyors kiábrándulásba torkolltak.

A következőkben a Kollégium és a Titkárság helyzetfelmérő és kapcsolatépítő tevékenységét mutatjuk be, a romániai események kollégiumi vonatkozásai jelentőségénél fogva külön fejezetben kerülnek tárgyalásra. Nem vállalkozunk a határon túli magyar kisebbségek rendszerváltás előtti és utáni történetének, helyzetének felvázolására, erre jelenlegi tudásunk, a rendelkezésre álló keretek nem adnak lehetőséget, ugyanakkor erről már számos és sok szempontú tanulmány, elemzés született. Ehelyütt valóban csak a két testület tevékenységének ismertetésével kívánunk hozzájárulni a témával kapcsolatos ismereteink bővítéséhez.

A TENNIVALÓK FELMÉRÉSE

A Kollégium általános stratégiaként a kisebbségi kérdés belügyként való kezelési dogmájának elvetését, a szomszédos államokkal való nemzetiségi tárgyú kisebbségi megállapodások megkötését, valamint a nemzetközi fórumokon multilaterális nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok, normák kidolgozásában való aktív részvételt szorgalmazta. Alapvető nemzeti érdeknek látták a környező országokban élő magyar nemzetiség helyzetének javítását, anyaországi kapcsolataik erősítését, amely a többségi államok, de az anyaország felelősségét is jelentette egyben.

A Titkárság megalakulásakor a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségekkel kapcsolatos főbb tennivalókat a következőkben jelölte meg (e kérdések a határokon túli albizottságra vonatkozó munkaterv témái közé, ahogy korábban már utaltunk rá, többnyire bekerültek): helyzetük, sorsuk figyelemmel kísérése, az életükben bekövetkezett változások folyamatos összegzése; bekapcsolódás a Magyarok Világszövetségének újjászervezési folyamatába; a politikai döntések megfelelő megalapozásához szükséges tudományos háttér javítása; a magyar nemzetiség helyzetének állandó napirenden tartása a szomszédos országokkal való tárgyalásokon, elvi álláspontunk mindenkori rögzítésével, de kezdeményezőkészség tanúsításával; különálló kétoldalú nemzetiségpolitikai szerződések kötésének kezdeményezése; a határon túli magyarság vezető személyiségeivel, szervezeteivel fenntartott kapcsolatok élénkítése; a magyar televízió és rádió környező országokban való vételi lehetőségeinek javítása, a kisebbségi magyarság figyelembevétele a műsorpolitika kialakításakor, helyzetük, sorsuk megjelenítése a hazai tömegkommunikációban; a turizmus, a lakossági kapcsolatok, a határmenti együttműködés, testvértelepülési, -megyei kapcsolatok fejlesztése; bizalomerősítő alapként is példaértékű hazai nemzetiségpolitika kialakítása, a hazai nemzetiségek kapjanak nagyobb szerepet a nemzetiségi együttműködésben; a nemzetközi fórumok (ENSZ, EBEÉ-folyamat, nyugat-európai integrációs szervezetek) hatékonyabb kihasználása, elvi álláspontunk folyamatos hangsúlyozásával; a külföldre irányuló tájékoztató tevékenység (propaganda) professzionalizálása és elmélyítése; erőteljesebben szorgalmazzuk a kisebbségvédelem nemzetközi rendszerének kialakítását, a kollektív jogok nemzetközi garantálását; célszerű megvizsgálni egy budapesti székhelyű nemzetközi emberi jogi központ létrehozásának feltételeit.[320]

A beérkező munkatervi javaslatokat figyelembe véve, a tennivalók számbavételének szellemében a határon túli albizottság első ülésére, október 26-ra készült el a Titkárság a magyar nemzeti kisebbségek és Magyarország viszonyára vonatkozó alapvető elvek kidolgozásával. Az albizottság az anyagot meghallgatta, jóváhagyólag tudomásul vette és megbízta a Titkárságot, hogy a dokumentumot az elhangzott észrevételek figyelembevételével terjessze a Kollégium plenáris ülése elé.

[320] A magyar külpolitika és a szomszédos országokban élő magyar nemzetiség. Dátum nélküli NEKT kézirat.

A tornyosuló azonnali feladatok szorításában az alapelvek tekintetében az ügy nem jutott tovább. Annál is inkább, mert csak ezen az egy albizottsági ülésen a napirendekhez kapcsolódóan annyi felvetés, javaslat hangzott el, hogy egy-egy szerteágazónak bizonyuló téma végigbeszélése a vártnál több titkársági háttérmunkát, szervezést és több kollégiumi ülésnapot igényelt, miközben újabb és újabb kérdések vártak megvitatásra, megoldásra.

A Kollégium határon túli magyarsággal kapcsolatos törekvéseiről a médiumok is tájékoztattak, e témában az egyik érintett szerveződés, a Magyarok Világszövetsége kéthetente megjelenő lapjának adott 1989 novemberében interjút a Titkárság vezetője. Eszerint a Kollégium és a Titkárság „minden pártpolitikai érdeken felülemelkedve az egységes, a 15 milliós magyar nemzet sorskérdéseit veszi figyelembe". „Szeretnénk végre megvalósítani azt, ami eddig hiányzott: átfogó koncepciót kidolgozni arra, miként tartsuk a kapcsolatot a szomszédos országokban élő magyarokkal. Ahol lehet, ott tárgyalunk az illetékes ország hatóságaival. A nem távoli jövőben szeretnénk elérni, hogy a magyar rádió és televízió adásai a Kárpát-medencében foghatók legyenek. Szeretnénk, ha mielőbb sikerülne a Nemzetiségkutató Intézet létrehozása, ahol a szomszédos országokban élő magyarságra vonatkozó valamennyi adat fellelhető lenne. Alapítványt kívánunk létrehozni, amelynek elsődleges célja a szomszédos országokban élő magyarok segítése lesz."[321]

A Kollégium a határon túli magyarságot érintő tevékenységét az alapelvek, és a munkaterv elkészülte után már javában folytatta, amikor a Művelődési Minisztérium saját munkatervének a külföldön élő magyarokkal kapcsolatos feladatokat összegző részét elküldte a Titkárságnak. Az anyag, ha némileg megkésve is, de mindenesetre támpontot szolgáltatott a kultusztárca vonatkozó elképzeléseiről, céljairól. Az összefoglaló szerint a nemzetközi helyzetben, a magyar bel- és külpolitikában bekövetkezett változások új alapot teremtettek ahhoz, hogy a művelődés minden ágában fokozni lehessen az erőfeszítéseket a külföldi magyarság anyanyelvi, oktatási, kulturális igényeinek magasabb szintű kielégítésére. Mindehhez a kormányközi megállapodások nyújtotta lehetőségek maximális kiaknázása mellett a közvetlen személyi és intézményi kapcsolatokra kell a hangsúlyt helyezni. A terv a következőket

[321] Személyes és közügyekről – beszélgetés a Nemzetiségi Titkárság vezetőjével. *Magyar Hírek*, 1989/22., novemberi második szám 28–29. o.

emelte ki: a magyarországi felsőoktatásban tanuló külföldi magyar diákok számát növelni szükséges, külön alapítványt is létrehozva képzésük támogatására; bővítendőek a külföldi magyar pedagógusok magyarországi továbbképzésének lehetőségei; a hazai könyv- és folyóiratkiadásban nagyobb figyelmet kell fordítani a külföldi magyar szellemi termés megjelentetésére, kezdeményezni kell, hogy a hazai kulturális és oktatási intézmények nagyobb számban fogadjanak tagjaik, tiszteletbeli tagjaik közé külföldi magyar értelmiségieket; a hazai kulturális rendezvényekre nagyobb számban kell meghívni külföldi magyar együtteseket, művészeket. A munka során különösen a Magyarok Világszövetségével, de az Erdélyi Szövetséggel és egyéb külföldi magyar egyesületekkel is az eddigieknél szorosabb és intézményesebb formában kívántak együttműködni.[322]

A művelődési tárca elképzeléseit a Titkárság a továbbiakban figyelembe vette saját javaslatainak kidolgozásakor, de a kultuszminisztérium kollégiumi tagsága amúgy is lehetővé tette, hogy bármilyen kérdés, javaslat vitáján álláspontjuk ismertté váljon a testület előtt.

KONKRÉT ÜGYEK

A határon túli magyarsággal kapcsolatos tudományos kutatások, az ilyen jellegű kutatóintézet, a határon túliak anyagi támogatását szolgáló első állami alapítvány létrehozásának területén történt kollégiumi erőfeszítésekről a hazai kisebbségekkel párhuzamosan már számot adtunk. A következőkben a határon túli albizottság s esetenként a plenáris ülés elé kerülő többi téma vázlatos áttekintése következik azzal a rövid megjegyzéssel, hogy a hazai kisebbségek kapcsán már látott államigazgatási zavar a határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatos ügyek meneténél is érvényes. Vagyis a Kollégium/Titkárság által kigondolt feladatokat a különböző tárcáknak kellett volna végrehajtania, ami számos jobb sorsra érdemes elképzelés, javaslat megvalósulását megakadályozta.

A magyar kisebbségek könyv- és folyóiratellátása

A határon túli magyarságnak szánt magyar nyelvű könyv- és folyóiratellátás javításának, a kulturális export-import problémák enyhítésének kérdései az október 26-i, legelső határon túli albizottsági ülésen

[322] Nemzetiségek, kisebbségek és a Művelődési Minisztérium feladatai. 9–11. o., a Titkárságnak 1989. december 4-i dátummal küldték el.

kerültek szóba. A művelődésügy háttéranyagot készített az ülésre. Ebből kiderült, hogy 1988 végéig a szocialista országokban élő magyar ajkú lakosság anyanyelvi irodalommal való ellátása az állami támogatások révén lényegében zavartalan volt, az ebből fakadó veszteséget az állam ugyanis mindig megtérítette a külkereskedőnek, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnak. 1989-től megszakadt a folyamat, az állam támogató szerepe megszűnt, sőt a Minisztertanács 1988. december 27-én rendeleti úton külön 11%-os adót vetett ki a magyar nyelvű könyv- és folyóirat külkereskedelemre.

A kultusztárca minden illetékes fórumot megkeresett és szorgalmazta a rendelet visszavonását. Hivatkozott arra, hogy annak bevezetésekor nem került sor előzetes konzultációra, elhibázott döntés született, amelyet így csak utólag lehet, és minél előbb célszerű is korrigálni. Eredményt azonban nem sikerült elérni. A minisztérium emiatt kénytelen lenne saját forrásból fedezni a veszteséget, azonban ezek a források nem léteznek. Elméletileg az áremelés az a megoldás, amivel a veszteségek áthárithatóak a szocialista partnerekre, de az első tapogatózások után kiderült, hogy az áremelések erőltetése a megrendelések megszűnését, illetve radikális csökkenését vonja maga után. A még elfogadható mérsékeltebb áremelés is negatív hatásokkal járna, a merev árucsere miatt ugyanis a magasabb ár kevesebb termék kivitelét, és ennek megfelelően kevesebb importot tenne lehetővé, amely mind a határon túli magyar kisebbségeket, mind a hazai nemzetiségeket kedvezőtlenül érintené. Sőt, az importcsökkenés miatt nem lenne mód az eddigi volumenben átvenni a külföldi magyar nyelvű kiadók, a Kritérion, a Kárpátia, a Madách könyveit, ami rövid úton megkérdőjelezné ezen kiadók létét is.

A minisztérium nemzetiségpolitikai szempontból különösen fontosnak tartva a kérdést, újabb és újabb átiratokat intézett elsősorban a Pénzügyminisztériumnak. 1989 szeptemberében az erőfeszítések némi eredményre vezettek. A PM 1989. január 1-jei visszamenőleges hatállyal megszüntette a 11%-os adót, mintegy 25%-kal csökkentve ezáltal a könyv- és folyóiratexportból keletkező veszteséget, de az exporttámogatási kérelem teljesítését elhárította, mondván, a továbbiakat kereskedelempolitikai eszközökkel kell megoldani. A művelődési tárca elutasította ezt a szemléletet, mert a „külföldön élő magyarság sajtóval és könyvekkel való ellátása, valamint a könyvimport révén az ottani kiadók életben tartása és a hazai nemzetiségek sajtó- és könyvellátása nem tekinthető pusztán külkereskedelmi üzletnek. Tudomásul kell venni, hogy az államnak a magyar nemzettest fennmaradásáért küzdenie kell

és kötelezettségei vannak a hazai nemzeti kisebbségekkel szemben is. Nem túlzás azt mondani, hogy a kormány politikai hiteléről is szó van. Miközben a határainkon túl élő magyarság ügyeinek felvállalását hangoztatjuk, ugyanakkor a magyarság azt tapasztalja majd, hogy kevesebb sajtótermékre horribilis áron vesznek fel rendelést (a támogatás nélküli áron egy hetilapunk előfizetési ára elviszi egy erdélyi vagy egy kárpátaljai tanító havi fizetésének felét)."

Az 1989-es 130 milliós veszteséget végül a Kultúra Vállalat felvállalta, a számítások szerint a következő esztendőben várható 234 millió forintos veszteséget azonban már nem. Ha semmiféle költségvetési támogatás nem lesz, a vállalat érvényesíteni fogja a magas árakat, ami országonként eltérő mértékben óriási feszültséget és hiányt eredményez a magyar kisebbségek lakta területeken. Ha a költségvetés a hiányzó összeg felét állja, akkor a forgalom 50%-át kitevő előfizetői (közületek, könyvtárak, iskolák stb.) megrendeléseket a korábbi árszínvonalon kielégítenék, az utcai árusításban pedig magyar folyóiratok és újságok egyszerűen nem kerülnének forgalomba.

A kultusztárca feljegyzése azzal a figyelmeztetéssel zárult, hogy az ügyben sürgős intézkedés szükséges, mert a jövő évi árakról október 31-ig értesíteni kell a külföldi partnereket.[323]

Az albizottsági ülésen a téma szóbeli felvezetéseként a művelődési tárca és a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat képviselője tartott tájékoztatót. A háttéranyag szellemében mindketten hangsúlyozták, hogy a hazai vállalati pénzügyi feltételek alapvető megváltozása – állami támogatás hiányában – 1990-től rendkívül jelentős (mintegy tízszeres) áremelést tesz szükségessé. Ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a külföldi megrendelések elmaradásával gyakorlatilag megszűnik a határon túlra irányuló export. Ez nemcsak a magyar kisebbséget fosztja meg a magyarországi sajtótermékekhez való hozzájutás lehetőségétől, hanem a szomszédos országokban működő magyar nyelvű kiadók létét is fenyegeti.

A hozzászólók szerint a külföldi lap-, folyóirat- és könyvterjesztéssel kapcsolatos pénzügyi politika nincs összhangban az anyaország felelősségét hangsúlyozó politikai állásfoglalásokkal. Az albizottság azonnali intézkedést tartott szükségesnek a lap-, könyv- és folyóiratexport további fenntartása érdekében. Ugyancsak javasolta, hogy a jövőben ezen a területen a piaci viszonyok továbbra is csak nagyon korlátozottan érvé-

[323] Művelődési Minisztérium Kiadói és Irodalmi Főosztály: A magyar nyelvű könyv és folyóirat export időszerű kérdései. 1989. október 23., 1–5. o.

nyesülhessenek. Külföldi példák sora bizonyítja, hogy piacgazdaságok esetében is e téren határozott és tudatos állami szerepvállalás valósul meg.

A ülést követően a Titkárság kezdeményezések egész sorát indította el. A Művelődési, a Pénzügy-, a Kereskedelmi Minisztérium, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat és a Magyar Posta képviselőinek bevonásával megbeszélést szervezett a kérdés hosszú távú rendezését szolgáló tervek kidolgozására. A Magyar Postával és a Külügyminisztériummal együttműködve a hazai lapok és folyóiratok remittendájából bizonyos mennyiséget ajándékként diplomáciai úton a szomszéd országokba juttattak. Felhívták az érdekelt megyék figyelmét, hogy törekedjenek a határmenti gazdasági együttműködés során a magyarlakta nemzetiségi területek kishatárforgalomban való magyar nyelvű könyv- és folyóiratellátására. A Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia orgánumai révén felhívással fordult a nyugati magyar értelmiséghez, hogy segítse a Titkárság és az OSZK kezdeményezését a nagy világkönyvtárak hungarika-gyűjteményének számbavételére, majd ezt követően a nemzetpolitikai szempontú állomány kiegészítésére. Az Országos Széchenyi Könyvtár és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése könyv- és folyóirat-ajándékozási, illetve -előfizetési tevékenységét – a Kisebbségi Alapítvány megteremtése után – támogatásban részesítette.

Az Erdély története című könyv idegen nyelvű változatai

Az október 26-án összeülő első határon túli albizottsági ülésen a testület munkájának legelső mozzanata az Erdély története c. könyv idegen nyelvű változatai előkészítésének számbavétele volt..

A készülő fordítások kapcsán a Történettudományi Intézet előterjesztője elmondta: az angol, német és francia változat előrehaladott állapotban van, folyik az orosz kiadás előkészítése. Terveik között a könyv spanyol és olasz nyelven történő megjelentetése is szerepelt. A kötet németül várhatóan még ez év december, vagy jövő év január folyamán megjelenik, angol kiadására pedig feltehetően 1990 júniusában kerül sor. Lényegében elkészült a francia fordítás is, de a megjelentetésről még nem született megállapodás. A kiadással kapcsolatos munka felgyorsítása nem lehetséges.

A hozzászólók egyöntetűen kifogásolták a megjelenés elhúzódását és határozott lépéseket sürgettek a külföldi kiadások mielőbbi megvalósítása érdekében. Az albizottság a háromkötetes Erdély története mellett

szükségesnek tartotta olyan tudományos igényű, de a szélesebb külföldi olvasóközönség számára is érdeklődésre számot tartó rövidebb változat megjelentetését is, amely elsősorban a Trianon utáni korszakra összpontosít, beleértve az 1945 utáni évtizedeket. Ugyancsak fontosnak ítélte egy olyan tömör, idegen nyelvű kiadvány megírását is, amely a külföldi közvélemény számára világosan bemutatná a mai magyar–román vita lényegét. Az albizottság tagjai felhívták a figyelmet arra, hogy az Erdéllyel kapcsolatos, és általában Magyarország tekintélyét romboló román propaganda évtizedek óta központilag szervezetten, hatékonyan, költségeket nem kímélve folyik. A külföldre irányuló magyar tájékoztatás ugyanakkor nagyságrendekkel kisebb és gyengébb hatású. Az albizottság sürgető feladatnak tartotta, hogy mielőbb készüljön felmérés, az Erdéllyel – és általában a határon túli magyar kisebbségekkel, illetve Magyarországgal – kapcsolatos nemzetközi tájékoztatásunk helyzetéről. Javasolta, hogy átfogó, összehangolt nemzetközi tájékoztatási és propagandaterv kerüljön kimunkálásra, megfelelő anyagi eszközök biztosításával egyidejűleg.

A november 9-i albizottsági ülésen folytatódott a vita. A Titkárság meghívására az idegen nyelvű változatok kiadói munkálatairól, a megjelentetés részletes költségvetéséről az Akadémiai Kiadó igazgatója tartott tájékoztatót. Reagált az idegen nyelvű kiadás késedelmes volta miatt elhangzott kritikákra: elismerte, hogy maga az alapmű „több évtizedes mulasztás után" jelent meg. A rövidített mű idegen nyelvű változatainak késedelmes megjelentetésével nem marasztalható el sem a kiadó, sem a szerzői gárda. Véleménye szerint a kötetek várható 1990. évi megjelenését a kiadó erőfeszítései és a szerzőkkel történő példás együttműködés tették lehetővé. Ez év végére feltehetően piacra kerül az egykötetes magyar nyelvű könyv, 1990-ben pedig biztosan megjelenik a német, és valószínűleg az angol és a francia változat is. Az anyagi feltételek biztosítottak. A kiadó arra törekszik, hogy a hatékony terjesztés érdekében jó nevű külföldi kiadókkal közösen jelentesse meg a művet. A tárgyalások még folynak, de a kiadó nem igényli, sőt mint illetéktelen és kifejezetten zavaró tényezőt, elutasítja a Külügyminisztérium diplomáciai úton való közbenjárását. Az igazgató felhívta a figyelmet arra, hogy a közös kiadás tervét, és főként a számításba jövő kiadók nevét a legbizalmasabban kell kezelni. Ennek kiszivárgása esetén várható, hogy a román diplomácia kísérletet tesz a közös kiadás megakadályozására.

Az angol nyelvű teljes kiadással kapcsolatban a kiadó elzárkózott a kanadai magyarok torontói kezdeményezésétől, mondván a kanadai

magyarság által e célra összegyűjtött 80 000 dollár legfeljebb a fordítás költségeit fedezné. Az albizottság tagjai által sürgetett további idegen nyelvű kiadványokkal kapcsolatban elismerte ugyan a külpolitikai célokat szolgáló tudományos ismeretterjesztés fontosságát, de hangsúlyozta, hogy ez nem a tudományos műhelyek és az Akadémiai Kiadó feladata.

A terjesztéssel kapcsolatban az albizottság ülésén több javaslat hangzott el. A hozzászólók felvetették, hogy a kiadvány kereskedelmi úton történő terjesztésének esélyeit a nemzetközi könyvpiacon növelik ugyan a rangos külföldi társkiadók, de a munka nem korlátozódhat csak erre. Fontos nemzeti érdekünk fűződik ahhoz, hogy a kötetek a megfelelő helyekre eljussanak. Ehhez megfelelő példányszámú, ingyen terjesztendő kötetek kellenek. Az ingyenes szétosztást ugyanakkor oly módon kell megszervezni, hogy az ne sértse a kiadók kereskedelmi érdekeit. Többen ajánlották, hogy a terjesztésnél a diplomáciai csatornákon kívül fel kell használni a különböző állami és társadalmi intézmények, politikai szervezetek, valamint az egyházak nemzetközi kapcsolatait is. Célszerűnek ítélték, hogy az idegen nyelvű megjelenés időpontjaira időzítve ünnepi könyvbemutatókra, sajtókonferenciákra, kiállításokra és tudományos tanácskozásokra is sor kerüljön. Ezen túlmenően kellő példányszámot kell biztosítani recenziós célra szakfolyóiratoknak és ismert külföldi személyiségeknek.

A Titkárság vezetője összefoglalójában felhívta a figyelmet a hatékony, összehangolt, több csatornán át történő terjesztés fontosságára. Fontosnak ítélte, hogy a külképviseletek és a külföldi magyar kulturális intézmények megfelelő példányszám vásárlásával bekapcsolódjanak a terjesztésbe. Javasolta, hogy ebben a munkában vegyenek részt a Magyarok Világszövetsége, az Anyanyelvi Konferencia, a Nemzetközi Hungarológiai Társaság, a Pax Romana, a Református Egyházi Zsinat és más, külföldi kapcsolatokkal rendelkező, valamint nyugati magyar szervezetek. A nyugati megjelentetés mellett fontosnak tartotta, hogy a mű a kelet-európai országokba is eljusson. Rámutatott ugyanakkor arra, hogy a felmerült gondok indokolttá teszik a terjesztéssel hivatásszerűen foglalkozó szervezet bekapcsolását, a Titkárság ugyanis erre nem alkalmas. A (torontói) angol nyelvű teljes kiadás tervét úgy ítélte meg, hogy – tekintettel e vállalkozás fontosságára – a kiadó által jelzett hiányzó összeg (12 millió Ft) nem szabad, hogy ennek akadálya legyen.

Az üggyel kapcsolatban leszűrhető általános tanulságként fogalmazódott meg, hogy ilyen horderejű nemzetpolitikai kérdésekben túl kell

tudni emelkedni a szűk szakmai érdekeken. A diplomáciának és a tudományos műhelyeknek a jövőben sokkal szorosabban együtt kell működni.

A Kollégiumban felmerült a Trianon óta eltelt időszak, továbbá a magyar–román történészvita népszerű formában való megíratásának, illetve idegen nyelveken történő kiadásának az ötlete is. A többek által megfogalmazott cél ezúttal a politikai döntéshozók, illetve a sajtó, a véleményformáló értelmiség befolyásolása volt. A Történettudományi Intézet nem érezte feladatának az ismeretterjesztés ezen formáját, ezért a Titkárság megvizsgálta a további lehetőségeket (Külügyminisztérium, magánkutatók, magánkiadók, Erdélyi Szövetség, MVSZ stb.) azok anyagi forrásaival együtt. Utóbbit illetően nem sokáig lehetett illúziókat kergetni, a rendszerváltáskor napvilágra kerülő katasztrofális gazdasági állapotok nem tették lehetővé a kiadványozáshoz szükséges összegek előteremtését, a Titkárságnak le kellett mondania ezekről a tervekről. A Kollégium így a két vita és a megkeresések után, anyagi bázis híján többet nem tehetett az ügy előmozdításáért, a maga részéről lezártnak tekintette a kérdést.

A határon túli magyarság és a tömegkommunikáció

A november 9-i albizottsági ülés tekintette volna át részletesen a Magyar Rádió és Televízió, valamint a Magyar Távirati Iroda szerepét a határokon túli magyarság műveltségi szintjének megtartásában és emelésében. A rádió, a televízió, valamint az MTI képviselői azonban nem jelentek meg, ezért a kérdést érdemben nem lehetett tárgyalni. A téma a november 29-én sorra kerülő plenáris ülés elé került az érintett intézmények illetékeseinek hangsúlyozott bevonásával.

A magyar rádió és a magyar televízió vételi lehetőségeinek javításáról, a határokon túli magyarság magyarországi tömegkommunikációs termékekkel való bőségesebb ellátásáról november 29-re írásbeli előterjesztés készült. Az érintettek ismételt hiányzása miatt korlátozott volt a lehetősége a vitának. A Magyar Posta képviselője a technikai előfeltételeket illetően az anyagot kiegészítendő kifejtette, hogy a műsorszórás hatósugarának kiterjesztése műszakilag megoldható.

Az ülésen a stratégiát, a határon túli magyarság anyaországi elektronikus sajtótermékekkel való fokozottabb ellátását, a magyar kisebbségek helyzetének a hazai médiumokban való fokozottabb és hatékonyabb megjelenítését illetően igen, a rövid távú konkrét lépések ügyében, a rádióra és televízióra váró konkrét feladatokat illetően nem sikerült érdemi határozatot hozni. Ennek részletező kidolgozása a határon túli

albizottság következő ülésére maradt, ahol a vita most már az érintett szervezetek szakértőinek jelenléte mellett zajlott le – fennmaradó jegyzőkönyv, emlékeztető híján az utókor számára dokumentálhatatlanul. Mindenesetre a Kollégium nem tért vissza a kérdésre...

A határon túli 1990. évi események, évfordulók

A határon túli magyarsággal kapcsolatos 1990. évi eseményekből, évfordulókból adódó kormányzati feladatokról a határon túli albizottság november 9-i ülésére titkársági előterjesztés készült, amelyet a Magyarságkutató Intézet évfordulónaptára és az egyes magyar külképviseletek ajánlása alapján készítettek el. A magyar kulturális kormányzat eddig alkalmi, protokolláris jelleggel fordított figyelmet a magyar nemzeti kisebbségek évfordulóira. A nemzet szerves részeként való elismerésükkel a Titkárság szerint rendszeressé kell tenni a rendezvényeken a magyar politikai részvételt, a kiemelkedő személyiségek hazai kitüntetésekkel történő folyamatos elismerését. A határon túli kisebbségi eseményeken való magyar politikai részvételről az öt szomszédos állam bontásában készült eseménynaptár a magyarság kulturális intézményeinek, neves személyiségei születésének, halálának évfordulóira, rendezvényekre, kulturális napokra, egyes kisebbségi szervezetek megalakulásának évfordulójára vonatkozott. Emellett a javaslat 13 kitüntetendő határon túli magyar személyiséget is megjelölt, olyanokat, akik a következő esztendőben lesznek „kerek születésnaposak". A Kollégium kisebb módosítások után jóváhagyta az előterjesztést.[324]

Rehabilitáció

A november 9-i albizottsági ülésen merült fel az a javaslat, hogy a Kollégium fontolja meg azon személyek erkölcsi rehabilitációját, akik a határon túli magyarságért való kiállásuk miatt az elmúlt évtizedekben retorziókat szenvedtek. Az albizottság az indítványt jóváhagyólag tudomásul vette és elfogadásra a Kollégium plenáris ülése elé terjesztette. A három héttel későbbi plenáris ülés plénuma előtt a Titkárság elvállalta, hogy memorandumot készít elő, amelynek célja, hogy jelképes elégtételt adjon az érintett személyeknek. A memorandumnak, a hazai kisebbségek jelen lévő képviselőinek tiltakozására kiegészített kollégiumi állás-

[324] Javaslatok a határon túli magyarság 1990. évi eseményeiből, évfordulóiból adódó kormányzati feladatokra. 1–5. o. NEKT iratok 6b), d) dosszié, valamint az albizottsági ülés emlékeztetője.

pont szerint, emellett ki kell terjednie a hazai kisebbségek jogaiért, nyelvük, kultúrájuk, iskoláik védelméért kiálló és emiatt hátrányos megkülönböztetésben, üldöztetésben részesülőkre is. A Titkárság ezért arra kérte a hazai kisebbségek képviselőit, hogy a rehabilitálandó személyekre írásban tegyenek javaslatot. Egyetlen javaslat sem érkezett...

A magyar filmek határokon túli terjesztése

A magyar filmeknek a magyar nemzeti kisebbségek számára való terjesztése érdekében titkársági javaslat született, ám az ügy a Kollégium szintjére nem jutott el. A szomszédos országok magyarsága intézményes keretek között, állami televíziókban igen ritkán láthatott magyar filmeket. A videokészülékek terjedésével azonban lehetőség nyílt arra, hogy az elsősorban az értelmiség körében megfigyelhető igényt kielégítendő a hivatalos tömegkommunikáción kívül a legfontosabb magyarországi alkotások elérhetővé váljanak kisebbségi létfeltételek között is. Ennek érdekében videokazetta-sorozatok adományozásának terve merült fel, összesen 25 film (Jancsó Miklós, Mészáros Márta, Kósa Ferenc, Makk Károly, Szabó István, Gothár Péter, Kovács András, Bacsó Péter, Sára Sándor, Bódy Gábor, Beremányi Géza, Gulyás testvérek stb. alkotásai) jött számításba.

A filmeket olyan helyekre szándékoztak küldeni, ahol sokan megnézhetik, kölcsönvehetőek, másolhatóak lesznek. A javaslattevők 12 ilyen helyet (illetve személyt) soroltak fel: Vajdaság: Újvidéki Hungarológiai Intézet, Szabadkai Városi Könyvtár; Felvidék: Csemadok pozsonyi szervezete, nyitrai tanítóképző főiskola, pozsonyi magyar konzulátus; Kárpátalja: Ungvári Hungarológiai Központ, a KMKSZ Beregszászon; Erdély: a kolozsvári magyar színház rendezője, a gyulafehérvári katolikus teológia, a marosvásárhelyi vártemplom lelkésze, a sepsiszentgyörgyi római katolikus plébános, a bukaresti magyar követség.[325]

A javaslat sorsáról nincs hitelt érdemlő információ, legalábbis a Titkárság és a Kollégium megszűnéséig nem történt ez ügyben előrelépés. Mint ahogy a határon túli magyarság helyzetéről szóló cikksorozat esetében is mindössze a tervekig jutottak el.

Javaslatok egy cikksorozathoz

A videokazetta-sorozat mellett publicisztikai írások megjelentetését is tervezték, amelyek akár egy új nemzetpolitikai stratégiát is megalapoz-

[325] Javaslatok magyar filmek határokon túli terjesztésére. Dátum nélküli NEKT javaslat.

va nem csupán helyzetképet adnának, hanem javaslatokat is tehetnének a felvetett problémák kezelésére. A javaslat cím szerint fel is sorolta az elképzelt 37 írást, amelyet magyarországi (Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Zalatnay István, Joó Rudolf, Entz Géza, Bíró Gáspár stb.) határon túli (Duray Miklós, Cs. Gyimesi Éva, Böjte Csaba, Fodó Sándor stb.) és nyugati magyar (Borbándi Gyula, Kende Péter stb.) szerzők jegyeznének, ha szükséges, akár álnéven is. A cikkek változatos témái között az egyes határon túli magyar kisebbségek emberi jogi, nyelvi, oktatásügyi, néprajzi, szociológiai helyzete, a kisebbségi szervezetek tevékenysége, az egyházak szerepe, a magyarságkutatás feladatai stb. szerepeltek.[326]

Az első tanácskozás a határon túliak bevonásával

A Titkárság 1990. február 15–16-án Budapesten erdélyi, felvidéki, vajdasági, szlovéniai és magyarországi jogászok, politikusok részvételével rendezte meg azt a tanácskozást, amely a jogállamiság kiépítésének kisebbségi vonatkozású stratégiáját próbálta kidolgozni. A tapasztalatcsere alapkoncepciója szerint az új politikai helyzetben a különböző országokban élő magyar nemzetiségeknek a kisebbségi szempontok érvényesítésére önálló stratégiával kell rendelkezniük egyrészt rövid távon, az átmenet alatt, a demokratikus intézményrendszer, a jogállamiság hiányának idejére, másrészt hosszú távon, a jogállamiság megformálásának időszakában.

A tanácskozáson elemezték az egyes államokban kialakult helyzetet. Különösen a mindenütt felgyorsult törvényhozási láz miatt volt időszerű az eddigi tapasztalatok, kudarcok és veszélyek összevetése. Ágoston András például a jugoszláviai beszámoló során a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének megalakulási körülményeiről, előkészületeiről, céljairól számolt be. Szó esett a föderációk, autonómiák és integrációk térségbeli lehetőségeiről is. A magyarországi jogalkotási folyamatról is képet kaptak a határon túli részvevők, annál is inkább, mivel kiderült, hogy a térség különböző államaiban szinte azonnal lefordították az új magyar törvényeket. Ami Magyarországot arra kellett figyelmeztesse, hogy a jogalkotás folyamán figyelemmel kell lennie a szomszédos államokban élő magyar kisebbségekre, hiszen az anyaországi törvények közvetve az ő sorsukat is befolyásolják. A résztvevők a tájékoztatón túl a határon túli magyarságot érintő valamennyi törvényből összeállított egységcsomagot is kézhez kaptak.

[326] Javaslatok egy cikksorozathoz. NEKT iratok, dátum nélkül.

Az összejövetel egyik nagy tanulsága volt, hogy a magyar kisebbségek a jogállamiság kiépítésének minden területére kiterjedő világos, önálló program, önálló politikai érdekképviselet és mindennek alapjaként alternatív gazdasági program híján nem érhetnek el eredményeket az identitásmegőrzés tekintetében. Piacra épülő gazdasági jogállamiság, gazdaságilag erős, alulról építkező, a helyi autonómiákat igénylő és azzal élő, a kisebbségi civil társadalmat megszervező kisebbség igényeltetnek ahhoz, hogy érdemleges politikai képviselet bontakozhassék ki. Ebből a szempontból Magyarország szerepe, gazdasági ereje nem elhanyagolható szempont, az anyaország gazdasági teljesítménye, prosperitása nagyban elősegítheti a magyar kisebbségek esélyeit. A tanácskozás résztvevői azt a tanulságot is levonták, hogy ilyen összejövetelre, a tapasztalatok, információk cseréjére legalább negyedévenként sort kell keríteni a stratégia kialakítása, az egyes magyar kisebbségek és az anyaország kisebbségpolitikai lépéseinek összehangolása érdekében.[327]

A Kollégium nyilatkozata 1990. március 15-én

A Kollégium e nyilatkozatának egy része foglalkozott a határon túli magyar kisebbségeket érintő kérdésekkel. Ezzel a nyilvános dokumentummal lényegében le is zárult a testület erre – és másra – vonatkozó munkássága, a határokon túli bizottság nem ült össze többé, a plenáris ülést még a marosvásárhelyi atrocitások állásfoglalásra kényszerítették, de ezen túlmenően a parlamenti választások elszívták a kollégiumi tagság egy részét, így a tanácskozó fórum nem fejthetett ki további tevékenységet (a hazai albizottság erejéből még futotta egy ülésre). A Titkárság ellenben nem veszített lendületéből, de mivel ebben az időszakban jórészt a kisebbségi törvénytervezet és a parlamenti képviselet ügyei kötötték le az energiák nagy részét, a határokon túli kérdések tekintetében jórészt az egyes államokban élő magyarság szervezeteivel való kapcsolatépítés- és -mélyítés folytatódott.

A múltbeli és jelenlegi, hazai és környező államokbeli kisebbségellenes megnyilvánulásokat egyaránt elítélő kollégiumi „zárónyilatkozat" bevezető gondolatait, a második világháborút követő kitelepítéseket, kollektív felelősségre vonásokat elutasító első részét a magyarországi német kisebbségek, a magyarországi kisebbségellenes, döntően antisze-

[327] Törzsök Erikának a tanácskozásról szóló 1990. február 27-i, titkársági beszámolója alapján.

mita és cigányellenes megnyilvánulásokkal foglalkozó második egységét a cigányság kapcsán már felidéztük. A harmadik rész a környező országokban, elsősorban Romániában és (Cseh)Szlovákiában tapasztalható magyarellenes jelenségeket ítélte el:

„A demokratikus átalakulás őszinte híveiként nem hallgathatjuk el, hogy a legtöbb szomszédos országban, különösen Romániában és Szlovákiában újra szaporodnak a magyarellenesség nyugtalanító jelei. Tovább élnek a területféltő vagy annak álcázott reflexek, a kisebbségellenes rendszerek által felerősödött, mélyen beivódott nacionalizmus, a nemzeti türelmetlenség. Sajnos a többségi lakosság körében nem marad kedvezőtlen, sőt gyakran fenyegető visszhang nélkül, amikor bizonyos erők az országukban élő magyarokat jogos követeléseik miatt azonnal szeparatizmussal, nacionalizmussal vádolják, s az autonómia igényét az elszakadási törekvésekkel azonosítják.

A Kollégium hangsúlyozza: az önrendelkezés eddig megtagadott joga kivétel nélkül minden népet megillet, érvényesülésének útja azonban nem feltétlenül a határok megváltoztatása, hanem a demokratikus jogok maradéktalan érvényesülése a létező, de mindinkább jelképessé halványuló határokon belül. A Kollégium úgy értelmezi, hogy az európai határok sérthetetlensége szoros összefüggésben van a kisebbségi jogegyenlőség és önrendelkezés szavatolásával. Az európai stabilitást veszélyezteti a határokon belül élő nemzeti és etnikai kisebbségek elnyomása, illetve elsorvasztása. A testület meggyőződése, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek érdekérvényesítése a térség demokratikus erőinek összefogását igénylő, együttes feladata."

KAPCSOLATFELVÉTEL AZ EGYES HATÁRON TÚLI MAGYAR KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉGEKKEL[329]

Szlovákia

Az 1918-ban mintegy 750 ezres felvidéki magyarság létszáma a szocializmus éveiben mintegy 5–600 ezer fő között mozgott, miközben a szlovákséghoz viszonyított aránya fokozatosan csökkent (1989-re kb.

[328] Az egyes határon túli magyar kisebbségek helyzetéről két titkársági anyag is készült: „A magyar külpolitika és a szomszédos országokban élő magyar nemzetiség", illetőleg „A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túli magyarság helyzete, főbb kormányzati tennivalók" címmel.

11–12%-ra). A kollektív jogfosztottság évei, a sztálini típusú kommunista rezsim regnálása után az 1968-as föderációs alkotmány keretében alkotmányjogi törvény biztosított jogokat a csehszlovákiai nemzetiségeknek, köztük a felvidéki magyarságnak. Önálló etnikai csoportnak, sőt államalkotó elemnek ismerték el őket, bizonyos kollektív jogokban részesültek, törvény biztosította részükre az arányos képviseletet, az anyanyelvi oktatás és művelődés, a hivatalos nyelvhasználat, az anyanyelvi sajtó és tájékoztatás jogát. Ezek a jogok azonban a prágai tavasz eredményeinek elsorvasztásával részben papíron maradtak, illetőleg a törvény végrehajtási utasítása, külön nemzetiségi, vagy a nyelvhasználatot részletező és szabályozó törvény 1989-ig sem született meg.

A szlovák kormány mellett működött egy nemzetiségi titkárság, azonban lényeges szerepet nem játszott, vegetálásának folyamán olykor megszüntetését is tervbe vették, de a tiltakozások hatására ez nem történt meg. Szerepét 1989 végétől Varga Sándor szlovák miniszterelnök-helyettes igyekezett megnövelni. Az 1949-ben alakult magyar szövetség, a Csemadok 1971-től társadalmi szervezetként nem működhetett tovább, kulturális szervként a szlovák művelődési tárca fennhatósága alá vonták. Csak 1987-től válhatott újra a csehszlovákiai magyarság kollektív érdekvédelmi szervévé.

1989-re a felvidéki magyarok szűkös nyelvhasználati, sorvadó anyanyelvű oktatási lehetőségekkel rendelkeztek (különösen a felsőoktatásban), ugyanakkor kulturális életük sokrétűnek volt nevezhető, számos kultúregyesülettel, kulturális rendezvénnyel, a komáromi és kassai színházzal, jelentős anyanyelvű sajtó- és könyvkiadással.[329] Összességében és a többi határon túli közösséghez viszonyítva a Titkárság Csehszlovákiában egy, lehetőségeit, jogait, de identitását és asszimilációs fokát is tekintve felemás helyzetben lévő magyar kisebbséget regisztrálhatott, amelynek elvben nagy önszerveződési, önigazgatási potenciálja a gyakorlatban csak később mérettetett meg. A Titkárság a szlovákiai magyarság létszámának, jelentőségének megfelelő nagy intenzitással kezdte építeni és szorosra fűzni a szálakat...

A kapcsolatépítés mellett a Titkárságnak a II. világháborút követő, a felvidéki magyarságot sújtó csehszlovákiai jogfosztások kérdésében is korán állást kellett foglalnia. Erre nemcsak a határon túlról érkezett

[329] A szlovákiai magyarság helyzetéről bővebben lásd például a *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről* című 1988-as Medvetánc-könyv vonatkozó részeit, illetve Vigh Károly: *A szlovákiai magyarság sorsa*. Budapest, 1993, Beremányi.

igény, hanem az akkor Magyarországra áttelepítettek részéről is. Az új kisebbségpolitika iránt egyre mélyülő bizalom jeleként számos eddig mesterségesen agyonhallgatott kérdésben érkezett levél a Titkárságra. Több évtizedes sérelmek orvoslásának igénye merült fel. Így az 1945 után a csehszlovákiai magyarságot ért sérelmek, az 1946-os csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény felvidéki magyar áldozatai, kitelepítettjei is érezve a tabu feloldódását az erkölcsi rehabilitáció igényével fordultak az új kormányzati szervhez. Volt, aki abbéli fájdalmának adott hangot, hogy magyarországi lakóhelyén több mint negyven esztendő múltán sem fogadták be igazán, s máig is „lecseszkózzák", mint ahogy az Erdélyből menekült magyarokat az „őshonos" magyarok nem ritkán románoknak nevezték.

A titkársági válaszlevél mély sajnálatának adott hangot az effajta jelenségek kapcsán, amelyek csak az egészséges, jól karbantartott nemzettudat megteremtődése esetén fognak kimúlni a magyarországi társadalomból. „Kívánom, s a magunk részéről mindent megteszünk annak érdekében, hogy magyarságát mindenki emelt fővel élhesse meg, éljen bár határainkon belül vagy kívül". „Az Önök elvesztett szülőföldjét vissza nem adhatjuk, de hogy Magyarországon hazájukban érezzék magukat – nos erre is irányul politikánk minden lépése, erőfeszítése."[330]

Volt, aki nyílt levélben fordult a miniszterhelyetteshez, „a nemzeti kisebbségek elismert szószólójához", amelyben a felvidéki magyarság jogi, erkölcsi rehabilitációját sürgette, mondván, nem lehet igazán demokratikus Magyarország egyetlen kormánya sem, ha a nemzeti kisebbségek ügyét nem karolja fel, legyen bár magyarról, vagy másról szó. Az ugyancsak nyílt levélként megszületett válasz egyetértett megszólítójának gondolataival. A kisebbségek egyéni és kollektív jogainak, a népek önrendelkezési jogának biztosítása a demokrácia elengedhetetlen feltétele, mint ahogy az előítéletes gondolkodásmódtól, a nacionalizmustól való megszabadulás, illetőleg a múlttal való őszinte szembenézés, a bűnök beismerése és az áldozatok megkövetése, ha lehetséges, kárpótlása is az. „A múlttal való szembenézést és az áldozatok megkövetését senki sem kerülheti meg, aki egy kicsit is demokratának tartja és vallja magát. Nekünk, magyaroknak a zsidókkal és a németekkel, de az egykori Monarchia más nemzeteivel szemben is van „tartozásunk", velünk szemben viszont a szomszédos népeknek, előkelő helyen közöttük a

[330] NEKT kimenő levelek 1990. 01. 01–03. 08. A levelek dátuma január 15., február 8.

szlovákoknak és cseheknek (de a románoknak és szerbeknek is): bűn volt, amit a magyarokkal elkövettek. Sokáig mindenki csak az őt ért sérelmekről szólt, ám a szenvedést senki sem sajátíthatja ki: nem csak azt kell számon tartani, ami velünk történt, de arról is számot kell adni, amit mi követtünk el másokkal. Sehol sem lehet hiteles a demokrácia, amíg a múlt és a jelen sebeit nem kezdik el gyógyítani."[331]

A kapcsolatok kiépítésének első fázisaiban a Titkárság támogatta és üdvözölte az egyéb részről tett kezdeményezéseket. Ilyen volt a magyarországi szlovák és szlovákiai magyar írók találkozója, akik 1989. október 14-én Pozsonyban a szlovák írószövetség kezdeményezésére találkoztak. A nemzeti kisebbségekhez tartozó írók megállapodtak abban, hogy „közös erőfeszítéseket tesznek a kétoldalú kapcsolatok szorosabbra fűzéséért, a nemzetiségi jogok gyakorlati megvalósításáért".[332]

A még szinte érintetlen és mozdulatlan csehszlovákiai rendszer logikája nehezen viselte a megváltozott magyar kisebbségpolitikai aktivitást. Ez jól tükröződik a Titkárság képviselőinek első szlovákiai útján. A Titkárság vezetője és két munkatársa részt vett a Kassán 1989. október 21–22-én megrendezett XVIII. Fábry Zoltán Irodalmi és Kulturális Napok rendezvényein. A két nap előadássorozata a Csehszlovákiában folytatott magyar tudományos kutatások eredményeinek és feladatainak számbavételére szolgált. E téma először került a Fábry-napokon napirendre, s a felvidéki magyarság valamennyi régi és mai problémáját a felszínre hozta.

A tanácskozáson javaslatok, igények hangzottak el egy önálló magyar kisebbségi kutatóintézetre, központi magyar múzeumra, egyetemi hungarológiai kutatásokra és a publikálási lehetőségek megteremtésére vonatkozóan. Szóba került, hogy a számarányaiban sokkal kisebb ukrán nemzetiségnek több kutatója van Csehszlovákiában, mint a magyarságnak. Ezzel kapcsolatban idézték az egyik csehszlovák politikust, aki szerint, amennyiben a magyarok is annyian lesznek csak, mint az ukránok, akkor a magyarság is élvezheti majd az ő előnyeiket. Ez a hozzállás persze nem csehszlovák találmány, a kisebbségvédelem általános, soksok államban gyakorlatban alkalmazott paradoxonja köszön itt vissza: minél csekélyebb az adott kisebbség száma, annál nagyobb lehetőségeket kap, hiszen nem féltik tőlük az állam területi integritását, míg a nagy számosságot, mélyebb kohéziót, identitást, és ezáltal nagyobb önigazga-

[331] Március 5-i, illetve március 9-i levelek. NEKT kimenő levelek.

[332] Fehér István: *Az utolsó percben*. 265. o.

tási igényt felmutató kisebbségekkel szemben az ötödik hadoszlop gyanúperével élve különösen diszkriminatív módon bánik az adott többség állama.

A Titkárság képviselői az első napon köszöntötték a tanácskozást, vázolták az aktív és egyértelmű kisebbségpolitikára irányuló törekvéseiket, a párbeszéd megújításának szükségességét, ami a szabályok kölcsönös betartásával képzelhető el. A Titkárság tagjai emellett találkoztak a Csemadok munkatársaival (a csehszlovákiai magyar kulturális szövetségnek minden ötödik felvidéki magyar a tagja volt), és főként a tervezett új csehszlovák alkotmány diszkriminatív rendelkezéseiről esett szó, amelyek a mostani állapothoz képest a felvidéki magyarság helyzetét tekintve visszalépést jelentettek.

A rendezvényt követően talán nem is olyan meglepő módon a Csemadok egyes vezetői túlzottan hangsúlyosnak találtak a magyarországi képviseletet a Fábry-napokon, közvetett módon nemcsak a Titkárság jelenlétét, hanem egyenesen a „fölöslegesen vizet zavaró" puszta létét is kifogásolták. Ez a központi reakció a hivatalos szlovák (változatlan pártállami) állásponttól való félelem, a pozícióféltés, a megváltozott magyar hozzáállással kapcsolatos zavar termékeként értékelhető. A nem hivatalos felvidéki magyar körökben viszont egyértelműen pozitív visszhangot váltott ki a magyarországi kisebbségpolitikai váltást szimbolizáló Titkárság léte, a rendezvényen való megjelenése, s kiváltképpen az a jelképes gesztusként is értékelhető momentum, amikor elutazása előtt a Titkárság képviselője megkoszorúzta II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Bercsényi Miklós kassai dómbéli sírját, valamint Stószon Fábry Zoltán lakóházát.[333]

A találkozó után felvidéki vonatkozásban a Titkárság a magyar tudományos intézményi tervek megvalósulását, valamint az alkotmánymódosítás fejleményeit kísérte figyelemmel és tartotta napirenden.

A bársonyos forradalmat, Vaclav Havel köztársasági elnökké választását követően a magyar kisebbség várakozásait rövidesen, 1990. január végére a kiábrándulás követte. Szövetségi szinten a cseh demokrácia heroikus alakjaként óriási népszerűségnek örvendő Havel a demokrácia elveinek hangoztatása mellett neomasarykista nézeteket fogalmazott meg: a kétnemzeti állameszme, a csehszlovakizmus modernizált változata, a szlovák nemzeti érdekek figyelembevétele a kisebbségi, döntően a magyar kérdés negligálásával, kikerülésével járt együtt (egyedül a

[333] NEKT feljegyzés a rendezvényről. 1989. október 25., 1–5. o., NEKT iratok 7.b)d) dosszié.

német kisebbséget ért történelmi sérelmek kerültek napirendre). Ennek megfelelően a magyar kisebbség nem kapott képviseletet a szövetségi kormányban, Havel rövid idő alatt elfordult a magyar igényeket és csalódottságot legerőteljesebben hangsúlyozó szlovákiai magyar politikustól, Duray Miklóstól, aki eddigre a megújuló (a Fábry-napok idejének hozzáállásán túllépő) Csemadok elnökségében is helyet kapott.

Ebbe a vonulatba illeszkedett, hogy 1990 eleji budapesti látogatásán a Fábry-napokon programformát öltött és azután konkrétan is kidolgozott, önálló magyar kisebbségtudományi intézet létrehozásának felvetését Havel elhárította. 1990. februárjában derült ki, hogy a komáromi magyar egyetem felállítására tett haveli ígéretből sem lesz semmi, pedig a szlovákiai magyarság felsőfokú végzettjeinek aránya a szlovák arány felét sem érte el, ami a magyar felsőfokú intézmény létrehozásának igényét és szükségességét különösen indokolttá tette. Csehszlovák szövetségi szinten az „illúziók heteiben" rövid ideig még egy kisebbségi minisztérium, illetőleg egy kisebbségi hivatal felállításának ötlete is felmerült, vezetőként mindkét esetben szóba került Duray Miklós neve, de a Titkárság értesülése szerint Havel személyes fenntartásai mellett hamarosan azért is elvetették az ötletet, mert Magyarországon sem nemzetiségi volt a NEKT vezetője. Mindenesetre Havelnek létrejött egy kisebbségi tanácsadó irodája, illetve a csehszlovák kormánynak egy emberi jogi irodája. Ezeket a szövetségi kormányzati terveket, és intézményeket a szlovák kormány élesen ellenezte, azt a szlovák belügyekbe való beavatkozásnak ítélte, folyamatosan fúrta őket, s a kérdések kezelését mindenáron a saját hatáskörébe akarta venni.[334]

A csehszlovákiai magyar vezető értelmiség ebben a helyzetben határozottabb, ám ugyanakkor óvatos és körültekintő aktív kisebbségvédelmi politikát várt el az anyaországtól. Szorgalmazták a magyar külpolitikai és tudományos propaganda döntően nyugati irányú beindítását, amely nem csak a magyar államot, hanem a magyarságot képviselve a felvidéki magyarság helyzetét, ügyét is megjeleníti.[335]

A szövetségi kormányzattal szemben a szlovák kabinetnek 1989 végén Varga Sándor miniszterelnök-helyettes személyében magyar tagja is lett, aki február végén Magyarországra látogatott. Tevékenységének első két

[334] NEKT feljegyzés a Varga Sándor szlovákiai miniszterelnök-helyettessel folytatandó megbeszélésekhez. 1990. február 15.

[335] NEKT feljegyzés a felvidéki magyar álláspontról. 1990. január 25., 1–3. o., NEKT/7/90., 7.b)d) dosszié.

hónapja alatt főosztállyá nyilvánítva újjászervezte a nemzetiségi titkárságot – amely bizonyos tekintetben a magyar NEKT megfelelőjének is volt tekinthető – és hozzákezdett a magyar intézményhálózat helyreállításához, kiépítéséhez. Személyét, törekvéseit szlovák részről mindennapos gyanakvás vette körül, ami nagyon leszűkítette mozgásterét. Az akadályok miatt céljai megvalósítását körültekintően és kerülő úton valósíthatta meg, így például a magyar kisebbségkutató intézet kezdeményezését személyesen nem vállalta, erre és más „magyar ügyek" keresztülvitelére a magyar és az alkalmas szlovák szervezetek fellépésén át látott lehetőséget.[336]

Időközben ugyanis sorra alakultak meg a szlovákiai magyar szervezetek. 1989. december 6-án újraalakult és pártpolitikától mentesen, nemzeti alapokról szerveződött a Csemadok. A szlovákiai magyarság vezetőinek egy része ugyanakkor szükségesnek tartotta egy etnoregionális párt létrejöttét is, amelyben Szlovákia nemzeti és etnikai kisebbségei (magyarok, németek, ruszinok, cigányok) közösen vennének részt. A Helsinki Folyamat Párt, vagy az Együttélés névvel tervezett párt szervezését Duray Miklós kezdte meg, bírva a Csemadok támogatását is. Elkezdte működését a magyar ún. kereszténydemokrata klubhálózatra építő mozgalom is, amely viszont Janics Kálmán vezetése alatt a csehszlovakizmus és a keresztény humanizmus elveit vallva a Duray-féle magyar politikai irányvonallal ellentétben állt.

1989 novemberében Szlovákiában megalakult a Független Magyar Kezdeményezés. A program- és az elvi nyilatkozat szerint olyan pártszerűen működő politikai mozgalomról van szó, amely az állampolgári és emberi jogegyenlőség elveit követi elsősorban, de a demokratikus szabadságjogokon túl különösen a helyi, és területi önkormányzatok erősítése mellett, valamint a hatékony kisebbségvédelem mellett száll síkra. A nemzeti kisebbségek védelme tekintetében feladatuknak tekintették a szlovák nemzet és a csehszlovákiai magyarok közötti kölcsönös tiszteleten és megértésen alapuló kapcsolat létrehozását, az előítélet-tömeg lebontását, a magyar és a csehszlovák állam, a magyar és szlovák nemzet viszonyának új alapokra helyezését. Célként a minden nemzeti kisebbséget megillető egyéni és kollektív jogok biztosítását, egy nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kiépítését fogalmazták meg.[337]

[336] NEKT feljegyzés a Varga Sándor szlovákiai miniszterelnök-helyettessel folytatandó megbeszélésekhez.

[337] Az FMK programnyilatkozata és elvi nyilatkozata. 1989. november 24.

1990. január 6-án az FMK vezetői találkoztak a szlovák Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom képviselőivel, ahol kidolgozták a Szlovákiában élő nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikumok együttéléséről szóló közös állásfoglalást. A dokumentum a kollektív jogok, az önigazgatás szükségességét, a reciprocitás elvének elvetését (ami túszhelyzetbe hozná a kisebbségeket), és a kollektív bűnösség elvének elutasítását tartalmazta. A két szervezet ezen kívül tárgyalásokat kezdeményezett a magyar állam illetékeseivel a magyarországi szlovákoknak, mint egyenjogú állampolgároknak a helyzetéről.[338] Az FMK vezetői és a nemzetiségi összpártot szervező Duray között ugyanakkor az éles nézetkülönbségek miatt nem alakult ki érdemi együttműködés.

Varga Sándor budapesti tárgyalásain a NEKT részéről, szinkronban a felvidéki magyarság igényeivel a következő témákat vetették fel: területi autonómia; a nemzetiségi összpárt; a reciprocitás elvének kiküszöbölése a magyar–szlovák kapcsolatokból; a kisebbségtudományi intézet; a komáromi magyar tudományegyetem; az intézet és az egyetem létrejöttéig átmeneti megoldásként a szlovák kormány által létrehozandó ösztöndíjalap létesítésének javaslata.[339]

A jó hangulatú megbeszélések után ezekből az akkor sem néhány nap alatt megvalósíthatónak értékelt titkársági elképzelésekből a csehszlovák, illetőleg szlovák politikai vezetés hiányzó politikai akarata okán a következő hónapokban, de a Titkárság és a Kollégium megszűnését követő években sem valósult meg jóformán semmi...

Kárpátalja

A mintegy 160 ezres, a kárpátaljai népesség 13%-át kitevő magyarság a Szovjetunión belül alkotmányosan a nemzetiségi jogegyenlőség és az anyanyelvhasználat lehetőségeiben részesült. Viszont mint önálló tagállammal nem rendelkező kisebbség részletes jogi védelmet soha nem kapott, helyzetét a belső utasításokon alapuló mindenkori politikai gyakorlat határozta meg. Ez a gyakorlat a 80-as években összességében kedvezőnek volt ítélhető: a területi párt és tanácsi szervekben, adminisztrációban – ha nem is arányuknak megfelelően – ott találhattuk a magyar nemzetiségűeket, a helységnévtáblák, feliratok, a sajtóban a települések nevei magyar nyelven is megjelentek, erősödött a magyar tannyelvű iskolahálózat, a nemzetiségi sajtó- és könyvkiadás, a magyar

[338] A közös nyilatkozatot lásd *7 Nap*, 1990. január 23.

[339] Az 1990. február 15-i NEKT-feljegyzés.

nyelvű rádió- és tv-adások műsorideje – összehasonlítva a többi szomszédos ország magyarságával – szintén viszonylag kedvezően alakult.

Kárpátalján a nemzetiségi sérelmek helyett az egész régió vonatkozásában, beleértve az ottani magyarságot, az igazi gond már a 80-as évek végén is egzisztenciális téren jelentkezett, a gazdasági nehézségek tették e területet a magyar kisebbségpolitika számára is problematikussá.[340]

A Titkárság a kárpátaljai referens kiutazása révén már a megalakulását követő első napokban személyes tapasztalatokat gyűjtött a kint uralkodó állapotokról és felvette a kapcsolatot a kárpátaljai vezető magyar személyiségekkel. Az utazás apropóját Illyés Gyula beregszászi szobrának 1989. október 14-i avatása szolgáltatta. A mellszobrot Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke avatta fel a családtagok, hazai és külföldi (magyarországi, csehszlovákiai, jugoszláviai) meghívottak és több ezer beregszászi előtt. Rajta kívül Illyés Mária, Csoóri Sándor, Czine Mihály és számos felvidéki, horvátországi és magyarországi küldött mondott köszöntő szavakat.

Csapody Miklós, a Titkárság kárpátaljai referenseként és a Kollégium elnökének, Pozsgay Imre államminiszter képviseletében, az ő ünnepi üzenetét tolmácsolandó vett részt az eseményen. A Titkárság munkatársa az út során Ungváron, Munkácson, valamint kisebb falvakban ismerkedett a kárpátaljai viszonyokkal, találkozott a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség vezetőivel, így Fodó Sándor elnökkel. A megbeszélések legfőbb témái a KMKSZ léte, jövője és mindenekelőtt az autonómia, illetve annak különböző módozatainak kérdése voltak. Ezzel kapcsolatban merült fel a kárpátaljai magyarság esetleges népszámlálásának terve, a többségi ukránsággal és a ruszinokkal való együttélés kérdései, a görögkatolikus egyház visszaállításának távlatai. Az autonómia leginkább lehetséges változataként a nem csupán a magyar nemzeti kisebbségre, hanem az egész Kárpátaljára kiterjedő területi autonómia elképzelése merült fel. Kárpátalján egyöntetű örömmel fogadták a Titkárság, illetve a Kollégium létrehozását, a Titkárság vezetőjének kilátásba helyezett látogatását. A KMKSZ a kapcsolat elmélyítésére meg is hívta az ungvári hungarológiai központ november 10-i avatására a Titkárság képviselőit.[341]

[340] A Kárpátaljai magyarság történetéről, helyzetéről alapszinten lásd például Balla Gyula: Kárpátaljai magyarság 1918–1988. In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Budapest, 1988, Medvetánc.; S. Benedek András: *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest, 1992, Bereményi.

[341] NEKT feljegyzés 1989. október 18.

Az októberi, majd a novemberi titkársági látogatás legfőbb haszna a közvetlen kapcsolatfelvételben állt. A találkozók után a Titkárság úgy látta, a kárpátaljai magyar kisebbség előtt különleges lehetőségek nyílnak meg, elsődlegesen gazdasági, kereskedelmi és kulturális téren. Konkrét feladatként a kishatárforgalom kiterjesztése, vegyes vállalatok létrehozásának ösztönzése, a magyarlakta területek gazdasági megerősítése, a kulturális ellátás, az anyanyelvi oktatás lehetőségeinek tágítása merült fel.

A Titkárság vezetőjének útján felmerült az ottani magyarság önigazgatásra vonatkozó igénye, illetőleg e törekvés magyarországi felkarolásának szükségessége is. A kilátásba helyezett anyaországi támogatásnak megfelelően 1990. április elején Tabajdi Csaba az SZKP KB vendégeként nemzetiségi és külpolitikai konzultációkon vett részt Moszkvában, ahol szorgalmazta a kárpátaljai magyar autonóm terület létrehozását.[342] A felvetésnek nem lett különösebb kézzelfogható eredménye, viszont jól érzékelteti a magyar kisebbségpolitika egyik legfőbb célkitűzését, a magyar kisebbségek valós autonómiaigényeinek felkarolását, kivívásukhoz, létrehozásukhoz megadva a lehetséges anyaországi támogatást.

Vajdaság

A jugoszláviai magyarság lélekszáma az évtizedek folyamán fokozatosan csökkent, a 80-as évekre mintegy 450 ezerre zsugorodó kisebbség 90%-a etnikailag zárt tömbben a Vajdaság területén élt (miközben néhány évtized alatt a területen arányuk 33-ról 19%-ra csökkent), Horvátországban mintegy 30, Szlovéniában pedig 10 ezer magyar volt található.

A két világháború elszlávosító politikáját, az 1945-öt követő néhány biztató esztendő, majd a KOMINFORM-határozatot követő elszigeteltségben eltöltött ellentmondásos évek, évtizedek után az 1974-es szövetségi alkotmány garantálta a nemzetiségek egyenjogúságát. A társadalmi-gazdasági-politikai önigazgatáson alapuló rendszer a kisebbségi közösségek önszerveződését is lehetővé tette. Vajdaság Szerbián belül autonóm státuszt kapott, ennek ellenére itt tekintettek mindig is a legnagyobb gyanakvással a magyar kisebbségi igényekre, itt volt Jugoszlávián belül a legkevésbé kielégítő a magyar kisebbségi érdekvédelem (szervezeteiket elsorvasztották), a legkirívóbb az alulreprezentáltság, s a legtöbb probléma az anyanyelvű oktatással (a 60-as évektől két évtized alatt harmadával csökkent az anyanyelven tanulók száma), a kétnyelvű

[342] Moszkva együttműködik új kormányunkkal. *Népszabadság*, 1990. április 13.

közigazgatással. A pozitív elemek közé volt sorolható ugyanakkor az újvidéki egyetemen folyó magyar szakos tanárképzés, a magyar kultúra lehetőségei, így az újvidéki hungarológiai intézet működése, az újvidéki és szabadkai magyar színházak léte, a kielégítő, sőt a kifejezetten pozitív szintű magyar nyelvű tömegkommunikációs jelenlét az írott és az elektronikus médiumokban.[343]

1988 őszén az alkotmánymódosítás, a vezetőségcserék következtében megszűnt Vajdaság tartomány önállósága, Szerbián belüli autonóm státusza. Ezt követően a jugoszláv pártállami struktúrák megroggyanása, válsága idején a vajdasági magyarok is megmozdultak érdekeik alternatív megjelenítése, védelme érdekében. Korán kiderült, hogy mindezt a kialakulófélben lévő többpártrendszer megléte esetén sem egy magyar párt megalakításával képzelik el, hanem olyan, a kisebbség egészét átfogó érdekvédelmi szervezeten keresztül, amely folyamatosan, konkrét akciókkal hívja fel az egyes politikai erők figyelmét a nemzetiségi kérdésre. A létrehozandó szervezet előkészítő bizottsága 1989 decemberében állt össze, és az első hónapokban az iskolaügyre koncentrálva a Hungarológiai Intézettel és a Vajdasági Írószövetséggel egyetértésben 17 500 felszólítást összegyűjtve a szerb oktatási törvénytervezetek megváltoztatását, a 70-es évek elején meglévő magyar gimnáziumok visszaállítását követelték, illetőleg annak lehetővé tételét, hogy a vajdasági diákok magyarországi egyetemeken tanulhassanak.[344]

Morálisan komoly segítséget jelentett, hogy 1990 januárjában a NEKT fogadta a leendő szervezet megalakításán bábáskodók küldöttségét. Képviselőjük, Ágoston András későbbi, a Titkárság által szervezett szakmai vitákon, így a jogállamiság és a kisebbségek témakörében megrendezett találkozón is részt vett.

Miután a saját potenciális tagságukra vonatkozó előzetes felmérés kedvező eredményeket, 3-4.000 főt regisztált, 1990 márciusában Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) néven alakult meg ténylegesen a szervezet. A Titkárság vezetője telexben közölte jókívánságait: „Célkitűzéseik ismeretében meggyőződésem, hogy működésük serkentőleg hat majd a bácskai, bánáti és szerémségi magyarság azonos-

[343] A jugoszláviai – vajdasági, horvátországi, szlovéniai – magyar kisebbség világháború utáni történetéről, helyzetéről lásd például Arday Lajos tanulmányát a már említett Medvetánc-kötetben.

[344] Székely András Bertalan: Néhány kisebbségünk jellemzőiről és a velük kapcsolatos teendőkről. NEKT iratok, 1990. május, a jugoszláviai magyarokról 14–26. o.

ságtudatának vállalására, kisebbségi intézményeik újraélesztésére, majd fejlesztésére. Abban is biztos vagyok, hogy a pluralizmus, a jogállamiság előrehaladtával tevékenységük valóságos összekötő kapcsot képezhet magyar anyanemzetük és a többségi szerb nemzet között."[345]

A szervezet célkitűzései között a vajdasági magyarság kollektív érdekeinek képviselete, a nemzetiségi egyenjogúság megteremtése, a választott közhatalmi szervekben való arányos képviselet, a minden fokozatú anyanyelvű oktatás, az anyanyelv közéleti használata, nemzetiségi intézmények létesítése, az 1944–45-ös magyarellenes atrocitások feltárása, a szervezett anyanemzeti kapcsolattartás, a kisebbségek nemzetközi szervezeteibe való bekapcsolódás szerepelt. A szervezet rövid időn belül széles körű tevékenységet fejtett ki. Mivel a tiltakozások ellenére a szerb képviselőház elfogadta a diszkriminatív oktatási törvényt, a VMDK legelőször ezen a téren próbált meg tiltakozó lépések szervezésével valamit elérni. Az egyértelműen nacionalista nyelvhasználati törvény tervezete kapcsán is világossá vált a szervezet álláspontja, elítélve az eddigi 5 egyenrangú és hivatalos vajdasági nyelv (szerbhorvát, magyar, román, ruszin, szlovák) helyett az első cirillbetűs változata bevezetésének szándékát. A VMDK emellett nyilvánosságra hozta azt az eljárást, miszerint a Magyarországról a vajdasági magyar könyvtáraknak küldött könyveket a szerb nemzeti könyvtár gyakorlatilag cenzúrázza, eltüntetve, vagy egyszerűen nem engedélyezve a nemzeti identitást fejlesztő köteteket.

A VMDK-n kívül más magyar csoportok is megmozdultak. Az újvidéki Magyar Szó 1990. márciusában tematikus különszámmal jelentkezett „Magyarok a Vajdaságban" címmel, amelyben évek óta hiányzó színvonalas demográfiai, politológiai, oktatási és kulturális elemzéseket lehetett olvasni.

Szlovénia

A nemzetiségek érvényesülését illetően Jugoszlávián belül Szlovénia hagyományosan a legnagyvonalúbb köztársaságnak számított. Az 1974-es szlovén alkotmány részletesen tartalmazta a nemzetiségi jogokat, elismerve a pozitív diszkrimináció, a „többletjogok" szükségességének elvét is, s külön rendelkezett az anyanemzettel való kapcsolattartás jogáról is. Mód nyílt a magyar és az olasz kisebbségek érdekvédelmi szervezeteinek megalakítására, sőt, e két népcsoport a parlamentben és

[345] március 30.

a helyi tanácsokban is garantált képviselethez jutott, s itt biztosították az anyanyelvű oktatás számára a legkedvezőbb lehetőségeket. Az 1989 őszi alkotmánymódosítás növelte a kisebbségi szervezetek hatókörét.

A szlovéniai magyar kisebbség esetében a Titkárságnak és a Kollégiumnak lényegében nem volt miért felemelnie a szavát. A kapcsolatok felvétele elé sem hárultak különösebb akadályok. A zavartalan légkört mi sem jellemzi inkább, mint hogy 1990 márciusában a Mura-vidéki Magyar Nemzetiségi Önigazgatási Közösség 15 éves jubileumára a Titkárság küldöttségét is meghívták, ahol a Titkárság vezetője ebből az alkalomból a szlovén és magyar nép kapcsolatainak elmélyítéséért magas magyar állami kitüntetést adományozott a nyugdíjba vonuló Sonja Ledineknek, aki a szlovén kormány nemzetiségi hivatalát vezette hosszú esztendőkön át.[346]

Horvátország

A kis horvátországi magyar közösség döntően a Drávaszögben, Eszék környékén, valamint a határ mentén koncentrálódott. Helyzetük a szerbiainál lényegesen jobb, a szlovénnál valamivel kedvezőtlenebb volt, ami összességében a természetes asszimilálódás folyamatának megakadályozásához nem bizonyult elegendőnek. A Horvátországi Magyarok Szövetsége révén köztársasági hatáskörű érdekképviseleti szervük működött, 1982-től Eszéken beindult a magyar nyelvű pedagógusképzés. Ahogy máshol már utaltunk rá, Horvátországgal Szlovéniához hasonlóan Magyarország termékeny nemzetiségi együttműködést alakított ki, közös kisebbségkutatási programokat valósított meg.

A horvát pártállami berendezkedés lebontásának folyamatában 1989/90 fordulóján meg nem derült ki, milyen változások fognak bekövetkezni a kisebbségek helyzetében. A nagyszámú szerb kisebbség léte különösen érzékennyé tette ezt a kérdést. Az 1990. tavaszi választásokon, nem bízva a garantált parlamenti képviselet megadásában a drávaszögi magyarok megalakították a Horvátországi Magyar Néppártot, amely helyi koalíciókat kötve sikerrel indult a választásokon.

A képlékeny helyzetben a Titkárság nem tudott érdemi kapcsolatokat kiépíteni a horvátországi magyarság képviselőivel, annál is inkább, mert az új fejlemények során az utóbbiak között egyre nagyobb nézetkülönbségek alakultak ki.

[346] Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig*. 186. o.

Burgenland

Az 1921-ben még 25 ezer fős magyar kisebbség létszáma hat évtizeddel később már mintegy az ötödére csökkent, ami a tartomány lakosságának mindössze 1,5%-a. Ausztriának ezenkívül a 80-as évek végén még kb. 70 ezer magyar származású lakosa volt. Az erős vonzóhatás miatti gyors természetes asszimilálódáson csak előrelendített, hogy az 1955-ös államszerződés a magyarságra nem terjesztette ki a kollektív jogokat. Ezt csak az 1976-os népcsoport-törvény ismerte el. 1968-tól működött a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, részben delegáltjaiból, részben a pártok, egyházak küldötteiből állt össze 1979 óta a Magyar Népcsoport Tanács, ami jelentősebb érdekvédelmi tevékenységet nem fejtett ki.

A burgenlandi magyarság jórészt asszimilálódott, integrálódott az osztrák társadalomba, szociális helyzetük is kedvezően alakult, az önálló magyar identitás ápolásának igénye csekélynek mutatkozott. Így többségük nem különösebben sérelmezte, hogy a nemzetiségi nyelvhasználat problematikus, hiányoztak a kétnyelvű feliratok, helységnévtáblák, anyanyelvű oktatás 1989-ben nem volt, kétnyelvű oktatás is elszórtan, az is csak az általános iskolákban, s a nemzetiségi pedagógusképzés szintén alacsony szintű.

Összességében az osztrákénál jóval inkább kisebbségbarát környezetben sem tűnt megállíthatónak, vagy éppen visszafordíthatónak a burgenlandi magyarság fogyása, identitásvesztése. Ezzel a ténnyel a Titkárságnak is szembesülnie kellett, ami nem zárta ki azonban a segítségnyújtás, a lehetőségek megteremtésének szándékát azok felé, akik magyar identitásukat mégis meg szerették volna ezen a tájékon őrizni. Ebben a testvérmegyei kapcsolatokra lehetett elsősorban építkezni.

A nyugati szórványmagyarság

Az évtizedekig elhallgatott, vagy egyenesen negatív értelemben felemlegetett Nyugaton élő magyarság kérdésével kapcsolatos magyarországi álláspont, magatartás felülvizsgálatát is a Kollégium végezte el, illetve kezdeményezte a politikai hatalom felé.

Az 1990. január 16-i hazai albizottsági ülés érdemben egy napirendi pontot tárgyalt meg, a titkársági előterjesztés és a Magyarok Világszövetsége által készített háttéranyag alapján a nyugati magyarság helyzetét, a velük kapcsolatos anyaországi teendőket vitatta meg a plénum. Magáról az ülésen történtekről, a vitáról csak igen kevés információ maradt fenn, a róla készült emlékeztető hiányzik a titkársági iratokból.

Az albizottsági vita után elfogadott és a Minisztertanács elé kerülő felterjesztés szövege azonban nem veszett el, a hosszabb dokumentum szövege mindennél többet árul el.

A Kollégiumi előterjesztés: Az elmúlt hónapokban gyökeresen átalakult a határainkon túl élő magyarsággal – közöttük a Nyugaton élőkkel – kapcsolatos hazai politika. Polgárjogot nyert az egyetemes, osztatlan magyar nemzet elve. Törvényeink összhangba kerültek az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával, valamint a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányával. Elfogadásra került a ki- és bevándorlásról szóló törvény. Bevezettük a „világútlevelet". Értelmét veszítette és eltűnt a szóhasználatból a „disszidens" fogalma. Mindez szervesen illeszkedik gyökeres belső változásaink folyamatához, amely fő forrása nemzetközi tekintélyünk emelkedésének. Általános megbecsülést vált ki a megújult magyar külpolitika nyitottsága is. Változásaink büszkeséggel töltik el a Nyugaton élő magyarságot, erősítik nemzettudatát, az anyaországhoz való kötődését.

Az új helyzet szükségessé teszi a Nyugaton élő magyarsággal kapcsolatos politikánk áttekintését, gyakorlati feladataink meghatározását.

Az elmúlt években egyre tudatosabban kerestük és bővítettük az érintkezést a nyugati országokban élő magyarokkal. E kapcsolatokat jól fel tudtuk használni az államközi együttműködés fejlesztésére is. A külügyi szervek, a társadalmi szervezetek és mozgalmak megújult, célirányos tevékenysége elősegítette a külföldi magyarsághoz fűződő viszonyunk megújítását, a nemzeti egyetértést kifejező és lehetővé tevő új elvi alapokra helyezését.

Az utóbbi években mind több híradás, publikáció jelent meg a hazai hírközlő médiumokban a külföldön élő magyarokról és növekvő számban mutattuk be, jelentettük meg itthon a Nyugaton élő magyar művészek alkotásait. A Magyarok Világszövetsége tovább javította együttműködését a különböző egyesületekkel, klubokkal, lehetőségeihez mérten segítette tevékenységüket. Arra törekedett, hogy független személyiségeket, az újonnan alakult pártokhoz tartozó politikusokat is bevonjon vezetőségébe. Tevékenysége szélesebb alapokra került, rugalmasabbá, vonzóbbá, sokszínűbbé vált. A külföldi magyarság körében növekvő népszerűségnek örvend a tartalmában és formájában megújult Magyar Hírek.

Fejlődött az értelmiségi rétegmunka. Az 1984-ben megalakult Magyar Fórum rendszeresen szervez eredményes hazai szakmai találkozókat a külföldi magyar értelmiségiek részére és mind több területet fog át a

szakemberek közötti együttműködés. Kulturális értékeink – könyvtáraink, közgyűjteményeink – tovább gyarapodtak a külföldön élő magyarok adományainak köszönhetően. Egyre eredményesebben működik az anyanyelvi mozgalom.

A Nyugaton élő magyarsággal kapcsolatos tevékenységünkben az utóbbi időben nagy hangsúlyt kapott a gazdasági, pénzügyi és tudományos-műszaki együttműködés bővítése. Jelzi ezt több tőkeerős emigrációs csoport, személyiség pl. a Soros Alapítvány, Sarlós Endre és Tímár Endre, kanadai, osztrák szervezetek bekapcsolódása hazai fejlesztési programjainkba.

A nyugati országokban jelenleg mintegy 1,3-1,5 millió magyar és magyar származású él. Számuk az elöregedés és az asszimiláció folytán – kis mértékben – folyamatosan csökken. A fogyatkozást valamelyest mérsékli, hogy Magyarországról változatlanul érkezik „utánpótlás" (évi kb. 3-5000 fő). A szomszédos szocialista országok – főként Jugoszlávia és Románia – magyar kisebbségéből is sokan távoznak Nyugatra (számukról nem rendelkezünk megbízható adatokkal). A romániai magyarság esetében ebben egy ideig meghatározó szerepe volt annak a korábbi gyakorlatunknak, hogy az áttelepülni kívánókat kivándorlási engedély hiányában nem fogadtuk be. Az ily módon Nyugatra került kisebbségi magyarok többsége valamilyen formában kapcsolódik a már ott élő magyarsághoz. A magyar menekültügyi politika átalakulása nyomán az Erdélyből hozzánk menekülő magyarok túlnyomó többsége nálunk telepedik le.

Az első generációs nyugati magyarság körében többségbe kerültek az 1956-ban és azt követően eltávozottak. A Magyarország iránti érdeklődés szempontjából is ők tekinthetők a legjelentősebb csoportnak. A különböző időszakokban eltávozott magyarok többsége integrálódott a befogadó ország társadalmi, politikai és gazdasági rendszerébe. Ez a folyamat az utóbbi években még erőteljesebbé vált: a főként gazdasági okokból Nyugatra távozott – jelentős részben a felsőfokú végzettségűek és a jól képzett szakmunkások köréből kikerült – magyarok beilleszkedése zavartalanabb és gyorsabb volt.

Számottevően módosult a nyugati magyarság nemzedéki összetétele is: növekszik a második és harmadik generációs magyarok hányada, akik számára a magyarsághoz kötődés gyengül. Törve, vagy egyáltalán nem beszélik nyelvünket, kevésbé őrzik kulturális értékeinket, hagyományainkat, és halványul magyarságtudatuk is. Ily módon az összetartó közös nyelv fokozatosan elveszíti eddigi meghatározó szerepét és a

történelmi-kulturális-etnikai közösségtudat, a származástudat kerül előtérbe. Ugyanakkor a harmadik generációs magyarság kötődését is erősíti az óhaza megújulása iránti felfokozott érdeklődés, a gyakoribb hazalátogatás.

A nyugati magyarság országok szerinti megoszlása nem változott érdemlegesen. Ez irányú politikánk szemszögéből azonban növekedett a számát tekintve is legnagyobb súlyú egyesült államokbeli (1980-as adatok szerint 730 ezer fő; további 1 millió részben magyar származásúnak vallotta magát) és kanadai (kb 140 ezer fő) magyarság jelentősége.

A nyugat-európai magyarság lélekszáma mintegy 220 ezerre tehető. Ausztriában – a burgenlandi magyar kisebbségen kívül – kb. 65 ezren, az NSZK-ban 50 ezren, Franciaországban 35 ezren, Svédországban 20 ezren, Svájcban 15 ezren élnek. Egyenként 10 ezerre becsülhető a Belgiumban, Nagy-Britanniában, Olaszországban élő magyarok száma. Jelentős nagyságrendet képvisel a brazíliai (kb. 70 ezer fő), argentínai (30 ezer), ausztráliai (50 ezer) magyarság. A nem nemzeti kisebbség tagjaként külföldön élő magyarság legújabb csoportját a szocialista országokban – elsősorban házasodás útján elszármazottak alkotják, akikre eddig nem terjedt ki a külföldi magyarsággal kapcsolatos politikánk hatóköre (számuk néhány ezerre tehető), a legtöbben (kb. 9 ezer fő) az NDK-ban élnek.

Az utóbbi évek felismerése az is, hogy a mintegy 220 ezerre becsülhető, magyarul beszélő izraeli állampolgár esetében is érvényesül a kettős kötődés. Ezt fölerősítette a magyar–izraeli államközi kapcsolatok helyreállítása. A megrázó történelmi múlt, az egyéni tragédiák ellenére a hazánk iránt megnyilvánuló jó szándékú érdeklődés, a kapcsolatfejlesztési lehetőségek intenzív keresése jelzi, hogy készek és képesek a hídépítő szerepre. Ez a magyar–izraeli államközi együttműködés egyik fontos összetevője lesz a jövőben is.

Az elmúlt időszakban további kedvező módosulás történt a nyugati magyarságnak a magyarországi politikához való viszonyában. A gyökeres belső megújulás, a többpárti parlamenti demokrácia megteremtése, a gazdaság átalakítása, a működő tőke bevonása érdekében hozott intézkedések széles körű visszhangot és érdeklődést váltottak ki körükben is.

A nyugati magyarság részéről igen kedvező fogadtatásra, rokonszenvre talált, hogy a magyar politika vállalja a határainkon túl élő magyar nemzetiségek ügyének képviseletét. Ebbe tevékenyen bekapcsolódtak a nyugati magyar szervezetek is. Ma az erdélyi magyar kisebb-

ség helyzetének javítására irányuló erőfeszítéseink kínálják a nyugati magyarság számára az óhazával való együttműködés legfontosabb lehetőségét.

Kedvező feltételeket teremtett a nyugati magyarság hazánkhoz való viszonyának javulásához a befogadó országokkal fenntartott államközi kapcsolataink rendezettsége, magasabb szintre emelése is. Ennek szemléletes megnyilvánulásait tapasztalhattuk vezető magyar politikusoknak az Egyesült Államokban, Kanadában és Nyugat-Európában tett látogatásai alkalmával.

A nyugati magyarsággal kapcsolatos egész politikánkban fordulat következett be. Ennek egyik alapvető oka az, hogy politikánk az egyetemes magyarság gondolatára építve, kifejezésre juttatja hazánk felelősségvállalását a külföldön élő magyarokért, s amely a nyugati magyarsághoz fűződő viszonyunkat külkapcsolataink szerves részének tekinti.

Alapvető hozzájárulásnak tekinthető az 1956-os eseményekről vallott hivatalos álláspont átértékelése, amely viszonyunkból kiiktatta az e kérdésben rejlő feszültségeket. A nemzeti megbékélés elősegítése érdekében tett kormányzati gesztusok (a június 16-i temetés) érezhetően javították a magyar–magyar párbeszéd és szóértés feltételeit. A Magyar Köztársaság október 23-i kikiáltásának fogadtatása egyértelműen kedvező volt.

Hozzájárult a fordulathoz az is, hogy hazánk önálló külpolitikát folytat, szuverén módon képviseli a nemzeti érdeket, s ennek részeként mindinkább egyenrangú partneri viszony alakult ki a Szovjetunióval.

Erősítette a nyugati magyarság bizalmát a „hivatalos" magyar politika iránt az egész nemzetet érintő kérdések pl. a bős–nagymarosi vízierőmű ügyének kezelése, az ún. tiltó névjegyzék felülvizsgálata, a meghozott, illetve előkészítés alatt álló utazáskönnyítő intézkedések.

E folyamatok eredményeként háttérbe szorult a hazánkkal kifejezetten ellenséges, szélsőséges magyar emigráns csoportok tevékenysége, csökkent erejük és a nyugati magyarság egészére gyakorolt befolyásuk. A nyugati magyarság jelentős csoportjai és személyiségei részéről ma már alig tapasztalható elzárkózás a mai Magyarországgal szemben, s az előítéletek kölcsönös oldódása folytán kibővültek a politikai-gazdasági-kulturális együttműködés lehetőségei.

A nyugati magyarsággal kapcsolatos politikánkban, a „magyar–magyar" viszonyban az eddig elért fejlődés ellenére esetenként ellentmondás, bizonytalanság is tapasztalható. Ez időnként tükröződik a tömegtájékoztatási eszközökben is. Értékítéletük nem kiegyensúlyozott: néha

érdemen felül, kritikátlanul is dícsérnek. Ezzel is összefügg, hogy a közvéleményben olykor ellenszenv tapasztalható a hazatelepülők gazdasági kiváltságaival, a hazalátogatók sikereinek és érdemeinek eltúlzásával, a figyelem középpontjába állításukkal szemben. A lakosság életkörülményeinek romlása miatt ez a fajta ellenérzés növekedett.

Múltban gyökerező felfogásunk és szóhasználatunk is tükröz egyfajta bizonytalanságot. Az „emigráció" megnevezés talán túlzottan hangsúlyosan tesz különbséget a határainkon kívül magyar nemzetiségek tagjaként élő és az „emigrációs" magyarság között, másrészt nem veszi kellően figyelembe az utóbbin belül meglévő különbségeket. Nem juttatja kifejezésre a külföldre származás eltérő körülményeit, a mindinkább előtérbe kerülő második és harmadik generációs magyarság sajátosságait, és kevésbé tükrözi az anyanemzet és az anyaország politikájának felelősségvállalását a külföldi magyarságnak ezzel a megnevezéssel jelölt részéért. Az „emigráció" megnevezést emellett sokan az érintettek közül is bántónak találják, úgy érzik, hogy az mintegy kizárja, elkülöníti őket a magyarság egészétől. Új terminológiaként szóba jöhet „a nyugati magyarság", a „Nyugaton élő magyarok" kifejezés, ez viszont éppen a szocialista országokba áttelepült magyarokat zárná ki e fogalomból. Ezért inkább a „külföldön élő magyarok", „az Egyesült Államokban élő magyarok"... stb., illetve a „külföldön élő magyarokkal kapcsolatos politika" szóhasználat tűnik célszerűnek. Szakmai szövegekben azonban nem mondhatunk le az egyszerű, egyszavas fordulatról sem.

A külföldön nem nemzeti kisebbség tagjaként élő magyarsággal kapcsolatos politika bel- és külpolitikai vonatkozásainak hatékonyabb állami koordinációját hivatott elősegíteni az MT Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkársága. Új helyzetet jelent azonban az, hogy az újonnan alakult pártok is építik kapcsolataikat a Nyugaton élő magyarokkal. A kormányzati és nem kormányzati szféra között e téren kialakuló verseny során a jelenlegi intézményi háttért az új követelményekhez igazodva tovább kell tökéletesítenünk. Mindez érinti a Magyarok Világszövetségének működését és szervezeti felépítését is.

Az MVSZ az elmúlt években – bár anyagi lehetőségei viszonylag beszűkültek – fokozatosan bővítette tevékenységét. Szükség van azonban arra, hogy szakértők bevonásával újragondoljuk többek között az anyanyelvi konferenciák feladatait és kereteit. A nyugati magyarság képviselői ezt kedvezően fogadták, enyhültek a fenntartások az MVSZ-szel szemben. A vezetőség összetétele, a bekövetkezett előnyös változá-

sok azonban még nem elégségesek. További lépésekre van szükség ahhoz, hogy a Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia szervezeti felépítésében és működésében egyértelműen érvényesülhessenek a demokratikus módszerek. Olyan vezetést szükséges kialakítani, amely kellőképpen tükrözi a magyar társadalom érdektagoltságát, politikai sokszínűségét és egyaránt élvezi a nyugati magyarság bizalmát.

A Nyugaton élő magyarsággal való foglalkozásban továbbra is pótolhatatlan szerepet játszanak a külképviseletek, amelyek a legfontosabb napi kapcsolatokat ápolva egyúttal információs csatornát is jelentenek a fogadó országban élő magyarsághoz. Komoly – és a jövőben is megőrzendő – hátteret jelent munkánkhoz a Külügyminisztérium, külképviseleteink tevékenysége.

A Kollégium javasolja, hogy a Minisztertanács az alábbiak szerint foglaljon állást: a Minisztertanács tudomásul veszi a nyugati magyarság helyzetéről, az e területen végzett munkáról szóló tájékoztatót. Megállapítja, hogy az e téren folytatott politikai munka megkívánja a további korszerűsítést, az igények és a lehetőségek fokozott figyelembevételét.

Hazánk rövidebb és hosszabb távú érdekei egyaránt azt igénylik, hogy az eddigieknél tervszerűbben, célratörőbben és hatékonyabban építsük a magyar–magyar kapcsolatokat, érvényesítsük nemzeti érdekeinket. A Minisztertanács megerősíti azt a politikában az utóbbi időben teret nyert felfogást, amely a nem nemzeti kisebbségek tagjaként külföldön élő magyarokat is a magyarsághoz tartozónak tekinti. Úgy ítéli meg, hogy ezt a politikai szóhasználatban is célszerű kifejezésre juttatni.

A Minisztertanács álláspontja szerint a külföldön élő magyarokkal kapcsolatos politikánk fő célja, hogy elősegítse nemzeti arculatuk és kötődésük megőrzését, hozzájárulásukat Magyarország belső fejlődéséhez, az összmagyarság nemzetközi kulturális, tudományos és gazdasági jelenlétéhez. Ennek során tiszteletben tartjuk, hogy e közösség tagjai a választott ország törvénytisztelő állampolgárai, s ez irányú lojalitásukhoz nem férhet kétség. E kettős – az óhazához és a befogadó országhoz fűződő – kötődésből kiinduló politikánknak figyelembe kell vennie a külföldön élő magyarság politikai és szociális összetételét, a folyamatban lévő és előrehaladó nemzedékváltást, valamint a befogadó országok szerinti sajátosságokat is.

Céljaink megvalósítása érdekében kívánatos a külföldön élő magyarokhoz való viszonyunk mentesítése az ideológiai-politikai tehertételektől. Szorgalmazzuk a párbeszédet a külföldön élő magyaroknak a fasizmust és a fajgyűlöletet elutasító minden képviselőjével és csoportjával.

A Minisztertanács szükségesnek tartja a külföldön élő magyarokkal való kapcsolatrendszer szerves beépülését politikánk egészébe. Ennek megfelelően olyan országokkal összefüggésben, ahol nagyobb számban élnek magyarok, külpolitikai tevékenységünk során a jövőben is hangsúlyozottan szóljunk róluk, mint a befogadó ország és hazánk kapcsolatait elősegítő fontos tényezőről. Magas szintű látogatások előkészítése során keressük tovább a lehetőséget az ott élő jelentősebb magyar személyiségekkel történő találkozásra. Az ezt elősegítő politikai légkör biztosításával törekedjünk a kiemelkedő szaktudású és nemzetközi hírnévvel rendelkező magyar származású tudósok, szakemberek, üzletemberek bevonására, véleményük kikérésére egyes nagy kihatású gazdasági, beruházási, pénzügyi döntések kialakításához.

A fenti elvek alapján a Minisztertanács az alábbi intézkedéseket tartja szükségesnek, és ajánlja a kormány és az illetékes szervek figyelmébe:

Külpolitikánk elveiben és gyakorlatában egyaránt szenteljen nagy figyelmet a külföldön élő magyaroknak, használja fel segítségüket kétoldalú kapcsolataink érdekében is.

Javasolja, hogy a külföldön élő magyar vállalkozók, tőkések magyarországi beruházásainak elősegítése érdekében olyan vonzó intézkedések kerüljenek kidolgozásra, amelyek biztosítják, hogy itthoni vállalatalapításaik esetén külön kedvezményt kapnak, amennyiben a Magyarországon nyert profitjuk egy részét itthon közhasznú célra fordítják, illetve ismét befektetik. Az arra méltó személyiségeket a Magyarok Világszövetsége elnökségének munkájába is célszerű bevonni.

A Minisztertanács ajánlja, hogy a Magyarok Világszövetsége segítse elő a külföldön szórványban élő magyarság és a környező országok magyar nemzeti kisebbsége kapcsolatait. Körültekintően kezdeményezze intézményes együttműködés kialakítását a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekkel foglalkozó szervezetekkel. Hozzon létre itthon minél több találkozót a magyarság mindhárom alkotóeleme között, kiteljesítve a szervezet egyetemes jellegét.

A hazai és a magyar–magyar közmegegyezés építése érdekében támaszkodjunk az eddigieknél erőteljesebben a Nyugaton élő magyaroknak a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségek helyzetének javítását célzó erőfeszítéseire, mozdítsuk elő, hogy ezek politikai érdekeinkkel összhangban valósuljanak meg.

A Minisztertanács ajánlja az érintett állami szerveknek, valamint a Magyarok Világszövetségének, hogy dolgozzanak ki átfogó koncepciót a Nyugaton élő magyarság második-harmadik nemzedékével való

együttműködés előmozdítására. Ennek keretében a különböző ifjúsági szervezeteket ösztönözni kell olyan rétegprogramok szervezésére, amelyek vonzerőt jelentenek. ezen korcsoportoknak. Ezekbe indokolt bevonni a hagyományos és az új ifjúsági szervezeteket (pl. cserkészek) vagy más ifjúsági csoportokat (táncegyütteseket, sportköröket).

Kezdeményezi, hogy a kulturális kapcsolatokkal foglalkozó állami szervek vizsgálják meg a külföldön élő magyarok valamennyi színvonalas szellemi terméke – könyv, sajtó, film, fotó, video, képző- és zeneművészeti alkotások – magyarországi forgalmazásának anyagi és infrastrukturális lehetőségét.

Az érintett állami szervek vizsgálják meg azon, jelenleg még érvényben lévő hazai jogszabályok és előírások megváltoztatásának lehetőségét, amelyek a külföldi magyarság és az óhaza közötti kapcsolatokat akadályozzák. A tiltó névjegyzék alkalmazását összhangba kell hozni politikánk mai igényeivel.

A vonatkozó rendeletek felülvizsgálatával, illetve módosításával lehetővé kell tenni, hogy a külföldön élő magyarok – azok is, akik kettős állampolgárok – magyar útlevél esetén az eddigieknél nagyobb előnyöket élvezzenek letelepedés, örökség, ingatlanvásárlás, tanulás esetén.

A befogadó ország útlevelével rendelkező rokonlátogatók, vagy itthon lakással bíró, hosszabb időt eltölteni szándékozók esetében a külképviseletek kapjanak lehetőséget hosszabb időre szóló vízumok kiadására.

Rugalmasabbá kell tenni a magukat magyarnak tartó, de nem a mai Magyarország területéről származó személyek konzuli ügyeinek kezelését. Meg kell vizsgálni, hogy milyen módon kaphatnának útlevelet; végleges hazatérés esetén kérelmük ugyanolyan elbírálásban részesüljön, mint a mai Magyarországról elszármazottaké.

Fel kell mérni az Anyanyelvi Konferencia bevonásával annak lehetőségét, hogy a magyar nyelvtanulás vagy a magyar nyelvtudás tökéletesítése céljából miként lehet kedvező anyagi feltételekkel különböző időtartamú (3-6-12 hónapos) rendszeres nyelvtanfolyamokat indítani. Erre korlátozás nélkül fogadni kell minden magyar származású érdeklődőt.

Elő kell segíteni, hogy a különböző magyar egyetemek, főiskolák mind több magyar származású fiatalt fogadjanak. A lehetőségeket, feltételeket rendszeresen ismertetni kell a külföldön élő magyarokkal. A hazai felsőoktatási intézményekben a hungarológiai tanulmányok folytatását a külföldi diákok számára is tandíjmentessé kell tenni.

Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, miként tudunk minél nagyobb mértékben bekapcsolni külföldön élő magyar származású tanárokat az

itthoni idegen nyelvű középiskolai oktatásba. Tanár- és diákcserék kialakítására éljünk a külföldön élő magyarokhoz fűződő kapcsolatok adta lehetőségekkel is.

Bátorítani kell a megfelelő magyar intézményeket – MTA, kutatóintézetek, egyetemek, szakmai egyesületek –, hogy kérjenek fel munkájukban való közreműködésre külföldön élő neves magyar szakembereket.

Az összmagyarság, a magyar-magyar kapcsolatok elmélyítése érdekében kiemelkedő teljesítményt nyújtó, külföldön élő magyar személyiségek számára érdemrendet kell alapítani (Széchenyi-Érdemrend).

A Minisztertanács Egyházpolitikai Titkársága és az Országos Vallásügyi Tanács segítse elő, hogy a magyarországi egyházak minél szélesebb körű együttműködést alakítsanak ki a külföldön működő magyar egyházi és vallási közösségekkel. Egyházaink fogadjanak magyar származású papjelölteket itthoni tanulmányokra, küldjenek papokat szolgálatra a paphiány pótlására, hogy ily módon is lassítsuk az asszimilációt.

Felhívja a Magyarok Világszövetségének figyelmét, hogy tartson folyamatos kapcsolatot a nemzetiségpolitikai ügyekben illetékes államminiszterrel és a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságával. Munkájáról rendszeresen tájékoztassa az Országgyűlés Külügyi Bizottságát és a külügyminisztert. Támogatja az MVSZ-nek a Magyarok III. Világkongresszusának 1992-re történő összehívására irányuló erőfeszítéseit. A Minisztertanács javasolja a Magyarok Világszövetsége vezetésének, hogy addig is tegyen lépéseket a szövetség elnökségének olyan további átalakítására, amely jobban tükrözi a külföldön élő magyarokkal fenntartott kapcsolataink teljességét, a közmegegyezésre törekvést, a szervezet nyitottságát, átfogó, az ideológiai szempontokon felülemelkedő összmagyar jellegét. Helyesli, hogy a Magyarok Világszövetsége együttműködést alakít ki a külföldön élő magyarokkal kapcsolatokat ápoló hazai pártokkal, szerveződésekkel, bevonja őket munkájába, rendezvényeibe.[347]

Magyarok Világszövetsége

A határon túli magyarsággal kapcsolatban, mint láttuk a Magyarok Világszövetsége is bekapcsolódott a Kollégium munkájába, az MVSZ főtitkára a Kollégium tagjai is volt, illetőleg a Kollégium is az első perctől kezdve a partneri viszony alapján szorgalmazta az együttműködést a megújult szervezettel. Az MVSZ mindvégig fontosnak tartotta és pozitívan értékelte a Kollégium, valamint a Titkárság tevékenységét. Ezzel

[347] A NEKT iratai között.

kapcsolatban nem érdektelen néhány szóval összefoglalni a világszövetségben akkoriban zajló, a megújulás terminussal jelölt változásokat.

1989 júliusára datálható az újjáalakulás, az MVSZ innentől kezdve az összmagyarság képviseletét, a magyarság érdekét sértő bármilyen diszkrimináció elleni fellépést felvállalva demokratikus társadalmi szervezetként kezdett el működni. A három évre választott elnökségben és választmányban egyharmad részben kaptak helyet külföldi magyarok, részben a szomszédos országok kisebbségi, részben a nyugaton élő magyarságot reprezentálva.

A választmány december 14-i ülésén a magyar–magyar kapcsolatok elmélyítése előtt álló akadályok elhárulását regisztrálta, csatlakozásra kérték fel a külföldi magyarokat, magyar egyesületeket és szervezeteket, hogy világszövetség valóban az összmagyarság érdekeinek képviseletét láthassa el (ekkor jelezte a Csemadok, a Kárpátaljai KMKSZ és a Horvátországi Magyarok Szövetsége is a csatlakozási, együttműködési szándékot). Döntöttek a Magyarok Világkongresszusának 1992-es összehívásáról, amely 1929 és 1938 után, több évtizedes kihagyást követően harmadikként került megrendezésre.

Ezen a választmányi gyűlésen került sor egyébiránt a Kollégium és a Titkárság képviseletében Tabajdi Csaba miniszterhelyettes bemutatkozó látogatására. A világszövetség lapja szerint „az MVSZ-szel közös célokért munkálkodó kormányzati szervezet vezetőjeként kijáró figyelemmel hallgatták a politikust", aki átfogó helyzetelemzésbe ágyazva ismertette a Titkárság szerepét, feladatait, külön kiemelve a nemzeti stratégia kidolgozásának szükségességét, ebbe a munkába a világszövetség is természetes módon bekapcsolódhatna. A Titkárság vezetője szerint elismerés és köszönet jár azoknak, akiket idehaza bárminemű sérelem ért, mert felemelték szavukat a szomszédos országokban élő magyarságért, illetve azoknak a Nyugaton élő magyaroknak is, akik azokban az időkben tettek valamit Erdélyért, a kisebbségi magyarságért, amikor a magyar állam ezt nem vállalta fel.[348]

A nyugati magyarsággal kapcsolatos kollégiumi előterjesztés az MVSZ hathatós közreműködésével készült el, például a Világszövetség többszöri javaslatára került a szövegbe a külföldön élő magyarok beutazásával, itt-tartózkodásával, ingatlanszerzési lehetőségeivel kapcsolatos rendelkezések felülvizsgálatának kezdeményezése.

[348] Legyen az MVSZ a nemzeti stratégia kidolgozásának egyik műhelye. *Magyar Hírek*, 1990. januári első szám.

A Titkárság tevékenységének végén egy hosszú távon megvalósítható programcsomagot hagyott hátra a határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatos célok tekintetében: területi, illetve kulturális autonómiák, önkormányzatok megteremtése; érdekképviseleti szervek, saját nemzetiségkutató intézmények; valóságos nyelvi egyenjogúság, településnevek, feliratok anyanyelven, anyanyelvi hitélet; a valós kisebbségi igényeknek megfelelő, legteljesebb magyar oktatási intézményrendszer, kiemelt nemzeti történelem, földrajz és irodalomtanítással; magyarországi oktatási intézmények korlátozás nélküli látogathatósága, diplomák honosítása; korlátozás nélküli anyanemzeti kapcsolatok, nemzeti szimbólumok szabad használata; nemzetiségmegtartó magyarországi és nyugati magyar beruházások; magyar tömegkommunikációs termékek, könyvek korlátozás nélküli terjesztése.[349]

Végezetül a Titkárság már az új parlamentnek címezve, a kétoldalú nemzetiségpolitikai, kisebbségvédelmi megállapodások előmozdítása érdekében – még inkább ösztökélve a régióban fellobbant nacionalista indulatoktól – 1990. május 10-i dátummal még egy országgyűlési határozat-tervezetet is készített, amely felkéri a kormányt, hogy határokon túli magyar nemzeti kisebbségek érdekében a nemzetközi kisebbségvédelem kodifikációjára irányuló erőfeszítések mellett kezdeményezzen a szomszédos államokkal tárgyalásokat kétoldalú szerződések megkötéséről. E tárgyalásokon az alábbi elvek képviselendők: a nemzeti kisebbségek jogainak tiszteletben tartása nem képezheti egy állam kizárólagos belügyét; az egyéni és a kollektív jogok törvényes garantálása; a kisebbségek identitásának védelme és fejlesztése minden szükséges területen; önszerveződésük, önkormányzásuk kereteinek biztosítása; a kisebbségek minden irányú, közte az anyaországgal való akadálytalan kapcsolattartása; a kötelezettségvállalások végrehajtása kapcsán nemzetközi ellenőrző mechanizmus létrehozása.[350]

A határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatos kollégiumi munka ezen részének ábrázolása bevallottan vázlatosra sikeredett, a felvetődött ügyek illusztrációszerű felvillantására nyílt lehetőség. Az általunk vizs-

[349] A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túli magyarság helyzete, főbb kormányzati tennivalók. NEKT általános összefoglaló a titkársági munkatársak részanyagai alapján.

[350] NEKT iratok.

gált két intézmény tevékenységére koncentrálva 1989/90 időszakának bemutatása sem teljes, az azt megelőző és az azt követő évek folyamatába való beágyazás nélkül a kép csakis torzó lehet, másik oldalon viszont, szándékunk szerint a történet egyik jórészt elfeledett epizódját felelevenítve a kép kiteljesítéséhez járulhattunk hozzá. Mindazonáltal annyi világossá válhatott, hogy a magyar állam a hallgatás, negligálás évtizedei után hivatalos szinten a Kollégium és a Titkárság fórumain kezdett el először napi szinten, folyamatosan foglalkozni a külföldi magyarság rövid- és hosszú távú problémáinak kezelésével.

Összegzésképpen idézzünk fel néhány gondolatot a bevezetőben már említett Szokai–Tabajdi szerzőpáros egy másik írásából, az 1990. március elején a Hitelben megjelenő cikkből, amely tágabb összefüggésben a határon túli magyarsággal kapcsolatos elvi alapállás körülhatárolására tett kísérletet. A külügyminiszterhelyettes és a Titkárság vezetője csak abban az esetben látta reális esélynek a közép-kelet-európai régió bekapcsolódását a nyugat-európai integrációs folyamatokba, amennyiben a nemzeti, etnikai, kisebbségi kérdések is megoldásra kerülnek. A szoros gazdasági együttműködés önmagában még nem fogja oldani a nemzetek közötti bizalmatlanságot. „A jövő Európájában s főként Közép-Európájában ne legyen elvitatható senkitől – eddig kizárólag a magyaroktól vitatták el – a saját nemzeti érdekek megfogalmazásának joga. A magyarság joggal várja el úgy a nyitottságot és önkritikát, a vele szemben elkövetett sértések bevallását szomszédai részéről, ahogyan mi is szembenéztünk múltunkkal, más népek megbántásával."

A versailles-i és párizsi határok csak akkor válhatnak jelképessé, ha a kisebbségi kérdés civilizált kezelése nyíltan, két- és sokoldalú tárgyalásokon keresztül történik, leszámolva a kisebbségek ügyét kizárólagos belügynek tekintő politikákkal; ha nemzetközi dokumentumokba foglalják a kisebbségek jogait, jogsérelmeik orvoslásának módjait; ha az egyes országok hatalmi elitjei nem a külső fenyegetettség veszélyének hangoztatásával, a területféltő reflexek élesztgetésével próbálja a belső összetartást elérni; ha a térség országai olyan szintre érkeznek a belső demokratizálódásban, amely lehetővé teszi az egymás közötti kapcsolatok demokratizálását.

„1989 közép- és kelet-európai forradalmai a magyar elit egy részében – függetlenül kormányzati vagy ellenzéki pozíciójától – sajnálatos módon megalapozatlan illúzióknak adtak tápot a térségbeli kisebbségvédelem megoldását, a szomszédos országokban élő magyarság sorsát illetően. Figyelmeztető, sőt aggasztó jelnek kell tekintenünk a magyar

kisebbségek jogos igényeit és törekvéseit szeparatizmusnak minősítő megnyilatkozásokat." „Le kell számolnunk azokkal a téves elképzelésekkel is, hogy a diktatórikus társadalmi berendezkedés felszámolása, a demokrácia önmagában garanciát nyújt a kisebbségi jogok védelmére. Ez szükséges, de nem elégséges feltétel: a többségi nemzetnek a kisebbségek tényleges egyenlőségéhez különleges jogokat kell biztosítania, pozitív megkülönböztetésre van szükség."

A magyar külpolitikának nem lehet más kiindulópontja, „mint az, hogy ha a német, a litván, az észt népnek joga van az önrendelkezésre, akkor ez a jog nem vitatható el egyetlen más néptől, népcsoporttól, így a magyarságtól sem", ugyanakkor óvakodni kell a fennálló határok megváltoztatásának elhamarkodott kezdeményezésétől. Ebben a feltételrendszerben nem látszik járhatónak más út, mint a tájegységi autonómiák, önkormányzatok rendszerének kiépítése.

A fentiek fényében „ésszerű az a törekvés, hogy Magyarország, a magyar külpolitika a kibontakozó összeurópai együttműködés keretében mintegy a kisebbségi problémákra »szakosodjék«. Mindez nem jelentheti a kérdéskör valamiféle kisajátításának igényét, a kizárólagosságra törekvés szándékát. De azt feltétlenül, hogy szellemi energiáink mozgósításával elérjük, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének problémáit tudatosítsuk, hogy a nemzeti sérelmekre a figyelmet nyomban ráirányítsuk. Ahhoz is hozzá kell járulnunk, hogy az eddig túlsúlyban lévő érzelmi tényezők helyett a megalapozott tárgyi ismeretek jellemezzék e kérdés megközelítését Európában. ... Európai érdek, hogy Magyarországon jöjjön létre a különböző nemzetközi szervezetek – ENSZ, UNESCO, Európa Tanács – nemzeti kisebbségi központja. Magyarország kész erre, adottságai megvannak."[351]

Mindez már átvezet következő témakörünkbe, a kisebbségvédelem nemzetközi szabályozásának előmozdítása érdekében tett kollégiumi, titkársági erőfeszítések számbavételére. A romániai események felidézésével azonban még adósak vagyunk...

[351] Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Társadalmi rendszerváltás – több pilléren nyugvó magyar külpolitika. *Hitel*, 1990. 9. 28–32. o.

1989 KARÁCSONYA ELŐTT

Az 50-es évek második felétől a romániai nemzetiségpolitika jellemzője az erőszakos asszimilációs törekvés, a magyar kisebbség beolvasztásának szándéka volt minden lehetséges eszközzel, a homogén román nemzetállam megteremtésének jegyében. 1968-ban felszámolták a nagyjából Székelyföldet lefedő területi autonómiát, formailag ugyan a román törvények azután is biztosították a nemzetiségek jogegyenlőségét. A valóságban azonban titkos szabályok, belső utasítások és egyre szaporodóbb számban kifejezetten nemzetiségellenes törvények szabták meg a magyar kisebbség létfeltételeit. Az oktatási törvény (1973), a szállástörvény (1974), a titkos elnöki rendelet a külföldiekkel való kapcsolattartásról, a helységnevek sajtóban történő helyesírásának és a keresztnevek anyakönyvezésének belső szabályozása (1988) hozható fel többek között példaként.[353]

A két milliós romániai magyarság többsége kompakt tömbökben élt, de a belső telepítések miatt egyre nagyobb arányban vált szórvánnyá. A Magyar Népi Szövetség 1952-es feloszlatása után a romániai magyarságnak nem maradt kollektív érdekképviseleti szerve. A választott szervekbe, adminisztrációs testületekbe az erős kontraszelekció miatt alig kerültek be magyar nemzetiségűek.

A 80-as években a legerősebb támadás a nemzetiségi oktatásügyet érte. Megszüntették az önálló magyar tannyelvű középiskolákat, nemzetiségi osztályok indítását meghatározott magas létszámhoz kötötték. Az eredmény: az általános és középiskolákban 5 év alatt mintegy felére csökkent a magyarul tanuló diákok száma. A felsőoktatásban 1959 óta nem volt önálló magyar egyetem, azóta tendenciaszerűen egyre csökkent az egyes felsőoktatási intézményeken a magyar karok száma, magyar nyelvű képzés 1988-ra már csak három fakultáson folyt az egész

[352] A romániai magyarság 1989 előtti helyzetének alakulásáról született irodalomból lásd például Joó Rudolf (szerk): Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. A Medvetánc 1988-as említett kötetének 57–138. oldalán. Diószegi László – R. Süle Andrea: *Hetven év, a romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.

országban. 1985-től bevezették a kötelező román nyelvű felvételit, román nyelvű lett az iskolai adminisztráció és valamennyi iskolán kívüli foglalkozás. Elrendelték a „hazafias napot", amikor a diákok csak románul beszélhettek. És a sort lehetne még folytatni, de az eddigiekből is kiderül, hogy a magyar nyelvű oktatás módszeres pusztítása zajlott Romániában.

Nem volt jobb a helyzet a kultúra területén sem. A magyar nyelvű irodalmi, művészeti élet az adminisztrációs nyomás következtében, az anyagi támogatás hiánya miatt vegetálásra ítéltetett, a nemzetiségi kutatásokat ellehetetlenítették, az erdélyi múzeumok magyar anyagait folyamatosan csökkentették. A magyar nyelvű színházak működési lehetőségeit nagyban korlátozták. 1984-től magyar nyelvű film, műsor sem a mozikban, sem a televízióban nem kerülhetett bemutatásra, megszűnt a tv magyar adása, ettől az évtől a nemzetiségi nyelvű kiadványok száma a felére esett vissza, a romániai magyar sajtó elindult a leépülés útján.

A nemzetiségi identitás megőrzésében Erdélyben különösen fontos szerepet játszottak a „nemzetiségi" (a magyar katolikus, református és unitárius, a szász evangélikus) egyházak, természetes, hogy a nyomás ellenük is állandóan fokozódott. A felekezeti iskolák jóval korábbi betiltása után a papképzést egyfajta numerus clausus alapján korlátozták, az egyházi kiadványok kiadását, behozatalát meggátolták, és lényegében az egyházak autonómiájának érvényesülését a folyamatos állami beavatkozás lehetetlenné tette.[353]

Románia minden lehetséges eszközzel igyekezett elvágni az anyaország és az erdélyi magyarság közötti kapcsolatokat, és ebben sokáig nagymértékben támaszkodhatott a Kádár-korszak semleges, közönyös nemzetiségpolitikájára.

Az erdélyi magyar kisebbség mostoha körülményeihez képest a 60-100 ezer főnyi moldvai csángóság még veszélyeztetettebb volt, településeiket gyakorlatilag elszigetelték a külvilágtól, román nyelvű iskolákba jártak, a mélyen vallásos falvakban kizárólag románul misézett a pap.

A román vezetés erőszakos nemzetiségellenes politikájának a csúcsát, teljes elfajulását jelentette az 1988 tavaszán meghirdetett falurombolási program. A romániai magyarokat sújtó példa nélküli nyomás, a lehetetlen életkörülmények, amely őket, mint állampolgárt és mint magyar

[353] A lelkiismereti- és vallásszabadság helyzete és a magyar kisebbség. 1989. december 6-i NEKT anyag.

identitású embert kétszeresen is sújtották, az erdélyiek tömeges menekülését váltotta ki az évtized második felében.[354]

A romániai helyzet felmérésére, a romániai magyarság érdekeinek felvállalására először és nyíltan a hivatalos párt- és állami politikától függetlenül az ellenzéki csoportosulások vállalkoztak. 1988 elejére az MDF megbízásából népes szerzőgárdával hosszabb lélegzetű tanulmány készült a romániai magyar nemzeti kisebbség történetének, helyzetének elemzéséről. Az anyag más dolgozatokkal együtt 1988 első felében napvilágot látott a Medvetánc kiadásában megjelenő s úttörőnek számító „Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről" címet viselő tanulmánykötetben. A romániai anyag szerzői (Joó Rudolf például), de a könyv más írásait jegyző szerzők közül később többen is a Kollégium plenáris, vagy a határon túli albizottságának tagjai lettek.

A határon túli magyarok ügyének felvállalása terén kiváltképpen az MDF jeleskedett, ezt az 1988. márciusi kisebbségi fórumuk mutatja, és ők voltak, sok egyéb szervezet mellett az 1988. június 27-i, a falurombolás elleni tiltakozásképpen szerveződött, tömegeket megmozgató Erdély-tüntetés egyik kezdeményezői.

A tüntetés már azt a fejleményt is jelzi, hogy 1988-ra a végletekig fajult romániai szorítás, a tömeges és kétségbeesett menekülések hatására a magyar közvéleményben egy addig és azóta sem érzékelhető – kérészéletűnek bizonyuló – szolidaritási hullám söpört végig. Az 1987/88 fordulójától mind szabadabbá váló sajtó jól tükrözte a hangulatot, szaporodó mennyiségben kezdtek megjelenni a határon túli magyar kisebbségi, döntően romániai témájú cikkek.

A Tabajdi–Szokai-cikk 1988. februári megjelenése ezt a hullámot megelőzte, és hivatalos szinten az áttörés egyik elősegítőjeként értékelhető. Másrészt azt is jelezte, hogy ha még nem is emelkedett hivatalos állampolitika rangjára, az államigazgatás és a párt soraiban feltűnt egy, a határon túli magyarság sorsáért felelősséget érző, és nyílt felelősséget vállalni akaró platform. Az 1988. nyár végén lezajló, kudarcba fulladt aradi Grósz–Ceausescu találkozó aztán világosan megmutatta, hogy a régi megközelítések immáron végképp tarthatatlanok, s a román diktatúra lépései nem teszik lehetővé az eddigi „langyos víz" magyar kisebbségi politikát, amely most kikerülhetetlen válaszút elé került. A magyar pártállam az eddigi politikát folytatva lényegében vagy veszni hagyja és

[354] A magyar külpolitika és a szomszédos országokban élő magyar nemzetiség. NEKT iratok, dátum nélkül.

a diktátor kényének-kedvének kiszolgáltatja a magyar kisebbséget, vagy radikálisan változtatva kisebbségpolitikáján végre hatékonyan fellép érdekeik, létük, identitásuk védelmében. A régi garnitúra képtelen volt levezényelni ezt a váltást, az eddigi politika viszont már csak a belpolitikai fejlemények, az ellenzék és a közvélemény nyomása miatt sem volt tartható. Előtérbe került az a bizonyos platform, a Pozsgay–Szűrös–Tabajdi-féle vonal, amely hitelesen és sikeresen le tudta vezényelni a nemzetpolitikai fordulatot. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság már e vonulat térnyerésének kétségbevonhatatlan és látványos bizonyítéka, személyi összetételük vitán felülivé tették, hogy e szervezetek a határon túli magyarság, de a hazai kisebbségek érdekeit is széles, szinte össztársadalmi és konszenzusos bázisra alapozva komolyan képviselni fogják.

A széles bázis személyi garanciái már jóval korábban megmutatkoztak. A párton belüli platform tagjaival ugyanis a határon túli magyar kisebbségek ügyében az ellenzék, főként az MDF képviselői már 1988 első felében felvették a kapcsolatot. Az aradi tárgyalás után közvetlenül Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás fogadta az ellenzéki csoportok, írók (MDF, Bajcsy-Zsilinszky Társaság) küldöttségét, amelyben többek között Antall József, Csoóri Sándor, Vásárhelyi Miklós, Mészöly Miklós, Vigh Károly, Kiss Gy. Csaba, Bodor Pál, Joó Rudolf vettek részt. A találkozón a román érdekek, reflexek és magatartás végiggondolásáról volt szó.[355]

A kapcsolat, az információ és gondolatcsere a továbbiakban levelezés formájában állandósult. Antall József például – aki akkor a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója volt – Tabajdi Csaba 1988 végi erdélyi útját követően elküldött egy ottani „visszhang-tájékoztatót" az akkor még MSZMP KB külügyi osztályának helyettes vezetőjeként dolgozó kisebbségpolitikusnak. Antall később, közvetlenül a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megkezdése előtt, 1989. április elején – mint rövidesen kiderült, profetikus – levelet írt Szűrös Mátyásnak, a parlament elnökének, amelyben arra figyelmeztetett, hogy Magyarországnak ideje lenne felkészülnie a Romániában érlelődő változásokra. A gondolatmenet szerint „az a bizonyos örök román reflex, amely mindig életbe lép, ha végveszélyre vagy a nemzeti presztízs teljes elvesztésének veszélyére kerül sor, időszerűvé vált". A román legfelső vezetés, a hadsereg, főleg pedig a román titkosszolgálat eddig összenemzeti érdekként akceptálta a Ceausescu-éra magyarellenes intézkedéseit, a homogenizálást. „De most már olyannak ítélik meg a belső lerom-

[355] Antall József levele Szűrös Mátyásnak, 1989. április 2., NEKT iratok.

lást, Románia nemzetközi presztízsének lesüllyedését, ami időszerűvé fogja tenni Ceaucescu eltávolítását... A mai terror ellenére a román váltás küszöbén állunk... Ez akár egy éven belül várható."

Magyarországnak fel kell készülnie erre a változásra, ami rövid időre komoly lehetőséget adna az erdélyi kisebbség érdekeinek előmozdítására. Azért rövid időre, mivel Antall szerint, ha megbukik Ceausescu, a „tékozló fiút" a nemzetközi élet lelkesen fogadja vissza igazi engedmények (kisebbségi kérdés, iskoláztatás stb.) nélkül. Ebben a helyzetben magyar részről „átgondolt és részleteiben kidolgozott magyar politikai stratégiára", az új román helyzet előzetes elemzésére, s a nyugatra irányuló majdani propaganda kidolgozására „van szükség, amiben egyet kellene érteni kormányzatnak és az ellenzéknek., illetve minden más lényeges politikai erőnek. Ennek ki kell terjedni:

– az emberi és kisebbségi jogok értelmezésére, összemosásának elkerülésére";

– az önkormányzati, szervezkedési (egyesületek), iskoláztatási, nyelvhasználati stb. követelmények világos, már a mostani román vezetéssel szemben történő megfogalmazására, a világos követelményrendszerről előzetesen tájékoztatva a különböző katonai tömbökhöz tartozó és a semleges államokat;

– „mindezt természetesen úgy, hogy semmiféle nacionalista, revíziós, irredenta stb. vád ne érhessen bennünket a nem közvetlenül érdekeltektől (az elkerülhetetlen, hogy a románok, szlovákok stb., egy része ezt ne így fogja fel) a nemzetközi közvéleményben;

– az egyházak ez irányú bekapcsolása, a romániai egyházpolitika lehetséges kivédése (a püspökségek visszaállításának szorgalmazása, a román hegemónia csökkentése), a Vatikán további megnyerése."

A stratégia kidolgozásához a feljegyzés írója egy szűkebb agytröszt összehívását javasolta. Nem kizárt, hogy ez a felvetés is serkentőleg hatott a Kollégium és a Titkárság létrehozása tekintetében, s talán nem véletlen, hogy mindkét grémium munkájában számos MDF-tag, kezdetben maga Antall József is részt vett. Mindenesetre az önmagában is komoly előrelátásról, elemzőkészségről tanúskodó levél jól jelzi azokat az ellenzéki törekvéseket, amelyek egy kooperatív jellegű összedolgozásra ösztönözték a még hatalmon lévő pártállami vezetést a közös cél, a határon túli, a szituáció révén döntően a romániai magyar kisebbség ügyében.[356]

[356] *Uo.*

A Kollégium és a Titkárság megalakulásakor a romániai magyarság helyzete minden eddiginél baljósabb színezetet öltött. Halvány reménysugárt a magyarországi változások jelentettek az erdélyiek számára. A Kollégium és a Titkárság léte e reményeket erősítette, s e testületek az első perctől kezdve tevékenységükkel támasztották alá a várakozásokat. Az első hónapokban a Titkárság információkat, adatokat gyűjtött be, ebben nagy segítséget jelentett és egyben a bizalom meglétéről is árulkodott, hogy az Erdélyből titkosan kijuttatott feljegyzésekből Németh Géza református lelkész és Csoóri Sándor mellett a nyártól a Titkárságnak is küldtek egy-egy példányt.[357]

Az emberi jogi elveket sértő romániai eseményekkel a Kollégium megalakulásának első percétől kezdve behatóan foglalkozott és számos tiltakozó lépést, kezdeményezést tett, illetőleg javasolt a magyar kormánynak. Az október 11-i Tőkés László temesvári református lelkész ügyében tett nyilatkozatot már felidéztük. Tőkés nemzetközi nyilvánosság előtt tiltakozott a román kisebbségpolitika, a falurombolási tervek ellen, ami miatt kilakoltatási pert kreálva megpróbálták eltávolítani Temesvárról, gyülekezetétől. Hogy az ügyben tett kollégiumi nyilatkozatnak mekkora volt a jelentősége, akkor mérhetjük fel igazán, ha tudjuk, hogy a párizsi békeszerződés óta most először kérte „egy magyar kormányszerv kormányunkat arra, hogy emelje fel szavát a román kormánynál egy magyarságáért üldözött román állampolgárságú honfitársunk védelmében". S a kezdeményezés nem maradt hatástalan. Fél évszázad után állampolitikai szintre emelkedett az utódállamokban élő magyarság sorsára való odafigyelés: a Külügyminisztérium a Minisztertanács nevében „felkérte Románia kormányát, hogy nemzetközi kötelezettségével összhangban biztosítsa Tőkés László és családja emberi jogai maradéktalan érvényesülését."[358]

A határon túli albizottság 1989. október 26-i ülésén önálló napirendi pontban foglalkozott az erdélyi menekültkérdés egyik lényeges aspektusával. A romániai magyar menekültek egyetemi és főiskolai felvételire való előkészítésének témájában a művelődési minisztérium képviselője szóbeli tájékoztatójában elmondta, hogy ez a jövő tanévtől ténylegesen megkezdődik. A szükséges tájékoztató anyagokat még az idén megje-

[357] Így például a magyar–román viszonyt, a romániai helyzetet elemző, Király Károllyal folytatott titkos beszélgetés anyagát is eljuttatták 1989 augusztusában a Titkárságnak. NEKT iratok.

[358] Varga Károly: Trianon óta először. *Képes 7*, 1989. december 9.

lentetik. A tárca az előkészítés megszervezése során hasznosítani kívánta a Nemzetközi Előkészítő Intézet időközben felszabadult kapacitásait, valamint a fizikai dolgozók gyermekei számára évtizedek óta kialakult konzultációs lehetőségeket is.

Ugyanezen az ülésen került volna sor a munkaterv alapján a „Javaslatok a romániai magyarsággal való kapcsolattartás lehetséges formái" téma megtárgyalására, azonban idő hiányában ezt az albizottság későbbi időpontra halasztotta.

A kollégiumi ülés napján utazott három napra Kolozsvárra tapasztalat- és információszerzés céljából a Titkárság erdélyi referense, Csapody Miklós. Az útról készített feljegyzésében az Erdély megtartására irányuló kapkodó és irracionális román félelemről, feszült közhangulatról, élelmiszergondokról, a hermetikus elzártság pszichikai és gyakorlati következményeiről, a tömeges áttelepedési szándékokról számolt be. A kolozsvári román ellenzéki értelmiségiekkel folytatott beszélgetésekből azt a tanulságot szűrte le, hogy a diktatórikus rezsim megvetése, az egyetemes humanizmus, a demokratikus emberi jogok melletti kiállás kivétel nélkül megfér az eddig követett román nemzeti törekvésekkel való egyetértéssel. Emiatt függetlenül a politikai rendszer jellegétől belátható időn belül hatékony és őszinte magyar–román megbékélés nem várható.

A Titkárság képviselője a kolozsvári úton legfőképpen Tőkés László ügyében tájékozódott. A lelkésszel szolidaritást vállaló, aláíró értelmiségieket, édesapját, Tőkés István nyugalmazott püspökhelyettest és családját eddig a román hatóságok még nem zaklatták. A két romániai református egyházfő hatalmat kiszolgáló és Tőkés-ellenes fellépésének visszhangjáról is tájékozódott. Kiderült, a magyarországi médiának az elképzeltnél is nagyobb a felelőssége és a hatása, hiszen a jelentés szerint a tiszteletessel kapcsolatos fejleményeket az egész erdélyi magyarság az anyaországi televízió, és méginkább a rádió hírforrásaiból követi nyomon, az emberek dolgaikat szinte a Kossuth Rádió hírműsoraihoz igazítják, és a határ mentén fogható Panoráma adásai is futótűzszerűen terjednek el Erdély-szerte.[359]

Az út befejező szakaszán a határon történt megalázó és megdöbbentő jelenetekről Csapody külön feljegyzést készített Pozsgay Imre államminiszternek. A lélektanilag szélsőségesen durva módszerek, a többórás

[359] Feljegyzés az 1989. október 26-28. között Kolozsváron tapasztaltakról. 1989. október 30., 1-6. o.

várakoztatás, a látványos és agresszív stílusú átvizsgálásokat követő visszaküldések, újabb sorbaállások még román viszonylatban sem mindennapos bánásmódnak számítottak. Közvetlen kiváltó oka a budapesti román követség előtti, Tőkés Lászlóért folytatott szolidaritási virrasztás volt, amelyet ez a közvetlen utasítás alapján végrehajtott megfélemlítő-büntető akció követett. A Titkárság tanácsosa javasolta, hogy a kül- és belügyminisztérium tegye meg azokat az intézkedéseket, amelyek véget vetnek e méltatlan állapotoknak, a magyar állampolgárok tömeges megaláztatásának.[360]

Az erdélyi magyarságot sújtó romániai jogsértések az első magyarországi tiltakozásoktól, s az egyes ügyekben tett konkrét intézkedésektől, a Kollégium és Titkárság tevékenységétől függetlenül persze tovább folytatódtak – vagy éppen fokozódtak –, de a magyarországi hivatalos gát átszakadt. A Kollégium, a külügyminisztérium állandó figyelemmel kezdte kísérni a határon túli magyar kisebbségeket érintő fejleményeket, ezek között is kiemelten a romániai helyzetet. S az első tiltakozásokat újabbak és újabbak követték.

A Magyar Nemzet 1989. november 10-i, pénteki számában például a következő közleményt olvashatjuk: „A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium határon túli albizottsága csütörtöki ülésén helyesléssel vette tudomásul a magyar kormánynak Tőkés László védelmében tett lépését. A testület fontosnak tartja, hogy a nemzetközi fórumokon a kormányzati és nem kormányzati szervezetek emeljék fel szavukat az erdélyi magyarságot ért sérelmekért, mert csak a nemzetközi nyilvánosság akadályozhatja meg a további atrocitásokat."

Három héttel később, a Kollégium november 29-i plenáris ülésén a Titkárság az ügyek különleges fontosságára való tekintettel napirend előtt a következő romániai eseményekről tájékoztatta a tagokat: Sütő András marosvásárhelyi házát november 22-nek reggele óta fegyveresen őrzik, minden oda igyekvőt igazoltatnak és nem engednek be hozzá; Tőkés Lászlót a folyamatban lévő kilakoltatási peren kívül az a veszély is fenyegeti, hogy az élelmiszer-segélycsomagok szétosztását üzérkedésnek beállítva eljárást indítanak ellene, ahol 7 évig terjedő börtönbüntetésre ítélhetik; Kiss Lukács István teológushallgató feltehetően politikai hátterű gyilkosság áldozata lett a kolozsvári vonaton.

A tájékoztató után a Kollégium egyhangúlag elfogadott határozatban tiltakozott az emberi jogok durva megsértése, valamint ártatlan emberek

[360] Feljegyzés Pozsgay Imre államminiszternek a borsi határátkelőhelyen 1989. október 28–29-én történtekről. 1989. október 30., NEKT iratok.

meggyilkolása ellen, ami a mai Románia minden lakóját potenciálisan fenyegeti, nemzetiségre való tekintet nélkül. Követelték, hogy a román kormány adjon pontos felvilágosítást a kérdéses ügyekben, továbbá, hogy független külföldi szakértők utazhassanak a helyszínre, a magyar kormányt pedig felkérték, tegyen diplomáciai úton lépéseket a jogsértések megszüntetéséért.

A Kollégium megkezdte a romániai magyar kisebbség helyzetének konkrét felmérését, áttekintését, az egyes részterületeken feltérképezte az eddigi magyarországi támogatás, segítségnyújtás, a kapcsolattartás javításának lehetőségeit. Ehhez most már kiépült konspirációs utakon folyamatosan érkeztek az erdélyi magyar értelmiség köreiből a helyzetértékelések, információk. Egyre több olyan jelzés érkezett, amelyek a XIV. román pártkongresszus változatlan légköre, Ceausescu hatalmának újabb legitimálása ellenére rövid időn belül várható változásokat jósoltak. Az információk szerint a román vezetés elbizonytalanodott, a kelet-európai átalakulásokra nincsenek válaszaik, a belső biztonsági erők megnövelése, készültségbe helyezése biztonságérzetük megroppanását sugallják. A diktátor klánjának a párton belül nincs mitől tartania, a hadsereg, a Securitate – egymással meglévő ellentétei miatt is – már ellentmondásosabb képet mutatnak, a román nemzetiségű értelmiség a diktátor, de nem a román nacionalizmus ellen van. Erdélyből mindez úgy látszott, hogy a földmozgás, a politikai változás küszöbön van, de ez a magyar kisebbség szempontjából nem túl biztató, hiszen a „magyar fenyegetés, a területi integritás védelme olyan funkcionális pillére a román belpolitikának, amely semmiféle más eszközzel nem helyettesíthető". A diktatúra megdöntése legalább azt a veszélyt megszüntetné, amely a jelenlegi helyzetben a „bulgár megoldás", a határok megnyitásának, az erdélyi magyarság szülőföldjéről való kitessékelésének formájában nem kizárható és fenyegető eshetőség.

Az Erdélyből érkező üzenetek egyébiránt felrótták a magyar belpolitikának, a tömegkommunikációnak, hogy nem kellően szelektált, nem kellően ellenőrzött, gyakran félinformációkra alapozó akciókba kezd, úgy tűnik, nem kezeli súlyához mérten a problémát, s ezért nem is törekszik a fennálló helyzetről valós és pontos képet nyerni. Ezáltal csak gyengítik az erdélyi magyarság önszerveződésének lehetőségeit, de Magyarország nemzetközi pozícióit és hitelét is.[361] A Kollégium és a Titkárság létrejöttét ezért is nagyon pozitívan fogadták. Az egyik legnagyobb

[361] A Titkárság romániai helyzetértékelése. 1989. december 7-i feljegyzés.

tekintélyű erdélyi magyar személyiség, Király Károly (aki a román Államtanács, a KB volt tagjaként komoly politikai pályát futott be) a magyar politikai vezetőknek küldött üzenetében például hasznos és időszerű lépésként értékelte a testületek létrehozását és melegen támogatta a romániai belső helyzet, az erdélyi magyarság körülményeinek reális feltárására vonatkozó kezdeményezéseit. A maga részéről a biztonságát garantáló körülmények megszervezése mellett hajlandó volt – bizalmas, szűk körű felhasználásra – rendszeres háttértájékoztatással elősegíteni ezt a munkát.[362]

A Kollégium tagjai, külső szakértők a fenti információk, kritikák alapján elemzéseket, tanulmányokat, javaslatokat készítettek, amelyeket a Titkárság gyűjtött össze, értékelt és próbált egységes javaslattá formálni az Erdéllyel kapcsolatosan követendő magyar politikához. Különböző forgatókönyvek készültek, amelyek a lehetséges romániai belpolitikai helyzetekhez mérten vázolta fel a magyar kisebbség lehetőségeit, az optimistább verzióktól, a területi, a kulturális autonómiától kezdve a változatlan asszimilációs, homogenizálási törekvésekkel szembeni eszköztár számbavételéig.[363]

Egyes részterületekre vonatkozóan is születtek javaslatok. Példaként a romániai magyarság anyaországi könyv- és folyóiratellátásának javítására irányuló elképzeléseket idézzük fel. Az 1989 novemberében készült anyag a jelenlegi helyzet felvázolásával indít: 1985/86 óta a román posta nem vesz fel külföldi folyóirat-előfizetéseket, a hivatalosan (az Országos Széchenyi Könyvtár által) küldött könyvcsomagokat a címzettek nem kapják meg, a romániai könyvkereskedelmi hálózathoz eljutó magyarországi könyvek még a raktárakban gazdára találnak és nem kerülnek az olvasóközönség elé, a diplomáciai testületen keresztül folytatott könyvellátás is minimális szintre csökkent, úgyszólván megszűnt, a román–magyar határon gyakorlatilag minden könyv és sajtótermék átvitele tilos, és ezt a rendelkezést szigorúan betartják (ebben az esetben még a megvesztegetés sem járható út).

1989-ben Magyarországról Romániába magyar nyelvű, vagy nyugati könyv, folyóirat alig néhány jutott át, egy részük vasúti kocsikban elrejtve. A helyzet tarthatatlanná vált, legalább a szakmai, értelmiségi körök szakirodalmi, valamint a közösségi csomópontok (sokakkal kapcsolat-

[362] Feljegyzés Király Károly politikai szerepéről, 1989. december 11., NEKT iratok.

[363] Lásd például: Javaslatok az Erdéllyel kapcsolatos magyar politikához. 1989. december 11. Szerző nélkül, NEKT iratok.

ban álló véleményformálók, lelkészek stb.) politikai, társadalomtudományi igényeit ki kellett valahogy elégíteni, hiszen ez nélkülözhetetlen eszköze, immunanyaga volt a kulturális genocídium tervével szembeni ellenállásnak.

A könyv- és folyóiratellátás megszervezésére a titkársági felvetés egy szigorúan bizalmas, 3-4 fős operatív csoport létrehozását sürgette, akik a beérkező igények és szakmai javaslatok alapján összeállítanák, beszereznék, raktároznák a Romániába küldendő könyveket, sajtótermékeket és végül, ha mód nyílik rá, kijuttatásukat megszerveznék az általuk nyilvántartott erdélyi célszemélyek számára. Felvetődött a Magyarországra áttelepülők, menekülők otthon maradó könyvei felvásárlásának gondolata, amelyeket községi, közösségi könyvtárak alapításával lehetne az adott település kulturális közkincsévé tenni. A javaslat szerint egy bizonyos keretösszeg erejéig a Titkárság állná a folyóirat- és könyvrendelések költségeit, a „kulturális közvetítés" ügyében utazók menetjegyeit (de ezek az utazók lehetnek az Utasellátó alkalmazottai is).[364]

A Kollégium figyelmét az aktuális problémák, így például az Erdélybe irányuló humanitárius segítségnyújtás kiterjesztésének kérdései sem kerülték el. A grémium javaslatát Pozsgay Imre terjesztette 1989. december közepén a Minisztertanács elé, amely az erdélyi magyarság egészségügyi támogatása céljából, a hiányzó alapvető gyógyászati eszközök és gyógyszerek összegyűjtéséhez, tárolásához a Munkásőrség egyik volt fegyverraktárának térítésmentes átadását indítványozta a szociális és egészségügyi minisztérium számára.[365]

Erre az időre datálható az Erdélyi Kulturális Alap létrehozása is. Az alap a magyar nemzeti kisebbség azonosságtudatának megőrzésén Romániában munkálkodók támogatására, az anyaországgal való kapcsolattartás infrastruktúrájának kiépítésére, a magyarországi intézmények, tömegkommunikáció felé az Erdélyben tevékenykedők véleményének közvetítésére, a romániai magyarsággal kapcsolatban az anyaországban hozott döntések előzetes véleményeztetésének megszervezésére jött létre.

Az alap támogatásban részesítette (anyagilag, illetőleg egyéb módon, például külföldi szakirodalom, papír, írószer, de vegyes élelmiszer! formájában is) a fontosabb erdélyi kulturális, tudományos műhelyeket: a 10 esztendeje működő, Bíró Zoltán vezette csíkszeredai néprajzi-kul-

[364] Javaslat a romániai magyar nemzeti kisebbség magyarországi könyv és folyóirat-ellátásának javítására. NEKT iratok, dátum nélkül.

[365] Előterjesztés a Minisztertanács kabinetjéhez. NEKT/14/89, 1989. december 11.

túrantropológiai kört, a 4 éves sepsiszentgyörgyi tudományelméleti kört, a havonta változó helyszíneken néhány napra összeülő református teológiai önképzőkört. Támogatást kapott a Kolozsvári Magyar Színház, a kolozsvári történeti, a kézdivásárhelyi, csernátonyi, székelykeresztúri múzeum, valamint számos képzőművész. A titkársági javaslat alapján az alap községi kölcsönkönyvtárakat állított fel a repatriálók könyveinek felvásárlásával Görgényüvegcsűrön, Sepsiszentgyörgyön, Erdőszentgyörgyön. De az alap támogatásával készült részletes fotódokumentáció erdélyi városokról, falvakról, dokumentumgyűjtemény a marosvásárhelyi orvostudományi egyetem leépítéséről, s segítségével gyűjtöttek faluadatokat egy brüsszeli kérdőívhez.[366]

AZ 1989 DECEMBERI ESEMÉNYEK UTÁN

A fordulatot követően a Titkárság december 27-én elkészített romániai helyzetjelentése a fejlemények lényegretörő összegzése mellett a várható tendenciákat is felvázolta. Az események kimenetele szempontjából három tényezőt látott az elemzés meghatározónak: a Tőkés László elleni önkényeskedés elindította temesvári tömegmegmozdulás, amely az egész országra kiterjedő lázadássá alakult; döntő mozzanat volt a hadsereg december 22-i egységes átállása; és összefogása az „új" vezető elittel, a magát nemzeti megmentés frontjának nevező testülettel.

A román nyilatkozatok az eseményeket forradalomként értékelik, „amelyhez foghatót Románia történelmében nem lehet találni". A Titkárság azonban a tények alapján megkérdőjelezte a „forradalom" fogalma használatának létjogosultságát. Igaz, a régi rendszer megdőlt, de a Ceausescu klán és néhány száz támogatóján kívül mindenki átállt. Ez a „teljes nemzeti átállás" kétségessé teszi a forradalom valódiságát, hitelességét.

A hadsereg támogatását élvező Nemzeti Megmentési Front sikerrel igyekszik betölteni a hatalmi vákuumot, ám a mozgalomtól és kiváltképpen a gomba módra szaporodó, egytől-egyig nacionalista jellegű pártoktól hiba lenne azt várni, hogy egy csapásra megoldja a magyar–román kapcsolatokban felhalmozódott súlyos problémákat. Magyar részről indokolt az óvatosság és a visszafogottság. A legrövidebb időn belül ki kell puhatolni a román politikai élet tényleges tömegerőt képviselő

[366] Tájékoztató az Erdélyi Kulturális Alap létrehozásáról. NEKT iratok, dátum nélkül.

szereplőinek, a szerveződő pártoknak az erdélyi magyarsággal kapcsolatos azonnali és távlati szándékait, politikai irányvonalukat. Ez az irányvonal Románia egészét tekintve a Titkárság szerint valószínűsíthetően az eddigieknél kevésbé nyers és agresszív, hanem bújtatott formában megjelenő nacionalizmushoz, az ortodox egyház társadalomintegráló szerepének növekedéséhez és végeredményben a pluralizmustól távolálló, korporativizmuson alapuló féldemokratikus politikai rendszerhez fog vezetni.

Egyértelműen pozitív fejleményként üdvözölte a romániai magyarság politikai és társadalmi önszerveződését. Arra azonban ebben az esetben is ügyelni kell, hogy szinte a sorsdöntő eseményekkel egyidejűleg létrejövő Romániai Magyarok Demokrata Szövetsége megőrizze az NMF-től, egyáltalán a mindenkori, akár a legdemokratikusabb román hatalommal szemben is önállóságát, amelyet megfelelő intézményi és személyi garanciák kell biztosítsanak. Sikeres és hatékony érdekvédelmi tevékenység csakis önállóan és egységes fellépéssel képzelhető el. Cselekvésképtelen, passzív módon a román politikai erőktől várni a nemzetiségi kérdés méltányos rendezését, jóvátehetetlen hiba volna.

A Titkárság feladatul vállalta, hogy az NMF-en belüli, illetve azon kívüli politikai erőkkel, szerveződésekkel való kapcsolatfelvételek tapasztalatait és tanulságait összegzi, és ez alapján felvázolja elképzelését a követendő magyar álláspontról, valamint a romániai magyarság helyzetével kapcsolatos cselekvési programot dolgoz ki a konkrét tennivalókról.[367]

1989. december 29-én Horn Gyula külügyminiszter a Kollégium javaslataira is támaszkodva Bukarestben kifejtette a magyar–román viszony normalizálásához szükségesnek tartott lépéseket. Ezek nemzetiségi vonatkozásai: új román nemzetiségi politika, elsőként ezen politika alaptéziseinek deklaráció formájában történő nyilvánosságra hozatala; a még érvényben lévő diszkriminatív rendelkezések megszüntetése, a Ceausescu-rendszer által a romániai magyarságnak okozott mérhetetlen károk helyreállítása; a menekültügy rendezése, a romániai hazatérés lehetőségének hátrányos következmények nélküli megadása; a romániai magyarság helyzetének rendezése a kollektív és egyéni nemzetiségi jogok, a széles körű politikai, vallási, kulturális, közigazgatási és közoktatási önrendelkezési jog garantálásával; a magyar nyelvű oktatási hálózat helyreállítása; a magyar nyelvű tömegkommunikáció újbóli meg-

[367] A NEKT romániai helyzetjelentése, 1989. december 27., 1–6. o.

szervezése; teljes vallásszabadság biztosítása, a korábbi egyházmegyék visszaállítása; a történész vegyes bizottság munkájának újraindítása hiteles személyiségek részvételével; magyar–román szakértői vegyes bizottság megalakítása a konkrét feladatok koordinálására; a magyar fél Románia területi integritása és szuverenitása tiszteletben tartásának hangsúlyozása mellett kész egy közös nemzetiségi deklaráció megszövegezésére, amely meghatározná a két országban élő nemzetiségek helyzetét és az állami kapcsolatokban betöltött szerepét.

Ion Iliescu, a Nemzeti Megmentési Front Tanácsának elnöke nem fukarkodott az ígéretekben. Elítélte és befejezettnek nyilvánította a primitív nacionalizmus, a szándékos feszültségkeltés politikáját, amely súlyos károkat okozott a nemzetiségeknek. A decemberi közös harc történelmi lehetőséget kínált arra, hogy gyökeresen új alapokra helyezzék a román nép és a nemzetiségek viszonyát. A nemzetiségi politika alapelvei az NMF felhívásában fellelhetők, azokat az új alkotmányba is be fogják építeni. Egyetértett a kolozsvári és a debreceni főkonzulátusok visszaállításával, a sajtótermékek és a kulturális értékek szabad áramoltatásával, a szabad lakossági kapcsolatok feltételeinek megteremtésével.[368]

Ugyanezen a napon, a Kollégium a Pozsgay Imre által vezetett rendkívüli ülésen a *„Köszöntjük Románia szabadságért, demokráciáért küzdő népeit!"* címmel hosszabb állásfoglalást fogadott el, amely többek között következőket tartalmazta:

„...Az új demokráciának nem csak néhány évtized, de századok szellemi hordalékával kell szembenézniük, leszámolva a népelnyomó rendszerek önigazolásául szolgáló, mesterségesen szított gyűlölködéseivel, a napi nyomorúságot feledtetni hivatott mítoszaival, az indulatokkal, az előítéletekkel. Évszázadok mételyét azonban a legteljesebb demokráciában is csak hosszú idő alatt, akár nemzedékek során lehet eltávolítani. Kölcsönös megértésre és türelemre, szívós és kitartó párbeszédre, mindkét társadalom legmélyére hatoló önvizsgálatra van szükség, hogy végképp a múlté legyen a diktatúrák öröksége. Az önvizsgálat nem korlátozódhat a magyar és a román társadalom erőire; mindenki vessen számot önmagával, keleten és nyugaton egyaránt, aki a diktatúrát közvetve vagy közvetlenül támogatta, segítette.

[368] Jelentés a Minisztertanácsnak Horn Gyula bukaresti látogatásáról. Külügyminisztérium 0010/1990., 1990. január 2.

Meggyőződésünk, hogy a két ország jövőjét a közös érdekeknek kell meghatározniuk – nem egymás kárára, hanem csak együttes erőfeszítéssel boldogulhatunk. Közös érdekünk, közös feladatunk gazdaságaink gyors ütemű modernizálása, a demokratikus jogállam kiépítése, a kulturális-civilizációs felemelkedés, hogy ne szoruljunk a világfejlődés peremére, s közeledhessünk Európa fejlett térségeihez...

... a magyar-román viszonyban változatlanul kulcsszerepet játszik a Romániában élő magyarok és a magyarországi románok sorsának alakulása, miként azt a magyar külügyminisztérium 1989. december 28-i nyilatkozata is egyértelműen leszögezte. Ez kapcsolataink legkényesebb területe, ahol a hosszú idő alatt fölhalmozódott gondok, feszültségek feltétlenül orvoslást igényelnek. Az új román politika akkor tudja hitelesíteni önmagát, ha tettekkel is bizonyítja demokratikus jellegét Európa előtt: újra létrehozza az ország területén élő nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogainak teljes körű biztosítását szolgáló intézményeket, és olyan alkotmányos, jogi szabályozást dolgoz ki, amelyik megfelel a XX. század végi normáknak és elvárásoknak. Támogatunk minden olyan megoldást, amely szavatolja a nemzeti kisebbségek önszerveződését, széles értelemben vett autonómiájuk biztosítását, politikai érdekképviseletüket, a lelkiismereti és vallásszabadság zavartalan gyakorlását, az egyházak autonómiáját, a magyar anyanyelvű oktatás és kultúra teljes hálózatának helyreállítását Romániában az óvodától az egyetemig, saját lapokig, színházakig, tudományos intézetekig. Ezekhez kész minden segítséget megadni, és ugyancsak kész minden segítséget elfogadni a magyarországi román anyanyelvű oktatás támogatására. A testület megerősíti azt a meggyőződését, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak összessége nem a többség adománya és nem a kisebbség kiváltsága, hanem a demokrácia természetes velejárója.

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kollégiuma felhívja a világ különböző tájain élő magyarokat, egyesületeiket és minden kisebbségi szervezetet, hogy közvetlen módon és kormányaik közbenjárását kérve segítsék a törvényes román kormányt a demokrácia megteremtésében, a Románia területén élő magyarok és más nemzeti kisebbségek érdekeit szolgáló intézmények kialakításában. Fontosnak tartja, hogy a diktatúra szorításából az évek során hazánkba és más országokba menekült és kivándorolt román állampolgárok visszatérhessenek őseik földjére, hogy tudásukkal, munkájukkal Románia boldogulását szolgálják.

A Kollégium hangsúlyozza: a határokon kívül élő magyarság sorsának alakításában, önszerveződési formáinak megválasztásában és ön-

kormányzatainak működésében saját törekveseinek kell érvényesülniük. Magyarország addig és csak addig segített megfogalmazni a határain kívül élő magyar kisebbségek igényeit, amíg a diktatúrák nem adtak lehetőséget az önkifejezésre. A Magyar Köztársaság felelősséget érez a magyarok sorsáért, bárhol is éljenek, kész segíteni, támogatni őket, de a fölöttük való gyámkodásnak a látszatát is kerülni kívánja.

Az országhatárok nem szabad, hogy elválasszák egymástól a népeket, nemzeteket; a magyar és a román kormányzatnak mindent meg kell tennie az emberek és eszmék, az információ és a szolgáltatások, az áruk és tőke szabad áramlásának érdekében. A Kollégium üdvözli azokat az intézkedéseket, amelyeket az új román vezetés a nehéz helyzetben is már meghozott a határforgalom megkönnyítése, a lakosság akadálymentes érintkezése érdekében, amelyek máris éreztetik kedvező hatásukat a magyarországi románok romániai és a romániai magyarok magyarországi kapcsolataiban is. A Kollégium fontosnak tartja, hogy a magyar és a román kormány a megindult megbeszéléseket folytatva intenzív tárgyalásokkal segítse a diktatúra által lerombolt kapcsolatok helyreállítását és kiteljesítését, különös tekintettel a kétoldalú kulturális munkaterv mihamarabbi megkötésére és a közvetlen kulturális és tudományos kapcsolatok elmélyítésére.

A romániai népfölkelés megmozgatta a magyar társadalmat, s az elmúlt napokban a cselekvő együttérzés, az emberi segítőkészség szép példáit tapasztalhattuk egyének, pártok, egyházak, különböző szervezetek és intézmények részéről, amelyeket az új román vezetés is több alkalommal méltatott. Arra van szükség, hogy a határokon kívül élő kisebbségek ügye sehol ne legyen pártszempontú licitálás, politikai érdemszerző akciók tárgya, de ők se engedjék, hogy rövidlátó magyarországi erők pillanatnyi belpolitikai érdekeiktől vezérelve manipulálják őket. A kisebbségben élő magyaroknak nem érdeke a pártpolitikai megosztottság. A testület szükségesnek tartja felhívni a figyelmet arra, hogy a Magyarország és Románia közötti kapcsolatok alakítása is olyan pártszempontok fölött álló, hosszú távú nemzeti feladat, amely megköveteli a magyarországi politikai erők egyetértését és összefogását, a mindenkori kormány jellegétől, az esetleges koalíció összetételétől függetlenül.

A diktatúra összeomlása nemcsak a romániai népek és a magyar–román kapcsolatok előtt nyitott meg új lehetőségeket, de óriási jelentőségű az összeurópai együttműködés szempontjából is. A helsinki folyamat immár egyenjogú demokráciák önkéntes társulásává válhat. Ahhoz azonban, hogy mindez valóra váljon, össze kell fogni: Románia, Európa népeinek és a magyaroknak, szerte a világon."

Ahogy a titkársági elemzés utalt rá, a romániai magyarság Ceausescu bukása után igen korán hozzákezdett önmaga megszervezéséhez. Már 1989. december 23-án – a diktátor távozását követő napon – létrejött a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége. Az RMDSZ, élén a bukaresti központot irányító Domokos Gézával, hetek alatt kiépítette helyi szervezeteit, március közepére tagjainak létszáma meghaladta a 600 ezret.

1990. január 12-én a magát az 1987-es MDF-hez hasonlóan a romániai magyarság „közképviseleti és érdekvédelmi szervezetének", azaz nem pártnak, hanem egyfajta gyűjtőszervezetnek tekintő RMDSZ kiadta szándéknyilatkozatát.[369] Ebben aktív részvétel mellett kötelezte el magát a „demokratikus, Európához felzárkózó Románia" felépítése érdekében, ilyen keretek között képzelve el a magyar kisebbség érdekvédelmét. A romániai magyarság jövőjének biztosítékát az egész román társadalom demokratizálódásában és a kisebbségek jogainak szoros összefüggésében látta. Éppen ezért fontosnak tartotta a teljesen szabad, pluralista nyilvánosságot, a szervezetalapítás szabadságát, a vallásszabadságot, és általában a demokratikus intézményrendszert. Egy ilyen alapokon felépülő Romániában kívánta kiépíteni a kisebbségi intézményrendszert (különös tekintettel a közművelődésre, az oktatásra, a kultúrára), valamint szorgalmazni az egyéni és kollektív jogok szavatolásából kiinduló kisebbségvédelmi jogrendszer megalkotását, s e jogok intézményes garantálását.

A szervezet kiindulásképpen tevékenységének elvi alapját az emberi és polgári jogokat garantáló és Románia által is aláírt nemzetközi dokumentumokban, illetve az Erdély és Románia egyesülését kimondó 1918. december 1-i Gyulafehérvári Határozatoknak a nemzetiségekre vonatkozó pontjaiban és a Románia által 1944–45-ben kinyilvánított hasonló ígéretekben látta. Kinyilvánította, hogy nem folytatja a megelőző korszakok kisebbségi szervezetei által elkövetett hibákat, a félmegoldások, a hátrányos egyezkedések és sorozatos lemondások politikáját, hanem a kisebbségi jogokért a politikai küzdelem eszközeivel érvényt fog szerezni.

Az elvi nyilatkozat felvázolta az RMDSZ szervezeti felépítését, működésének rendszerét, a közéleti részvétel különböző szintjeit (így az országgyűlési és a helyi választásokon való részvétel igényét), az általa képviselt gazdasági, szociális, oktatási és kulturális irányelveket. Az

[369] Az RMDSZ Ideiglenes Intéző Bizottságának Elvi Nyilatkozata. 1990. január 12.

oktatás terén a magyar nyelvű, az óvodától a tudományegyetemig terjedő teljes oktatási hálózat kiépítését, a Bolyai Egyetem visszaállítását, Kolozsvárott magyar nyelvű műszaki és Marosvásárhelyen orvostudományi főiskola létesítését, az önálló magyar könyvkiadás létrehozását, a történelemtankönyvek átdolgozását, a az anyanyelvi oktatás szabadságát akadályozó törvények és intézkedések, köztük az 1978. évi tanügyi törvény hatályon kívül helyezését, s mindennek egy új tanügyi törvényben szentesítését tervezték. A nyilatkozat a nemzeti kultúra és nemzeti identitás megőrzésében a sajtó, az irodalom, a művészet és a közművelődés meghatározó szerepét emelte ki. Éppen ezért feladatul tűzte ki az ilyen jellegű kulturális intézmények önállóságát és szabadságának biztosítását, a a romániai magyar sajtó, az anyanyelven történő televízió- és rádióadások bővítését, korszerűsítését, az írók és művészek alkotói szabadságának tiszteletben tartását, az anyanyelvű közművelődés helyi kezdeményezésekre épülő hálózatának kiépítését, a hatékony műemlékvédelem megvalósítását. Összességében a hangsúly a kulturális autonómia kérdéseire helyeződött, kiegészülve a politikai autonómia követelésével ott, ahol a magyarok alkotják a lakosság többségét.

Azonnali teendőként az alkotmány, a választási törvény kidolgozásában való részvételt, a nemzetiségi törvény tervezetének, az ésszerűtlen és méltánytalan országos közigazgatási felosztás módosító javaslatainak elkészítését, a kisebbségi jogokat bármilyen formában sértő törvények összeírását, hatályon kívül helyezésük indítványozását jelölték meg. Hosszú távon a célok érvényre juttatását három fokozatú rendszerben képzelték el. Első elem lenne az egyéni és közösségi kisebbségi pozitív diszkriminációs többletjogok, autonómia-törekvések alkotmányos rögzítése Romániában. A második lépcső mindennek magyar–román államközi szerződésben való biztosítását tartalmazná, a harmadik pedig a belső törvényi biztosítékokkal védett, kétoldalú egyezményben rögzített jogok nemzetközi szavatolását, a megfelelő nemzetközi jogrendszerbe való beépítését és betartásának folyamatos ellenőrzését jelentené.[370]

A szövetség hangsúlyozta a különböző romániai magyar szervezetek, az egyes utódállamokban létrejövő kisebbségi magyar szervezetek közötti, valamint az anyaországgal való kapcsolatok fontosságát.[371]

[370] Az elképzelésről Csapody Miklós számol be 1990. január 4–6-i romániai útjáról készített jelentésében, NEKT/4/90., 1990. január 17., 1–9. o.

[371] Az RMDSZ Ideiglenes Intéző Bizottságának Elvi Nyilatkozata.1990. január 12.

Az 1990-es év a Kollégiumban, a külügyminisztériumban és a kormányban a külügyminiszteri látogatás biztató jelei után az új romániai helyzet egyes, eddig reménytelennek tűnő, konkrét kérdéseinek megtárgyalásával kezdődött. A kormány január 4-i ülésén például titkársági javaslat alapján a magyar–román kulturális kapcsolatok újjászervezésének a kérdésével foglalkozott. Ezen belül többek között a közös kulturális, oktatási bizottság munkájának megindításáról, a magyar tannyelvű iskolák számának növeléséről, az igényekhez igazításáról, az önálló magyar egyetem és magyar tanítóképzők létrehozásának lehetőségéről, az EMKE (Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület) újraindításához adható közvetett magyarországi segítségnyújtásról, a történelmet és magyar nyelvet, irodalmat oktató tanárok anyaországi továbbképzési módjairól esett szó. S legfőképp arról, miként lehetne több kulturális terméket, újságot, könyvet, tankönyvet eljuttatni Romániába.[372] „A Kollégium ezzel kapcsolatban jelezte, hogy viszonzásképpen Magyarország tegyen meg mindent az itt élő románság oktatási, kulturális helyzetének javításáért. A Ceausescu-korszakban a bukaresti vezetés teljesen lemondott a magyarországi románságról. Emiatt megoldatlan volt például az óvodai és általános iskolai képzés, amelyet Magyarország önmaga most sem tud megoldani. Ehhez elengedhetetlen az anyaország, Románia segítsége. A Kollégium vállalta, hogy neves magyar és román közéleti személyiségek részvételével tartandó tanácskozást szervez. Ez kollektív értelmiségi önvizsgálat lenne."[373]

A Titkárság figyelemmel kísérte azt a január 3–4-i gyulafehérvári megbeszélést, ahol a pápai megbízott a romániai katolikus egyházak helyzetének és feladatainak áttekintése céljából találkozott az egyházmegyék vezetőivel. A négy erdély-részi egyházmegye kezdeményezésére a megbízott támogatta Gyulafehérvár érseki rangra emelését, ami az erdélyi magyar katolikusok belső autonómiáját jelentette volna. A felvetés nem aratott osztatlan sikert a regáti egyházmegyék képviselőinél. Az iskolák, a szerzetesrendek, az egyházi sajtó visszaállításáról, a teológiai főiskola egyetemi rangra emeléséről már konszenzus született.[374] Az érsekségre vonatkozó igény a későbbiekben beteljesült, ami az erdélyi katolikus magyarság számára örvendetes, a moldvai csángóság szempontjából már kevésbé ígéretes fejleménynek számított.

[372] NEKT javaslatok a román–magyar kulturális kapcsolatok fejlesztéséhez. 1990. január 4.
[373] Feladatunk a tevékeny kisebbségvédelem. *Dátum*, 1990. január 10.
[374] NEKT feljegyzés a romániai katolikus egyházról. 1990. január 8.

Hazai viszonylatban az 1990. január 16-i határon túli albizottsági ülésen romániai témák is megvitatásra kerültek. Az albizottság felmérte a kettős állampolgárságról szóló román–magyar egyezmény helyzetét, esetleges felmondásának várható következményeit és megvitatta a (Romániából) Magyarországra menekülők anyakönyvezésével kapcsolatos kérdéseket is.

Mint láttuk, a romániai eseményeket a Kollégium és a Titkárság kezdettől fogva józanul és realisztikusan értékelte, ami azokban a hetekben, hónapokban nehezen tartható és nehezen védhető álláspontnak tűnt, tekintettel az országszerte elharapódzó optimista hangulatra. Két héttel a romániai forradalom után a Titkárság a belső kormányzati anyagok után újságnyilatkozatban is arra hívta fel a figyelmet, hogy senki ne tápláljon illúziókat a romániai magyarsággal kapcsolatban. „Bár soha nem tapasztalt lehetőség nyílt a magyar kisebbség helyzetének javítására, egy új szakasz megnyitására, ám e téren nemcsak a Ceausescu-korszak negyedszázados mételyét kell kioperálni a romániai lakosság tudatából, hanem az évszázadok óta tartó magyar–román viszály magvát kellene alapos önvizsgálattal mindkét félnek kiirtania. Az is illuzórikus elvárás, hogy az a nagylelkű segítség, amelyet a magyar társadalom a romániai népeknek nyújtott, rögtön automatikus viszonzásra talál a szomszéd ország részéről. A két ország viszonyában az egyik alapkérdés a gazdasági együttműködés. Ez a Kollégium tagjainak, mint például Hanák Péter, Mészöly Miklós, Bíró Zoltán, Pungor Ernő és mások egybehangzó véleménye.[375]

A Kollégium nemcsak a közvéleményt igyekezett kijózanítani, véleményükkel megkeresték a magyar kormányzat illetékeseit és a pártokat is.

A kollégiumi figyelmeztetésnek megvolt természetesen a konkrét információs alapja is. Januárban több alkalommal is Erdélyben jártak a Titkárság munkatársai és a Kollégium egyes tagjai, akiknek egymást megerősítő tapasztalatai ugyanabba az irányba mutattak. Jól tájékozott, romániai magyar közéleti, kulturális körök egyöntetű véleménye szerint a román külpolitika alapjai nem változtak, az első hetek békülékenysége mögött csak taktikázás és időnyerés húzódott meg. A békülékeny gesztusok száma januárban valóban vészesen apadni kezdett, Iliescu elnök ígéreteivel szemben aggasztó jelek egész sora tűnt fel a horizonton. A hadsereg például lényegében szűrés nélkül, egy az egyben átvette a secu

[375] Feladatunk a tevékeny kisebbségvédelem. *Dátum*, 1990. január 10.

egységeit, a művelet sok esetben előléptetésekkel járt együtt. Az államigazgatás, az államhatalom egyéb ágaiban is csak a legkompromittáltabb személyeket emelték ki a felelősségrevonás jegyében, az apparátusokból egyébként mindenki a helyén maradt.

A román–magyar viszony tekintetében román részről eltűnőben volt az a „lelki kiengesztelődés", amelyet országszerte megfigyelhető módon az váltott ki, hogy Magyarország a nehéz órában nem támadta meg Romániát, amitől egyébként a hivatalos nyilatkozatok ellenére nagyon sokan tartottak az országban.[376] Terjedőben volt ismét a nézet, hogy az elmaradt katonai intervenció helyett a kisebbségi jogvédelem „trójai falovával" törekszik Magyarország az államegység, a román demokrácia aláásására. Kolozsváron az Adevarul című újságban a magyarokat egyetemszervezési törekvései miatt szeparatizmussal vádolták meg. Szembetűnő volt az is, hogy a magyarság mennyivel jobban él a feltárult lehetőségekkel, mennyivel gyorsabban és felelősebben szervezkedik, szervezi meg önmagát, mint a románság. Az erdélyi magyar civil társadalom aktív formálódása sok helyütt idővel egyre fokozódó féltékenységet, ellenszenvet váltott ki. Az ellenszenv, a kisebbségi magyar aktivitást az államegység megbontására irányuló törekvésként értelmező felfogás pedig egyre inkább utat találhatott magának, hiszen megszűnőben volt az a román hatalmi vákuum, az a patthelyzet, amelyben eddig nem érték támadások a magyar kezdeményezéseket.[377]

A neves erdélyi magyar személyiségekkel felvett kapcsolatok, a velük folytatott eszme- és információcserék sorából az egyik marosvásárhelyi találkozót talán érdemes konkrétan is megemlíteni. Január elején Marosvásárhelyen a Titkárság tagja a Kollégium és a Titkárság nevében folytatott Sütő Andrással megbeszéléseket. Az író ekkor már a városi RMDSZ szervezet tiszteletbeli elnöke volt, a teendők tényleges ellátásával Markó Béla költő bízatott meg. Ezenkívül a térségben tevékenykedett, mint Maros megye vezetője, a legjelentősebb magyar közéleti személyiség, Király Károly is, aki egyben a NMF egyik alelnökének tisztét is betöltötte. Sütő András helyi és országos politikai helyzetértékelést adott, jelezve a már felidézett problémák sorát. Az RMDSZ elképzelései között szereplő három lépcsőben garantálandó autonómiákon alapuló

[376] NEKT feljegyzés a romániai belpolitikai helyzet alakulásáról. 1990. január 3., 1–4. o.

[377] Csapody Miklós: Útijelentés az 1990. január 4–6-i tájékozódó jellegű erdélyi látogatásról. NEKT/4/90., 1990. január 17. Egy utazás tapasztalatai. NEKT iratok, 1990. január közepe, pontos dátum nélkül.

kisebbségvédelmi jogrendszer kiépítésében látta a jövőt, és elutasított, kártékony anakronizmusnak nevezett minden, az önálló Erdélyre utaló gondolatot.

Ezen a beszélgetésen a Titkárság felajánlotta segítségét az RMDSZ-nek a kisebbségi törvény, valamint a kisebbségi oktatásügy tervezeteinek kidolgozásához, amit a Dunatáj Intézet tervével együtt Sütő András nagy örömmel fogadott. Egyfajta azonnali szellemi segítségként a Titkárság képviselője több kollégiumi, titkársági tervezetet, információs anyagot, magyarországi és nemzetközi jogi dokumentumok, egyezmények szövegét juttatta el a helyi RMDSZ szervezetnek. Egyébiránt Sütő András, de Erdély-szerte mások is igen jól ismerték, kedvezően fogadták, lényeglátó módon értékelték a Kollégium és a Titkárság tevékenységét, a december 29-i nyilatkozatot.[378]

A Titkárság nagyon fontosnak tartotta ennek a vákuumos, átmeneti időszaknak minél hatékonyabb kihasználását. Ebben az időben született javaslataiban a segélyszállítmányokon túl különösen nagy hangsúlyt fektetett az erdélyi magyar közművelődési (az EMKE – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület újabb létrehozásával), kulturális és az egyetemig terjedő oktatási hálózat, önálló tömegkommunikációs rendszer jogi és infrastrukturális alapjainak mielőbbi lerakására, hogy az így elindított folyamatok a többségi közeg, politikai légkör ridegebbre fordulásakor már visszafordíthatatlanok legyenek. Ehhez a bukaresti magyar nagykövetség és a várhatóan rövidesen újra működő kolozsvári főkonzulátus, a hazai pártok, társadalmi szervezetek anyagi és egyéb jellegű közreműködésére égető szükség volt. A Titkárság elképzelései harmonizáltak több befolyásos romániai magyar közéleti személyiség, politikus vonatkozó nézeteivel. Többen közülük január folyamán azt fejtegették a Titkárságnak, miszerint most arra kell törekedni, hogy az átmeneti vezetés helyzetét kihasználva mind több területen sikerüljön megállapodásokban rögzíteni, nehezen visszavonhatóvá tenni a magyarság jogos követeléseire meghozott intézkedéseket.[379]

A Titkárság több feljegyzésében jelezte azt a gondot, hogy a Magyarországról érkező segítség, akciók, törekvések csak akkor lehetnek igazán hasznosak és építőek, ha ezek „pártsemleges" módon közelítenek a romániai magyarság ügyéhez. Ez azért volt különösen kiemelendő, mivel az erdélyi magyarságot komolyan megosztó gondként jelentke-

[378] Csapody útijelentése 1990. január 4–6-i útjáról, 6–9. o.

[379] NEKT feljegyzés Pozsgay Imre államminiszternek. NEKT/2/90., 1990. január 15.

zett az a jelenség, hogy a magyar belpolitikai harcok függvényében – ad hoc improvizációk alapján – sok esetben kifejezetten belpolitikai megfontolások diktálták az egyes anyaországi szereplők romániai tevékenységét.[380] A romániai magyarság közéleti személyiségei is többször jelezték, az anyaországi bázis csak akkor lehet stabil, ha a pártoknak legalább a határon túli magyarság ügyében egységes, távlatos álláspontja alakul ki, „a kortesmozgások mellőzésével".[381]

A nacionalista román állásponthoz néhány esetben maga a magyar kormányzat szolgáltatott politikai tőkét. Erdélyből többen is figyelmeztették a magyar vezetést, hogy ne hangsúlyozza minduntalan Románia területi integritásának tiszteletben tartását, egyrészt a kijelentés veszít tartalmi értékéből, s a román vezetés visszaélhet vele, egy esetleges európai békerendezés esetén pedig a magyarság érdekei ellen hathat. A január 6-i külügyminisztériumi nyilatkozat arról, hogy egyes magyar állampolgárok Erdélyben beavatkoznak a helyi közösségek politikai életébe, ellenségeskedést szítanak románok és magyarok között, ennél súlyosabb hiba volt. Tartalmát a román fél érdekeinek megfelelően teljes erővel igyekezett kihasználni, a sajtóban, tömegtájékoztatásban mindenütt vezető helyen szerepelt.[382]

Január közepétől egyre szélesebb kör előtt vált nyilvánvalóvá, hogy a Titkárság mérsékletre intő figyelmeztetése nagyon is indokolt volt, az átmeneti időszak a legpesszimistább jóslatoknál is jóval rövidebbnek bizonyult. Néhány hét kellett csupán ahhoz, hogy a gyűlölt rezsim ellen fogant magyar–román egymásra találás a múlté legyen. Román oldalon újra előretört az a kisebbrendűséggel küszködő, ellenségképet kereső, irracionális és felülről hízlalt nacionalizmus, amely mindig mindenkor, az aktuális problémák elleplezésére bűnbaknak tökéletes romániai magyarságot vette elő. Az aggasztó jelek napról napra szaporodtak.

A januári román–magyar külügyi tárgyalásokon már érzékelhető volt a fordulat, illetőleg az ígéretekben gazdag, ám a megvalósításban folyamatosan visszalépő, a történelemben oly sokszor tapasztalt román magatartás. A konkrétumok elől átlátszó technikai és egyéb akadályokra hivatkozva, időt és türelmet kérve kitértek, s az egyes témákban, például a magyar nyelvű oktatás ügyében, a menekültügy területén ugyanazo-

[380] NEKT feljegyzés a romániai belpolitikai helyzet alakulásáról. 1990. január 3., 5–6. o.

[381] Csapody útijelentése 1990. január 4–6-i útjáról, 3. o.

[382] NEKT feljegyzés Pozsgay Imre államminiszternek. NEKT/2/90., 1990. január 15.

kat az általános ígéreteket ismételték meg, mint amit a romániai magyarságnak.[383]

Az ígéretek – a kolozsvári konzulátus megnyitásának kivételével – egyre jobban szembekerültek a valósággal. Ennek okán került sor február elején a külügyminisztérium újabb fellépésére a romániai magyarság érdekében. Horn Gyula román partneréhez írott levelében felhívta a figyelmet: a magyar közvéleményt aggasztja a romániai nacionalizmus hullámverésének erősödése, a magyarellenes hangulatkeltés. Megdöbbenését fejezte ki az erdélyi kisebbségellenes demonstrációk, a szeparatizmus vádja, s a Ceausescu-éra egyes prominens képviselőinek színrelépése miatt. A román vezetést a nacionalista szenvedélyek leszerelésére hívta fel. Románia válaszképpen végérvényesen elutasította, hogy a két ország közös dokumentumot dolgozzon ki a kisebbségek ügyében, s hozzátette, „mindenki a saját háza előtt söpörjön", ami a régtől fogva jól ismert, „a nemzetiségi probléma a szuverén román állam abszolút belügye" – megközelítéshez való leplezetlen visszatérést jelentette.

1990. február–március folyamán fokozatosan kiépültek a romániai magyar kisebbség RMDSZ-en kívüli, más önálló szervezetei, köztük politikai pártok is (Magyar Kisgazda Párt, Független Magyar Párt, Magyar Kereszténydemokrata Párt). Ezek a pártok – párhuzamosan az RMDSZ részletes programjának kidolgozásával – konkrét formába öntötték különböző elgondolásaikat. Az RMDSZ elvi nyilatkozatában jelzett alapelveket azonban az összes romániai magyar politikai szervezet magáévá tette. Ezen túlmenően a romániai magyar sajtóban megjelenő elképzelések is egyértelműen ugyanezen keretek között maradtak.

A Titkárság ennek alapján a valóságnak megfelelően értékelhette úgy, hogy a román tájékoztatásban – és különösen a Vatra Romanesca propagandájában – állandóan és egyre sűrűbben szereplő utalások az Erdélyt Magyarországhoz visszacsatolni akaró magyar szándékokról gyakorlatilag semmilyen konkrétummal alá nem támasztható feltételezések. Azt is megállapították, hogy míg a magyar törekvések emberi és kisebbségi jogi kategóriában mozogtak, román részről erős hajlam mutatkozott arra, hogy az „Erdélyi kérdést" területi kérdésként kezeljék.[384] A magyar kisebbség mértéktartó magatartásának ténye az így minden alapot nél-

[383] Ceausescu nincs, de garanciák sincsenek – Beszélgetés Szokai Imre külügyminiszterhelyettessel. *Népszava*, 1990. február 1.

[384] A romániai magyarság politikai igényei. NEKT anyag, dátum nélkül, feltehetően március végén, április elején íródott.

különözően felkorbácsolt román indulatok magyar kárvallottjain persze nem segített. Hosszú távú politikai stratégiaként azonban, tekintve, hogy ha tetszik, ha nem, magyarok-románok tényszerű és kényszerű együttélésének rendezését kellett megoldani, csak ez válhatott be (bízva abban, hogy erre előbb-utóbb minden román vezető és állampolgár ráébred).

Ebben a tekintetben számítani lehetett befolyásos, a Ceausescu-korszak alatt emigrációban élő, román politikusok hasonló nézeteire. Közülük kettő, Mihnea Berindei (aki a december végén megalakuló, nem kompromittálódott román értelmiségieket magába tömörítő Társadalmi Párbeszédért Csoport, közismert nevén a Dialóg egyik fő szervezője volt) és Dinu Zamfirescu (a Nemzeti Liberális Párt újjászervezője) január végén Budapesten találkozott Pozsgay Imrével, illetőleg a Titkárság vezetőjével. Véleményük szerint a „magyar fenyegetés rémének" megszűntetéséért, a görcsök oldásáért az oktatás és kultúra területén végzett konkrét együttműködés érhetne el a legtöbbet. Fontosnak vélték a kisebbségek önálló és hatékony politikai érdekképviseletét és minimális számarányos képviseletüket az államhatalom választott szerveinek minden szintjén. Kulturális, közigazgatási és politikai értelemben egyaránt elfogadhatónak tartották az autonómia gondolatát, utóbbiakat a regionális hagyományokra tekintettel lévő területi beosztás és ezen belül az önkormányzatok szabad szövetségei alapján. Áttanulmányozták a magyar nemzeti és etnikai törvény tervezetét és egyetértésük kifejezése mellett megígérték, szorgalmazni fogják, hogy a román parlament is hasonló kisebbségi törvényt fogadjon el, s az vonatkozzon a vallási kisebbségekre is.[385] A pozitív hangvételű tárgyalásokat nem szabadott azonban túlértékelni, a két politikus által reprezentált csoportok súlya korántsem volt dominánsnak nevezhető a román közéletben.

A román politikusok után rövidesen, február elején Tőkés László is Magyarországra látogatott. A Titkárság képviselője is találkozott a lelkésszel, aki a maga, családja, temesvári gyülekezete és az erdélyi románság nevében köszönetet mondott a magyar kormány és a Titkárság tevékenységéért, mely utóbbit a folyamatos kapcsolattartás révén jól ismert és hasznosított a kritikus időszakban is. Tőkés László a magyar–román kapcsolatokat illetően úgy vélte, hogy a nehéz helyzetben lévő románságnak időt kell hagyni a konszolidálódásra. Szerinte a most még nem szabad siettetni a folyamatokat, nem adott igazat azoknak,

[385] Bíró Gáspár feljegyzése a két román politikus budapesti tárgyalásairól. 1990. február 5.

akik a nemzeti kisebbségek jogainak azonnali biztosításáért szállnak síkra. A magyar–román viszony javítását tartva legfontosabbnak, a román érzékenységre való tekintettel még a Nobel-békedíjra való jelölésének kezdeményezését is elutasította.

Látható módon a kisebbségi jogokat tekintve nézetei némileg ellentmondottak a Titkárság helyzetértékelésének is megfelelő politikai koncepciónak, az alkotmányos jogokra építő, offenzív kisebbségvédelem gondolatának. A Titkárság az elhangzottakat a megbékélés esélyeinek bizonyos illúziókon alapuló túlértékeléseként értelmezte (amelyek a lelkész esetében is hamarosan elmúltak), s javasolta, hogy a megbeszélések tapasztalatait a magyar vezetés ne tekintse Romániával kapcsolatos politikája megváltoztatása okának. A változtatást az indokolná, ha a két emigráns román politikus nézeteit képviselő politikai erők kerülnének meghatározó pozícióba Romániában, de a realitások ennek pontosan az ellenkezőjét bizonyították, az új alapokra helyezett magyar-román kapcsolatokért, a megbékélésért síkra szálló román csoportok marginalizálódtak.[386]

Tőkés László látogatásának idejére a Titkárság az összegyűlt információk, tapasztalatok alapján már elkészítette a következő időszakra vonatkozó előrejelzéseit, felvázolta a várható fejleményeket, román belpolitikai mozgásokat. A magyar kormányzati lépésekre vonatkozó javaslatait továbbította Németh Miklósnak és Pozsgay Imrének. A romániai politikai hatalmi harcokban a Nemzeti Megmentési Front egyre nagyobb nyomás alá kerül, amiért eddig tűrte a magyar nemzetiség sajátos törekvéseit. Az NMF még ha akarná is – s egyre inkább úgy tűnik, hogy vezetőinek nagy része igazán soha nem akarta – sem meri vállalni a kisebbségi, nemzetiségi érdekek védelmezőjének szerepét. A magyar javaslatokkal szembeni tartózkodó magatartás, a kisebbségek igényeinek (például az oktatásügy terén) részleges, de egyre egyértelműbb elutasítása arra utalnak, hogy túl sokáig már a felszínen, az ígéretek, szólamok szintjén sem várhatóak tovább kisebbségbarát megnyilvánulások. Az átmeneti időszak rövidesen véget ér, a magyar politikának és tájékoztatásnak tudatosítania kell a romániai magyarságban, hogy jogai tekintetében a hosszú küzdelem perspektívájához kell igazodnia: nincs esély arra, hogy rövid időn belül teljesüljenek a legfőbb követelések, hosszabb távon azonban nem állandósulhat a jogfosztott állapot. Jól

[386] NEKT feljegyzés a Tőkés Lászlóval folytatott megbeszélésekről. NEKT/11/90., 1990. február 6.

felépített stratégiára, „érvelő gyors fellépésre, a konfliktusok vállalására van szükség, de nem érzelmi-alapú reflex-szerű rögtönzésekre".

A negatív átrendeződés valószínűleg újabb, nagy menekülthullámot indíthat el, de amennyiben brutális üldözésről nem lesz szó, Magyarországnak csak a politikai üldöztetést dokumentáló személyeket célszerű befogadnia. A kapuk szélesre tárása ugyanis az erdélyi magyarság, s főként az értelmiség, szellemi vezetőréteg lélekszámának csökkenésével tovább súlyosbítaná a romániai magyarság egészének a helyzetét.

A kétoldalú diplomáciai kapcsolatok tekintetében a javaslat arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar kormányzat nem tudatosította kellően, a román féllel való megbeszélések más tárgyalási formát igényelnek, mint a nyugat-európai partnerekkel. Magyarországnak a nemzetközi nyilvánosság eszközeinek fokozottabb igénybevételével következetesen ragaszkodnia kell álláspontjához, a magyar pozíciót csak ez a kettős feltétel erősítheti: a román félelem a nemzetközi nyomástól, valamint a határozottság.[387]

A romániai belpolitikai helyzet napi szintű elemzésén, a helyszíni és a budapesti tárgyalásokon, találkozókon, különböző javaslatok készítésén túl a Titkárság Erdéllyel kapcsolatban a nemzetközi politikai életet, közvéleményt tájékoztató propagandára is fokozódó gondot fordított. A decemberi események után rövidesen, az Európa Parlament ülésszakához kapcsolódóan 1990. január 15–19. között több nyugati magyar szervezet és a Titkárság együttműködésével Strasbourgban bemutatták az „Erdély egy európai régió" című Entz Géza által rendezett fotókiállítást. A Habsburg Ottó házigazdaságával megnyíló, sokféle kultúra és etnikum együttélését ábrázoló kiállításra a genfi S. O. S. Transsylvania Bizottság kitűnő felépítésű, angol és francia nyelvű Erdély-dossziét készített „Jogokat Európa legnagyobb kisebbségének" címmel. A kiállítás és a hozzá kapcsolódó tájékoztató akció komoly sikerrel végződött, különösen kedvezően hatott az érdeklődésre a romániai fordulat közel eső időpontja.

A Titkárság a kezdeményezés legfőbb tanulságaként szűrte le, hogy a magyar kisebbségek ügyében a jól szervezett nemzetközi tájékoztató akciókra folyamatosan szükség van. A nemzetközi politikai élet fontos tényezőinek körében folyamatos jelenléttel, korszerű formában prezentált, jó minőségű információkkal viszonylag kis befektetéssel megbízha-

[387] Titkársági feljegyzés a miniszterelnöknek és az államminiszternek. NEKT/9/90., január 31.

tó partnerekre lehet szert tenni. „Mindez ismételten aláhúzza nemzeti propagandánk rendszere tudatos kiépítésének szükségességét. A propaganda tevékenység kibontakoztatása nélkül minden erőfeszítésünk és a kisebbségpolitikában elért esetleges hazai eredményünk a magyar kisebbségeket illetően teljesen hatástalan marad."[388]

A nemzetközi propaganda számára az egyre kiélezettebb erdélyi helyzet nap mint nap újabb adalékokkal szolgált A mértéktartó magyar kisebbségi magatartás masszív alapot szolgáltatott a magyar álláspontnak, Magyarország diplomáciai vonalon történő további tiltakozásainak. Március 2-án Horn Gyula újabb levélben fordult a román külügyminiszterhez, amelyben hangot adott azon véleményének, hogy az ígéretes kezdet után a nemzeti kisebbségek jogos igényeinek teljesítése megtorpant, sőt esetenként visszalépésekre került sor. Az oktatási minisztérium közleménye például, amely a segítő szándékú magyarországi könyvakciónak ellenséges törekvéseket tulajdonít, a magyarellenes indulatokat fokozza. Ismételten arra kérte a román kormányt, csillapítsa le az indulatokat, teremtse meg a türelem és a tolerancia légkörét, tettekkel támassza alá adott ígéretét.

Az egyre feszültebbé váló helyzetben az erdélyi magyarság köreiben is lassanként radikalizálódott a hangulat. A Titkárság, munkatársainak február végi székelyföldi útja alapján a szélesebb tömegek körében erősödő nyugtalanságról számolt be Pozsgay Imrének. Az Erdély visszacsatolásával kapcsolatban egy szűk rétegnél mindig is meglévő remények felerősödését azonban a románsággal kapcsolatban szerzett legfrissebb negatív tapasztalatok sem segítették elő. Egy másik tényező, a nemzetközi erőviszonyok viharos gyorsaságú átrendeződése és ehhez kapcsolódóan a Moldvai Köztársaság Romániához csatolásának lehetősége is erősíthette volna ezt a hangulatot. A titkársági jelentés azonban kizártnak tartotta, hogy a körülmények kiéleződésével a várakozások olyan irányba terelődnének, hogy „előbb-utóbb konkrét politikai követelésként is kifejeződést nyernek". Mindazonáltal az erdélyi magyarság körében uralkodóvá vált a vihar előtti csend vésztjósló hangulata. „Ezt a folyamatot figyelemmel követjük." – fejeződik be a feljegyzés.[389]

Március 14-én a magyar kormány a román féltől március 15-e méltó és zavartalan megünneplésének biztosítását kérte az erdélyi emlékhe-

[388] NEKT Útijelentés az Európa Parlament székházában rendezett Erdély-kiállításról. 1990. I. 29.

[389] Feljegyzés Pozsgay Imre államminiszternek. 1990. március 5., NEKT/17/90.

lyeken és emlékműveknél. Tudjuk, nem így történt. S néhány nappal később, március 19–21-én bekövetkezett a katasztrófa, a marosvásárhelyi magyarellenes pogrom három napja, amelyhez hasonló atrocitásra számítani lehetett, de az indulatok ilyen mérvű kitörése minden félelemteli várakozást felülmúlt.

Magyarország kormánya számára a tiltakozás egyetlen útja a diplomáciai fegyverek igénybevétele lehetett. Amire azonmód heves román ellenlépések, válaszok születtek. Megkezdődött a nyilatkozat- és propagandaháború. Március 19-én a marosvásárhelyi brutális magyarellenes leszámolás miatt kormányzati utasításra a bukaresti magyar nagykövet felkereste Iliescu elnököt, Petre Roman miniszterelnököt, hogy hatékony intézkedést kérjen a magyarok épségének megóvása érdekében. A nagykövetet a felelős román vezetők nem fogadták. Másnap és az azt követő napokban a magyar kormány többször is a budapesti román nagyköveten keresztül sürgette a román hatóságok haladéktalan fellépését. Válaszképpen a román kormány március 21-én nyilatkozatot adott ki, amelyben Magyarországot vádolta. Közben a bukaresti magyar követ többször és hiábavalóan kísérletezett a román vezetés felkeresésével.

Március 22-én a román külügyminisztérium az EK-államok misszióvezetőinek adott tájékoztatást a marosvásárhelyi eseményekről, a román–magyar kapcsolatokról. Eszerint a forradalom után az új román vezetés haladéktalanul megkezdte a magyar kisebbség jogait korlátozó intézkedések megszüntetését. Az erdélyi magyarság Budapest ösztönzésére azonban nem érte be ennyivel, az oktatás terén például az iskolák azonnali és teljes szétválasztását követelték, román tanárok és diákok az iskolaév közepén iskoláik elhagyására kényszerültek. Vezető magyarországi politikusok Erdélyt hagyományosan magyar földnek, Közép-Európa részének nevezték, amelyet törvénytelenül szakítottak ki. A román kormány jóhiszeműen nem gördített akadályt az erdélyi március 15-i megemlékezések elé, s cserébe a méltóságteljes ünnepi rendezvények ürügyén magyarok ezrei érkeztek Erdélybe, ahol román emlékműveket szentségtelenítettek meg, magyar zászlókat tűztek ki a középületekre, nemzeti színű jelvényeket viseltek, a román helységnévtáblákat magyar nyelvűekre cserélték, nacionalista dalokat énekeltek stb.

„A román lakosság a fentiekre reagálva spontán tiltakozó gyűléseket tartott". A marosvásárhelyi gyűlést a rendőrség sorfalát áttörve a magyarok megtámadták, így került sor az erőszakos incidensekre. „A gyűlölet szítására és az országban zajló demokratikus folyamatok aláásására tett erőfeszítések a területi rendezés egy újfajta, közvetett követelése..., az

erőszakos cselekmények támadást jelentenek a román nép nemzeti méltósága és érzelmei ellen." „A román vezetés nyugodtan és korrekt módon reagált. Tájékoztatta a magyar diplomatákat, hogy a kapcsolatok rendezésére (beleértve a kisebbségek kérdéseit) kész javaslatai vannak..., kész teljesíteni a kisebbségi jogok védelmezésére tett ígéreteket, de a külföldi izgatás, a lakosság manipulálása olyan követelésekhez vezettek, amelyek meghaladják a jogos igények határait".[390]

Ugyanezen a napon a magyar kormány nyilatkozatot tett közzé, amely a román kormány felelősségét hangsúlyozta a pogrom kirobbanásában, követelte a különböző tömegtájékoztatási eszközökben folyó alaptalan kisebbségellenes vádaskodás megszüntetését, egyben határozottan visszautasította azokat a román vádakat, melyek szerint a tragikus eseményeket Magyarország és a romániai magyar kisebbség magatartása váltotta ki.

Március 24-én Petre Roman levelet intézett az európai országok és a nemzetközi szervezetek vezetőihez, amelyben a magyar kormány románellenes magatartására hívta fel a figyelmet. Miközben a végre fogadott bukaresti magyar nagykövettel azt közölte, minderre azért van szükség, hogy javítsanak Románia negatív nemzetközi megítélésén.[391]

A külügy fellépésével párhuzamosan március 29-én a marosvásárhelyi eseményekre reagálva a határon túli magyarsággal kapcsolatos utolsó aktusként a Kollégium a következő nyilatkozatot fogadta el:

„A Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiuma aggodalmát fejezi ki, hogy a román kormány – ígéretei ellenére – még mindig nem tette meg az összes szükséges lépést a tettlegességig fokozódó magyarellenes uszítás megfékezése, a hiteles, országon belüli és nemzetközi tájékoztatás érdekében. Fontosnak tartja leszögezni, hogy az Erdély-szerte elharapódzó kisebbségellenes tömegmegmozdulásokat a jelek szerint a háttérből soviniszta erők irányítják, amelyektől a román vezetésnek egyértelműen el kell határolódnia, azokat haladéktalanul meg kell fékeznie, s a jogos nemzetiségi követeléseket mielőbb teljesítenie kell. A Kollégium támogatja a magyar kormány ezirányú törekvéseit, s maga is erőfeszítéseket tesz a kisebbségi jogvédelem nemzetközi rendezésére. A romániai többségi és kisebbségi lakosság közötti feszültség oldása érdekében – számos erdélyi magyar értelmiségi véleményével egyetértve – kéri a magyar állampolgárokat, hogy tanúsítsanak önmér-

[390] NEKT feljegyzés: Román vélemény a magyar–román kapcsolatokról.

[391] Diplomáciai lépések magyar–román viszonylatban. NEKT iratok, 1990. március 26.

sékletet a Romániával kapcsolatos vélemény-nyilvánítások terén és lehetőség szerint tartózkodjanak a tüntetések szervezésétől. A Kollégium kéri, hogy a magyar állampolgárok romániai tartózkodásuk során különös körültekintéssel, higgadtan viselkedjenek, hogy ne adjanak provokációra lehetőséget."

1989. október 11. és 1990. március 29. A határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatosan a Kollégium első és utolsó aktusának dátumai. Mindkettő a közvéleménynek szánt olyan nyilatkozatot takar, amelyeket bizonyos romániai események váltottak ki. E nyilatkozatok, illetve az azokat kiváltó korántsem örömteli okok egyfajta baljós keretbe foglalták a romániai eseményekre nézve különösen fordulatos néhány rövid hónap történéseinek eszenciáját: az erdélyi magyarság környezete egy rövid intermezzótól megszakítva a diktatúra bukása után is ugyanolyan ellenséges maradt, mint volt annak előtte. Ennek veszélyeire a Kollégium legfeljebb felhívhatta a figyelmet, egyébiránt a protestálás hatástalan eszközein túl az események megfigyelése, konstatálása jutott kényszerű osztályrészéül. A megpróbáltatások, az illúziók és a csalódások időszaka volt ez, a Kollégium működésének idejét tekintve igencsak szomorú kezdettel és hasonlóan szomorú véggel...

A KOLLÉGIUM ÉS A KISEBBSÉGI JOGOK NEMZETKÖZI SZABÁLYOZÁSA

A Kollégium és Titkárság megalakulása előtt a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozása terén Magyarország meglehetősen szerény tevékenységet fejtett ki. A szocialista államok közül Jugoszlávia volt az, amely különösen a helsinki folyamatban számos kisebbségvédelmi tervezettel, javaslattal jelentkezett. A magyar állam, amelyre déli szomszédjához képest a határokon túl nagyságrendekkel nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbség védelme előmozdításának morális kötelezettsége hárult kétoldalú és többoldalú nemzetközi szinteken egyaránt, ehhez képest korántsem jeleskedett ezen a téren. Persze a szomszédos államokkal szemben folytatott semleges, közömbös magyar nemzetiségpolitika érthető okokból a nemzetközi kisebbségvédelem kodifikációja terén sem foglalhatott el markánsan eltérő álláspontot.

A Kollégium és a Titkárság a kisebbségpolitikai szemléletváltáskor hamarosan megfogalmazta a nemzetközi kisebbségvédelmi folyamatokba való aktív bekapcsolódás igényét. Felismerték, hogy az évtizedes, sőt évszázados bizalmatlanságokkal, gyanakvásokkal terhelt, ám a szomszédos államokkal így is mindenképpen elindítandó kétoldalú tárgyalások a két fél megegyezésre irányuló politikai akarata nélkül nehezen mozdíthatóak el a holtpontról. Az elmozdulást azonban nemzetközi, elsősorban összeurópai standardok, kisebbségvédelmi normák kodifikációja, nemzetközi biztosítékok és ellenőrzési mechanizmusok kiépítése nagyban előmozdíthatja, s Magyarország aktív kisebbségvédő politikájához a nemzetközi jogalkotás fórumain komoly szövetségeseket találhat.

A Titkárság első lépésként a nemzetközi kisebbségvédelemre vonatkozó magyar erőfeszítések stratégiáját, illetőleg annak alapelveit igyekezett kidolgozni. Ezek szerint:

Általános, multilaterális terepen megvalósítandó célok és taktikák:
Az egyéni jogok szemléletén túllépve a kisebbségeket közösségként tekintő kollektív jogok elfogadtatása; a diszkriminációt tiltó negatív védelem túlhaladása és a pozitív védelem megvalósítása, ami nyelvi,

kulturális, vallási, oktatási stb. téren konkrét kötelezettségvállalások formájában kell jelentkezzen; a kulturális autonómia biztosításának jogi szabályozása; a kulturális népirtás fogalmának elfogadtatása; aktív, pragmatikus és gyors alkalmazkodókészségű magyar jelenlét minden olyan nemzetközi fórumon, ahol nemzetiségi ügyekben valamit tenni lehet; az állandó propaganda elve. Minden olyan kormánynak, szervezetnek, mozgalomnak, személynek, amely kisebbségügyben Magyarország segítségére lehet, lehetőleg anyanyelvén megfogalmazott megfelelő dokumentációt kell küldeni a magyarországi kisebbségek és a határon túli magyarság helyzetéről, a magyar erőfeszítésekről.[392]

Sajátos, bilaterális egyezményekben megvalósítandó célok:
Az előbb említett minimumon túl két jóindulatú állam között elméletileg olyan megállapodások is születhetnek, amilyenek elérésére a nemzetközi fórumokon egyelőre reálisan nincs kilátás. Az is előfordulhat, hogy egyes esetekben a kulturális autonómián túl a területi autonómia is megvalósítható. Jóindulatú szomszédok esetén is elvként követendőek a továbbiak: minden olyan ország esetében, ahol magyar kisebbség él, Magyarország kapcsolatait döntően az illető államnak e kisebbséggel szembeni magatartása határozza meg; a magyar kisebbségi mozgalmak ezen elvekhez kötődő követeléseit Magyarországnak támogatnia kell; a megalkotandó magyarországi nemzetiségi törvény valóságos modell, követendő példa legyen a nemzetközi fórumok és az egyes országok kormányai számára; amely országokkal lehet, törekedni kell kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések megkötésére. Ezeknek jogi alapja lehet a magyar kisebbségi törvény. Ilyen jellegű, a kisebbségekre nézve pozitív megállapodásokra Európa is bőven szolgált példákkal (lásd például olasz–osztrák viszonylatban a dél-tiroli németek ügyét); mivel Romániában a legsúlyosabb a magyar kisebbség helyzete, a külpolitikai erőfeszítések nagy része ennek megváltoztatására kell irányuljon. Ezzel kapcsolatban a romániai magyarság felszámolására irányuló kulturális genocídium bizonyítása lenne a legfőbb érv.[393]

A nemzetközi szinten aktív kisebbségpolitika elindításának következő lépcsőjében a nemzetközi feltételek, a szóba jöhető fórumok számbavétele következett. A Titkárság megvizsgálandónak tartotta, hogy mi-

[392] Javaslatok a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozására irányuló magyar erőfeszítések stratégiájának alapelveire. NEKT 1989. október 9.

[393] *Uo.*

lyen a szuper- és a nagyhatalmak hozzáállása a nemzetközi jogi kodifikációhoz; hogyan viszonyulnak e törekvésekhez a szomszédos országok; milyen Trianon megítélése; hogyan értékelhető, jeleníthető meg nemzet és nemzetiség viszonya a 21. század küszöbén; mik az érvényes nemzetközi dokumentumok a kisebbségi jogokkal összefüggésben; milyen tapasztalatok nyerhetők az ez irányú kétoldalú egyezményekből; milyen módon csatlakozhat ehhez a határon túli magyarság; miként nyerhetők meg a hazai nemzetiségek; miként nyerhetők meg más európai kisebbségek, hogy ösztönözzék hasonlóan pozitív fellépésre saját kormányaikat és támogassák Magyarországot nemzetközi szervezetekben és fórumokon.

A szóba jöhető fórumok keresése mellett nagyon korán felmerült a saját kezdeményezésű fórum létrehozásának, az európai kisebbségek nemzetközi konferenciájának ötlete, amelynek megvalósulásáról máshol már részletesen beszámoltunk.

A Titkárság az ENSZ-nél elsősorban az emberi jogok területén tartott elérhetőnek eredményeket, míg az Európa Tanácsnál, az EBEÉ-folyamatban a nemzeti és etnikai kisebbségek pozitív védelmének biztosítását is elképzelhetőnek értékelte. Még 1989 kora őszén ötlet született egy európai kisebbségvédelmi dokumentum megalkotásáról is. Ez lett volna az etnikai kódex, amelyet az Európa Tanács elé kívántak beterjeszteni. Ezzel kapcsolatban Kovács Péter nemzetközi jogász hívta fel a Kollégium figyelmét az Európa Tanács keretein belül már évek óta zajló komoly jogalkotási folyamatra, ahol a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának szövegezési munkálatai a végső stádiumba jutottak. Tanácsa szerint érdemesebb az Európa Tanácsi tagságot amúgy is megszerezni kívánó magyar államnak saját elképzeléseit becsatornázva ebbe a munkába bekapcsolódni, mintsem elindítani egy új egyezményre vonatkozó, bizonytalan jövőjű kezdeményezést (annál is inkább, mivel 1989-ben az ET parlamenti közgyűlése, elfogadva a Chartát úgy határozott, hogy ahhoz nemcsak az ET-tagállamok csatlakozhatnak).

A Charta közeljövőbeli elfogadása elé még az ET, egyébként a kisebbségvédelem nemzetközi kodifikációjával szemben gyanakvó és ellenérdekelt tagállamai sem gördítettek különösebb akadályokat. Köszönhetően annak, hogy annak koncepciója ügyesen elkerülte a személyi vagy területi autonómia, egyéni vagy kollektív jogok reménytelen vitákat kavaró kérdéseit, és az anyanyelvhasználat egyes területeire koncentrált, mégpedig egy egészen szokatlan és szellemes kötelezettségvállalás formájában. Az államoknak ugyanis egy bő listáról bizonyos számú, általuk

kiválasztott jog biztosítására kellett kötelezettséget vállalniuk. Kovács Péter arra is javaslatot tett, hogy a jövőben nagy valószínűséggel Magyarország által is aláírt és ratifikált nyelvi chartát már most ebben a fázisban érdemes figyelembe venni a magyar kisebbségi törvény megalkotásakor, hiszen ET-tagként a magyar nemzetiségi politikát úgyis összhangba kellene hozni az ottani előírásokkal.[394]

A javaslattevőt a Titkárság köszönet- és elismerésképpen azonmód meghívta a Kollégium november 29-i ülésére, ahol a téma részletes megtárgyalása napirendre került, és felkérte, hogy készítsen tanulmányt az ET kisebbségvédelmi tevékenységére vonatkozóan, különös tekintettel a nyelvi chartára. A Titkárság a Chartát több szempontból is gondolkodási alapnak tekintette akár a hazai nemzetiségi törvény, akár a határon túli magyar nemzeti kisebbségek helyzetének javítását illetően, de a kollektív jogok, politikai jogok, autonómiaformák kérdését egyik vonatkozásban sem hagyták figyelmen kívül.

Az említett ülésen a tanulmány alapján a Charta koncepcióját mutatták be a Kollégiumnak. Az Emberi Jogok Európai Egyezményének kisebbségvédelmi kiegészítése helyett új, önálló kontrollmechanizmusra építő dokumentumot az ET-hez lazán kapcsolódó szerv, az Európai Regionális és Helyi Önkormányzatok Állandó Konferenciája dolgozta ki és fogadta el 1988-ban. A Charta a valamilyen területhez köthető, európai kultúrkörhöz tartozó kisebbségek anyanyelvének, illetőleg a területhez nem köthető (elsősorban cigány és jiddis) nyelvek használatára vonatkozó jogokat tartalmazta. E nyelveket illetően az államoknak tartózkodniuk kell mindenfajta diszkriminációtól, kötelesek e nyelveket tiszteletben tartani, és használatát tevőlegesen megkönnyíteni a közigazgatás, igazságszolgáltatás, a tömegtájékoztatás, az oktatásügy, a határokon átnyúló kapcsolatok, a gazdasági, társadalmi és kulturális élet területein.

Kovács Péter szakértői hozzászólásában hangsúlyozta, hogy az Európa Tanács nagy súlyt fektet a kisebbségi politikára, és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájához való magyar csatlakozás nagyban segítené az Európa Tanácshoz való kapcsolódásunkat. Jelezte, hogy a Titkárság kisebbségi törvénytervezete több ponton lényegében megfelel a nyugat-európai államok gyakorlatának, ugyanezt a megfelelést a nemzetközi, főként európai dokumentumok kapcsán is fokozottan figyelembe kellene venni.

[394] Kovács Péter levele a Titkárságnak. 1989. november 9., NEKT iratok

A Titkárság vezetője összefoglalójában hangsúlyozta az európai normatívákkal való lépéstartás szükségességét, javasolta a készülő dokumentum folyamatos összevetését az Európa Tanács további kisebbségekkel kapcsolatos dokumentumaival, valamint a hasonló célú jugoszláv kezdeményezéssel. A Kollégium ezután egyhangúan úgy döntött, fellép a magyar kormánynál annak érdekében, hogy a magyar diplomácia kezdeményezően vegyen részt az Európa Tanács kisebbségekre vonatkozó kodifikációs munkájában.

A november 29-i döntést követően az etnikai kódex kidolgozásának terve elvetésre került. A Titkárság egyre nagyobb figyelmet szentelt az Európa Tanács keretein már eddig meglévő és folyamatban lévő, inkább közvetett, mint közvetlen módon kisebbségvédelmet is szolgáló dokumentumainak feltérképezésére. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a kelet-közép-európai régió valamennyi államában olyan radikális változások indultak el, amely ezen országoknak lehetővé fogja tenni a nyugat-európai szervezetekhez, legelőször is az Európa Tanácshoz való csatlakozást. Ezáltal az ET norma- és szabályozásrendszere a nem is távoli jövőben egész Európára egységesen érvényes lesz, amely a kisebbségvédelem tekintetében a kétoldalú kapcsolatokban új lehetőségeket kínálhat Magyarországnak.

Az e jövőre való kellő magyarországi felkészülés érdekében készült el az a miniszterelnökhöz címzett 1990. januári titkársági feljegyzés, amely a kisebbségvédelem szempontjából is fontos egyezményekhez való mielőbbi csatlakozást javasolta. A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok egységes szabályozására vonatkozóan ugyanis addig nem született külön dokumentum az Európa Tanácsban, ettől több állam, például Franciaország mereven elzárkózott. A Chartával a kisebbségvédelem legkevesebb vitát és szenvedélyt felkavaró részterülete válik szabályozottá, mellette a decentralizáció, az önkormányzatiság gondolatát elősegítő, az államhatárok jelentőségét csökkentő, kulturális együttműködésről szóló megállapodásokban lehet a kisebbségek védelmében közvetett módon előrelépni. Ezen dokumentumok közül az Európai Kulturális Egyezményhez Magyarország az előző évben már csatlakozott, a Titkárság most a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájához, a Területi Köztestületek és Hatóságok Határokon Átnyúló Együttműködéséről kötött európai keretegyezményhez való csatlakozási szándék kormányzati bejelentését indítványozta. A feljegyzés ismételten szorgalmazta azt is, hogy Németh Miklós strasbourgi útja során jelentse be Magyarország készségét arra, hogy a nyelvi charta előkészítésével foglalkozó ad hoc

bizottságban megfigyelői minőségben, szakértői szinten képviseltesse magát. Ezenkívül jelezze, hogy az előkészítés alatt álló nemzeti és etnikai törvénytervezet, a készülő önkormányzati törvény messzemenően figyelembe veszi a vonatkozó Európa Tanács-megállapodásokat.[395]

A titkársági javaslatnak megfelelően a strasbourgi ad hoc bizottság februári ülésén a külügyminisztérium képviseletében magyar delegáció is részt vett. Az ötletgazda NEKT, a Kollégium valamelyik tagjának, szakértőjének jelenlétét azonban nem vették igénybe, sőt azt követően tájékoztatást sem küldtek a fejleményekről. A Titkárság a nemzetközi kisebbségvédelem történéseiről, aktuálisan a Charta sorsának alakulásáról az elégtelen belső államigazgatási kommunikáció és információáramlás miatt ezután is jobbára magára utaltan, saját, alternatív hírforrások alapján tájékozódott.[396]

Így a Kollégium külső szakértőjeként tevékenykedő és Strasbourgban más minőségben megforduló Kovács Péter lett az összekötő kapocs a Titkárság és az Európa Tanács nemzetiségi ügyekben, a Charta kodifikációs munkálataiban vezető szerepet játszó tisztviselői között. A nemzetközi jogász egyrészt tájékozódott a Charta kodifikációjáról és erről feljegyzésében részletesen beszámolt a Titkárságnak. A strasbourgiak felvetették, hogy a NEKT hivatalos felkérésére az ad hoc bizottságról részletesebb információkkal, munkaanyagokkal szolgálhatnának.

Másrészt ottani tárgyalópartnereinek – mint magánszemély – beszámolt a Kisebbségi Titkárság és Kollégium tevékenységéről, amelyet a kintiek igen biztatónak értékeltek. Konkrét témaként egyes titkársági tervezetek kapcsán a Charta szellemiségének, fogalomkörének megfelelő figyelembevétele került szóba.[397] A Charta elképzelései kapcsán az is felvetődött, hogy minden egyes nyelvre külön nyelvi statútumot kellene alkotni, a nyelvek helyzetének megfelelően. Ha a magyarországi nemzetiségek emiatt attól tartanának, hogy a kormány így akarja megosztani őket, az Európa Tanács felkérésre kész lenne szakértői delegációt küldeni, hogy kerekasztal-beszélgetéseken tisztázza a kormánnyal és a kisebbségek érdekképviseleteivel a koncepciót.

[395] Feljegyzés Németh Miklós miniszterelnöknek. 1990. január 22., NEKT/5/90.

[396] A Kollégium és a Titkárság munkáját zavaró tényezőkről lásd részletesen később.

[397] Kovács Péter feljegyzése a Titkárságnak a Philip Blairrel, a Chartát véglegesítő ad hoc bizottság titkárával folytatott beszélgetésről. 1990. március 27.

A magyarországi kisebbségvédelmi erőfeszítések kapcsán összességében igen jó megközelítésnek tartották, hogy a vonatkozó négy Európa Tanács-dokumentum alapján álló megoldások készülnek. A kisebbségi kérdés példaértékű rendezésére biztattak, hozzátéve, ennek az Európa Tanács egy „ernyőt" nyújthatna, s ennek megfelelőt várna el a többi csatlakozni szándékozó államtól is.[398]

Az aktuális európai kisebbségvédelmi kodifikációba történő magyar bekapcsolódás mellett a Titkárság mégsem mondott le arról a szándékáról, hogy egy önálló nemzetközi egyezménytervezet magyarországi elkészítését ösztönözze. Néhány hónap alatt három komplett dokumentum futott keresztül a Kollégium és a Titkárság tagjainak kezén.[399]

Összeurópai egyezménytervezet

1988-ban Pécsett jelent meg az a nemzeti kisebbségek jogi védelméről szóló tanulmánykötet, amely Szalayné Sándor Erzsébet a Kisebbségi Jogok Európai Egyezménye címet viselő dokumentumtervezetét tartalmazta. A Titkárság áttanulmányozva a szöveget, azt továbbgondolásra érdemesnek találta. Az egyezmény felkarolása nemcsak azt jelentette, hogy a Kollégium plénuma elé került megvitatásra, hanem 1990 tavaszán a dobogókői nemzetközi konferencia szakértői többek között erről a tervezetről fejthették ki véleményüket. Az anyag a nemzeti kisebbségek védelmével kapcsolatosan felmerülő valamennyi vitatott kérdéskört szabályozta, esetenként több megoldási variánst is felvázolva. Mindezt az eddig a kisebbségi kérdéssel kapcsolatba hozható nemzetközi dokumentumok, jogelvek, jogintézmények, tervezetek alapján, minden cikkhez mellékelve azokat a jogforrásokat, melyek kellő alapként szolgáltak a javasolt részben foglaltakhoz. A tervezet főbb pontjai a következők:

Általános rendelkezések: a nemzeti, etnikai kisebbség definíciója; valamely kisebbséghez tartozás joga; a kisebbségi közösség elidegeníthetetlen joga a fennmaradásra; e célból az államok pozitív kötelezettségvállalása társadalmi, gazdasági, kulturális és egyéb területeken; az asszimilációs, az etnikai arányok megváltoztatására irányuló politika tiltása; a kisebbsége területi elhelyezkedésének figyelembevétele a közigazgatási egységek határainak megvonásakor; a kisebbségekhez tartozó személyek részéről az identitás megőrzése érdekében végzett tevékenység nem illojális magatartás az állammal szemben.

[398] *Uo.*, Albanese-vel, a Charta egyik szülőatyjával folytatott beszélgetés.

[399] A tervezetek szövegei a NEKT iratai között találhatóak.

Nyelvhasználat és kultúra: az anyanyelv szabad használata a köz- és a magánéletben; helységnevek; a megfelelő közigazgatási egységekben a kisebbségi nyelv egyenrangú hivatalos nyelv; anyanyelvhasználat a hatóságokkal való érintkezés, bírósági eljárás során; az anyanyelvű oktatáshoz való jog szabályai elemi, középfokú és felsőfokú szinteken, a szükséges anyagi és személyi feltételek biztosításának kötelezettsége, a kisebbség története, kultúrája oktatásának, az anyaországban való továbbtanulásnak a joga; kisebbségi szervezetek, egyesületek, kulturális intézmények alapításának joga; a kisebbségek joga a tömegkommunikáció területén, a sajtóban, a tv- és rádióadásokban; az anyanyelv szerinti névhasználat, anyakönyvezés joga; a kisebbségi egyházak, felekezetek működésének biztosítása; egyenlő elbánás gazdasági és szociális téren.

Szubregionális egyezménytervezet

A Dobogókői konferencián megvitatásra került másik dokumentumtervezet a Kárpát–Duna-táji régió országai között a nemzeti, nyelvi és etnikai kisebbségekre vonatkozó nemzeti szabályok harmonizálásának előkészítését hivatott szabályozni. Az előzőtől eltérően nem összeurópai, hanem a szűkebb térség államait megcélzó szerződés szövegét a Titkárság felkérésére Kovács Péter készítette el. Indokoltnak tűnt a páneurópai egyezményen túl a sajátos problémákkal szembesülő és a kisebbségi kérdésekkel leginkább megterhelt térségen belül egy, a kelet-közép-európai népek közeledését elősegítő folyamat elindítása.

A régióban a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségek száma az e században fennálló határkonfigurációk bármelyikében jelentős, helyzetük pedig mindannyiszor több mint nyugtalanító volt. A két világháborút lezáró békerendezések nem csökkentettek az eredendően hátrányokkal járó kisebbségi lét nehézségein, az egy állam – egy nemzet sémájában gondolkodó (kis)államalkotó többségek mindig is adósak maradtak a „kisebbségbarát környezet"[400] megteremtésével.

Az 1989-es rendszerváltás komoly lehetőséget adott az egyes államok, népek számára, hogy egymás között felmerülő problémáikat méltányos módon rendezzék. Ezek között a legégetőbb és legsürgősebb feladatként kétségtelenül a kisebbségi kérdés megoldásának szükségessége merült fel. Kovács Péter a Titkárság felvetésére megvizsgálta az államok közötti megállapodások különböző lehetőségeit. Elméletileg szóba jöhetett a kisebbségügy univerzális, az ENSZ keretében végrehajtott kezelése.

[400] Félix Ermacora professzor kifejezése, eredetiben: eine minderheitfreundliche Umwelt.

Ezen a szinten azonban még a soft law területein is igencsak vontatottan haladt a munka, szorosan véve csupán az 1976-ban hatályba lévő Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányának nevezetes 27. cikke tartalmazott kisebbségvédelmi kitételeket. Azóta folyamatban volt egy, a tervek szerint ajánlásértékű közgyűlési határozatként napvilágot látó kisebbségvédelmi deklaráció (amely 1992-ben az ENSZ Közgyűlésének 47/135. számú, a nemzeti, vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozataként véglegesítődött). Ezek a meglévő eredmények és jövőbeni elképzelések azonban megnyugtató válaszokat nem adtak a kelet-közép-európai kisebbségek helyzetére vonatkozóan.

Reálisabb elvárásnak tűnt az európai szintű rendezés, amellyel kapcsolatosan a Titkárság a már említett módon bekapcsolódott az európai szervezetek kezdeményezéseibe és saját összeurópai tervezetekkel is fellépett. A Kárpát–Duna-táji együttműködés gondolata emellett a speciális helyzetre való tekintettel mindenképpen hasznos és jogos felvetésként értékelhető. Azzal azonban a Titkárság tisztában volt, hogy egy szubregionális kisebbségvédelmi szerződés megkötéséhez, a kisebbségi jogok részletes kidolgozásához, régióbeli szavatolásához még korántsincs meg az érintett államok szükséges politikai akarata. Naivitás lett volna feltételezni, hogy ez a térség lesz nemzetközi szinten a kisebbségvédelem motorja, és megelőzi az európai kodifikációs folyamatokat.

A Titkárság ennek tudatában olyan tervezetet készített, amelyben „a Kárpát–Duna-táji népek egymásrautaltságát és történelmi sorsközösségét felismerő"[401] államok a kisebbségvédelmi szerződés majdani elkészítésére vállalnának csak kötelezettséget. A tulajdonképpeni megállapodást megalkotó diplomáciai konferenciáig az államok a kisebbségekre vonatkozó belső szabályozásokat közelítenék egymáshoz, „harmonizálnák". „E harmonizálás irányuljon arra, hogy küszöböltessenek ki a korábbi korok bűneinek, hibáinak és mulasztásainak máig ható, a nemzeti, nyelvi, etnikai kisebbségek sokoldalú fejlődését akadályozó következményei" – olvasható a tervezetben, amely lényegében az asszimilációs politika bármely megnyilvánulási formájának elvetését jelenti. A tervezet a valós tények, adottságok megismerése, a kisebbségek számának hiteles nyilvántartása érdekében javasolta egy területi, helyi szintű etnikai kataszter elkészítését. A felmérés elvégzésére az államok két évet kapnának, s ez lenne a tényalapja aztán a kisebbségvédelmi szerződés

[401] Lásd a preambulum szövegét.

megkötésének. Az így nyert adatoknak megfelelően a nemzetiségek szerződésbeli felsorolásával is a valós, konkrét helyzettel kívánt a tervezet foglalkozni, elkerülve a másik elméleti buktatót, a kisebbségek definíciójába való belebonyolódást.

A kelet-közép-európai fejlemények rövidesen megmutatták, hogy a kisebbségvédelmi szerződés jövőbeni megkötésére vonatkozó, azt előkészítő szerződéstervezet is túl korai kezdeményezésnek, ebben a helyzetben egyfajta illúziónak bizonyult A Kárpát–Duna-táji Szerződés dobogókői szakértői megvitatása után nem került kormányzati, diplomáciai szintre a tervezet, ezzel is a jó szándékú, ám a politikai realitások legelső szűrőin fennakadó, szemétkosárba kerülő elképzelések, kísérletek számát gyarapítván.

Az európai kisebbségek parlamentjének terve

1990 április-májusában a Titkárság vezetőjének felkérésére szintén Kovács Péter készítette el az első elképzelés szerint nem államközi jelleggel létrehozni szándékozott Európai Kisebbségek Parlamentjének statútum-modelljét. Hasonló intézmény a két világháború között működött. Az Európai Nemzetiségek Kongresszusa valamennyi európai szervezett kisebbségi csoport előtt nyitva állt, 1925-ben alakult meg összesen 33 taggal, akik 14 (elsősorban kelet-közép-európai) államból 12 nemzetiséget képviseltek. A kongresszus minden évben ülésezett Genfben, Bécsben vagy Bernben.[402]

Az 1990-es elképzelésben ettől némileg eltérően olyan fórum megalapításának terve szerepelt, amely a földrész nemzeti, etnikai és nyelvi (esetleg vallási) kisebbségei közös álláspontjának kimunkálására és annak az európai közvélemény, a döntéshozók elé tárására lehetett alkalmas. A parlament munkájába tényleges tevékenységet, támogatottságot felmutatni képes kisebbségi szervezetek, testületek kapcsolódhattak volna be. A parlament céljaként egy olyan európai együttműködés kiépítésének elősegítése szerepelt, amely a nemzeti, etnikai, nyelvi sokszínűséget megóvásra érdemes értékként tételezi, az identitásválasztás szabadságát, az egyéni és kollektív kisebbségi jogok tiszteletben tartását alapelvként kezeli. A parlament evégett a kisebbségekkel összefüggő problémák és helyzetek kezelésére ülésszakaihoz kapcsolódóan a kormányok számára tényfeltáró jelentéseket, ajánlásokat és javaslatokat készít. A tervezet négy állandó szakbizottságot javasolt, a nyelvhaszná-

[402] Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Budapest, 1990, Maecenas, 150–161. o.

lattal összefüggő problémák, az oktatásügy, a kulturális és szociális ügyek, valamint a kisebbségi örökség és identitás védelmének kezelésére. A statútummodell ezen kívül a szervezet felépítésével kapcsolatos kérdéseket szabályozta.

A második verzió május végén készült el, amely azt a lényeges változást tartalmazta, hogy államok közötti megállapodás eredményeképpen létrejövő államközi szervezetként helyezte el a kisebbségi parlamentet az európai struktúrában. Ezen belül három lehetséges megoldás merült fel, vajon az EBEÉ keretében, vagy az Európa Tanácshoz kapcsolódva, vagy pedig a Kárpát–Duna-táji egyezményhez csatlakozva szubregionális jelleggel működjön-e parlament. Az első esetben gondot az okozott, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet nem rendelkezett állandó intézményekkel, így parlament néven egy záróokmánnyal végződő szakértői értekezlet, vagy egy ajánlásokat megfogalmazó fórum-típusú találkozó összehívásáról lehetett volna szó. A Duna-táji kisebbségi parlament ötlete csupán elvi lehetőségként vetődhetett fel, politikai akarat híján rövid távon aligha volt valószínű ennek létrejötte, ez éppoly reménytelen vállalkozás lett volna, mint a Duna-táji államok kisebbségvédelmi szerződésének megalkotása. Egy, a magyar kormány által egyszeri alkalommal összehívott, a régió országainak kisebbségei számára megrendezett találkozó jöhetett ebben az összefüggésben esetleg szóba, ez az ad hoc konferencia egyfajta panaszfórumként működve ösztönzőleg hathatna a kisebbségvédelmi egyezmény megkötésének irányába, ez azonban már nem a létrehozni szándékolt kisebbségi parlament megvalósulását jelentette volna.

A parlament eredeti koncepciójának leginkább megfelelő államközi intézmény az Európa Tanács égisze alatt tűnt leginkább megvalósíthatónak. Ez esetben létrehozásához nem kell külön nemzetközi szerződés, a Miniszteri Bizottság hatásköre is elegendő, hiszen így született meg a Regionális és Helyi Közhatalmak Állandó Konferenciája is. E minta alapján jöhetne létre az Európai Kisebbségek Állandó Konferenciája néven a kisebbségi parlament is. Az ET konzultatív szerveként működő intézménybe minden tagállam a lakosság nagyságát tükröztetve kaphatna bizonyos számú helyet, amelyeket az illető ország kisebbségi önkormányzatainak, szervezeteinek delegátusai töltenének be. A konferencia tevékenysége ugyanazzal a szakbizottsági szerkezettel ugyanazokat a területeket fedné le, mint azt a nem államközi esetben láttuk: speciális kisebbségi érdekek artikulálása, a kisebbségek közötti kölcsönös információcsere, ténymegállapító vizsgálatok végzése, véleménynyilvánítás,

ajánlások, javaslatok, készítése, nemzetközi szerződések kidolgozásának kezdeményezése.

E három koncepcióval a tarsolyában utazott Koppenhágába 1990 júniusában, mintegy a Titkárság tevékenységének záróakkordjaként, vezetőjének irányításával a magyar küldöttség. Június 5–29-e között ugyanis a dán fővárosban került megrendezésre az EBEÉ emberi dimenzióval foglalkozó konferenciája. Az egyezménytervezetekre vonatkozó magyar kezdeményezések nem kerültek ugyan elfogadásra, a záródokumentum egyik legfontosabb mondata, a IV. rész 35. pontja azonban Tabajdi Csaba javaslata nyomán került be a szövegbe. Ez a javaslat a kisebbségi autonómiák létrehozásának jogára vonatkozott, ami végül jelentős hígítással és körülíró fogalmazással nyerte el végső formáját, de az autonómia ügyében azóta ennél nagyobb előrehaladás nem történt a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumokban, sőt ehhez képest csak visszalépés következett. A szöveg:

„A részt vevő államok tudomásul veszik az egyes nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának védelme és feltételeinek megteremtése érdekében vállalt azon erőfeszítéseket, amelyek e célok elérésének egyik lehetséges eszközeként az ilyen kisebbségek speciális történelmi és területi körülményeinek megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatás megteremtését célozzák, az érintett állam politikájának megfelelően."

A kisebbségvédelem nemzetközi kodifikációja elősegítésének területén a Kollégium és a Titkárság által megtett út jelentősége a kezdet és végpont közötti különbséggel jól összegezhető. 1989 őszén még a Magyarország előtt eleddig zárt európai szervezetekben zajló kisebbségvédelmi kodifikációs folyamatok eseményeivel kellett megismerkedni, néhány hónap leforgása alatt aztán önálló elképzelések sora született, nemzetközi konferencia szerveződött, 1990 tavaszára pedig olyannyira aktívan sikerült bekapcsolódni a téma nemzetközi véráramába, hogy Koppenhágában Magyarország már meghatározó szerepet játszott a nemzetközi kisebbségvédelem továbbfejlesztésében. A Kollégium és a Titkárság keretében végzett szakértői munka eredményeinek egy része a későbbiek folyamán beépült az EBEÉ-, ET-, ENSZ-dokumentumokba (elég például Bíró Gáspár és Kovács Péter munkájára utalni a Nyelvi Charta és a Keretegyezmény vitáiban). Röviden szólva a Kollégium nemzetközi jogi munkája meghatározta a későbbi kisebbségi diplomáciát.

A KOLLÉGIUM ÉS KÖRNYEZETE

A Kollégium és a Titkárság tevékenysége természetesen nem légüres térben zajlott, a lehetőségeket erősen befolyásolta, az elvégzett munka jelentőségét meghatározta a többi szereplő, így a kisebbségek szervezeteinek, a politikai pártoknak, az érintett minisztériumoknak, a kormányzat egyéb szerveinek, a tömegkommunikációs médiumoknak a reakciója. A következőkben azt vizsgáljuk meg, a környezet egyes releváns szegmensei hogyan fogadták, hogyan értékelték a Kollégium létrejöttét, működését, milyen kapcsolat alakult ki közöttük.

A KISEBBSÉGEK ÉS SZERVEZETEIK

A kisebbségi reakciók már az eddigiek alapján is feltárhatók, e helyütt az általános, összegző megállapításokon túl eddig még nem tárgyalt szegmensek, a nemzeti kisebbségek szervezeteinek megújulása, valamint az első egységes, lehetőség szerint valamennyi kisebbség szervezeteit magában foglaló együttműködési forma létrehozásának körülményeiről és kollégiumi vetületeiről lesz bővebben szó.

A Kollégium sok támadás közepette, meglehetősen bizalmatlan légkörben kezdett hozzá munkájához. A kisebbségek az elmúlt negyven év tapasztalatai után nem bíztak az új hangban, az alapvetően más hozzáállás valódiságában. Egyes kisebbségi vezetők – főként kezdetben – annak ellenére elfogultsággal és rosszhiszeműséggel vádolták a Kollégiumot és a Titkárságot, hogy előbbi hazai albizottságában a tagok 70%-a a kisebbségek képviselői közül került ki, utóbbi kis létszámú apparátusában cigány illetőleg német származású munkatárs is dolgozott. A munka során az a vád is felmerült, hogy a testületek valójában csak kirakatként használják a hazai kisebbségeket, s valójában a határon túli magyarsággal foglalkoznak érdemben megfelelő intenzitással és lelkesedéssel. A állítást meglehetősen nehéz igazolni, amikor az anyagokból világosan kiderül, a Kollégium és a Titkárság tevékenységének legkevesebb kétharmadát a hazai kisebbségekkel kapcsolatos ügyekre fordítot-

ta. Mások a Kollégium kompetenciáját keveselették. Más kérdés, hogy a hazai kisebbségek szervezetei számos túlzó jellegű igényt is megfogalmaztak. Példának okáért e szervezetek egyesületi jogállással rendelkeztek, köztestületük nem volt, de olyan jogokat is követeltek, amely egyesületi státuszukból nem következhetett, s a Kollégium nagyobb kompetencia esetén sem tudta volna teljesíteni.

Az eredendően bizalmatlan kisebbségi fogadtatás csak hónapok múltán, a végzett munka eredményeképpen kezdett megváltozni. A két testület nyolc hónapos tevékenységének talán a bizalom légkörének megteremtése az egyik legnagyobb érdeme. A kormányváltás idejére a kisebbségek már valóban úgy érezték, hazájuk, államuk nem ellenükre s nem csupán a többségi nemzetért van, hanem értük is, és függetlenül az aktuális politikai hatalom összetételétől ez a magyar társadalom, politikai rendszer tartós jellemzője is marad.

Belső kisebbségi viszályok és a Kollégium

A nehezen megszerzett bizalom jeleként értékelhető momentum, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek nemcsak elfogadták a Kollégiumot és a Titkárságot, mint az állam megváltozott és aktív kisebbségpolitikájának hiteles képviselőit, ahol hatékony formában meg lehet jeleníteni a kisebbség igényeit, hanem több esetben az egyes nemzetiségek belső viszályaiba is megpróbálták bevonni azokat egyfajta legitimációs forrásként, döntőbíróként. A kisebbségek szervezetei ugyanis komoly belső problémákkal kényszerültek szembenézni. A felülről irányított négy hazai nemzetiségi szervezet ideje leáldozóban volt, a dolgokat a régi, jól bevált receptek szerint nem lehetett kezelni, vagy sikerült a belső struktúrákat az adott kisebbségi érdekeknek, igényeknek megfelelően átalakítani, vagy új, alternatív szervezetek megjelenése ásta alá az eddigiek amúgy is gyenge legitimációs bázisát.

A hivatalos nemzetiségi szövetségekkel kapcsolatban feltétlenül említést érdemel, hogy az évtizedek alatt azért számos pozitív változáson estek át. Kétségtelen, hogy mindvégig, az 1949. évi alkotmány szellemében a művelődési tárca megfelelő osztályához tartoztak, s valódi irányításukat az MDP, majd az MSZMP párt- és tömegszervezetek osztályai látták el. A felülről létrehozott nemzetiségi szövetségek az 50-es, 60-as években az önszerveződés, az alulról jövő kezdeményezések híján a kisebbségek érdekképviselete helyett valóban felülről irányítottan a párt politikáját közvetítették. A 70-es évektől, a helsinki folyamat hatásaként, a nemzetiségi híd-szerep koncepciójának köszönhetően némileg módo-

sult a helyzet. A szövetségek kongresszusaira történő közvetlen küldöttválasztások révén megjelentek az önszerveződés első csírái, intenzívebbé váltak a szövetségek és a kisebbségi állampolgárok közötti kapcsolatok. Az így bizonyos legitimációt szerző szövetségek főként megyei szinten konzultatív és javaslattevő jogokat kaptak, önálló kezdeményezésekkel léphettek fel. Vagyis a nyolcvanas évek végére elméletileg már megvolt az alapja annak, hogy a szövetségek igazodni tudjanak az új kihívásokhoz, s komoly szerephez jussanak a valódi nemzetiségi önszerveződésben.

A kisebbségek önszerveződési folyamatának hullámai egybeestek a Kollégium működésével. A kisebbségpolitikai grémiumok emiatt rendkívül változékony kisebbségi környezettel találták magukat szemben, ahol a viszálykodó felek álláspontjuk igazolására többnyire hozzájuk is fordultak, a szigorú semlegesség és a nemzetiségek belügyeibe be nem avatkozás elve miatt mindannyiszor sikertelenül. A Kollégium és a kisebbségek viszonyát ezek az ügyek talán jól érzékeltetik, érdemes ezért példaképpen részletesebben is foglalkozni velük.

A cigányság szervezetei körüli csetepatékra a maga helyén már utaltunk, a román és a német kisebbségi szervezetek esetében lényegében viharmentes folyamatról számolhatunk be, az eddig el nem ismert kis létszámú nemzetiségek talán az önszerveződés kezdetleges fázisánál tartva, talán éppen kicsiségük miatt nem jutottak el a polarizálódás szélsőséges állapotaiba (kivétel a lengyel kisebbség).

A másik két „hagyományos és hivatalos" nemzetiség, a szlovák és a „délszláv" kisebbségek szervezetei körül zajló eseményekből az utóbbi bemutatása is elegendőnek tűnik a kisebbségek belső vitái és a Kollégium reakciói szempontjából.[403] A szocialista kisebbségpolitika időszakában az egyik nemzetiségként elismert csoport a jugoszlavizmus eszméjének megfelelően a délszláv volt. A második világháborút követően rövidesen megalakult „hivatalos" szervezetük, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, amely politikai érdekképviseleti és kulturális szervezetként határozta meg magát. A szerb dominanciájú

[403] A szlovák esetben legyen elegendő röviden utalni a Szabad Szlovákok Szövetségére, amely az 1988. évi ausztriai szlovák világtalálkozó ösztönzésére alakult meg és a kanadai tisoista emigráció anyagilag is támogatta. A szélsőséges szervezet nem játszott jelentős szerepet a hazai szlovákság életében, de jellemző, hogy vezetői részt vettek szlovákiai magyarellenes tüntetéseken is. Összességében a szlovák kisebbség életében sem állt be jelentősebb törés a szövetségi időszakról a demokratikus, alulról építkező, legitim önszerveződésre váltáskor.

szervezet – a másik három nemzetiségi szövetséggel együtt – évtizedekig a párt irányítása alatt a Hazafias Népfront keretében működött. Ezalatt az idő alatt az egyéni tagságot, a helyi szervezeteket elsorvasztó politika érvényesült, nemzetiségi szövetségek lényegében kirakatszervezetként működtek.

A „délszláv nemzetiségiek" e szervezetben tömörülhettek, a rendszerváltás során aztán nagyon gyorsan kiderült, hogy mesterséges egybetartásról van szó, az egyes délszláv kisebbségek, szlovénok, horvátok, szerbek külön nemzetiségként határozták meg magukat és ennek megfelelően saját érdekképviseletei szervezeteik kiépítésére törekedtek, illetőleg a horvátok és a szlovének szabadulni akartak a szerb „fennhatóság" alól, s önnálló szervezetek létrehozásában gondolkodtak. Az egységes, monolit Délszláv Szövetség ideje leáldozott, illetve csak akkor bírhatott további létjogosultsággal, ha feléledve poraiból a három egyenrangú etnikum valódi kisebbségi érdekképviseleti, civil társadalmi szervezetévé alakul át. Ennek érdekében 1990 tavaszáig megtörténtek az első lépések, területi, megyei választmányok jöttek létre, és egészében az alulról szerveződés mellett döntöttek. Az 1990 májusában készült összefoglaló titkársági anyag megjegyzi, hogy a belső demokratizálódási folyamat a szövetség nehézkes struktúrája, a korábbi beidegződések miatt csupán az elején tart, kimenetele kétséges.[404]

A délszláv szövetség múltjának, de jelenének kritikájaként, a lassú változással szembeni bizalmatlanság jeleként 1989-től új etnikai, illetőleg generációs alapú szervezetek jöttek létre. A pécsi székhelyű MLADOST–Magyarországi Horvátok, Szerbek és Szlovének Ifjúsági Szervezete nyitotta a sort. Pozitív és az együttműködésre építő programot hirdettek, melynek lényege a hazai délszláv fiatalok aktivizálása, körükben az etnikai kohézió, identitástudat megerősítése (ehhez kapcsolódott szerteágazó tevékenységi körük, mely a kisebbségi lét valamennyi részterületére kiterjedt), illetőleg érdekképviseletük ellátása. Részt kértek maguknak a kisebbségeiket érintő minden döntéshozatalban és végrehajtásban. Szentgotthárdon a szlovének egyesülete alakult meg a MDDSZ területi választmánya mellett, de igazán a szlovénok nem döntöttek arról, a hivatalos szövetség kebelén belül, vagy önállóan kívánják-e folytatni és kibontakoztatni tevékenységüket. A Szerb Demokratikus Szövetség országos szervezetként alakult meg Szentendrén.

[404] Székely András Bertalan: Néhány kisebbségünk jellemzőiről és a velük kapcsolatos teendőkről. NEKT iratok, 1990. május

Célja a a szerb kisebbség egyéni és kollektív érdekképviselete, együttműködve a többi délszláv szerveződéssel és az anyanemzettel. A MLADOST-hoz hasonlóan a részt kértek a közösségüket érintő állami döntéshozatalban. A nemzetiségi tudat erősítéséhez az anyanyelv(i/ű) oktatás fejlesztését, az eddigieknél nagyobb terjedelmű tömegkommunikáció megteremtését elengedhetetlennek tartották. A szervezet 1990 tavaszáig nem döntötte el, hogy a délszláv szövetséggel partneri viszonyt alakítson-e ki, avagy annak utódszervezeteként definiálja önmagát.[405]

A Kollégium és a Titkárság nem kívánt beavatkozni a kisebbségek belső életébe, a saját érdekképviseleti szervek létrehozásának, az önszervezés folyamatába, figyelemmel kísérte és tudomásul vette a változásokat, az új kisebbségi szervezetek létrejöttét. Ezt illusztrálja a Szerb Demokratikus Szövetség megalakulását köszöntő titkársági levél. Eszerint a Kollégium a kisebbségek szerveződésekor is fontosnak tartja a pluralizmus elvének érvényesülését, támogatva, elismerve a nemzeti és etnikai kisebbségek saját elképzelései révén létrejött alternatív szervezeteket. „Ezek sorában elismerjük és üdvözöljük a hazai szerbek új, független szervezetét ... Társadalmi súlyukat a későbbiekben a taglétszám, a program, az Önök mögött felsorakozó szerbek tömegei fogják meghatározni." A Kollégium természetesnek és fontos tartja az anyanemzethez és a más országokban élő szerbekhez fűződő kapcsolatok kiépítésének és ápolásának szándékát is. A Titkárság egyben felkérte az új szervezetet, hogy válasszák meg azon tagjukat, akinek részvételét szívesen vennék a Kollégium munkájában.[406]

A Baja székhellyel 1989. december elején megalakult Magyarországi Horvátok Szövetségének vezetői kezdetben a sajátos horvát nemzetiségi ügyek hatékonyabb képviseletének így megnyíló lehetőségeit hangsúlyozták, amely nem járt együtt a meglévő délszláv szövetség tagadásával, azt afféle koordinatív szervezetnek tekintették. Rövid idő elteltével a képlet változott, és a Savez Horvatu az eddigieknél jóval radikálisabb elképzeléseket fogalmazott meg. A horvát szövetség színrelépésével kiderült, hogy a Délszláv Szövetség jelentőségének csökkenése, az új délszláv kisebbségi szervezetek megjelenése nem megy minden bonyodalom és összeütközés nélkül. A szervezet a hagyományos költségvetési támogatási rendszer módosításának igényével jelentkezett. Követelték a

[405] Uo.

[406] január 23-i levél.

délszláv szövetség költségvetési támogatásának befagyasztását, majd újrafelosztását, a hajdani monolit pártállami szervezetnek juttatott anyagi javakból a méltányos részesedést. Eközben differenciálatlanul és egyforma nagy hevességgel támadták a magyar nemzetiségpolitika múltját és jelenét.

Az anyagi igények realizálása érdekében mégis kapcsolatba léptek a magyar kisebbségpolitika reprezentáns szervével, a Titkársággal. A horvátok (majd a szerbek) új szervezetei önmagukban ugyanis nem tudták rákényszeríteni akaratukat a „hivatalos" szövetségre, ezért ebben az ügyben a Titkársághoz fordultak, hogy álláspontjukat támogassa. A Titkárság mint semleges közvetítő felajánlotta segítségét és megpróbált összehozni egy megbeszélést az összes érdekelt fél részvételével, helyszínt és a tárgyalásokon való titkársági jelenlétet is biztosítva. A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége korainak tartva az eszmecserét, nem kért a lehetőségből, egyrészt kétoldalú tárgyalásokat folytatva kívánt megoldást találni, másrészt a szövetség belső megújulásának kivitelezésében kereste a kiutat.[407]

Az ügy a Kollégium fóruma elé került. A hazai albizottság 1990. január 23-i ülésének alapítványi vitáját felhasználva, az érintett kisebbségi szervezetek a délszláv szövetség költségvetésének zárolását követelték. A már említett módon a Kollégium visszautasította a felvetést, s jelezte, a probléma egyedüli megoldását az egymás közötti tárgyalások jelentik.

A Titkárság összességében a következőképpen értékelte a helyzetet: a megalakuló új délszláv kisebbségi szervezeteket, mint ahogy a többi kisebbség újonnan létrejött alternatív szerveződéseit is – partnerként fogadta el és képviselőiknek lehetővé tette a Kollégium munkájában való részvételt. De ez messze nem jelentette azt, hogy e pillanattól kezdve a régi hivatalos szövetségeket illegitimnek tekintette volna, egyrészt azok sok évtizedes tapasztalatai és felmutatott értékeik, másrészt megújulási törekvéseik okán sem. A délszláv esetben a költségvetési támogatás zárolását egyoldalúan nem kívánta elrendelni, ugyanakkor az új szerveződések valamilyen formájú dotációját kívánatosnak tartotta. „Kísérletünk – olvashatjuk az 1990. májusi titkársági jelentésben –, hogy megszervezzük valamennyi érintett részvételével a vitás kérdések eldöntését, kudarcba fulladt ... Tisztában vagyunk azzal is, hogy amíg az alternatívok többnyire néhány tucat értelmiséget tömörítenek, a Délszláv Szövetség mögött még mindig tömegek állnak. Ez utóbbi működését

[407] Az MHSZ levele 1990. január 29., titkársági válasz február 6-án.

jogos kritikák érték, azonban a három kisebbség önkormányzati alapon, külső beavatkozás nélkül kell, hogy eldöntse a jövőbeni együttműködés mikéntjét..."[408]

Az 1989-ig lényegében elhanyagolt és el nem ismert nemzetiségek közül a lengyel kisebbség hozható fel példaként. 1958-ban létrejött a Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, amely harminc éven át egyedül reprezentálta a hazai lengyelséget. 1988-tól aztán megjelentek az alternatív szervezetek, újjáalakult a Magyar–Lengyel Országos Diákszövetség és a Magyar–Lengyel Cserkészszövetség, jelentőségük azonban elhanyagolhatónak bizonyult. 1990 márciusában létrehozták a Magyarországi Lengyelek Nemzetiségi Szövetségét, áprilisban pedig a Magyar–Lengyel Egyesületek Országos Föderációját. Az új egyesületek a Titkárság értékelése szerint meglehetősen agresszív hangnemben támadták a negyedik évtizede működő Bem-egyesületet, de a magyar nemzetiségi politikát ugyanúgy. Követeléseik között szerepelt az országgyűlési képviselet, önálló nyomtatott és elektronikus tömegkommunikáció, az egyesületeknek szövetségi épület, állami támogatás, a 40 esztendővel ezelőtt szétvert lengyel szervezetek vagyonának kompenzációja, beleszólás minden, a hazai lengyeleket és a lengyel-magyar kapcsolatokat érintő kérdésbe.

A Titkárság az igények egy részét jogosnak tartotta, azonban azok mértékét a hazai realitásoktól elrugaszkodónak ítélte. A támogatásokra vonatkozó igényeket ettől függetlenül továbbították a „A hazai nemzeti és etnikai kisebbségekért" Alapítvány kuratóriumának. Az új szervezetek és a Bem Egyesület közötti nézeteltérést a többi esethez hasonlóan úgy értékelték, hogy nem a korábban létrejött szervezetek helyett, hanem mellett szükséges megtalálni a támogatás megfelelő formáját és nagyságát. A kártérítési igényt a Titkárság hatáskörét meghaladó, de nem teljesíthetetlen követelésként tartották számon.[409]

Az új kisebbségi szervezetek első szövetsége

1989 novemberétől néhány újonnan alakult kisebbségi szervezet össznemzetiségi együttműködési fórum létrehozásán kezdett fáradozni, amely a hivatalos szövetségek és kezdetben a cigány szervezetek részvételének mellőzésével jött volna létre. A kezdeményező nemzeti kisebb-

[408] Székely András Bertalan: Néhány kisebbségünk jellemzőiről és a velük kapcsolatos teendőkről.

[409] Uo.

ségi szervezetek második, 1990 januárjában megtartott találkozójáról a sajtó következőképpen tudósított: „A magyarországi nemzetiségek önkormányzati szervének megalakításáról a Gorkij Könyvtárban január közepén rendezett tanácskozáson alig 30-40-en vettek részt. Az egyes nemzetiségeket egy résztvevő szerint javarészt azon „alternatívok" reprezentálták, akik általában elégedetlenek a hagyományos nemzetiségi szervezetek munkájával, a tradicionális érdekképviselettel. A szlovákok, délszlávok részéről az ifjúsági mozgalmak, illetve a nemrég önállósodott horvát szövetség tagjai jelentek meg. Jellemző, hogy a délszlávok hivatalos „egységes" képviselete, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége e tanácskozással éppen egy időben tartotta saját ülését.

Az „alternatív" tanácskozás résztvevői egyebek között követelték, hogy a Minisztertanács nemzetiségi kollégiumában az egyes kisebbségekkel az adott kisebbséghez tartozó szakértők foglalkozzanak; hogy a leendő önkormányzati szerv bizonyos államigazgatási jogköröket is gyakorolhasson; hogy a nemzetiségek 20 főt delegálhassanak a parlamentbe – választásokon kívül. E képviselői helyek közül a tanácskozás résztvevői például a cigányoknak csak egyet szánnának. Ebben a kérdésben komolyabb vita ki sem alakult, ugyanis a legnagyobb lélekszámú kisebbség, a cigányság képviselőit meg sem hívták."[410]

1990. február elején már cigányság is képviselteti magát, ekkor a „hivatalos" nemzetiségi szövetségekkel elégedetlen „alternatív" szervezetek – a Szabad Szlovákok Szervezete, a Horvát Szövetség, valamint a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége – kezdeményezésére megalakult a Nemzeti Kisebbségek Uniója. Célja az egységes kisebbségi mozgalom megteremtése és fellépése egyfelől az „erőszakos magyarosításként" értékelt állami politika, másfelől az azt véleményük szerint kiszolgáló „hivatalos" kisebbségi szervezetek ellen. Később az utóbbiakat is felhívták csatlakozásra. A szervezetek egy része tartósan várakozó állásponton maradt, néhányan fenntartásaikat hangoztatták.

Az Unió vezetésében mindegyik szervezet azonos létszámmal képviseltette magát, viszont a döntések nem konszenzusos alapon, hanem egyszerű többségi elven születtek, amely állandó konfliktusokat és csekély hatékonyságot eredményezett. Az Unióban domináltak az ún. alternatív szervezetek, a megkérdőjelezett, de még mindig létező legitimációjú országos szövetségek a felhívás ellenére nem vettek részt benne.

[410] Nemzetiségi önkormányzat? *HVG*, 1990. jan. 20., 74.o.

Hiba lenne a helyzetet úgy értékelni, mintha a régi pártállamot kiszolgáló antidemokratikus „hivatalos" szervezetekkel szemben az Unió a demokráciát képviselte volna. Ugyanis miközben az előbbiek elindultak a demokratikus átalakulás útján (szervezeti struktúra átalakításával, helyi szervezetek alapításával), addig az „alternatívok" tömegbázis nélkül, tagság és alulról felfelé építkező választáson alapuló felhatalmazás híján ugyanúgy a kisebbségi állampolgárok feje fölött politizáltak, mint az általuk támadott szervezetek. Nem is titkolt céljuk volt a „hivatalos" szervezetek költségvetésének és hatalmi pozícióknak megszerzése.

A parlamentben az általuk megadott létszám alapján számarányosan garantált mandátumot követeltek, akárcsak a „hivatalos" szervezetek. Ugyanezt a korporatív elvet követve, törekvéseik szerint az államigazgatásban a kisebbségpolitikát irányító főhivatal vagy minisztérium egy, az Unió által kijelölt, kizárólag kisebbségiekből álló érdekvédelmi funkciójú szervezet lett volna.

A Kollégium óvakodott attól, hogy akár a régi szervezeteket, akár az Uniót, akár más csoportokat elismerjen a kisebbségek egyetlen legitim képviselőinek. S szándéka szerint mindaddig ezt tette volna, amíg a kisebbségi törvénytervezet elfogadása után demokratikus kisebbségi önkormányzati választások után, alulról építkező, a kisebbségi állampolgárra építő, reprezentatív és valóban legitim szervezeti struktúra jön létre.

Az Unió nem is tudta hitelesen megjeleníteni és képviselni a magyarországi kisebbségek érdekeit, igényeit, erre az egy esztendővel később, 1991 elején megalakuló Kisebbségi Kerekasztal lett képes, amely már az egyeztetés, a közös fellépés, az igények közvetítésének szándékával jött létre, s lényegében szinte valamennyi kisebbségi szervezet csatlakozott hozzá.

A „Feljegyzés a Minisztertanács részére a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek önszerveződésének új folyamatairól" címet viselő összefoglaló beszámoló tartalmazza a Titkárság állásfoglalását ebben a kérdésben, a következőkben e dokumentumból idézünk:

A hazai kisebbségek körében radikalizálódási folyamat indult meg, ez egyrészt az utóbbi évtizedek nemzetiségpolitikája szélsőségektől sem mentes bírálatának, másrészt új kisebbségi szerveződéseknek a formájában jelentkezik. „A nemzetiségek többségének szűk körű értelmiségi rétege által megfogalmazott kritika – amely nemcsak a közelmúlt, hanem a jelen kisebbségpolitikai gyakorlatát is érinti – erőszakos asszimilációval, tudatos magyarosítással vádolja elsősorban a kulturális kor-

mányzatot, valamint a közigazgatás különböző szintjeit. A pártállami, sztálinista és posztsztálinista struktúrákból adódott diktatórikus vonásokat, hibás döntéseket – amelyek nemzetiségi hovatartozástól függetlenül az egész magyarországi lakosságot sújtották – egy csak ellenük irányuló, alattomos, elnemzetlenítő szándékra vezetik vissza.[411]

A kétségtelenül létező és évtizedekig elhallgatott gondok újabban a magyar és a kisebbségi nyelvű nyilvánosságban helyet kaptak. Kezelésük, megoldásuk véleményünk szerint is sürgető, alapjaiban véve új nemzetiségpolitikát igényel. Kialakulásuk azonban elsősorban a potsdami békeszerződés meghatározta német kitelepítés, a szintén külső nyomásra bekövetkezett magyar–csehszlovák lakosságcsere, a szocialista iparosítás okozta migráció következtében létrejött szórványhelyzet, a többségi közömbösség és az évszázadok óta zajló természetes asszimiláció – magyarosodás és nem magyarosítás – folyománya.

A mesterséges beolvasztás eszközei és tényezői között a nemzetiségi községek tanácsainak és tsz-einek körzetesítését, a kisebbségi nyelvek közületi használatának gyakorlati megszűnését említik. Mivel az új nemzetiségi mozgalmak kezdeményezői szinte kizárólag a humán értelmiség soraiból valók, látókörük a strukturális javaslatok helyett elsősorban az oktatás, művelődés területére korlátozódik. Jogosan teszik szóvá a korábban valóban tiszta anyanyelvű iskolák 1961. évi, rendeletileg történt megszüntetését, amelynek következtében az elmúlt 30 évben a kisebbségi iskolák több mint 90%-ában csupán nemzetiségi nyelv- és irodalomtanítás folyik, s az ún. kétnyelvű iskolaformában is a tárgyak többségét magyarul oktatják. Nehezményezik, hogy ezen iskolák tantestületeiben, vezetésében a magyar tanerők vannak többségben, a pedagógushiányt a képzés elégtelenségeire vezetik vissza. Az oktatás tárgyi feltételei – számos iskola és diákotthon rossz állapota, a tankönyv- és taneszköz-ellátás hiányosságai – és a sokténye zős tudatgyengülés együttesen okozzák, hogy a szülők csökkenő hányada íratja gyermekét a csupán eufemizmussal nemzetiséginek nevezhető intézményekbe. A közművelődés és tömegtájékoztatás számos területén – könyvtárügy, könyvkiadás, lapterjesztés, televízióadások stb. – további jogos követeléseket fogalmaznak meg.

[411] Itt jegyzendő meg, hogy a a rendszerváltással felbátorodott kisebbségi értelmiség, a szövetségek is hibáztathatóak a kialakult helyzet miatt. A Kádár-korszak puha diktatúrája már a 60-as, 70-es években lehetőséget adott volna legalább a protestálásra. Ennek nyomát sem tapasztaljuk. Jellemző, hogy a kádári nemzetiségi politika bírálata miatt évtizedekig senkit sem ért sérelem a hatalom részéről, hacsak nem magyarokat, mint például Kővágó Lászlót.

Az 1940-es évek második felében (a németeknél az 1950-es években) létrejött és a kezdeti alulról építkezés után megmerevedett, pártállami függőségű, tagság nélküli nemzetiségi szervezetek legitimitását több kisebbség esetében megkérdőjelezik. Német és román területen a szövetségek belső reformokkal, területi csoportok létrehozásával, a korábbi problémamentes ábrázolás helyett bizonyos fokú ellenzéki retorika felvételével – úgy tűnik – alkalmazkodnak a megváltozott társadalmi környezethez. A délszlávok és a szlovákok azonban több, nemzeti és generációs alapú független szervezetet alakítottak az elmúlt hónapokban. Tagságuk szűk körű – csupán tízes nagyságrendben mérhető – és részben a szövetségek tisztviselőiből toborzódik. Hangos radikalizmusuk mind a magyar, mind az anyaországi sajtóban súlyuknál nagyobb jelentőség látszatát kelti. Türelmetlen, sokszor agresszív és rosszhiszemű memorandumaik, nyilatkozataik mögött a valós megoldásra váró gondok mellett bizonyos hazai politikai erők és határon túli ösztönzések is valószínűsíthetők.

E helyütt nem részletezzük a 13 cigány szervezet belső és egymás közötti viszályait, az önmagukat vallási és etnikai alapon definiáló zsidó közösségek ellentétét. Csupán arra utalunk, hogy amíg a nemzeti kisebbségek egyelőre önálló vagy közös politikai párt megalakításában nem gondolkoznak, addig három cigánypárt is létezik s indul a választásokon. Ugyanakkor az alternatív nemzetiségi szervezetek koordinációra, egységes fellépésre is törekednek gyakorlatba kellőképp át nem ültetett jogaik érvényesítésére, vélt vagy valós sérelmeik orvoslása céljából. Az össznemzetiségi önkormányzat megteremtését célzó novemberi, januári és februári összejövetelüknek az Állami Gorkij Könyvtár adott helyet. A jelentősebb pártokat és a NEKT munkatársait is tájékoztatták elképzeléseikről, amelyekben jogos igények, nacionalista felhangokat sem mellőző sértettség, a magyar nemzetiségpolitikát illető tájékozatlanság és szociális demagógia sajátosan keveredik.

A február 2-án megalakított, terveik szerint Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniójává fejlesztendő testületük – amely az alternatív szlovák, délszláv és cigány szervezetek egy részét tömöríti – nyomásgyakorló szervként kíván működni, egyrészt az államigazgatás, másfelől a hagyományos szövetségek felé. Nemzetiségi minisztérium, irreális – 20-30 főnyi – országgyűlési képviselet, oktatási, kulturális, tömegkommunikációs kérdésekben hatósági jogkör, a közigazgatás minden szintjén érdekképviseleti jogosítvány, közös nemzetiségi állandó színház, kiadó, magyar nyelvű folyóirat szerepel a követeléseik között. Figyelemre méltó, hogy a németek és a zsidók távol tartják magukat a szerveződéstől, a románok is csupán egy

későbbi időpontban tartják elképzelhetőnek a csatlakozást. Nem egységesek a tekintetben sem, hogy a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiumot kettéválasztani szeretnék-e, avagy a hazai kisebbségekkel foglalkozó funkciót teljes egészében leválasztani, önigazgató jelleggel birtokba venni.

Javaslataink: A magyar politika viszonyát az új szerveződésekhez úgy célszerű kialakítani, hogy az egyidejűleg szolgálja a demokratizálódást, a kisebbségi önszervezést s ugyanakkor ne ösztönözze a társadalom centrifugális erőit, a magyarellenes, destabilizáló törekvéseket. A Kollégium több új szervezet megalakulását üdvözölte, képviselőiket tagjai sorába hívta. Ugyanakkor nem kívánja kizárólagos alapon támogatni őket a nemzetiségi szövetségekkel szemben, habár a függetlenek részéről ilyen igény is megfogalmazódott. A leendő kormányzat ugyanakkor nem támogathatja a radikális kisebbségek reciprocitási törekvéseit sem, hiszen az a nagyságrend, a több helyütt még meglévő tömbhelyzet, a tudati állapot és más szociológiai jellemzők különbözősége következtében csak hátrányos lehet a határon túli magyarság érdekei szempontjából. A választások utáni kormányzat felelős döntését igényli a költségvetési támogatás kérdése, hiszen a hagyományos szövetségek és az új szerveződések egyaránt igényt tartanak erre – az utóbbiak gyakran nem az előbbiek mellett, hanem helyett követelik az állami dotációt. A jövőben a kisebbségi szervezetek és kezdeményezések támogatását döntően alapítványi formában látjuk kivitelezhetőnek, ezzel kapcsolatban a Titkárság kormányzati egyeztetés után minisztertanácsi előterjesztést készít. Hasonlóképpen hónapok óta folynak a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségi törvényalkotás munkálatai, társadalmi és szakmai vita után az új parlament kiemelt feladatként kell hogy kezelje e jogszabály mielőbbi elfogadását. Sürgető feladat, hogy a későbbi átalakítás modelljeként minden kisebbség a szeptemberi tanévkezdésig legalább egy tisztán tannyelvű általános iskolával rendelkezzék."[412] – fejeződik be a feljegyzés, a benne megfogalmazott javaslatok sorsa már ismert...

A PÁRTOK

A hazai kisebbségek problémái, a határon túli magyarság sorskérdései iránti elkötelezettség Lakitelek után folyamatosan jellemezte a pártokká alakuló első szervezeteket, az új, illetőleg újra megalakuló politikai

[412] Február 22. NEKT/5/90.

pártokat. Az MDF viszonylag késői párttá alakulása, fórum jellege miatt írásos politikai programmal 1989 tavaszáig nem rendelkezett. Addig az 1988. március 6-i Jurta Színházban tartott kisebbségi fórumon elhangzottak jelentették kisebbségpolitikai nézeteik alapját. A Szabad Kezdeményezések Hálózatának 1988. március 17-i felhívása szerint a szervezet figyelemmel kíséri a „határainkon belül és a határainkon kívül élő magyarság sorsát, az életkörülmények alakulását, a hazai kisebbségek helyzetét." Az SZKH „Van kiút" című nyilatkozata a megalakulás első hónapjában már direktebben fogalmaz: az általuk döntőnek tartott külpolitikai orientáció a határon túl élő magyar kisebbségek védelme. Ehhez szervesen kapcsolódott a hazai nem magyar kisebbségek helyzetének rendezése, „mivel csak ezáltal látták morálisan is igazolhatónak a magyar kisebbségek jogai iránti követeléseket". A valódi szervezetté (SZDSZ) alakulás e megközelítésen nem változtatott. A Fidesz 1988. őszi programtervezete, majd programnyilatkozata is érintette a nemzet és a nemzetiség problémakörét, külön kiemelve a magyar nemzettudat megteremtését és a cigánykérdést. Az 1988/89 fordulóján sorban megalakuló többi párt sem feledkezett meg a kisebbségi kérdésről. A Kollégium által kibontakoztatott kisebbségpolitikai rendszerváltás a releváns pártok szándékaival nagymértékben összecsengett. Összességében az eddig követett gyakorlat felülvizsgálata, az aktív kisebbségpolitika, a pozitív diszkrimináció elvének alkalmazása és más alapelvek tekintetében konszenzus jellemezte a magyarországi politikai életet.

A Kollégium megalakításakor világnézettől, párthovatartozástól függetlenül szinte valamennyi, a kisebbségi kérdések valamelyik szegmensével foglalkozó szakembert, közéleti személyiséget megpróbáltak bevonni a munkába. A pártok pozitívan fogadták a saját elképzeléseikkel rokon vonásokat felmutató kormányzati kezdeményezést, s a Kollégium konzultatív testületeiben, a plenáris és albizottsági üléseken valamennyi leendő parlamenti párt kisebbségi ügyekkel foglalkozó képviselője tagként jelen volt és valóban aktívan részt vett a munkában. A titkársági tanácsosok közül többen valamelyik párt (elsősorban az MDF) szakértőjeként is tevékenykedtek.[413] Ezzel az összetétellel olyan páratlan lehetőség bontakozott ki, hogy rendszeres konzultációkon, vitákon ütközhettek össze az egyes pártok, a kisebbségi szervezetek, a kormányzati szervek képviselőinek álláspontjai, néhány rövid hónapig olyan fórum tevékenykedett, ahol szinte minden létező pártnak, politikai szervezet-

[413] Csapody Miklós az MDF képviselőjeként a parlamentbe is bekerült.

nek, a következő évek meghatározó politikai erőinek, a kisebbségi közélet főbb szereplőinek folyamatos véleménycseréje, egymás nézeteinek megismerése zajlott.

A pártok kollégiumi jelenléte azonban a választások közeledtével érezhetően veszített a fajsúlyából, egyrészt a kampány vonta el az energiát és figyelmet, másrészt mindannyian az új szereposztásra, az új politikai erőtér megszületésére vártak. A pártprogramok mindenesetre a kisebbségi kérdésekben egymástól és a kollégiumi, titkársági elképzelésektől alig különböztek, kisebbségbarát megközelítésük vitathatatlan. Ezt illusztrálandó az egyik legtekintélyesebb ellenzéki párt, a későbbi győztes MDF, valamint a pártállami utód, a Kollégium fennállásának idején még (kvázi) hatalmon lévő, majd a választásokon nagy vereséget szenvedő MSZP kisebbségi programjának főbb téziseit ismertetjük.[414]

MDF	MSZP
– a nemzet: autonóm egyének sokszínű közösségeinek harmonikus együttese	– harc az előítéletek és a nemzeti kizárólagosság ellen
– a nemzeti gondolat újraélesztése multikulturális alapon, a kisebbségi közösségek jogainak erősítésével	– identitáshoz való jog biztosítása – kisebbségbarát környezet
– a kisebbségi jogok alkotmányos védelme	– törvényekben szabályozott jogok
– a kisebbségek aktív védelme	
– a kollektív jogok biztosítása	– nem formális, hanem tényleges jogegyenlőség
– az esélyegyenlőség biztosítása	– kulturális autonómia
– önkormányzatokon alapuló kulturális autonómia	– kisebbségi önkormányzatok, hatékony kisebbségi érdekképviselet
– aktív közéleti részvétel biztosítása	
– hatékony kisebbségi oktatási rendszer	
– paternalizmus helyett a kisebbségi önszerveződési lehetőségek biztosítása	– sem állami, sem pártgyámkodás

[414] Báthory János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon.* Kézirat, 1996, 27–28. o.

- az állam támogatás nem lehet állami intervenció
- közeli kapcsolat az anyanemzetekkel
- parlamenti képviselet garantált mandátumokkal, közvetlen választással
- igazodás az európai kisebbségi jogelvekhez, normákhoz
- egyházak részvételének elősegítése a kisebbségi nyelv és kultúra ápolásában
- a cigánysággal kapcsolatos problémák kiemelt és külön kezelése

- szociális hátrányok felszámolása
- akadálymentes nemzetközi kapcsolatépítés
- parlamenti képviselet

Három másik parlamenti párt kisebbségi programja az előzőekkel nagyban analóg, bár közel sem annyira kidolgozott, részletező a pártprogramokon belül. A liberális pártok, az SZDSZ és a Fidesz az egyéni szabadságjogokat jobban hangsúlyozták, és ahogy már máshol hosszabban utaltunk rá, a garantált parlamenti képviselettel szemben komoly fenntartásaikat hangoztatták. A Fidesz emellett kisebbségügyi minisztérium felállításának elképzelésével lépett föl. A KDNP csupán egy rövid, általános szöveggel utalt a nemzeti és etnikai kisebbségek témakörére, de ebben ugyanúgy a pozitív kisebbségvédelem alapelvei fogalmazódnak meg. Az FKgP volt az egyetlen, amely pártprogramjában nem szentelt figyelmet a kisebbségi kérdésnek, de gyakorlati tevékenységéből (amelyben szintén meglehetősen fajsúlytalan szerepet kapott a téma) a a többihez hasonló megközelítés szűrhető le. A tavaszi parlamenti választáson azután a térségben egyedülállóan nem volt kisebbségellenességgel operáló párt, a kampány során nem volt példa kisebbségellenességre.

Összességében a rendszerváltás 1989/90-es szakaszában és a későbbiekben is meghatározó politikai pártok viszonya a Kollégiumhoz pozitívnak és konstruktívnak tekinthető – a parlamenti választások közeledtéig mindenképpen. A viszony aszimmetrikus, mert ugyan a nézetbeli hasonlóságoknak köszönhetően a Kollégium össze tudta gyűjteni testületeibe az egyes pártokat, ám azok addig tekintették fontosnak ottani

szereplésüket, amíg a politikai hatalomváltás előkészületeinek ideje el nem érkezett, azután különösebben nem erőltették, hogy a kimúlásra ítélt rezsim e szervezete egyes kérdésekben előbbre jusson, a választások előtt közvetlenül fontosabb döntéseket készítsen elő.

A KOLLÉGIUM ÉS MÁS KORMÁNYSZERVEK

A Kollégium és a Titkárság számos strukturális problémával küszködött, beilleszkedése az államigazgatásba korántsem volt zökkenőmentes. Nem tisztázódott egy ideig, hogy a Kollégium döntéshozó köztestület-e, és a Titkárság annak végrehajtó szerve, vagy utóbbi a Minisztertanács önálló titkársága. A Kollégium végeredményben nem kapott döntéshozói jogköröket, tagjai mégis szavaztak, bár a szavazás rendje sem volt rögzítve. Nem volt világos, mi a teendő, ha a Kollégium olyasmit szavaz meg, amit a Titkárság nem tud képviselni, vagy leszavazza a Titkárság indítványát. Így a szavazás végső soron egyfajta véleményteszt volt. A Kollégium gyakorlatilag olyan konzultatív, tanácsadó testület volt, amelynek elképzelései csak akkor válhattak valóra, ha azokat valamelyik minisztérium, kormányszerv a magáénak vallotta.

A Kollégiumot és főként a folyamatosan „üzemelő" Titkárságot a többi kormányszerv, államigazgatási szerv, minisztérium ugyanakkor nem egy esetben mellőzte, nem látta el kellő információval, vagy egyenesen támadta. Ennek okai pontosan nem megállapíthatóak, elképzelhető, hogy a két testületet igazán csak fél szívvel hozták létre, s azonnal kényelmetlenné váltak, amikor túl komolyan vették feladatukat és túl aktív tevékenységet fejtettek ki. De az is elképzelhető, hogy Pozsgay Imre kreációjaként, teremtményeként tartották számon a szervezeteket, s a belső hatalmi rivalizálás áldozataivá váltak.

Az 1989. november 29-i plenáris ülésen szóba is került, hogy a Titkárságot az elmúlt időben indokolatlan és méltánytalan támadások érték. A jelenlévők véleménye szerint a Titkárság rövid fennállása alatt kiemelkedő teljesítményt nyújtott, a Kollégium ezt elismerve egyhangú szavazással támogatásáról biztosította a tevékenységét.

A Titkárság vezetője ismételten hangsúlyozta: az új szervezet – a Kollégium és a Titkárság – nem azért jött létre, hogy más tárcáktól hatókört és felelősséget vonjon el, hanem azért, hogy a kisebbségi kérdést – a hazait és a határon túlit egyaránt – tárcaszinttől kormányzati szintre emelve az általános politika részévé tegye. Feladata a koordiná-

ció, amelynek hatékonyságát rontja a bizalmatlanság, az egyes hírközlő szervek tendenciózus félretájékoztatása, a hatáskörféltés és a múltbeli felelősség elleplezését is szolgáló túlzó bírálatok. A Titkárság szerepe, hogy államigazgatási vonalon segítse a Kollégium „nyomásgyakorló", javaslattevő, társadalmi kontrollt ellátó funkcióját. A hazai kisebbségekkel való munka nem a határon túli magyarokkal való foglalkozást kívánja álcázni, mint azt egyes támadások sejtetik. A Titkárság tevékenységének nagyobbik részét eddig a hazai kisebbségekkel kapcsolatos munka képezte (s ez végig így is maradt). A jelenlegi szervezeti keretek is a kisebbségi probléma egységes szemléletének igényével alakultak ki, s ezeket a hatékonyság növelése érdekében módosítani lehet. A néhányak által felvetett Nemzetiségi Minisztérium szervezése azonban nem lenne célravezető, mivel nem tudná helyettesíteni az összes tárca kisebbségekkel kapcsolatos funkcióit, viszont feladatok leadását tenné mások számára lehetővé. A Titkárság munkájának hatékony végzéséhez szükséges egyfelől a Kollégium bizalma, másfelől a megfelelő anyagi eszközök. Amennyiben a Titkárság vezetése ezt nem kapja meg, bármikor kész levonni a konzekvenciákat.

Jelzésértékű az a momentum, amikor a Titkárság vezetője 1990. február elején levélben fordult Kiss Elemérhez, a Minisztertanács Hivatala elnökéhez, amelyben kéri, hogy a többi miniszterhelyetteshez hasonlóan a kormányzati munkával és politikával összefüggő alapvető információkat a jövőben megkapja. „A különféle hazai és külföldi partnerekkel folytatott tárgyalásokhoz – mint kormánytisztviselőnek – nélkülözhetetlen az ilyen irányú tájékozottság. ... Úgy vélem, nem szorul bizonyításra, mennyire tarthatatlan ez a jelenlegi állapot, ez a csupán eseti, véletlenszerű informálódás mennyire megnehezíti a Titkárság eredményes tevékenységét. Jelzem, hogy többek között mind a mai napig nem jut el hozzám sem az MT-ülésekről szóló tájékoztató, sem az esetleg a Kollégiumot érintő 3000-es határozatok, de még a Minisztertanács munkaterve sem, jóllehet annak összeállításához a Titkárságtól is kértek javaslatokat, s vannak abból adódó kötelezettségei."[415]

Február végén hasonló ügyben a Titkárság a külügyminisztériumot kereste meg. A nemzeti és etnikai kisebbségi törvénytervezettel kapcsolatos előkészítő munka során véletlenül(!) jutott a Titkárság tudomására, hogy a ET regionális és kisebbségi nyelvek európai chartájának kidolgozásával megbízott ad hoc bizottságának február 21–23-i ülésére Magyar-

[415] Február 6-i levél.

ország is meghívást kapott. Ez annál is furcsább volt, mivel éppen a Titkárság javaslatára jelezte a miniszterelnök anno a szakmai részvételi szándékot. Ahhoz már késő volt, hogy a Titkárság érdemben lépni tudjon annak érdekében, hogy a delegációba egy szakértőt küldjön. De „tekintettel arra, hogy ez a készülő dokumentum törvénytervezetünk fontos elvi-elméleti kiindulópontját képezi, nagyon lényegesnek tartottuk volna, hogy szakértőnk részt vegyen e tanácskozáson...Szeretném azonban jelezni, hogy a jövőben az ad hoc bizottság munkájában részt kívánunk venni." Egyébiránt a kiutazott delegáció maga is hiányolta a Titkárság szakértői jelenlétét. Az együttműködést nehezítő másik tényezőként január eleje óta a külügy – minden különösebb magyarázat nélkül – beszüntette a Titkárság részére a „Napi jelentés" és a nagykövetségi sajtószemlékből készült összefoglaló küldését.[416] A felvetett problémák ezúttal orvoslásra találtak és a továbbiakban a külügy és a Titkárság kapcsolatai a kölcsönös tájékoztatás szellemében alakultak.

A dolgok más minisztériumokkal azonban érdemben nem változtak, ezért március elején az eddigi legkeményebb hangú feljegyzést készítette el a Titkárság, amelyet a miniszterelnöknek, Pozsgay államminiszternek és az MT Hivatal elnökének küldtek meg: A Titkárság alapfeladatul a kormányzat kisebbségpolitikájának megvalósításában a különféle tárcák közötti koordinációt kapta. „Ennek eredményes ellátása azonban feltételezi az érintett más tárcákkal a megfelelő, kölcsönös és intézményesített tájékoztatást, az információkhoz időben való hozzájutás lehetőségét." A Titkárság létrejötte óta a hiányos együttműködésből adódó problémák folyamatosan súlyosbodnak. „Egyes tárcákban a kölcsönös koordinációs kötelezettségek nem tudatosodtak, sőt részükről az elemi egyeztetési készség sem tapasztalható. A Titkársághoz eljutó információk esetlegesek, sokszor megkésettek. Több alkalommal került a kormány elé tárgyalásra olyan téma, amely a kisebbségi kérdéskör különféle összetevőivel foglalkozott, de az előterjesztők nem vettek tudomást a Titkárság ebből adódó feladatairól, véleményét sem kérték ki."

A jelzett gondok „joggal vetik fel a kérdést, végül is milyen szerepet szán a kormányzat a Titkárságnak és a Kollégiumnak. Amennyiben a kormánynak komolyan elhatározott szándéka a nemzetiségi problematika új módon való kezelése – határainkon belül és túl –, az ezzel összefüggő politizálás és intézményrendszer új alapokra helyezése, akkor a jelenlegi viszonyokon haladéktalanul változtatni kell. Ezt mind a

[416] A Titkárság a külügyminiszternek, február 26.

hazai nemzeti és etnikai kisebbségek, mind pedig a határon túli magyarság joggal igényli és elvárja. Akkor viszont a Titkárság eredményes működéséhez szükséges elemi munkamegosztási feltételeket is biztosítani kell a kormányzatban, máskülönben látszateredmények születnek."[417]

A levélhez mellékelték az eddig a hiányos információellátás és együttműködés tárgyában készült különböző titkársági kéréseket, feljegyzéseket, amelyekre az érintett szervektől nem érkezett azóta sem érdemi reagálás. Meglehetősen vaskos lett a melléklet...

A feljegyzés végeredményben hiába figyelmeztetett, hogy ne vegyék semmibe a Titkárságot, a legjobb reakció esetén is túl későn született, és sok mindenen már nem változtathatott. Kiss Elemér március végi válaszából persze tudjuk, a legjobb reakcióval számolni meglehetősen illuzórikus gondolat lett volna. A kormány üléseinek napirendjéről szóló tájékoztatót a Titkárság a többi kormányszervhez hasonlóan megkapja, a részletes kormány-előterjesztéseket a TÜK Irodától külön kikérésre lehet megkapni. A kormányüléseket követő tájékoztatókon, „eligazításokon" a Titkárság képviselői ott szoktak lenni. Ilyen körülmények között a titkársági panaszok nem indokoltak, és a kormányzati információáramlás szervezésén a jövőben sem kívánnak változtatni.[418]

Mindebből úgy tűnik, a kormányzatban hiába ismerték fel néhányan a kisebbségi kérdés fontosságát és eszközölték ki a két kisebbségi kormányzati szerv megalakulását, az államigazgatási gépezet a berögzült sémák alapján „alulkezelte" a kérdést. Egyes kormányzati szervek mereven ragaszkodva a régi, „jól bevált" hatáskörmegoszláshoz, az új szervezetekben valamiféle „ellenséget" sejtve, privilégiumaikat féltve(?) egyenesen szabotálni igyekeztek a Titkárság és Kollégium munkáját. Mások úgy látták, a testületek létrejöttével a kisebbségi kérdés „szent őrültjeinek" megfelelő fórum, egyfajta „siratófal" adatott, ahol annyi év hallgatás után mindenki kellőképpen kiöntheti a lelkét, de a kisebbségpolitikába érdemben nem lehet befolyásuk, azt a régi recept szerint és továbbra is ugyanazon szervek hivatottak „kezelni", mint eddig. Ennek tudatában még nagyobb jelentősége és súlya van annak a munkának, amit az olykor barátságtalan kormányzati, olykor bizalmatlan kisebbségi és sajtókörnyezet ellenére a Kollégium és a Titkárság el tudott végezni.

[417] Titkársági feljegyzés Németh Miklós miniszterelnöknek, Pozsgay Imrének, és a Kiss Elemérnek, az MT Hivatal elnökének. 1990. március 9. NEKT/20/90.

[418] Március 26.

Az általános kép mellett azért nem volt minden kormányzati szervvel ilyen nehéz az együttműködés, jó példák is akadnak. A Belügyminisztériumnál a jogilag még rendezetlen névváltoztatási procedúrák kapcsán minden különösebb nehézség nélkül sikerült a kisebbségekhez tartozó, korábban magyarosított nevű személyek igényeinek kedvező elbírálását elérni. Névváltoztatás ügyében ugyanis számos kérelem, igény érkezett be a Titkárságra. A korábbi időszakok nyílt vagy rejtett politikai nyomása miatt magyarosított kisebbségi neveket szerették volna sokan újra felvenni. Megfelelő hatáskör híján a Titkárság nem dönthetett, de amit megtehetett, azt megtette és a kérelmek ügyében a BM illetékeseihez fordult.

A precedensértékű első ügy komolyabb gondot is okozott, mivel olyan kérelemről volt szó, amelyet még 1987-ben nyújtottak be a BM-nek. Az igénylő sváb származású család 1947-ben a községi elöljáróság rábeszélésére, a kitelepítés elkerülésére változtatott nevet. Az akkori jogszabályi és a pártállami szellemiségnek megfelelően a kérelmet elutasították, mondván, Magyarországon a törvények nem teszik lehetővé idegen hangzású név viselésének az engedélyezését. A kérvényezők, élve az új kisebbségpolitikai intézmény adta lehetőséggel, a Titkársághoz fordultak. A Titkárság tanácsosa fel is kereste az illetékes szerveket, hogy az előkészületben lévő kisebbségi törvény elveivel ellentétes, elavult jogi szabályozás formuláit minél rugalmasabban kezeljék, hogy ezáltal a névviselés, a névválasztás alapvető emberi és személyiségi joggént lehetővé váljon. A tanácsos arra is felhívta a figyelmet, hogy a közeljövőben várhatóan nagyobb számban kérik majd a családi nevek magyarosítás előtti változatának visszaállítását, ezért nagyon is időszerű az ezzel kapcsolatos jogi szabályozás modernizálása.[419]

A válasz nem sokáig késlekedett, tudatták, a névváltoztatási eljárás újraszabályozása folyamatban van, a várhatóan 1991-re elkészülő új anyakönyvi törvény fogja tartalmazni az új előírásokat. A BM azonban eljárásában addig is tekintettel lesz az időközben bekövetkezett társadalmi-politikai változásokra. Az eredeti családnevek visszavételét igénylő kérelmeket a jelen jogszabály méltányosságra vonatkozó paragrafusának lehetőségével élve, a személyiségi és a nemzetiségi jogokat figyelembevéve engedélyezik, az újraszabályozás pedig már kifejezetten ezekre az elvekre fog épülni. A konkrét ügy esetében egy mód van a névváltoztatásra, ha a panaszos új kérelmet nyújt be, amelyet a megváltozott

[419] Wolfart János levele a BM Államtitkári Titkárságának, 1990. február 7.

hozzáállásnak megfelelően minden bizonnyal pozitívan fognak elbírálni.[420]

A felidézett pozitív együttműködésre utaló példa talán árnyalja, de semmiképpen nem szünteti meg korábbi állításunkat, amelyről összegzésképpen csakis értetlenségünket hangoztatva utalhatunk. Finoman szólva is a kormányzati struktúra elégtelenségét és következetlenségét bizonyítja, hogy a kormány által létrehozott, tekintélyes szellemi potenciállal rendelkező tanácsadói testületet, illetőleg Titkárságot ilyen, a mindennapi munkát is akadályozó államigazgatási légkör övezte. Nem lehetett könnyű ilyen körülmények között a továbblépés.

A KOLLÉGIUM A MÉDIÁBAN

Meglehetősen eklektikus a kép, ha a Kollégium megalakulását, tevékenységét értékelő írott és az elektronikus sajtótermékeket vesszük vizsgálat alá. A legfeltűnőbb jelenség, hogy általánosságban a média világa nem vett kellő tudomást az új kisebbségpolitikai szervezetekről, nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget nekik. E közömbös hozzáállásból eredően a fontosabb írott médiumokban alig találjuk nyomát a Kollégiumról szóló anyagoknak. A közöny jellegzetes példájaként említhető, hogy a Kollégium szerette volna közzétenni ünnepi nyilatkozatát a március 15-i lapokban, de „az országos napilapok sajnálatos módon nem tartották elég fontosnak teljes terjedelmében megjelentetni."[421]

A Kollégiumról, az új szemléletű kisebbségpolitikai munkáról összességében indokolatlanul kevés jött le az írott médiában és azok is többnyire kevésbé meghatározó, kevésbé mérsékelt hangvételű sajtótermékekben. A megjelenő írások, értékelések egy kisebbik része azonfelül kifejezetten bizalmatlan, negatív attitűddel készült, akár a kisebbségi, akár a többségi sajtót tekintjük. A részben kedvezőtlen sajtóvisszhang persze nem maradt rejtve az érintettek előtt, nem növelte a kollégiumi, titkársági tagok örömét, s még kollégiumi fórumon is szóba került. Az 1990. január 23-i hazai albizottsági ülésen arról hangzott el tájékoztatás, hogy az elmúlt évtizedek kisebbségi politikájának jogos kritikája kap-

[420] BM Országos Rendőr-Főkapitányság Rendészeti Osztály N-276/1990., levél Wolfart Jánosnak. 1990. február 20.

[421] Április 18-i válaszlevél egy, a Titkársághoz forduló magánszemélynek.

csán támadások érik a sajtó részéről a Kollégiumot és a Titkárságot is. Természetesen a médiában is szükséges a történelmi önvizsgálat, annak az illúziónak a lebontása, hogy Magyarországon mintaszerű kisebbségpolitika érvényesült. Az objektív értékelést azonban zavarják a tudatos kisebbségellenességet feltételező, tényeket eltorzító, érzelmileg túlfűtött, a kormányszervek részéről eleve rosszhiszemű asszimilációs szándékot feltételező, s emellett a múlt és a jelen kisebbségpolitikáját egy kalap alá vevő – kisebbségi szerzőktől is származó – írások. A higgadt, igazságos, sokoldalú értékelésre maguknak a kisebbségeknek van legnagyobb szüksége.

Hogy a rosszízű sajtóreagálások hangvételéről némi képet alkothassunk, két cikket szeretnék példaként felhozni, az egyik nyílt levél, a másik publicisztika formájában jelent meg.[422]

A Beszélőben, a Népszabadságban és kivonatosan német nyelven a Neue Zeitungban is megjelent az a nyílt levél, amelyben a szerző a magyar nacionalizmust ostorozza, a magyarországi nemzetiségek sérelmeiről értekezik, és végül a következő konkrét követeléseket fogalmazza meg: törvényt kell hozni arról, hogy a nyilvánosság előtt senki se fogalmazhasson úgy, hogy abból az derüljön ki, mintha ebben az országban csak magyarok élnének. Aki ezt megsérti, az jelentsen nacionalizmust és legyen valóban büntetendő; a kitelepített és vagyonától megfosztott németség azonnali reális kártalanítása, illetve vagyonának visszaadása; nemzetiségi minisztérium felállítása. „Százalékban kifejezve ugyanis Magyarországon sem kevesebb a nemzetiségek száma, mint Romániában, sőt. A minisztérium feladata olyan atmoszféra megteremtése, hogy a nemzetiségiek be merjék vallani nemzetiségüket. Egy ilyen atmoszférában tartandó népszámlálás minden bizonnyal 20% feletti nemzetiséget fog regisztrálni."; létszámarányos parlamenti képviseletet, minden közösségben a létszámarányos képviselet megteremtése; a kényszermagyarosított neveket lehessen szabadon a régi családi és keresztnevekre visszaállítani; „a nemzetiségi falvakba erőszakosan betelepített lakosság önkéntes és kedvezményes elvándoroltatásának biztosítása. ... Az állam keverte össze a népességet, ezért segítsen a megoldásban is. Csakis ez gátolhatja meg a további gyors asszimilációt!"; a Minisztertanács szüntesse meg az általa felülről létrehozott nemzetiségi

[422] A pozitív hangú cikkekből, a vonatkozó interjúkból másutt rendszeresen idéztünk, ezért az ilyen jellegű sajtó részletes ismertetésétől eltekintünk. Az ellenhangokról azonban még nem esett szó.

szövetségeket, hogy azok alulról jövően a nemzetiségi érdekeket határozottabban képviselő új személyekkel tudjanak megerősödni.[423]

A nagy publicitást kapott írásra a Titkárság 1990. április 3-án rövid levélben reagált. A nemzetiségi sérelmekről való elmélkedés, vita helyett a sérelmek orvoslásáról, illetve az azokra tett kezdeményezésekről számolt be, mellékelve a Kollégium március 15-i nyilatkozatát, az országgyűlés határozatát a magyarországi német kisebbség kitelepítéséről, valamint a Titkárság által elkészített kisebbségi törvénytervezet szövegét, amelyekből kiderül, „miben egyezik, s miben különbözik a véleményünk".[424]

A második példa ennél az esetnél jóval merészebb és radikálisabb kritikai észrevételeket tartalmaz, a maga nemében igazi csemege. A Világ című lapban 1990. január 11-én megjelenő cikk a múlt és a jelen magyar nemzetiségpolitikájáról értekezik meglehetősen agresszív hangnemben. Az írás részletezőbb felidézése nem lehet érdektelen. „A hazai nemzetiségek felszámolására törekvő politika elmúlt évtizedekbeli gyakorlata kimeríti a „kulturális népírtás" fogalmát, melyhez még a nemzetiségi közösségeket elsorvasztó »településpolitika« is járult." „A tavalyi »nagy fordulat éve« a nemzetiségek életében nem hozott jelentős változást, a hivatalos politika teremtett néhány látványosságot" – folytatja a cikkíró.

A nemzetiségek valóságos nosztalgiával gondolnak vissza a Horthy-korszakra, amikor lehetőségük volt anyanyelvükön tanulni, s ettől még nem tartották hazafiatlannak őket. „Ma nemzetiségeinknek nincs egyetlen valóban tannyelvű iskolája sem (1946-ban csak horvát–szerb vonatkozásban 50 tannyelvű iskola működött). A hivatalosan nemzetiségi tannyelvű gimnáziumok a gyakorlatban kétnyelvűek..." Az elmúlt hónapok azt igazolták, hogy a nemzetiségek belső ellentéteiktől függetlenül egységesen az anyanyelvi oktatás visszaállítása mellett foglaltak állást.

A cikkíró a Glatz Ferenc-féle művelődési minisztériumot látta volna szívesen a nemzetiségpolitika fő tényezőjeként, és meglehetős rosszindulattal értékeli a Pozsgay Imre-féle Kollégium tevékenységét, szándékait. Szerinte a művelődési tárca már éppen miniszterhelyettesi szintre kívánta emelni a nemzetiségi oktatásügyet, amikor jött a hír, hogy „Pozsgay Imre is magának akarja megszerezni a magyarországi nemzetiségek problémáinak képviseletéből adódó politikai tőkét: a választások

[423] Féderer Ferenc: Magyarországi nemzetiségi sérelmek és kérések. 1990. I. 25.

[424] Április 3. NEKT kimenő levelek 1990. 03. 09.–

során több százezer szavazatról van szó." A lobbizásból az államminiszter került ki győztesen, s a Nemzetiségi Kollégiumnak ő lett az elnöke. „Az új szervezet a hazai nemzetiségeket első pillanattól kezdve irritálta, ugyanis a kollégiumon belül két albizottság jött létre: a határon túli magyaroké és a hazai nemzetiségeké és kisebbségeké. Miután a két albizottság teljesen más környezetben, más körülmények között élő etnikumokkal foglalkozik, egyértelmű (sic!) volt, hogy nemzetiségeink képviselete megint háttérbe szorult, szerepük a paritásosság, az egyenlő elbírálás látszatának fenntartására szolgál."

Pozsgay mellett a Kollégium másik vezető személyisége is megkapta a magáét, mégpedig egészen szép és hosszú bekezdésekben. „Az 1989. évi, nemzetiségeinkért semmit sem tevő politika MSZMP-hagyományokat őrző döntése volt egy ejtőernyős érkezése. Tabajdi Csabát miniszterhelyettesi rangban nevezték ki a nemzeti és kisebbségi szervezetek elképzeléseit és terveit összehangolni hivatott kollégium titkársága vezetőjének. Személyes alkalmatlanságát a magyarországi nemzetiségek »hivatalos« és alternatív szervezeteinek képviselői egyaránt hangoztatják. 1988 februárjában nevét adta ahhoz a cikkhez, amely a határon túli magyarságért felelősséget vállaló pártpolitikát deklarálta. ... az egyik leggyorsabb pártkarriert futotta be: az a párt, amelyiknek vezető funkcionáriusa volt, döntötte romba a szentendrei szerbek, a budai németek, a békési szlovákok, a méhkeréki románok kultúráját. »Barbárnak« nevezte az erőszakos beolvasztást folytató politikát; kinek, minek nevezhetjük e barbárságok elkövetőit? ... Tabajdi már tudja, hogy mi a valós helyzet. A gondokkal, problémákkal azonban képtelen szembesülni. Fenyegetőzött már lemondással. A hazai nemzetiségeket kellene megkérdezni, elfogadják-e. Apparátusában egy-egy személy foglalkozik a határon túli magyarság problémáival és a hazai nemzetiségi kérdéssel. Ez már önmagában megkérdőjelezi a munka minőségét."

A Kollégium tevékenységéről is megtudhatunk egyet és mást. „Amellett, hogy a kollégium nem hatóság, az elmúlt időszakban ő akarja meghatározni, mit és hogyan tegyenek a nemzetiségek – ami kísértetiesen emlékeztet az egypártrendszer hagyományaira." A kisebbségi törvény hiánya is szóba került. Annak ellenére nincs még nemzetiségi törvény, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága 1988-ban kétszer is tárgyalt erről, s a Központi Bizottságnak is tett javaslatot. A Nemzetiségi Kollégiumnak foglalkoznia kellett volna a törvénnyel. „Miközben az országgyűlés számtalan új és váratlan ügyben hozott döntést, egy minisztertanácsi szerv, élén az államminiszterrel még mindig nem tudta

»elérni«, hogy egy évek óta húzódó törvényjavaslat a parlament elé kerüljön." Összességében a Kollégium „a hazai nemzetiségekkel kapcsolatos egy helyben topogást hagyományos látszateredményekről szóló nyilatkozatokba csomagolva jeleníti meg sajtóban, televízióban, rádióban ..., közben pedig nemzetiségeink ugyanazt a statisztikai statisztaszerepet játsszák, mint amit a korábbi évtizedekben rájuk kényszerítettek."[425]

Úgy vélem, a Kollégium tevékenységének részletes feltárása után mindehhez nem szükséges különösebb kommentárt hozzáfűznünk. Az ilyen vélemények valójában marginálisak voltak, s nem tükrözte sem a kisebbségek szervezeteinek, vezetőinek, sem a kisebbségi közvéleménynek az álláspontját. Saját kommentár helyett inkább idézzük fel Vigh Károly történésznek (a Bajcsy-Zsilinszky Társaság elnökének, a a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások egyik meghatározó alakjának) válaszát, aki a Kollégium tagjaként a Világ március 29-i számában felháborodva reagált a „célzatos, durva torzítással, szándékos csúsztatással, vagy – jobbik esetben – az ismerethiányból fakadó téves megállapításokkal" teletűzdelt írásra. Néhány főbb gondolat:

„Még a Kádár-rendszer legádázabb belső és külső ellenségei sem vádolták Magyarországot kulturális népirtással", ez nem más, mint „a Ceausescu-rendszer nemzetiségellenes irtóhadjáratával azonosítani a magyarországi gyakorlatot".

A Kádár-rendszer évtizedekig hallgatott a a szomszéd államokban élő magyar nemzetiségek súlyos sérelmeiről. Éppen ezért fogadta elismeréssel a hazai értelmiségi elit 1988 februárjában a Szokai–Tabajdi-féle, tanulmányszámba menő cikket a Magyar Nemzet hasábjain, „amely már oly régen esedékes elvi alapjait rakta le a hivatalos magyar nemzetiségi politikának." Tabajdit ejtőernyősnek minősíteni azért is érdekes, mivel a művelődési tárca keretében megszervezendő kollégiummal kapcsolatban is ő volt a kiszemelt miniszterhelyettes. „Nem lenne érdektelen megtudni: vajon a fordított kánaáni mennyegző esete miként alakult át úgy, hogy valaki miniszterhelyettesi posztra érdemesített szakértőből egyik pillanatról a másikra ejtőernyőssé válik. Glatz Ferenc helyettese szakértő lenne, Pozsgayé viszont ejtőernyős?"

A cikkíró számon kéri az alig fél éve működő Kollégiumtól az évtizedek óta hiányzó nemzetiségi törvényt, „amelynek előkészítésére korábban más testületek már tettek kísérletet, de törvénytervezet nem készült.

[425] Tarján G. Gábor: Mint oldott kéve. *Világ*, 1990. január 11. 34–35. o.

Aki valamelyest is tisztában van a törvényalkotás módjával, jól tudja, hogy ilyen horderejű törvény három hónap alatt nem vihető a parlament elé, főleg a jelenlegi politikai helyzetben. Ezért csak elismerés illeti a kollégium titkárságát, hogy kéthónapos megfeszített munkával, minden nehézség ellenére novemberben a kollégium elé terjesztett egy konkrét szövegjavaslatot is tartalmazó törvénytervezetet, amiről a magyar sajtó egy része is beszámolt." Azóta többek között a Fidesz és az MDF kisebbségi ügyekben illetékes testületeivel is megvitatásra került, és ennél is nagyobb jelentősége van annak a ténynek, hogy az európai kisebbségek áprilisi nemzetközi szakértői konferenciáján is megvitatják.

A Kollégium munkája megalakulásától kezdve alapvetően a nyilvánosság előtt zajlik, a két albizottság azonos jogállású, a hazai albizottság tagjainak több mint 70 százaléka származását, kötődését és tevékenységét is tekintve, a kisebbségekhez tartozik. „Bárki meggyőződhet arról, hogy a kollégium féléves fennállása óta tevékenységének jóval nagyobb hányadát tették ki a hazai kisebbségek problémái." Ezután a Kollégium eddigi tevékenységének rövid (és általunk már jól ismert) leltára következik, amiből „kitűnik, hogy a kollégium és a titkárság a nemzetiségi kérdést komplex problémaként kezeli, túllépve annak művelődési-oktatási aspektusait. Ez volt az egyik oka annak, hogy a kisebbségeket érintő politika koordinálása minisztertanácsi hatáskörbe került."

A Kollégium semmiképpen sem lehetne a hazai kisebbségekre rátelepülő erőszakos intézmény, hiszen egy tanácsadó testületről van csupán szó, amely viszont „nem pótolhatja és nem is kívánja helyettesíteni, hanem kiegészíteni a kisebbségi politikai érdekképviselet három szintjét: a parlamentet, a helyi önkormányzatokat és a kisebbségek autonóm szerveződéseit."

„A túlzásokat, valótlanságokat olvasva felmerül az emberben a kérdés: cui prodest? Kinek használ egy ilyen vádirat ma?" Vigh Károly így fejezi be a levelét: „...tiltakoznom kell – gondolom a kollégium munkájában részt vevő neves barátaim, kollégáim nevében is – olyan sajtómódszerek ellen, amelyek a jelenlegi súlyos helyzetben a hazai nemzetiségek vonatkozásában is csak az indulatok felkorbácsolására törekszik. Amikor valaki hamis vádbeszédet tart egy jobb sorsra érdemes intézményről és annak munkájáról, nem ártana, ha fellapozná a Biblia máig érvényes tanítását a hamis prófétákról..."[426]

[426] *Világ*, 1990. március 29. 45–46. o.

A lap ugyanezen számában látott napvilágot a cikk szerzőjének viszontválasza, amely érdekes módon lehiggadt hangvétele mellett diszkrét visszavonulót is fújt a legtöbb kérdésben...[427]

A negatív sajtóvisszhangok természetesen az elszabadult politikai indulatok leképeződéseiként is értékelhetőek, amelyek egy ilyen különösen érzékeny területen, mint a kisebbségpolitika voltaképpen érthető, de nem elfogadható anomáliák. Ellensúlyozásként álljon itt a pozitív hangvételű cikkek közül egy eddig még nem idézett. A Kilátó 1989 decemberében a teljes szemléleti változáson keresztüleső magyar külpolitika folyamatosságának, következetességének értékelte a Nemzetiségi Titkárság megalakulását. A szervezet vezetőjének eddig is része volt a most már ténylegesen magyarnak nevezhető külpolitika kialakításában, a nemzeti érdek fogalmának első tisztázásában, a határokon túl élő magyarság évtizedeken át rosszul kezelt ügyének átértékelésében, ami komoly reményekre jogosít fel a Titkárság működtetését illetően – véli a cikkíró. A hivatal célja a Titkárság vezetőjét idézve így összegezhető: „a hazai nemzetiségi gyakorlat gyökeres megváltoztatása, s a világban élő, tragikusan szétszabdalt és szétszórt 15 milliós magyarság szellemi-történeti összetartozásának további tudatosítása és erősítése."[428]

Lényegesen jobb, s a szélsőséges megnyilatkozásoktól mentes volt a helyzet az elektronikus sajtó területén. A rádióban is készült egy-egy anyag a Kollégiumról, de különösen a magyar televízió híradója adott le gyakran tudósítást, interjút a Kollégium üléseiről, munkájáról. Persze ehhez az is kellett, hogy az a Pálfy G. István is ott legyen a műsor stábjában, aki rövid ideig maga is a Titkárság munkatársaként dolgozott.

Mindezekből az a következtetés vonható le, hogy a rendszerváltás felszínre hozta az eddig rejtve maradt, és részben ez okból olykor el is torzult indulatokat. A korábbi közömbös nemzetiségpolitika fölötti felháborodás, az érzelmi alapú megnyilvánulások egy része méltánytalan módon, de talán érthetően a Kollégiumon és a Titkárságon csapódott le és mindez a sajtó egy részében is teret nyert. Ennél a jelenségnél szomorúbb és elgondolkodtatóbb az a tény, hogy a mértékadó és mértéktartó médiumok egy része vajon miért feledkezett el a testületekről, a kisebbségpolitikai rendszerváltás egyes lépéseiről...

[427] *Uo.* 46–47. o.

[428] Döntő korszakváltás a nemzetiségi politikában. *Kilátó*, 1989. december.

A TITKÁRSÁG TAGJAINAK VISSZAEMLÉKEZÉSEI

A Kollégium és a Titkárság történetének, tevékenységének taglalása végeztével, úgy gondolom érdemes megismerni az események tevékeny részeseinek szubjektív véleményét, hogyan élték meg ők a történteket belülről. A beszélgetések során a következő négy kérdés merült fel:

– Hogyan látja, miben volt új a létrejött Kollégium és Titkárság?
– Mennyiben voltak előzményei a később létrejött hivataloknak?
– Mit tart fontosnak kiemelni tevékenységükből?
– Hogyan értékelné összefoglalóan a közel egy év munkáját?

A továbbiakban Báthory János, Bíró Gáspár, Entz Géza, Lábody László, Nagy Gyula, Törzsök Erika, Wolfart János és Zalatnay István személyes beszélgetésből lejegyzett, megszerkesztett válaszai, visszaemlékezései következnek.[429]

BÁTHORY JÁNOS

A kisebbségi ügy ekkor emelkedett kormányszintre. A korábbi rendszerben a hazai kisebbségi ügy részben az MSZMP különböző testületeinek ügye volt: rendszeresen áttekintették a nemzetiségi ügyeket, született egy-két döntés, amit a kormány államigazgatási nyelvre lefordított, és különböző határozatokban látott napvilágot. A dolog mozgalmi része a Hazafias Népfronton keresztül zajlott. Az akkori hatalmi berendezkedés minden olyan érdekcsoportot, ami az egypártrendszer szoros uralmi keretébe nem fért bele, a Hazafias Népfront kereteibe illesztette. A kisebbségi vezetőknek is itt volt pozíciójuk, állásuk. A parlamentbe a kisebbségi vezetők Népfront-jelöltként jutottak be.

Ehhez képest óriási változás volt az, hogy *önálló kormányhivatal* jött létre. Ugyan ennek a kormányhivatalnak az önállósága kérdéses volt, hiszen ebben az időben nem csupán politikai reform zajlott, hanem államigazgatási reform is, és a különböző társadalmi-politikai területek

[429] Az interjúk egy részét Kovács András egyetemi hallgató készítette 1995-ben.

szétválasztása nem volt olyan egyértelmű, mint ma. Vita volt például arról, hogy a Titkárság a Miniszterelnöki Hivatal titkársága-e, vagy pedig egy társadalmi testületnek, nevezetesen a Nemzetiségi Kollégiumnak a titkárságaként működik. Magyarán alá van-e rendelve a társadalmi testületnek a Titkárság, azaz a társadalmi testület kivitelező szerve, vagy éppenséggel ez a kormánynak egy szerve. Egyebek között működteti ezt a Kollégiumot, kiszolgálja, de annak egyáltalán nincs alárendelve. A Titkárság úgy fogta fel, hogy a kormány szerve, a Kollégium igyekezett úgy felfogni, hogy a Kollégium egy döntéshozó szervezet, amely által meghozott döntések kivitelezését végzi a Titkárság. Ez adott okot különböző félreértésekre. (Egyébiránt máig sem tisztázott, hogy a kormányhivatalok mellett működtetett szakértői testületeknek mi a kompetenciája.)

Mi is úgy gondoltuk, hogy ugyan a kisebbségügy kormányszintre emelkedett, ugyanakkor a kormányon belül ez egy gyenge lobbi, összehasonlítva a többi lobbival. Ilyenkor nagy a kísértés, hogy a hivatalnok úgy gondolja, egy ilyen kollégiumszerű testületben szövetségest talál. Tehát nem volt teljesen kedvünk ellen való úgy felfogni, hogy egy kollégium áll a hátunk mögött, hiszen akkor a kormány központi szerveire nekünk is nyomást kell gyakorolnunk, hogy a mi hivatali álláspontunkat elfogadja. A problémák akkor merültek föl, amikor kormányzati intézkedések kerültek napirendre és összeütközésbe kerültünk ezzel a heterogén Kollégiummal. A Kollégium elkezdett követelni rajtunk olyan intézkedéseket, amelyeket kollégiumi üléseken valaki javasolt és mi nem tudtuk hozni, mert teszem azt például értelmetlen volt. Elkezdték feszegetni, hogy melyik a döntéshozó és melyik a végrehajtó szerv. Ezek után mi is átcsúsztunk arra a pályára, hogy mi egy kormányzati szerv vagyunk és a Kollégium önálló tanácsadói kompetenciával rendelkező, de mégiscsak tanácsadó szerv kell hogy legyen.

A Titkárságban keveredtek a bürokratikus jellegű és a mozgalmi jellegű tevékenységek. Ez szükségszerű volt, hiszen óriási nyomás nehezedett ránk, részben a hazai kisebbségi vezetők, részben a határon túli kisebbségi vezetők részéről, ami azt eredményezte, hogy a velük való konzultációkat nem lehetett másképpen, mint mozgalmi módszerekkel intézni.

Akkoriban a kisebbségi ügy sokkal differenciálatlanabb volt, mint most, de *megjelentek mindazok az elemek, amik ma dominálnak*: a hazai és a határon túli kisebbségügy parallel szerepeltetése, arra való törekvés, hogy a kettőt egyenrangúan kezeljék. A különbség, hogy jóval kisebb

létszámú apparátus működött. A hazai kisebbségüggyel 32-en foglalkoznak most, 1995-ben, akkor pedig összesen két ember feladata volt (az egyik én voltam), de ők is kaptak határon túli feladatokat, tehát a dolog teljesen szinkronban működött, nem volt szervezetileg szétválasztva.

Azok az alapelvek, amelyek a két hivatal programjában megvannak, az akkori Titkárságnál mind megvoltak és azt hiszem, hogy még jó néhány kormány nem fog tudni semmi újat kitalálni, ami attól eltérne. Ilyen elv volt például a határon túliak esetében az, hogy Magyarország, mint állam a háta mögött kell álljon a határon túli magyaroknak, a hazai kisebbségek tekintetében pedig az aktív kisebbségpolitika, a kisebbségi törvény szükségessége. Ezek mind megvoltak már, vagyis koncepcionálisan nincsenek új gondolatok. A Kollégium névsorában *a politikai sokszínűség* adott volt, és az a gondolat is, hogy *a kisebbség*(ügy) *politikai érdektagoltságon felül álljon*, és ebben egy egységes nemzeti álláspontot kell kialakítani, ami azért nem volt megfigyelhető minden területen. A különböző pártállásúak együttműködése példaszerű volt, és ez fenn is maradt a későbbiekben is.

A koncepciógyártás és az elméletalkotás mellett, olyan hétköznapi feladataink is voltak, mint például félmillió befőttesgumi-gyűrű beszerezése. Ez előre jelezte a határon túli hivatal profiljának módosulását, hiszen a nemzetközi jogi támogatás, kulturális támogatás mellett a hétköznapi élet segítése is fontos feladat. Ilyen lehet a bankalapítás, kft.-alapítás, vagyis a határon túli magyar területek népességmegtartó erejének a fokozása. Annak, hogy a határon túli hivatalban 1994 után létrehoztak egy gazdasági kapcsolatok főosztályát, ez a gumigyűrűügy volt az előképe.

BÍRÓ GÁSPÁR

Precedens nélküli volt ez az intézmény. A Titkárság és a Kollégium közti viszony olyan volt, hogy a Titkárság lényegében a Minisztertanács közigazgatási egysége volt, és a Kollégium, a Minisztertanács konzultatív testülete, a Titkárságon keresztül adminisztrálta magát, miközben a Titkárságnak voltak más feladatai is. Ez egy teljesen új konstrukció volt. A Kollégiumon belül működött a határon túli magyarok albizottsága és a hazai nemzetiségek albizottsága *és ennek mintájára alakult ki az az intézménystruktúra, amiben a mai hivatalok működnek.*

Az már akkor kiderült, hogy sem a munka hatékonysága, sem közigazgatásjogi szempontból, sem politikailag nem egészséges dolog a

határon túli magyarok témáját a hazai kisebbségek ügyével együtt kezelni. Egy szerb lapban meg is támadták a Titkárságot, hogy az egész csak arra szolgál, hogy legyen fedőszerve a határon túli magyarokkal való politizálásnak. Meglehetősen gúnyos és sértő, de ugyanakkor politikailag nagyon éles cikk jelent meg. De nem ennek tulajdonítható a kettéválás, hanem ezt inkább a munka hatékonyabbá tétele indokolta. Kiderült pillanatok alatt, hogy itt hatalmas volumenű munka van, egy olyan problémahalmaz, amivel egyrészt nem foglalkoztak az azt megelőző időben, másrészt naponta álltak elő új helyzetek. A hazai kisebbségeket tekintve például szervezetek alakultak, újjáalakultak, valóságos szervezet-létesítési boom kezdődött körükben 1989 végére. Tehát már nemcsak avval a néhány hivatalos nemzetiségi szervezettel kellett tárgyalni, hanem egyre többükkel kellett tartani a kapcsolatot.

A Titkárság fő foglalatossága a kisebbségi törvény megalkotása volt és az egyeztetés. Amellett közigazgatási problémákkal foglalkozott. Igazán menet közben alakult ki a kompetenciája, hogy ki mivel foglalkozik, egyáltalán, hogy milyen ügyek kerülnek ide, milyen ügyek kerülnek oda. Annak a gyakorlatnak, tapasztalatnak az alapján, ami 1989 októbere és 1990 áprilisa között felhalmozódott, kezdte meg működését a később kialakított két hivatal. Mondhatni a két intézmény a Kollégium és a Titkárság politikai tőkéjével, tapasztalataival és kapcsolatrendszerével látott neki a munkának.

Annak ellenére, hogy szinte a választások előtti utolsó percben került megszervezésre, igen nagy munkát tudott elvégezni a Titkárság és a Kollégium. Precedensértékű volt a működése, ami a kisebbségi törvényt illeti, mindenképpen. Az Igazságügyi Minisztériumban nem akartak foglalkozni akkor ezzel a kérdéssel, nem tekintették olyan fontosnak, hogy legyen egy nemzetiségi törvény. Készültek mindenféle tétova tervezetek, de igazából nem foglalkoztak a dologgal, csak miután ez a hivatal nagyon ráment a kérdésre és kormányszintre emelte a dolgot, csak azután, januárban készült el az igazságügy saját tervezete, ami teljesen más volt koncepciójában is és struktúrájában is, mint a Titkárságé. Végül is az a változat került a Parlament elé, igaz nagyon sok módosítással, amit a Titkárság kezdett kimunkálni.

Fontos körülmény volt, hogy a kisebbségi törvény legelső nyilvánosságra kerülésekor, 1989. november 29-én már a legelső változat is egyeztetésre került a Kollégiumban ülő kisebbségek képviselőivel. Az első változatban volt egy kitétel a magyarról, mint hivatalos nyelvről. Amikor csináltuk a tervezetet, akkor megnéztünk minden jogszabályt és nem

volt Magyarországon olyan jogszabály, amely a hivatalos nyelvvel kapcsolatban mondott volna valamit. Tehát egyszerűen technikailag bele kellett írni, hogy Magyarország hivatalos nyelve a magyar, mert később következtek olyan rendelkezések, hogy bizonyos törvényeket le kell fordítani a kisebbségek nyelvére, bizonyos jogszabályokat közzé kell tenni a kisebbségek nyelvén, és az irányadó változat a magyar, vita esetén a magyar szöveg az irányadó. Ez ellen, érdekes módon, leghevesebben az ott ülő szlovákok képviselői tiltakoztak, mondván, azt nem lehet, hogy hivatalos nyelvvé a magyart minősítsük abban a kontextusban, mert nem célszerű és csak az indulatokat kavarná föl. Végül is elfogadtuk ezt az álláspontot, soha többé nem került sor aztán semmilyen formában a magyar, mint hivatalos nyelv kodifikálására.

A Dobogókői Konferencia volt az első nemzetközi konferencia Magyarországon ebben a témakörben. Újdonság volt, hogy a kisebbségi törvény akkori, már sokakkal egyeztetett változatát egy ilyen nemzetközi konferencia elé bocsássák véleményezésre. Élvonalbeli szakértők jöttek el, voltak akik bírálták, voltak akik pozitívumait emelték ki, mint ahogy ilyenkor lenni szokott, de a lényeg az volt, hogy megmérettetésre került a törvény, ami, mint említettem precedensértékű volt.

Változott a helyzet a környező országokban is. Romániában másfél hónap alatt olyan feszült helyzet állt elő a Tőkés ügy következtében, de más okok következtében is, hogy azokat is valahogy menedzselni kellett. A Kollégium Tőkés Lászlót támogató nyilatkozatot adott ki. Ugyanakkor kiadott egy nyilatkozatot decemberben is, amelyben a változásokat üdvözölte.

Egy nagy „hiányossága" volt annak a hivatalnak, de jellemző módon azóta sem sikerült megoldani a kérdést, ez pedig a sajtó remittendájának határon túli terjesztése. Azt sem sikerült megoldani, hogy az összes érdekelt szereplőt egy asztalhoz ültessük. Azt is meg kell mondanom, hogy ez nem a Titkárságon múlott. Érdekes megemlíteni, hogy a környező országokban is létrejöttek a határon túli nemzetiségekkel foglalkozó hivatalok a magyar hivatal példájára, sőt a román alkotmányba be is került a határon túli románokkal való foglalkozás.

ENTZ GÉZA

Ha jól emlékszem, ez egy 60 tagú grémium volt, amelyben főhatóságok és tárcák voltak jelen miniszterhelyettesi szinten, valamint közéleti személyiségek, akik az akkor már alakulóban lévő pártok egészét próbálták

többé kevésbé átfogni. Ez volt az első olyan látható, a politikai közéletben megjelenő testület, illetve kormányzati lépés, amelyik megjelenítette a határon túli magyarok kérdését, ezt akkor még összevonva a hazai kisebbség ügyével.

A két terület, véleményem szerint csak részben, sőt kis részben függ össze, hogy ez akkor így indult, az érthető, de stratégia tekintetében nem jó. Olyan kérdések kerültek egymás mellé, és egy személy kompetenciájába, amelyek egymás helyzetét fölöslegesen rontják le. Magyarországon a kisebbségi kérdés lényege a cigánykérdés, ami nem is nemzetiségi probléma. Döntően szociális, lényeges kulturális vonatkozásokkal, de teljes mértékben különbözik a határon túli magyarok problémájától. Viszont ütközéseket kelt, amelyeket szerintem sokkal célszerűbb lenne külön sávon kezelni és nem ezzel a kérdéskörrel összekeverni. A másik, hogy a reciprocitás elvét veti föl, pedig hát teljesen különböző a létük kezdete óta a Magyarországon élő kisebbségi és etnikai csoportok helyzete, és egészen más az olyan nemzetrészeknek a helyzete, amelyeket a 20. századi határváltoztatások hoztak létre és hoztak tartósan állampolitika által, az adott új államok által hátrányos helyzetbe. Tehát ezért nem célszerű reciprocitást teremteni. A kérdés embrionális állapotában, nevezetesen abban az állapotban, amikor a politikai pluralizmus kezdett megjelenni egy diktatórikus rendszer végnapjaiban, úgymond megbocsátható, de nem volt igazán koncepciózus dolog.

Azt, hogy a kormány ezt a Kollégiumot létrehozta, és a legszélesebb politikai nyilvánossággal a kisebbségi kérdést meg tudta ismertetni, illetve ilyen szempontból kezelni kezdte, igen nagy jelentőségű, fontos lépésnek tartom. A Kollégium egyfajta tanácsadó szervként működött, ami valójában fórumot teremtett, hogy erről a kérdésről lehessen beszélni és később a sajtó nyilvánossága elé is lehessen tárni, illetve a meghatározott kérdéskörökre összehívott fórumnak a keretében ötleteket, gondolatokat gyűjtsön. Erről tanúskodnak a jegyzőkönyvek.

A Titkárságnak is fontos szerepe volt, hiszen amellett, hogy egyfajta operatív szerepre volt hivatott – más kérdés, hogy azt milyen mértékben volt képes betölteni, mivel a kormányon belüli szociológiai helyzete következtében nem nagyon tudott messzemenő szerepet játszani – a legszélesebb politikai nyilvánossággal meg tudta ismertetni ezt a kérdést, illetve ilyen szempontból kezelte. Azt a fontos üzenetet is hordozta, hogy a magyar kormánynak ezekkel a kérdésekkel kormánypolitika szintjén kell foglalkozni.

Ennek a konstrukciónak azonban megint csak a pluralizmus kialakulásának csak egy kezdeti állapotában volt létjogosultsága. Én annak idején már sokalltam a Kollégium működését, mert '89 második felétől kezdve, amikortól a Titkárság megalakult, tevékenysége, véleményem szerint egyre inkább áltevékenység volt. Egyébként nem is lehetett más, mert az a kormány már kifelé ment, nagy stratégiai kezdeményezésekre nem volt már ott idő. Volt tehát egy kormányzati szerv, ami igen fontos. Volt egy kollégium, amely, mint szervezet nem alkalmas politikai konszenzusteremtésre – arra alkalmas, hogy szerepelni vágyó emberek ott is megjelenjenek és ott is elmondják beszédeiket. Politikai konszenzust teremteni, előbbre lépni csak valós politikai cselekvéssel lehet, nem pedig verbalizmussal.

A pozitívumok szerintem a következők voltak: ötletek születtek, sok tekintetben új volt, a hazai és határon túli kisebbségek ügye szélesebb körben vált ismertté a hazai és nemzetközi közvélemény előtt.

A kezdet kezdetén jó volt, de hamar túlment rajta az élet. Az ügy szempontjából ez nem baj, sőt kifejezetten jó, hogy így alakult. Politikailag és történelmi dimenzióban nézve az volt ennek a Kollégiumnak a szerepe, hogy ráirányította a figyelmet erre a kérdésre, kormányzati problémává tette, kormányzati lépéseket hozott magával. Ebben a titkárságban összejöttek olyan emberek, akiknek jó részük ma is az egyik vagy a másik hivatalban dolgozik, vagy képviselőként, tehát továbbra is a politikában vagy a kormányzati irányításban van. Ez 11 főt foglalt magába, és most a Határon Túli Magyarok Hivatalában mintegy 60 fő dolgozik, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal harmincnál több főt foglalkoztat, tehát tízszer akkora apparátus működik azonos funkcióval. Ezek az arányok is mutatják, hogy rengeteg munkát jelent ez a kormányzat számára, és hogy az még akkor csak a gyújtóláng szerepét töltötte be.

Nagyon sok teendő van ma a politikai konszenzus tekintetében is. Akkor úgy tűnt, hogy a politikai konszenzus többé kevésbé megvan az akkori ellenzéki pártok között. A Németh-kormány tett egy olyan gesztust, amire bőven lehetett ilyen szempontból is építeni. Azonban ez a konszenzus a stratégiát illetően máig sincsen meg. De az a korszak, mint hőskorszak becsülendő.

El kell mondani azt is, hogy a kisebbségi törvény indítása is akkor volt. Bíró Gáspár fogalmazta meg ennek első tervezetét. Tehát később beérett, fontos vállalkozások akkor indultak el. Még egy fontos eseményt emelnék ki, az Illyés Alapítvány létrehozását, amelyben Tabajdi Csabának

vannak múlhatatlan érdemei. Ő kezdeményezte, ez az ő gondolata volt és akkor a kormány erre a célra 15 millió forintot különített el, amiből már akkor jutott a határon túli magyarok részére, amikor még szinte meg sem alakultak saját autonóm szervezeteik. A Hivatalban járt Tőkés László is, létrejött a kormányzati kapcsolat a majdani politikai szerepet vállaló, a magyarság autonóm szervezeteinek a létrehozásában szerepet vállaló különböző személyiségekkel. A vatikáni kapcsolatok kérdése is már akkor felmerült. Ez egy olyan fontos kérdéskör, ami a kisebbségi ügy kezelése szempontjából lényeges, hiszen különösen Erdélyben a katolikus egyház egyrészt nagy súlyú, másrészt magyar. A Vatikánnak, mint morális tényezőnek a szerepe kisebbségi ügy szempontjából lényeges, tekintve, hogy a pápának '89 januárjában volt egy nyilatkozata a kisebbségekről. Ezen ügy jelentőségének a felismerése szintén a Titkárság működéséhez fűződik. Én ezt a négyet emelném ki kapásból, de ez nem egy teljes körű dolog, de számomra ezek a legemlékezetesebb ügyek. Ezek mind olyan funkciók voltak, amelyekre szükség van ma is. Ezeknek a kialakításában a Titkárságnak nagyon komoly szerepe volt. Ennyiben tekinthető a két mai hivatal előzményének.

LÁBODY LÁSZLÓ

Teljességgel új volt. Nincs korábbi előzménye, a második világháború után ez az első olyan kormányzati intézmény, amely mint kormányintézmény foglalkozott a kisebbségi kérdéssel. Az akkori koncepció szerint ez egy felkért, kinevezett szakértői testület lett, és e mellé rendelten működött a Titkárság, mint apparátus, az akkori Minisztertanács hivatalán belül. Ilyen struktúra korábban nem létezett.

A Titkárságnak rengeteg olyan feladata volt, ami nem egy tanácsadó testület dolga: kiszolgálta a Kollégiumot; előkészítő és koncepcionális anyagokat adott; nemzetközi kapcsolatok felvételével és ápolásával foglalkozott (Európai Népcsoportok Föderalista Uniójával, vagy a különböző tudományos szervezetekkel, intézményekkel, kormányzati intézményekkel, kisebbségi szervezetekkel, autonómiákkal: pl. itt volt az Åland-szigeteki svéd autonómia miniszterelnöke); a legnagyobb munka pedig nyilvánvalóan a kisebbségi törvény előkészítése volt, amit akkor elkezdtünk.

A Titkárságnak végül is minden fronton mindent kellett csinálnia, rendkívül kis apparátussal. Az egyik legfontosabb tanulsága a közel

egyéves munkának az volt, hogy a két területet nem célszerű egy szervezeten belül kezelni, vagy legalábbis ha egy szervezet, akkor markánsan el kell különíteni a kettőt, aminek részben elvi, részben gyakorlati okai vannak. Az elvi okai azok, hogy a hazai kisebbségi kérdés alapvetően belpolitikai kérdés, a határon túli magyarok kérdése pedig nehezen definiálható külpolitikaként, mindenesetre a tevékenység célpontjai nem magyar állampolgárok. Bizonyos értelemben a külpolitikának egy szegmense, bizonyos értelemben sokkal több annál. Gyakorlati szinten pedig eltérő jellegű szakismeretet követel a két terület. Annak idején a Titkárságon belül mindenkinek voltak hazai és nemzetközi felelősségei. A feladatok, ahogy tartalmilag mélyültek, kiderült, hogy annyira eltérő jellegű problémákról van szó, hogy nem lehet megkövetelni, hogy egyvalaki mindkettőhöz egyforma mélyen értsen. A cigánykérdésnek például több vetülete is van. Van egy kisebbségi vetülete, ami a kisebbségi törvény keretein belül van, aztán van egy szociálisan halmozottan hátrányos helyzetű réteg, amelynek kezelése nem kisebbségi kérdés, hanem inkább válságkezelő, foglalkoztatási program.

1990-ben megszűnt a Kollégium, mint tanácsadó testület. A hazai kisebbségi területre 1990 szeptemberében megalakult a hazai kisebbségi hivatal, a NEKH, mint országos hatáskörű szerv. A határon túli magyar terület pedig a Miniszterelnöki Hivatal egy titkársága lett, politikai államtitkár felügyeletével.

Saját feladatom a hazai ügyek közül a zsidók kérdése volt. A kisebbségi törvény akkori koncepciója szerint a zsidóságnak az a része, amely magát kisebbségnek vallja, idetartozott. Igaz, hogy a zsidóság ebben a kérdésben igen megosztott volt. A másik feladatom a nemzetközi kapcsolattartás volt, továbbá egyfajta elemző munka a harmadik.

A számomra egyik legemlékezetesebb esemény a Dunatáj Intézet létrehozása volt, amely régi vágyunk volt már a 80-as évtized második felétől kezdve. Ennek fő oka, hogy nemcsak a kisebbségi kérdésnek, de az egész térségben való politizálásnak hiányzott egy megbízható tudományos háttere és adatbázisa. Nem volt egy szisztematizált, módszeresen feldolgozott, használható, terjeszthető, anyagokat produkáló intézmény. Volt a Magyarságkutató a Széchenyi Könyvtárban, mint intézmény és volt a Külügyi Intézet.

Amit megszervezni akartunk, az az egykori Államtudományi Intézet jogutódja lett volna. Ennek a feladata az volt, hogy az utódállamok területéről érkező minden információt, statisztikát, törvényeket, dokumentációt, levéltári anyagot feldolgozott, nyilvántartott, rendszerezett

és ezeket alapvetően térképek formájában dokumentálta. Rónay Andrással, az akkori intézet vezetőjével is felvettük a kapcsolatot, aki nagyon sok tanácsot adott a megszervezéshez. Teleki Pál halála után, 1942-ben hozták létre a Teleki Intézetet, ami három intézetből állt: az Államtudományi Intézetből, a Történettudományi Intézetből és a kolozsvári Erdélyi Tudományi Intézetből. 1944-ben kitelepítették Budapestről, az ostrom elől Balatonfüredre és már ott jelent meg a Közép-Európa Atlasz, mint az Államtudományi Intézet tevékenységének összefoglalása. Akkor ezt 17 példányban sikerült megjelentetni.

Ekkor került sor arra, hogy ennek a koncepcióját előkészítsük. A mi elképzelésünk is egy ilyen adatgyűjtésre és feldolgozásra berendezkedő intézmény volt. Ehhez mellérendelten működött volna, nagy dokumentációval, könyvtárral, sajtófigyeléssel, egy elemző csoport is. A Németh-kormány rendelkezett is ennek a létrehozásáról, a kormányváltás után aztán az intézet sorsa elképzeléseinkhez képest másképpen alakult, de ez már egy másik történet.

A törvényelőkészítés és kapcsolatfelvétel a hazai nemzetiségi szövetségekkel és külföldi magyar érdekvédelmi szervezetekkel, amit még fontos kiemelni a Titkárság munkájából. A nemzetközi kapcsolatrendszer kialakításának fontos állomása volt az 1990 áprilisában megrendezett dobogókői tanácskozás, amelynek hatalmas visszhangja volt. A legjobb európai szakértőket hívtuk egybe, hogy megismerjük véleményüket a magyar kisebbségi törvény tervezetéről.

NAGY GYULA

Abban volt új, hogy – mint az első intézményes törekvés a Trianon utáni közel 70 éves intermezzó után –, az egész kisebbségi problematikát komplexen és nemcsak bizonyos részterületeit tekintve kívánta kezelni. Tehát nemcsak egy szegmensét választotta ki, mint oktatás, kultúra, lapkiadás vagy bármi egyéb, hanem átfogóan és tudományos igénnyel foglalkozott a feladatokkal. Ez érvényes volt mindkettőre, a Kollégiumra és a Titkárságra is.

A Titkárság sajátos koordinációs feladatkört töltött be. Azáltal, hogy az államminiszterhez tartozott, eleve a tárcaközi egyeztetésben voltak feladatai. Így kifejezetten globális megközelítésben, komplex módon intézte az ügyeket. Sokat rontott a hatékonyságán, hogy a megszervezéskor elég szűkkeblűek voltak a döntéshozók, mivel miniszterhelyette-

si státuszba, és nem államtitkárként nevezték ki a Titkárság vezetőjét. Ez nehezítette a koordinációt és az ügyek vitelét. Sokszor kellett bebújnia az államminiszter mögé, hogy az ügyek intézhetők legyenek, még egy olyan energikus, rámenős embernek is, mint amilyen a Titkárság vezetője volt. Általánosságban fontos kiemelni, hogy egy igen kis létszámú Titkárság volt az, amely nekilátott eltakarítani egy olyan problémahegyet, ami évtizedek alatt halmozódott fel. Úgy látott hozzá, hogy ehhez közben ki kellett küzdenie, ki kellett alakítania addig nem létező kompetenciáját is.

A Kollégium megszervezése kifejezetten mutatta, hogy ez egy társadalmi, össznemzeti ügy mind a hazai kisebbség, mind a határon túli magyarság vonatkozásában. A nevek jól reprezentálják azt a magyar értelmiségi, szakértelmiségi elitet, akiknek nemzet dolgában a véleményére adni kell. Lehet, hogy kicsit nagyot is markolt a Titkárság ennek a Kollégiumnak a megszervezésével, mivel egy ilyen száz fő körüli testület működése nem lehet operatív. Tehát arra kellett a Titkárság, hogy szervezze az ügyeket, amelyek egy-egy kollégiumi ülésen felvetődtek, hogy azok ne haljanak el, hanem továbbvigyék, megszervezzék, koordinálják azokat. Ez egy sajátos munkamegosztás keretében zajlott.

Ugyanakkor a kollégiumi ülések hatékonyságán az is rontott, hogy ennek itt évtizedekig nem volt fóruma. Felgyülemlett számos dolog, amit ki kellett beszélni. A jegyzőkönyvekből is látszik, hogy itt mindenki programadó beszédekkel és zömében, alapvetően pozitívan állt hozzá ehhez az egész kérdéshez. Bár értelemszerűen bizonyos gyanakvások, bizalmatlanság azért létezett, főleg a hazai kisebbségek körében. Ez társult a nagyfokú túlérzékenységgel.

Annyiban volt új, hogy visszatért már meglévő és évtizedekkel korábban működött haladó hagyományokhoz, illetve újakat is teremtett. Az a fajta társadalmi párbeszéd, amit elindított, az egy új, ismeretlen kezdeményezésnek bizonyult. Abban a politikai légkörben ez kifejezetten egy olyan terület volt, amelyet részben vezetői hitelesítettek, hiszen az az életút, amit Tabajdi Csaba bejárt, hitelessé tették mind határon innen, mind határon túl, továbbá az a gyakorlati, ideológiai sallangoktól mentes munkamódszer, amit ő bevezetett, meglepték a hazai kisebbségeket. Nem is tudták felvenni azt a fordulatszámot, amit ő diktált. Szokatlan volt számukra, hogy eljöttek egy ülésre, mindenféle dolgokat vagdostak az éppen segíteni akarás szándékával ott jelenlevő állami tisztviselők fejéhez, és aztán amikor valami történt és az illetékes kérte a problémák konkrét megfogalmazását, akkor derült ki, hogy a követelők oldalán milyen szakértelem- és káderhiány volt.

Az is újnak számított, hogy bár különböző pártállású emberekből szerveződött, mégis össze tudott kovácsolódni a csapat. Ez annak volt a bizonyítéka, hogy ha megjelenik egy ügy, amire nemcsak kimondják, hogy az nemzeti ügy, akkor félre lehet tenni az ideológiai különbözőségeket. A két intézményt sikerült tehát úgy-ahogy kivenni a pártküzdelmekből, sikerült párbeszédet elindítani valamennyi hazai kisebbséggel, és sikerült megteremteni a működés alapjait is. Megbízható adatok kellettek, mivel csak azokra alapozva lehet tervezni. Ha nincs tervezés, bukásra ítéltetik az egész vállalkozás. Tudni kellett, hogy hány emberre vonatkozik az elkezdett politika. Az egyik legnagyobb gond a cigánykérdés volt. Többek között nekik is fórumot jelentett a Kollégium.

A Kollégium és a Titkárság igyekezett az egész problémakörnek a tudományos hátterét is megalapozni. Kicsit többnek lenni, mint bármely miniszteriális vagy közigazgatási intézmény vagy szervezet. A kisebbségi ügy olyan élő, mozgó problémakör, amely nagyon gyorsan változó taktikát és alaposan kimunkált stratégiát kell feltételezzen. Ezt a célt szolgálták azok a törekvések, mint a Teleki Intézet újraélesztése, illetve az ott folyt munkának a mintájára a Magyarságkutató Külügyi Intézet felállítása is. Ide számított továbbá a dobogókői tanácskozás megszervezése is.

Tevékenységéhez komoly törvényhozási munka is kapcsolódott. A Titkárság néhány hónapos működése alatt egy kész nemzetiségi törvénykoncepciót tett le az asztalra. Ez a koncepció több menetben került egyeztetésre nemzetközi és kisebbségi szervezetekkel. Ez a tervezet olyan formátumú és igényű volt, hogy talán csak az Eötvös nevéhez fűződő nemzetiségi törvényhez volt mérhető.

Több kollégiumi ülésen is felvetődött a következő kérdés. Az Erdély története c. könyvet kellett volna idegen nyelven, lerövidítve kiadni. Igen nagy volt a tehetetlenkedés, de nem a Titkárság részéről. Olyan méretűvé kellett volna redukálni a művet, mely terjedelemnél még nem unja el az olvasást a térség iránt nem kifejezetten érdeklődő olvasó. A cél az volt, hogy az olvasónak kialakuljon valami fogalma arról, hogy ez a térség itt nem egy massza. Nyugaton a trianoni problematika csak román történészek tollából volt megismerhető. Ezen akart a Kollégium és a Titkárság változtatni. Kutatók sora hívta fel a figyelmet erre az egyoldalúságra. Sajnos országpropaganda dolgában máig sem történtek kielégítő lépések.

A Titkárság működése egybeesett a romániai eseményekkel, s igen nagy szervezőmunkája volt egyrészt az információgyűjtésben, másrészt

segélyakciók (gyógyszer és élelmiszer) megszervezésében. Csapody Miklós, Entz Géza, Molnár Gusztáv neve érdemel itt említést.

A Titkárság egészen az utolsó napig működött. Vezetője minden referenssel letétetett egy anyagot az adott területről, hogy mi történt eddig, mik a folyó ügyek és mi az, amiben lépni kell, miféle stratégiai elképzelés létezik. Egy működő intézmény maradt hátra az új vezetésre. Tulajdonképpen a Titkárság dolgozta ki a helyét átvevő két hivatalnak a célját, misszióját, felépítését, működési elveit.

A Kollégiumból és a Titkárságból nőtt ki a későbbi két intézmény. Világossá vált, hogy részben a határon túliak sajátos problémái és a hazai kisebbségek ettől teljesen eltérő ügyei nem maradhatnak egy hivatalban. Ha egy mondatba kéne sűríteni az ezzel kapcsolatos akkori munkát, azt tudom mondani, hogy amit el tudott érni a Titkárság, az az volt, hogy az érintett feleket egy asztalhoz ültette és megpróbálta előremozdítani az ügyet.

TÖRZSÖK ERIKA

Számomra 1989 a tüntetések éve volt. A másik meghatározó emlék, hogy valaki a hatalomból egy igen fontos területen együttműködést ajánlott. Akkoriban barátaimmal „menekültfogadó irodákat" állítottunk fel. Lakás-, pénz-, munkasegélyeket szerveztünk. Ekkor jött a meghívás Tabajdi Csaba részéről. Bár én szabad, független értelmiségi voltam, aki nem kedvelte a kötöttségeket, nem vettem észre, hogy egy szigorú bürokrácia része lennék, mert ez nem volt az. Volt Tabajdi Csabának csapata az államigazgatásból és voltak emberei a „terepről". Megpróbált minden embert begyűjteni, akinek volt affinitása a kérdés iránt és megpróbált ebből egy rugalmas, más módon szerveződő csapatot létrehozni, de nem bürokráciát. Ez tette lehetővé az együttműködést. Maga is érezve a kor szellemiségét, napról napra tágította a pályát. Megtört a tabu. Véget ért a moszkvai bebetonozottság. Egymást követte Prága, Pozsony, Lengyelország, Temesvár. Óriási volt a szolidaritás a társadalmon belül. A társadalomban manifesztálódott a probléma és volt néhány ilyen ember, aki kockázatot mert vállalni, hogy intézményesen jöjjön létre egy olyan kormányszerv, amelyik vállalja ezt a kérdést.

Lábody László és Nagy Gyula a bürokrácia megszervezésével tűntek ki, akkoriban tanult bele a munkába Wolfart János és a Báthory János is. Egy rész alkotta a józan apparátust és másik rész képviselte a „mozgalmi

hagyományokat" Később persze strukturálódott a dolog, ugyanakkor mindenki belevihette a saját individuumát is. Az államigazgatás része volt, formalizálódott, strukturálódott, megszerveződött és működött a dolog, de egészséges légkör volt és jó néven vették a saját kezdeményezést. Ebben jelentősen eltért a megelőzőektől. Hatékony volt. Kialakultak a térségekre vonatkozó referatúrák körvonalai. Kialakult a hazai kisebbséggel való foglalkozás is.

A Kollégium még szélesebb körben vonta be az érintetteket és a szakértőket, mind a potenciálisan együttműködésre alkalmas személyeket, akik egyáltalán léteztek. A politikai paletta teljesen képviselve volt. Sem hamarabb, sem később nem lehetett hasonlót megteremteni. Politikai bátorság és szakmai tudás jellemezte a megalapítót. Nehéz volt az államstruktúrában megtalálni a Kollégium és a Titkárság helyét. Nem tudott részt venni a területére vonatkozó döntésekben, nem volt önálló fejezet a költségvetésben.

Kiemelendő, hogy minden akkor fontosnak látszó szakmai kérdést megtárgyalt a Kollégium, a cigánykérdést, a kisebbségi törvényt, és még számos ehhez mérhető problémát.

Számomra az egyik legemlékezetesebb ügy egy filmdokumentációs stúdió felállítására vonatkozó terv volt, amely a térségből az összes fontos eseménnyel, személlyel, kulturális eseménnyel foglalkozott volna. '90 januárjában sikerült is az ehhez szükséges technikai felszerelést Romániába juttatni, amelynek a segítségével dokumentálni tudtuk a márciusi eseményeket. Ezek a felvételek eljutottak a koppenhágai EBEÉ-rendezvényre is, ahol nagy visszhangot keltettek. A másik ilyen nagy jelentőségű akció a dobogókői tanácskozás volt, amely megvitatta a kisebbségi törvény tervezetét az összes európai szakértővel és ez hozzájárult ahhoz, (mondhatni a pártokat is arra kötelezte), hogy megszülessen ez a törvény.

Nem elhanyagolható eredmény, hogy a kisebbségi kérdés bekerült a köztudatba. Tabajdi Csaba felismerte a lehetőséget és szükségszerűséget, kihasználta, megragadta az alkalmat és létrehozta az intézményt. Ha ez akkor nem történik meg, akkor nemcsak kisebbségi törvény nincs, hanem talán mára sem születik meg ez a két intézmény, amelynek a hiánya úgy mutatkozna meg, hogy az EU-ba lépés egyik fontos előfeltétele hiányozna. Hiszen Magyarország számára is a hazai kisebbségek helyzetének a rendezése előfeltétel az EU-csatlakozáskor. A szomszédos országokkal való jó viszony kialakításában a külügyminisztérium játékterét kinyitotta, kiszélesítette, hiszen a munkának, a „kényes kérdések-

nek" egy olyan körétől tudja közvetlenül megszabadítani a külügyet, amelyekkel annak közvetlenül nem kell foglalkoznia és így más kérdésekre koncentrálhat.

WOLFART JÁNOS

A Magyarországi Németek Szövetségéből jöttem. Új intézmény volt az egypártrendszer szentháromságához képest, ahol a HNF politikai keretében az MSZMP elvi irányítása mellett a művelődési minisztérium felügyeletével és útmutatásával működtek a nemzetiségi szervezetek. Az intézmény nem vert túl nagy hullámokat a kisebbségi közéletben. Ennek az okai a következők voltak: az emberek szkeptikusak, óvatosak, elégedetlenek voltak, nem volt „csodaváró" hangulat.

Hozzám tartoztak a németek, a románok, a szlovákok és egyik-másik addig el nem ismert kisebbség. A dolgom persze valamivel másabb is volt, mivel ez egy új, dinamikus, turbulens szervezet volt, mindenki foglalkozott mindennel.

Több változata készült el egy kisebbségitörvény-koncepciónak. Ez lehetett volna előfutára a kisebbségi törvénynek, ami elfogadásra került '93-ban, de nem hiszem, hogy egyértelmű kontinuitást lehetne létrehozni. Mint ahogy nem lehet létrehozni egyértelmű kontinuitást az akkori Nemzetiségi és Etnikai Titkárság, illetve a Nemzetiségi Kollégium és más kisebbségi államigazgatási intézmények között sem. Az akkor egy egyszeri és megismételhetetlen intézmény volt, mert a helyzet szintén az volt, hiszen nem olvadás, hanem egy nagyon gyors felmelegedés következett be, amibe egy kicsit bele is fért és nem is fért bele a kisebbségi kérdés. Szerencsére a kisebbségek ügye felértékelődött és ennek intézményrendszere az államigazgatásban is megjelent, egy olyan politikai figurának a nevéhez kötve, mint Pozsgay Imre államminiszter, akitől nagyon sokat várt a magyar közvélemény, és biztos, hogy a kisebbségi közvélemény is. Ezt a fajta jó hírét ő nemcsak, mint reformkommunista alakította ki magáról a hazai kisebbségek körében, hanem a HNF vezetőjeként is.

A Kollégiumban a határon túli magyarsággal kapcsolatos problémák szinte törvényszerűen előtérbe kerültek, hiszen a szomszédos országokban is beindult az a mozgás, amely egyrészt a menekülthullámhoz is vezetett, másrészt forradalmi hangulat alakult ki. Azt is látni kellett, hogy azok ott óriási nagy tömegek voltak, míg Magyarországon ennek a tömegessége nem tudatosodott.

Arra is emlékszem, hogy maga a Kollégium egy olyan szerepvállalással indult – ezt Pozsgay Imre mondta el az alakuló gyűlésen –, hogy egyszerre akart határon túli magyar és hazai nemzeti és etnikai kisebbségi ügyekben nyomás gyakorló, tanácsadó és képviseleti szerv lenni. 1989-ben lehetett ez célkitűzés, előtte azonban fel sem merülhetett, hiszen minek nyomást gyakorló szerv egypártrendszerben. Akkor, az egypártrendszer lebontásának és a többpártrendszer kialakulásának metszéspontján, amikor alakultak a pártcsírák, és még nem lehetett tudni, hogy az ellenzéki kerekasztalon belül azok a színek mennyire markánsak és abból párt lesz-e vagy mozgalom marad, tehát ebben a helyzetben elfogadtatható, hogy azzal a küldetéssel állhatott neki egy ilyen testület, hogy számba vegye azokat a problémákat, amelyek vannak és mindig is voltak, csak a szőnyeg alá söpörték őket. Általános társadalmi problémák, amelyek a kisebbségeket súlyosabban érintik, a cigányság kisebbségként való elismerése, valamint a speciális kisebbségi ügyek: ez a nyelvmegtartás, identitás-megőrzés, anyanyelvoktatás, ennek hiányosságai, ennek múltbéli bűnei, a pótlandók, behozandók felsorolása, stb.

Gyakran jelentkezik az az igény a sértettség okán az emberekben, hogy elmondják, kibeszéljék sérelmeiket. Ez a szerep, funkció is osztályrészül jutott ennek a Kollégiumnak, ha akarta, ha nem. Hogy nyomásgyakorló tudott-e lenni vagy sem, nehéz kideríteni így utólag, mivel már nem nagyon volt idő, hogy nyomást gyakoroljon a döntéshozókra, hiszen az a parlament már nem nagyon tudott új hatásokat befogadni. A kormány pedig, amely működött még március után, mégis egy ideiglenes kormány szerepét kellett, hogy betöltse. A nyomásokat, ha nem is várta, de kapta, mégpedig máshonnan. Ez a politikai tagoltság következménye és a gazdasági érdekcsoportok nyomásának köszönhetően volt egészen hatásos, és a kormány, jó értelemben, úszott az árral.

Emellett létrejött két alapítvány, amely a Kollégium működésének végére datálható, gyengécske anyagi erővel, 20 millió forinttal. A jellege volt ennek érdekes, miszerint úgy akart pénzt adni, hogy ne érezze az, aki kapja, hogy ezt neki úgy adta valaki, hanem egy szabad pályázati rendszerben, ahol szervezetek és civil polgárok, magán- és jogi személyek egyaránt versenyképesek – alapvetően mégis behatárolt körben –, ahol viszont a könyvkiadástól a külföldi utazásig formai elemként bármi szóba jöhet. A lényeg, hogy a kisebbségi identitást őrizni segítsen vagy erősíteni segítsen. Ami ebben még új volt, hogy megjelentek a kisebbségek egy grémiumban, egy döntéshozó kuratóriumban, mint többséget

alkotó erők. A működtetés egyre többe, több energiába került, s nemcsak hivatali szakértelembe. Hiszen Magyarországon a kisebbségi közeg is olyan fogékonnyá vált, hogy nem 20 milliónyira pályáztak az első évben, hanem legalább a duplájára, és amikor ennek az összegnek a felemelése a későbbiekben 80 millióra sikerült, már 200 milliónyi értékű pályázat volt, és ennek a feldolgozása, kézben tartása valamilyen offenzív magatartást igényelt. Végül is ez az alapítvány azzá nőtte ki magát, egészen mostani megszűnéséig, hogy önállóan is írt meghívásos pályázatokat, díjakat adott át, elég sok mindent megmozgatott. Igen nagy ismeretekre tett szert arról, hogy a kisebbségek civil társadalmi mozgása, élete ma Magyarországon ezekben az esztendőkben milyen igényekkel jelenik meg, milyen nagyságrendben. Ennek során itt zsidó verseskötet, cigány bibliafordítás, horvát templomi énekeskönyv és számos egyéb dolog megjelent, ami nem jött volna létre e nélkül. Persze az egyre inkább kívánatos egy civilizálódó társadalomban, hogy ne egy ilyen alapítvány adja a fő támogatást ilyen akciókhoz, hanem a maga szerény részvételével inkább jelzéseket adjon, hogy ezt kisebbségpolitikailag nagyon támogatandónak, fontosnak tartja, de ezen kívül még két-három lábon áll az a rendezvény, és biztos nem vész kárba az ott felgyülemlett emberi energia és elképzelés. Ezt a fajta gyakorlatot is sikerült meghonosítani.

A határon túli magyar ügyek és a hazai kisebbségi ügyek nem igazán voltak párhuzamba állíthatók, ma sem azok. Más jellegűek és tartalmukban is eltérőek a problémák. Ez azért látnivaló volt, és a kisebbségek képviselői is megfogalmazták, de magában a Kollégiumban, mint testületben és a testületet kiszolgáló apparátusban, a Titkárságban is felmerült, hogy kétfelé kell választani ezt a dolgot.

Ilyen értelemben az új kormány előtt megszületett már a gondolata a kétfelé választásnak, de testet ölteni csak később, a választások után tudott. Akkor igen hamar megalakult a határon túli magyarsággal kapcsolatos titkárság a Miniszterelnöki Hivatalon belül. A hazai kisebbségekkel foglalkozó titkárság csírái pedig a nyár végére alakultak ki, de az ősz elején nem egy ilyen titkárság alakult, hanem egy önálló hivatal, aminek gyakorlatilag létszámgazdálkodási okai voltak, semmilyen más nem vezethette a döntéshozókat. A Miniszterelnöki Hivatalt már az akkori ellenzék is eléggé támadta a túlburjánzás okán, így egy önálló hivatalt kellett kitalálni. Így lett különálló országos hatáskörű államigazgatási szerv, saját büdzsével. Tehát a struktúrák kialakultak és szétváltak. A hazai hivatal olyan kis létszámban alakult meg, hogy arra talán könnyebben volt elképzelhető, hogy rátelepítenek olyan kiszolgáló egy-

ségeket, amelyek ugyan növelik a létszámát, de nem oly mértékben, hogy ebből egy külön, nagy, túlduzzasztott hivatal jöjjön létre.

A cél, az elképzelés megegyezett az előző aktussal, tehát a Németh-kormány idején létrehozott Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság létét, illetve később a Hazai Kisebbségi Hivatalt és a Határon Túli Magyar Hivatal létét azonos igény hozta létre, mégpedig az, hogy legyen egy centrális elhelyezkedésű, a kormány közvetlen árnyékában működő, olyan államigazgatási egység, amely szakszerűen tudja a kisebbségekkel kapcsolatos államigazgatási koordinációt ellátni.

Úttörő szerepet játszott a tárcák közti koordinációban, nem volt túltelepített, túlduzzasztott, hogy azt a túlzott „megnyugvást" előidézte volna az illetékeseknél, hogy most már itt nekünk dolgunk nincsen. Segített abban, hogy egyfajta szereptudatot erősítsen a különböző tárcáknál.

Az együttműködési formák, főleg formai és nem tartalmi része, a Kollégium maga, mint társadalmi testület, előfutára lehetett más ilyen grémiumoknak, de nem lehetett jogelődje. Azért, mert egy másik helyzet következett be. A kisebbségi szervezetek, mint önálló jogi személyek és közvetlen partnerek kívántak a kormánnyal tárgyalni. Ennek kialakult a maga mechanizmusa a kisebbségi törvényelőkészítő folyamatban, ahol is a kisebbségi kerekasztalba tömörült kisebbségi szervezetek a kerekasztalt mint egy konzultatív fórumot használták, igyekeztek, már amennyire tudták, konszenzusra vinni az alapvető kisebbségi érdekeket.

A kisebbségi hivatalnak ennyiben és így volt előzménye a Nemzetiségi Kollégium és Kisebbségi Titkárság. Ha nem lett volna akkor Kisebbségi Titkárság, ma nem lenne Kisebbségi Hivatal. Ha az akkori Kollégiumban nem vetődnek fel az alapvető, kisebbségeket érintő gondok, határon túliaknál más gondok, itt megint más problémák, akkor ez annyira nem tudatosul abban a kormányban, amelyik akkor éppen még egy rövid ideig hatalmon volt, de nem tudta volna átadni ezt az ismeretanyagot az Antall-kormánynak, amely nem lett volna ilyen értelemben befolyásolható. Az új kormány nem lett volna olyan helyzetben, hogy felismerje azt, hogy a Mgyarországon élő kisebbségek asszimilációja mennyire előrehaladott, ugyanakkor a kisebbségek önszerveződése olyannyira kialakult már, hogy erős igény jelentkezik arra, hogy a kormányzatnál legyen egy közvetítő, egy partner, ahol ők bedobják az igényeket és amelyik ezt tovább osztja, valamint a kormánynak ezzel kapcsolatos elképzeléseit teszteli a kisebbségek körében. Így megállapítható, hogy ha mindez nem jön létre, akkor ma valószínűleg nem létezne Kisebbségi Hivatal.

Ilyen értelemben előfutára, de ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egy többpárti parlamentáris demokráciának már más formai, nemcsak tartalmi válaszokat is kell találnia ezekre a kérdésekre. Ezért hiszem, hogy ez szüntelenül változni fog. A kisebbségi törvény elfogadásával, bár egyfajta időszak lezárult, de indult egy másik is. A kormányzati oldalon feladatok éppen ezért szép számmal vannak, hiszen a kisebbségi törvény állami kötelezettségvállalásokat is tartalmaz, amiknek eleget kell tenni. Hosszabb távon ennek a hivatalnak a róla szóló kormányrendeletben meghatározott dolga az, hogy érvényt szerezzen a kisebbségi törvénynek, szervezze annak a végrehajtását, a végrehajtás tapasztalatait gyűjtse és az általánosítható tapasztalatok alapján kezdeményezzen szükség szerint intézkedéseket, akár ennek a törvénynek is a módosítását, más törvények megalkotását. Tehát ez egy olyan munka, amely azzal csak elkezdődött, de nem fejeződhet be, nem zárulhat le.

A Titkárság és Kollégium megmutatta az alapvető csomópontokat, amely a kisebbségek fennmaradása szempontjából fontosak. A problémákat csoportosította, illetve összegyűjtötte az oktatástól egészen a könyvkiadásig, a néprajzig vagy a nemzetiségi írott sajtó fnanszírozásáig, amelyek persze nem oldódtak meg egy csapásra, de szembenézett ezekkel és kidolgozott olyan alternatív megoldásokat, amikre lehetett építeni. Ezek voltak a kulcspontok, másrészt már akkor felmerült a kisebbségekkel való partneri együttműködés, a szervezetekkel való együttmunkálkodás, valamint a kisebbségi törvény előkészítése, amely több fordulóban került egyeztetésre a Kollégiumban is. Az elképzelés alapvetően egy autonómia-koncepciót és önkormányzatiságot erősítő gondolat jegyében fogant.

A rövid idő alatt a Titkárság ki tudott alakítani egy olyan együttműködést határon innen és határon túl is olyan társadalmi erőkkel, mint az éppen nyiladozó pártok, számottevő szakértőkkel, kisebbségi képviselőkkel, egyházakkal, ami egy igen fontos dolog volt. Kialakította maga körül azt a fajta kört, amelyikkel érdemben lehet kisebbségi ügyekben beszélni, tárgyalni, véleményeztetni, szakérteni és felvázolta a tennivalókat.

ZALATNAY ISTVÁN

A Kollégiummal és a Titkársággal úgy kerültem kapcsolatba, hogy akkor már gyakorlatilag három éve a református egyházban az erdélyi segélyakciók szervezésével voltam megbízva.

Az egész határon túli magyar kérdés a 80-as évek második felében új stádiumába került, korábban gyakorlatilag csak irodalmi utalások, ilyesmi formájában létezhetett és hát eleve az egész politikai rendszernek a lazulásával, az ezzel kapcsolatos kérdések jobban felszínre kerülhettek. Ami azonban döntő tényező volt, az az erdélyi menekülthullám. Ebben egyértelműen döntő szerepe volt az 1987-es Forma-1-es Nagydíjnak. Ugyanis erre jött ki rengeteg erdélyi, majd tovább mentek Ausztriába. Egyértelműen politikai döntés volt, hogy tekintettel az ottani magyar kisebbségi helyzet egyre katasztrófálisabb voltára, Magyarország nem adja vissza, tehát kiengedi Ausztria felé a román útlevéllel kimenni akarókat. A szocialista szolidaritás lett úgymond felmondva egy ilyen finom lépéssel, mivel a világon semmi nem kötelezte Magyarországot, hogy ne engedje ki ezeket az embereket, és ha Ausztria beengedi őket, ez az ő dolga. Ez volt az álláspont, s gyakorlatban elindult, minek következtében nagyon hamar elterjedt Erdélyben.

Az osztrákok rövid idő múlva rájöttek, hogy a helyzet tarthatatlanná válik, mert nagyon sokan akartak átjönni és lezárták a határt. Viszont az emberek jöttek tovább, azzal az elgondolással, hogy tovább lehet menni és kezdtek feltorlódni. Az egyháznak ott volt szerepe ebben a dologban, hogy az állam által nem létezőnek voltak tekintve ezek az emberek, nem lehetett kimondani, hogy menekültek, nem lehetett igazán diplomáciai szinten ezt a kérdést felvetni. Ekkor a református egyház volt az, amely intézményes formában elkezdett foglalkozni a menekültek fogadásával. A rákosszentmihályi gyülekezet volt erre kijelölve (Páncél Tivadar, Németh Géza). Ennek hallgatólagos jóváhagyása volt az állam részéről, mivel az állam ezt hivatalosan nem csinálhatta volna, de ha az egyház csinálja, azt elfogadták.

Én 1987–88-ban erdélyi segélyakciókat szerveztem holland, német egyházi segélyekből (gyógyszer, ruha, élelmiszer, ilyesmi). Majd 1989. január 1-én kerültem a református egyház zsinati irodájának külügyi osztályára, mint kisebbségi referens. Akkor kerültem ennek révén kapcsolatba ezzel a kérdéssel foglalkozó MDF-es, vagy később MDF-es politikusokkal, ezen keresztül Tabajdi Csabával is.

Olyan helyzet, volt, hogy a hatalom részéről volt egy olyan társaság, amely egyre nyiltabban akarta ezt a kérdést vállalni, ezek közül a legaktívabb személy volt Tabajdi Csaba; létezett egy egyre súlyosabb politikai kérdés, úgy a menekültügyi vonatkozásával, mind az erdélyi helyzet miatt. Erre vonatkozóan egyre erőteljesebb nyomás volt alulról, hogy ezzel foglalkozni kell, és a kormányon belül is volt egy rész, amely ezzel akart foglalkozni.

Ebben a helyzetben jött létre a Kollégium. A legkülönbözőbb politikai meggyőződésű emberek vettek ebben részt. Ennek a jelentősége az volt, hogy alapvető kérdések, fogalmak kerültek megvitatásra, egyfajta új hozzáállás alakult ki. Bizonyos alapelvek is megfogalmazódhattak, mivel ezt megelőzően ilyen formában ezek az emberek nem tudtak így összejönni, hogy véleményt cseréljenek. Itt így kialakult egyfajta konszenzus is. Ennek volt szerepe abban is, hogy ez a konszenzus létezik a mai napig is a határon túli magyar ügyekkel kapcsolatban. Tehát egyes alapelveket nem lehet megkérdőjelezni, és ez akkor alakult ki. Nem biztos, hogy ez így lett volna, hogyha ez az ügy akkor jelenik meg, amikor a pártok már harcolnak egymással, mert olyankor a vélemények gyakran polarizálódnak. A lényeg, hogy az ezzel a kérdéssel foglalkozó, már akkor is különbözőképpen gondolkodó és később különböző pártokban ténykedő emberek között közlekedés indult el. Ez volt szerintem a leglényegesebb pozitívuma ennek az egésznek.

Létrehozták a Kollégium mellett, gyakorlatilag ennek az apparátusaként a Titkárságot, amely az első csírája volt az ezzel foglalkozó közigazgatási apparátusnak. Egyrészt a Kollégium kiszolgálására, másrészt, hogy elkezdje ezt az egész dolgot kitalálni és felépíteni. Akkorra már szinte teljesen szétesett *a magyar* közigazgatás, egyértelmű volt a rendszerváltozás, egyértelmű volt, hogy jön egy teljesen új dolog. Az MSZ(M)P-n belül is voltak különböző irányzatok, konzervatív, népi, stb., és igen nagy volt a dezorganizáció. Ebben a helyzetben jogilag is teljesen tisztázatlan volt, hogy mi a hatásköre a Titkárságnak. Milyen ügyekben, mik fölött, hogyan diszponál.

A legfontosabb volt a határon túli magyarokkal való kapcsolattartás. Ezenkívül a legkülönfélébb kisebb konkrét ügyekben próbált a Titkárság eljárni. A Titkárságon keresztül először volt meg az a lehetőség, hogy a határon túli magyarok, vagy a határon túli magyar kérdésekkel foglalkozó legkülönbözőbb személyek elgondolásai, információi viszonylag közvetlen módon eljuthassanak a kormányhoz. A Kollégiumnak is volt egy ilyen funkciója. A közigazgatásban megjelent tehát egy olyan szervezeti egység, amelynek a feladata többek között az volt, hogy a határon túli magyar kérdésekkel foglalkozzon. A lehetőségeit nagyon behatárolta az, hogy jogilag szinte semmi nem létezett, ami megszabta volna azt, hogy milyen jogosítványai, lépéslehetőségei vannak ennek a Titkárságnak. Mindehhez jött, hogy a kormány akkor már kezdett szétesni.

Az egyes emberek a Titkárságban egy-egy területért vagy országért feleltek. A választások után szétválasztották a határon túli magyarság és

a hazai kisebbségek ügyét (a két ügy összekapcsolása, illetve nem teljes szétválasztása a Kollégiumban nem volt egy szerencsés döntés), a hazai részből egy önálló, országos hatáskörű hivatal lett, amit Wolfart János vezetett, a határon túli magyar rész pedig megmaradt a Miniszterelnöki Hivatalon belül, mint titkárság.

Fontos változást jelentett, amikor '89 ősze végén, illetve decemberében a rendszerváltozások következtében létrejöttek a magyar szervezetek Csehszlovákiában és Romániában. Ekkortól fogva létrejöttek a Titkárságnak a jogi partnerei, formalizálttá válhatott a kapcsolattartás. Ekkor jelent meg az a funkció, ami azóta is egyik alapvető és sajátos funkciója a Határon Túli Magyarok Hivatalának, hogy a magyar kormány részéről hivatalosan kapcsolatot tart a határon túli magyar politikai szervezetekkel. 1989 előtt arról volt szó, hogy a legitim politikai képviselet nélküli, de a diktatúra körülményei között tényleges szólási lehetőséggel nem rendelkező határon túli magyarok nevében, érdekében Magyarország kezdett eljárni, már amennyire erre lehetőség volt. Az ottani szervezetek létrejöttével ez a feladat megszűnt, mivel a maguk politikai akaratát meg tudták már fogalmazni. Magyarországnak ahhoz maradt joga, hogy a rendelkezésre álló legitim eszközökkel ezeket a szervezeteket, ha akarja, támogassa.

Kialakult a Kollégiumnak köszönhetően a közös nevező a különböző politikai erők között a határon túli magyar kérdésre vonatkozóan. Valamint elindult az a folyamat, hogy egy magyar kormányszerv a határon túli magyar szervezetekkel hivatalos kapcsolatot tart fenn, ami azt is jelenti, hogy ezek a szervezetek befolyásolni tudják a velük valamilyen módon összefüggő magyar kormányzati döntéseket.

A kisebbségi törvény kimunkálása összefüggött a demokrácia kialakulásának folyamatával és ezáltal döntő jelentőségű volt. Két változat készült. Az egyik a Baka András nevéhez fűződő, nyugat-európai típusú, az individuális jogokon alapuló törvény volt. A másik, a Bíró Gáspár-féle, illetve a Kollégiumhoz kapcsolódó tervezet a kollektív jogokból, illetve a kisebbségek, mint közösségeknek a védelméből indult ki. A kialakult véleménykülönbségek nem pártszempontok szerint csoportosultak, az egyes pártokon belül is megoszlottak az egyik vagy másik koncepciót támogatók. Végül a Titkárság által támogatott tervezet vált valóra.

BEFEJEZÉS

Alig egyéves tevékenység után a kormány tanácsadó testülete, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság befejezte tevékenységét. A két testület ezalatt az idő alatt erején túl és jóval többet teljesített, mint amit az elmúlt évtizedekben tettek a mindenkori magyar kormányzati szervek a kisebbségvédelem ügyében. A Kollégiumnak a több évtizedes mulasztások terhe mellett – amelyek nem írhatók kizárólag az elmúlt negyven év számlájára, mivel nem kis részük jóval régebbi keletű – korlátozott politikai jogosítványokkal és anyagi eszközökkel kellett nekivágnia feladatának, egy olyan felfokozott politikai légkörben, amely hátráltatta a hosszú távon gondolkodó, tisztafejű megközelítését a kérdésnek.

A Titkárság vezetőjének szavait idézve: „Amit nagyon sajnálok, az az, hogy nem tettünk – mert nem tehettünk – többet a legnagyobb lelki teher, az előítéletes gondolkodás ellen, sem határainkon kívül, sem azokon belül. Sok minden akadályozott bennünket ebben s még annyi másban: a mesterséges hangulatkeltés mellett a választási kampány során a kollektív felelősségrevonás hisztériája, a tehetetlenség és értetlenség a többség, valamint a hatalom és ellenzéke részéről egyaránt."[430]

A Kollégium munkája nemegyszer indulatokkal, feszültségekkel terhes légkörben zajlott. Ez nem csoda, a környezet hangulata természetes módon beszivárgott a testületi ülésekre is, azonban jelen esetben az indulatokat legtöbbször a legjobb, legnemesebb szándék is vezérelte, ugyanis a vitázó felek mindegyike a lehető leggyorsabban akart változtatni a kialakult áldatlan helyzeten.

A Kollégium, illetve Titkárság ilyen körülmények között is teljesítette két fontos küldetését: felmérte a valós helyzetet és kijelölte a fő tennivalókat, miközben néhány igazán releváns ügyben a Kollégium hatására fontos gyakorlati lépések is történtek.

A Kollégium tevékenységének értékelésekor elméletileg kritikai pontként említhető, hogy a számtalan rázúduló és hirtelen megoldásra váró

[430] 1990. május 10-i körlevél a kollégiumi tagoknak.

feladat mellett a meglévő szándékhoz képest lényegesen kevésbé tudott a nemzeti, nemzetiségi kérdés hosszú távú, konceptuális, stratégiai részének kidolgozására időt és szellemi energiát fordítani. A kezdő lépések azonban megtörténtek, s a Titkárság kezdettől fogva alapvető céljának tekintette a nemzeti stratégiai alapelvek lefektetését. 1989 novemberében a Minisztertanácsnak kormányzati nemzeti stratégia elfogadását indítványozták, ennek értelmében és első lépcsőjében valamennyi kormányzati lépésnél fontos szempontként kell figyelembe venni, hogy milyen hatása van az egyes döntéseknek a hazai kisebbségek és a határon túl magyar nemzetiségek helyzetére.[431]

A Titkárság meg is kezdte az alapelvek kidolgozását. Kiforrott magyar nemzetiségpolitika kezdett formálódni, folyt a helyzetfelmérés. Az eddigi közömbös, bármely nemzettudattal – köztük a magyarral – szemben közömbös „nemzetiségpolitikát" aktív és valódi nemzet- és nemzetiségpolitikává igyekeztek alakítani. Mindazonáltal a munka nagyon lassan és vontatottan haladt, de az a néhány hónap nem a nagy teoretikus témák, komoly elmélyedések, évtizedes érvényű koncepciók kiötlésének időszaka volt. Igazán érdemi előrelépés nem is történhetett az ügyben – hozzá kell tegyük, voltaképpen azóta se történt...

A hazai nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozóan felvetett, és további kezelésre, megoldásra váró feladatokat a Titkárság munkája lezárulásával, a nyolchónapos tevékenységet összefoglaló anyagok egyik summázataként örökül is hagyta az utódoknak: alulról építkező önkormányzatok megteremtése; az önkormányzatok legitimitására építő parlamenti képviselet biztosítása; az iskolarendszer átalakítása, a nyelvoktató intézmények kétnyelvűvé, a kétnyelvűek tannyelvűvé fejlesztése, a teljes anyanyelvi oktatás az óvodától az érettségiig, önálló diákotthonokkal; a határok minél nyitottabbá tétele, a nemzeti kisebbségek anyaországi, testvértelepülési, intézményközi kapcsolatainak ösztönzése, kulturális csereegyezmények; a kisebbségi nyelvű könyvkiadás és tömegtájékoztatás mennyiségi-minőségi javítása, a határon túli rádió- és tévéadások vételi lehetőségei, a könyv- és újságbehozatal javítása; az anyaországok oktatási intézményeiben való továbbtanulás lehetőségének korlátozás nélküli biztosítása, ösztöndíjas és önköltséges alapon, a diplomák honosítása; vegyes lakosságú területek iskoláiban a magyar

[431] Feljegyzés Pozsgay Imre államminiszter részére. NET/13/89., 1989. november 22. Jóváhagyása után ez lett a Titkárság javaslata a Minisztertanács 1990. I. félévi munkatervéhez.

gyermekek számára a kisebbségi környezetnyelv oktatásának a bevezetése; interetnikus kutatóhely létrehozása kisebbségi társadalomkutatók részvételével; a kisebbségek gazdasági erejének regenerálása, az általuk lakott területek népességmegtartása.

Érdemes idéznünk a Titkárság vezetőjének elköszönő körleveléből, melyet a Kollégium tagjainak küldött el a testület munkájának befejeztével: „Kívánom, kitartással és sok-sok türelemmel folytassa küzdelmét a hazai kisebbségek és a határon túli magyarság, szélesebb értelemben a minél több demokrácia, megértés és tolerancia érdekében. Úgy érzem, együttes erőfeszítéseink tudatában tiszta lelkiismerettel köszönhetünk el egymástól, azzal, hogy bármikor megtaláljuk egymást, ha szükség lesz rá."[432]

Működésének befejezése előtt mintegy hagyatékként a Titkárság felvázolta elképzeléseit az új országgyűlés felállása utáni hazai kisebbségvédelem kívánatos intézményi struktúrájáról. Eszerint az új parlamentben két, eddig nem létezett bizottság lenne életre hívandó, nevezetesen a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túli magyarok albizottsága – azzal a megjegyzéssel, hogy ez utóbbi feladatkörét esetleg a meglévő külügyi bizottság is elláthatná. A Kollégium lehetne a fenti két bizottság és a kormány közös tanácsadó testülete. Megszületett a javaslat a Kollégium szervezetének funkcionális alapon történő kettéválasztására is. Mindezt a két kollégiumi albizottság kibővítésével két elkülönült kollégium és titkárság létesítésével képzelték el. A hazai nemzeti és etnikai kisebbségekkel foglalkozó testületben és titkárságban biztosítható lenne a nemzetiségi számarány túlsúlya, végképp kizárva az esetleges leszavazás veszélyét. A kormányon belül – közvetlenül a miniszterelnök alá rendelt – két államminiszter, vagy államtitkár, mint kollégiumvezető fogná össze a kétféle kisebbség ügyeit, a hazai nemzeti és etnikai kisebbségekkel foglalkozó kollégium vezetője az elképzelés szerint maga is kisebbségi lenne.[433]

1990 májusában, a választások és az új parlament alakuló ülése közötti interregnumban, amikor a Kollégium és a Titkárság már csak formailag létezett, Tabajdi Csaba némileg megkeseredetten, részben önkritikusan, de leginkább a két grémiumot körbevevő akadályozó környezetre utalva, valamint a jövőre vonatkoztatva a következőket nyilatkozta: „A

[432] *Uo.*

[433] A Magyar Köztársaság Minisztertanácsa mellett működő Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium munkájáról. 1990. április, a NEKT 3.b) d) jelű anyaga.

Németh-kormány képtelen volt koordinálni a hazai kisebbségek ügyét a tárcák és a főhatóságok között, de képtelen volt a határon túli magyarság ügyét is rendezni. Ezt a kettőt mindenképpen külön kell választani. S ezt már többször javasoltam, és abban is biztos vagyok, hogy ha az Antall-kormány nem tudja megoldani a nemzeti- és kisebbségi kérdéseket, akkor nagyon komoly kül- és belpolitikai problémákkal kell szembenéznie. Ezt a téma ismeretében mondom. Rendkívül nagy a feszültség e területen, és ezek zömmel megalapozottak."[434]

A Titkárság fenti szervezeti elképzeléseiből az 1990-es parlamenti választások után, ha más formában is, de lényegét tekintve sok minden megvalósult. Habár maga a Kollégium és a Titkárság megszűnt, és a továbbiakban maga ez a szervezeti forma sem működött tovább, a Miniszterelnöki Hivatalon belül, a Titkárság utódaként létrejött két külön intézmény. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, élén mindenkor kisebbségi származású vezetővel, valamint a Határon Túli Magyarok Hivatala immáron nyolcadik esztendeje végzi a kormányzaton belül tevékenységét. A Kollégiumnak azonban máig nincs utódszervezete. Sem a hazai, sem a határon túli magyar kisebbségeknek nincs érdekegyeztető fóruma, ahol szervezeteik a kormány, a politikai pártok képviselőivel, szakértőkkel rendszeresen megvitathatnák a felmerülő problémákat. A hazai kisebbségek esetében születtek tervezetek egy Kisebbségi Érdekegyeztető Tanács létrehozására, ahol a kormány, a kisebbségi önkormányzatok és a kisebbségi civil szervezetek három oldalú egyeztetései zajlottak volna. Ez végül nem jött létre. A határon túliak számára ezt jelentette volna a „magyar–magyar csúcs" tanácskozássorozata, amely az első után abbamaradt. Úgy vélem mindkét területen lenne igény a Kollégiumra 1998-ban is...

[434] Tabajdi: Ez visszalépés. *Magyar Nemzet*, 1990. május 9.

A Minisztertanács 1048/1989. (IV. 24.) határozata a Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumáról

1. A Minisztertanács a nemzetiségi politika megvalósításában részt vevő állami szervek, társadalmi szervezetek tevékenységének összehangolására, a hazai nemzetiségek és más etnikumok jogszabályokban biztosított egyéni és kollektív jogainak érvényesítését szolgáló állami feladatok összehangolása, továbbá az ország határain kívül élő magyarság helyzetének figyelemmel kísérése, a velük való kapcsolattartás feladatainak meghatározása céljából – tanácsadó és véleményező testületként – Nemzetiségi Kollégiumot hoz létre.

2. A Nemzetiségi Kollégium (a továbbiakban: Kollégium)

a) segíti a Minisztertanácsot a nemzetiségpolitikai kérdésekkel kapcsolatos teendőiben,

b) rendszeresen átekinti és értékeli a nemzetiségpolitika elveinek érvényesülését, javaslatokat tesz a minisztériumok (országos hatáskörű szervek) feladataira;

c) rendszeresen véleményt cserél a nemzetiségek és más hazai etnikumok szervezeteinek képviselőivel, értékeli a kormányzattal kialakult és az egymás közötti együttműködésüket, javaslatot tesz annak továbbfejlesztésére;

d) véleményt nyilvánít a nemzetiségi törvény és más – feladatkörét érintő jogszabályok előkészítésében, figyelemmel kíséri ezek végrehajtását és érvényesülését;

e) figyelemmel kíséri a nemzetiségi szövetségek munkaterveiben megfogalmazott célkitűzéseket és feladatokat,

f) figyelemmel kíséri az ország határain kívül élő magyarság helyzetét. Ennek keretében kapcsolatot tart az itthoni, helyzetüket elemző kutató műhelyekkel. E tevékenysége során ajánlásokat fogalmaz meg a kapcsolattartás elveire és a konkrét tennivalókat illetően;

g) együttműködve a Minisztertanács Tájékoztatáspolitikai Kollégiumával közreműködik a bel- és külföldre irányuló, a nemzetiségekkel, illetve a határon túli magyarsággal összefüggő sajtó és propaganda munka egységes elveinek kidolgozásában;

h) előzetesen véleményt mond a működési körével összefüggő feladatokra rendelkezésre álló anyagi eszközök felhasználásáról

3. A Kollégium elnöke a társadalompolitikai feladatokat ellátó államminiszter.

A titkárt a Kollégium elnöke bízza meg.

A kollégium tagjai:

a) – Belügyminisztérium illetékes miniszterhelyettese,

– Igazságügyi Minisztérium illetékes miniszterhelyettese,
– Külügyminisztérium illetékes miniszterhelyettese,
– Művelődési Minisztérium illetékes miniszterhelyettese,
– Szociális és Egészségügyi Minisztérium illetékes miniszterhelyettese,
– Magyarságkutató Intézet vezetője,

b) a Minisztertanács felkéri
– a Hazafas Népfront Országos Tanácsát,
– a Magyarok Világszövetségét,
– a Magyarországi Egyházak Ökomenikus Tanácsát,
– a Magyar Katolikus Püspöki Kart,
– a nemzetiségi szövetségeket,
– a magyarországi cigányok érdekképviseletét ellátó szervezetet,

hogy képviselőjük révén biztosítsák részvételüket a testület munkájában;

c) a Kollégium tagjai, továbbá az a), b) pontokon kívüli más állami, társadalmi szerveknek, egyes etnikumoknak a Kollégium elnöke által felkért képviselői.

4. A Kollégium szükség szerint, de legalább negyedévenként tart ülést. Munkája hatékonyabb végzése érdekében a feladatok természetéből adódóan albizottságokat hozhat létre, melyről ügyrendjében rendelkezik. A Kollégium elnöke az ülésekről tájékoztatja a kormányt.

5. A testület maga határozza meg ügyrendjét és munkatervét.

6. A testület munkáját a Minisztertanács Hivatalának szervezetébe illeszkedő önálló nemzetiségi titkárság segíti.

7. Ez a határozat a kihirdetése napján lép hatályba, egyidejűleg hatályát veszti a 122/1971. (MK. 7.) MM-utasítás a Nemzetiségi Tanácsadó Testület létesítéséről.

Németh Miklós s. k.,
a Minisztertanács elnöke

A Titkárság működési szabályzata

A Titkárság
a) közreműködik a Minisztertanácsnak a hazai nemzeti és etnikai kisebbségekkel, valamint a határokon túl élő magyarsággal kapcsolatos döntéseinek előkészítésében, összefogásában, az érintett tárcák és intézmények közötti koordinációban, az ülésekre készített dokumentumok összeállításában:
– közreműködik a Minisztertanácsnak a hazai nemzeti és etnikai kisebbségi szövetségekkel kapcsolatos feladatai ellátásában;
– figyelemmel kíséri a nemzeti-etnikai kisebbségi szövetségek tevékenységét, szükség szerint együttműködik velük;
– elősegíti a Minisztertanács és a nemzeti-etnikai kisebbségi szövetségek közötti vélemény- és információcserét;

- biztosítja a Minisztertanács kapcsolatát az „alternatív" nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetekkel, illetve személyiségekkel;
- közreműködik a Minisztertanácsnak a határon túl élő magyarsággal kapcsolatos feladatai ellátásában;
- elemzi a határokon túl nemzeti kisebbségként élő és nem nemzeti kisebbségként élő magyarság helyzetét;
- elősegíti a határokon túl élő magyarság és az anyanemzet közötti kapcsolattartást;
- javaslatokat dolgoz ki a határokon túl élő magyarsággal kapcsolatos kormányzati politika kialakítására, a kapcsolatrendszer kiépítésének és ápolásának módjára;
- ellátja a Minisztertanács és a Magyarok Világszövetsége, illetve az anyanyelvi konferencia közötti kapcsolat összehangolásából adódó feladatokat, szükség szerint segíti a testületek tevékenységét, figyelemmel kíséri új szervezetek létrejöttét, s támogatja kapcsolatépítésüket;

b) figyelemmel kíséri a Minisztertanács nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó döntéseinek végrehajtását, ezekhez kapcsolódva elemzéseket, értékeléseket készít, szükség szerint intézkedéseket kezdeményez;

c) biztosítja a Minisztertanács, valamint a társadalmi szervezetek és érdekképviseleti szervek közötti információcserét a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő kérdésekben, szervezi a Minisztertanács és ezen testületek közötti kapcsolatot;

d) biztosítja a kapcsolatot a Minisztertanács és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium között; ennek érdekében

- előkészíti a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium, továbbá a Kollégium albizottságainak tanácskozásait; a Kollégium munkatervének megfelelően írásos, illetve szóbeli előterjesztéseket készít;
- a Minisztertanács döntéseinek előkészítésére szükség szerint véleményt kér a Kollégium tagjaitól, albizottságaitól, valamint az általa esetenként létrehozott ad hoc bizottságoktól, vagy külső szakértőktől;
- a Kollégium napirendjén szereplő témák szakmai megalapozása érdekében eseti kutatási felkérést ad illetékes tudományos kutató intézményeknek, vagy tudományos szakembereknek;
- tájékoztatja a Minisztertanácsot, az érintett tárcákat, testületeket, szervezeteket a Kollégium munkájáról, üléseiről, kezdeményezéseiről, gondoskodik a közvélemény megfelelő tájékoztatásáról;
- szervezi és összehangolja a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos tudományos kutatómunkát, a kérdésben érintett tárcákkal, intézményekkel egyeztetve kimunkálja a nemzeti-etnikai kutatások komplex interdiszciplináris rendszerét és működésének lehetséges szervezeti módozatait;

e) közreműködik a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Alapítvány tevékenységében, segíti az Alapítvány felhasználására vonatkozó igények, javaslatok összegyűjtését, esetenként önálló kezdeményezéseket tesz.

A Kollégium és az érintett minisztériumok hatáskörmegosztása

Kollégium
- nemzetiségi bel- és külpolitika összhangjának biztosítása (hazai és határon túli szemléletben)
- ehhez átfogó (belső és külső) koncepciók kimunkálása, megvalósítás értékelése
- (belső) nemzetiségi törvény, valamint a ki- és bevándorlási törvény előkészítésében közreműködés
- tárcaszintű tevékenység koordinálása (ha kell, itt fel nem tüntetett tárcákkal), értékelése
- nemzetiségi és külföldre irányuló tv- és rádióműsor-szórás fejlesztési terveinek kimunkálása, megvalósulásának időszakos értékelése
- kapcsolattartás nemzetiségi szövetségekkel, a MVSZ-szel, külföldi magyar szervezetekkel
- (belső) nemzetiségi alap kezelése

Hazai nemzetiségek	*Határokon túli magyarság*
Belügy	
- a nemzetiségi tv közigazgatási része megvalósulásának időszakos értékelése	- menekültek, bevándoroltak ügyeinek intézése
- helyi közigazgatási szervek a) nemzetiségi részlegeinek kialakítása	- állampolgársági kérelmek elbírálása
	- nyugati magyarság hazalátogatási feltételeinek könnyítése
b) nemzetiségi, illetve nemzetiségi nyelvet beszélő tisztségviselők megfelelő arányának biztosítása	- kapcsolattartás az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságával
Művelődésügy	
- a nemzetiségi tv oktatási, közművelődési része megvalósulásának időszakos értékelése	- anyanyelvi oktatási anyagokkal, (tankönyvek), magyar kulturális termékekkel való ellátása
- nemzetiségi oktatási-közművelődési intézmény fenntartása	- közreműködés nemzetközi nemzetiségi propagandában (propagandaanyagok készítése, kulturális intézetek)
- nemzetiségi vallásügyi igények kielégítése	

- nemzetiségi kulturális csere
- magyarság-, nemzetiségi és szomszédságkutatás intézményi bázisának kiépítése és szakmai felügyelete („Teleki Intézet")

Külügy	
- külföldi (főleg anya-)országok nemzetiségi (bel)politikánkkal	- nemzetiségi külpolitikai stratégia megvalósítási terveinek kidolgozása

kapcsolatos észrevételeinek gyűjtése, továbbítása

- közreműködés nemzetközi nemzetiségi propagandában (külképviseletek)
- közreműködés külföldi magyarság szervezeteivel való kapcsolattartásban
- kapcsolatarttás nemzetközi emberi jogi szervezetekkel

Szociális ügyek

- cigányság szociális helyzetének figyelemmel kísérése, kezelése
- menekültek, bevándorlók szociális helyzetének figyelemmel kísérése, kezelése

ÖSSZEFOGLALÓ MÉRLEG A KOLLÉGIUM ÉS A TITKÁRSÁG MUNKÁJÁRÓL

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium, illetve Titkárság tevékenységének mérlegét tételesen áttekinthetjük, összegyűjtve azokat az ügyeket, témákat, amelyekkel foglalkoztak, és azokat az intézkedéseket, lépéseket, amelyek a nevükhöz fűződnek.

A Kollégiumnak a hazai kisebbségekkel kapcsolatos fontosabb kezdeményezései, lépései

A hazai kisebbségek parlamenti képviselete ügyében javaslat a választójogi törvény és az Alkotmány módosítására (lásd 1990. évi XVII. törvény: A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és nyelvi kisebbségek országgyűlési képviseletéről);

A nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségekről szóló törvény (Kisebbségi kódex), illetve a „Statútummodell a kisebbségi önkormányzatok számára" című tervezet kidolgozása, társadalmi véleményezésre alkalmas formába öntése (több menetben kollégiumi üléseken, szakértői testületekkel, pártok képviselőivel, illetve nemzetközi konferencián is megvitatva);

Az 1990. évi népszámlálással kapcsolatos nemzeti és etnikai kisebbségi igények és feladatok megfogalmazása (először az 1989. X. 24-i kollégiumi ülésen);

A magyarországi kisebbségek könyvkiadásának helyzete (1989.XI.7.);

A hazai tömegtájékoztatás és a magyarországi kisebbségek viszonya, könyv- és folyóiratellátásuk javítása, az anyanemzetek rádió- és televízióadásainak vételi lehetőségei (1989. XI. 7., XII. 4.);

A magyarországi cigányság helyzetének általános felmérése (1989. XI. 7.);

A hazai kisebbségek oktatási igényeinek áttekintése, javaslat iskolai kollégiumok létrehozására kisebbségi fiatalok számára (1989. XII. 4.);

A hazai nemzetiségi lapok helyzete, tevékenységük anyagi hátterének felmérése (1990. I. 23-i ülés);

A hazai nemzetiségekkel kapcsolatos tudományos kutatások áttekintése (1989. XI. 29., 1990. I. 23., II. 13.);

Javaslat a magyarországi kisebbségek ünnepeire, nemzeti és egyéb jelképeinek használatára (1990. I. 23.);

A magyarországi németek helyzetének áttekintése (1990. III. 12.);

A nemzetiségi szövetségek finanszírozásának új mechanizmusa, a hazai kisebbségeket támogató „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért" Alapítvány megszervezése (1989. X. 11., 1990. I. 23., MT III. 29.).

A Kollégiumnak a határon túli magyarsággal és a kisebbségi jogok nemzetközi szavatolásával kapcsolatos főbb tevékenysége

A Duna-táj Intézet felállításával, feladatkörének meghatározásával összefüggő koncepció kidolgozása, az intézet létrehozása, megszervezése (határozat a Minisztertanács 1990. III. 29-i ülésén);

A Dobogókői nemzetközi konferencia megszervezése „Kisebbségi jogok az 1990-es években" címmel 1990. IV. 20-21-én;

„A határon túli magyarságért" Alapítvány megszervezése. Határozat az MT 1990. III. 29-i ülésén;

Tapasztalatcsere megszervezése „A jogállamiság és a kisebbségek" témakörben erdélyi, felvidéki, vajdasági, szlovéniai és magyarországi jogászok között (1990. II. 15–16-án);

A nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségekről szóló törvénytervezet megvitatása romániai, felvidéki, vajdasági, szlovéniai, horvátországi, burgenlandi és kárpátaljai magyar szakértőkkel (1990. IV. 6-án)

A magyar nemzeti kisebbségek és Magyarország viszonyának alapelvei (1989. X. 6.);

A kisebbségi jogok nemzetközi szabályozására irányuló magyar erőfeszítések számbavétele, az ezzel kapcsolatos stratégia alapelvei. A nemzetiségi lét ismérveit megfogalmazó Kisebbségi kódex alapelveinek vitája (1989. XI. 9., 29.);

A magyar kisebbségek könyv- és folyóirat-ellátásának javítására, a kulturális export-, import- problémák enyhítésére irányuló javaslatok (1989. X. 26.);

A Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a Magyar Távirati Iroda szerepe a határon túli magyarság műveltségi szintjének megtartásában és emelésében. A rádió és tv

vételi lehetőségeinek javítása a környező országok magyarlakta területein; javaslatok a műsorpolitika és -szerkezet átalakítására (1989. XI. 9., 29., 1990. I. 16.);

Az „Erdély története" c. könyv idegen nyelvű változatainak helyzete, javaslatok (1989. X. 26., XI. 9.);

A romániai magyar menekültek egyetemi felvételre való előkészítése (1989. X. 26.);

A Romániában zajló, az ottani magyarság szempontjából is rendkívüli fontosságú eseménnyel kapcsolatos magyar álláspont megfogalmazása (1989. XII. 29.);

A kettős magyar állampolgárság helyzete; a román–magyar egyezmény esetleges felmondásának következményei (1990. I. 16.);

A Magyarországra menekülők anyakönyvezésével kapcsolatos álláspont megfogalmazása (1990. I. 16.);

A nyugati magyarsággal való kapcsolattartás tapasztalatai, javaslatok, tennivalók (1990. I. 16.);

A Kollégium tevékenysége kronologikus sorrendben, az ülések szerint[1]:

1989. április 24. Minisztertanácsi határozat a Kollégium létrehozásáról.
1989. június 12. A Kollégium alakuló ülése.
1989. október 11. Plenáris ülés
- a Kollégium ügyrendjének megvitatása és elfogadása;
- nyilatkozat elfogadása Tőkés László ügyében;
- tájékoztató az európai kisebbségek témakörében Magyarországon rendezendő konferencia tervéről, annak előkészületeiről;
- tájékoztató az anyagi eszközök biztosításáról, egy kisebbségi alapítvány létrehozásának feltételeiről.

1989. október 24. Hazai albizottsági ülés
- a kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése;
- a kisebbségi törvény alapelvei;
- az 1990. évi népszámlálás nemzetiségpolitikai elveinek megvitatása;
- nemzeti kisebbségek helyzete és a velük való teendők;
- a cigányság helyzete.

[1] Az egyes napirendekhez vagy a Titkárság és/vagy az érintett minisztérium, más államigazgatási intézmény, illetőleg érintett nem állami szervezet nyújtott be írásos előterjesztést, háttéranyagokat.

1989. október 26. Határon túli albizottsági ülés
- Az Erdély története c. könyv idegen nyelvű változatainak munkálatai;
- a magyar kisebbségek könyv- és folyóirat-ellátásának javítása, a kulturális export-import problémák enyhítése;
- a romániai magyar menekültek egyetemi felvételre való előkészítése;
- a magyar nemzeti kisebbségek és Magyarország viszonyának alapelvei.

1989. november 7. Hazai albizottsági ülés
- a magyarországi nemzeti kisebbségek könyvkiadása;
- a hazai tömegtájékoztatás és a hazai kisebbségek viszonya, könyv- és folyóirat-ellátásuk javítása, az anyanemzetek rádió- és televízió adásainak vételi lehetőségei;
- a magyarországi cigányság helyzetének általános felmérése, a cigányság közösségi meghatározásának problémái.

1989. november 9. Határon túli albizottsági ülés
- a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozására irányuló magyar erőfeszítések számbavétele, az ezzel kapcsolatos stratégia alapelvei;
- az MR, az MTV és az MTI szerepe a határokon túli magyarság műveltségi szintjének megtartásában és emelésében;
- javaslatok a határon túli 1990. évi eseményekből, évfordulókból adódó kormányzati feladatokra.

1989. november 29. Plenáris ülés
- a nemzeti és etnikai kisebbségi törvény tervezetének megvitatása;
- a nemzeti és etnikai kisebbségi kutatás helyzete;
- az MR és MTV vételi lehetőségeinek javítása a környező országok magyarlakta területein. Javaslatok a műsorpolitika és -szerkezet átalakítására a hazai kisebbségek és a határokon túli magyarság igényeinek a figyelembevételével;
- a nemzetiségi lét ismérveit megfogalmazó Etnikai kódex alapelveinek vitája.

1989. december 4. Hazai albizottsági ülés
- a hazai kisebbségek oktatási igényeinek áttekintése, javaslat iskolai kollégiumok létrehozására kisebbségi fiatalok számára;
- a hazai tömegtájékoztatás és a hazai kisebbségek viszonya, könyv- és folyóirat-ellátásuk javítása, az anyanemzetek rádió- és televízió adásainak vételi lehetőségei (a nov. 7-i ülés vitájának folytatása).

1989. december 29. Zártkörű plenáris ülés
- a romániai eseményekkel kapcsolatban kiadott kommüniké.

1990. január 16. Határon túli albizottsági ülés
- a nyugati magyarsággal való kapcsolattartás tapasztalatai, javaslatok, tennivalók;

- az MR és az MTV vételi lehetőségeinek javítása a környező országok magyarlakta területein, javaslatok a műsorpolitika átalakítására;
- a kettős állampolgárságról szóló magyar–román egyezmény helyzete, esetleges felmondásának várható következményei;
- a Magyarországra menekülők anyakönyvezésével kapcsolatos kérdések.

1990. január 23. Hazai albizottsági ülés
- a nemzetiségi lapok helyzete, tevékenységük anyagi háttere;
- a nemzetiségi szövetségek finanszírozásának új mechanizmusa, alapítvány létesítése;
- a hazai nemzetiségekkel kapcsolatos tudományos kutatások áttekintése;
- javaslatok a magyarországi kisebbségek ünnepeire, nemzeti és egyéb jelképeinek használatára;
- az MTV elnökségének elküldendő állásfoglalás-tervezet a nemzetiségi szerkesztőségek munkájával kapcsolatosan.

1990. február 13. A kutatási ad hoc bizottság ülése.

1990. március 12. Plenáris ülés
- a magyarországi német kisebbség helyzetének áttekintése.
- nyilatkozat kidolgozása

1990. március 15. A Kollégium nyilatkozata

1990. március 29. Plenáris ülés
- a kisebbségi törvénytervezet vitája
- nyilatkozat a a marosvásárhelyi események kapcsán.

1990. április 20-21. A Dobogókői Konferencia

A KOLLÉGIUM MUNKÁJÁBAN RÉSZT VEVŐ SZERVEZETEK, AZOK KÉPVISELŐI ÉS AZ EGYÉNI SZAKEMBEREK NÉVSORA

A Kollégium tagjai hivatalból, a Minisztertanács határozata szerint:
A Belügyminisztérium illetékes miniszterhelyettese, Nagy Károly (1990 áprilisában Gál Zoltán államtitkár),
Az Igazságügyminisztérium miniszterhelyettese, Kilényi Géza, (1990 áprilisában Bogdán Tibor miniszterhelyettes),
A Külügyminisztérium miniszterhelyettese, Őszi István, Dékány András (Szokai Imre miniszterhelyettes),
Művelődési Minisztérium, Rátkai Ferenc miniszterhelyettes
Szociális és Egészségügyi Minisztérium, Bánfalvi István államtitkár
Pénzügyminisztérium, Békesi László miniszter,
A Magyarságkutató Intézet vezetője, Juhász Gyula.

Szervezetek, amelyeket felkértek a kollégiumi tagságra: A Minisztertanács felkérése
Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Dobos László
Magyarok Világszövetsége, Randé Jenő,
Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, Lehel László főtitkár,
Magyar Katolikus Püspöki Kar, Szeifert Ferenc plébános,
Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, Mándity Marin,
Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége, Márk György,
Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, Jakab Róbertné,
Magyarországi Németek Szövetsége, Hambuch Géza,
Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége, Mezei István.

A Kollégium elnöke kérte fel:
Országgyűlés Külügyi Bizottsága Nemzetiségi Albizottság, Réger Antal,
Magyar Tudományos Akadémia, Király Tibor,
Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Tóth János,
Központi Statisztikai Hivatal, Hoós János elnök,
Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal, Dobos Györgyné,
Magyar Távirati Iroda, Karvalics László,
Magyar Rádió, Krassó László,
Magyar Televízió, Vajda György, Nemes Péter (1990 áprilisában Kővári Péter),
Magyar Műsorszóró Vállalat, G. Tóth Károly vezérig. hely.,
Magyar Vöröskereszt, Hantos János, Horváthné László Júlia,
Magyar Cigány Kulturális Szövetség, Lakatos Menyhért elnök,
Országos Cigánytanács, Sánta Elemér,
Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Zoltai Gusztáv,
Magyarországi Zsidók Kulturális Egyesülete, Zala Tamás,
Országos Rabbiképző Intézet, Landeszman György,
közös görög, bolgár, lengyel és örmény képviselő, Atanasziu Hrisztoforosz.

A Kollégium elnöke által állandó egyéni tagnak felkért személyek
(mindkét albizottság ülésein és a plenáris üléseken való részvételi joggal):
Antall József történész (az Orvostörténeti Múzeum igazgatója),
Bátai Tibor (Központi Élelmiszerkutató Intézet),
Bereczky Vilmos,
Benda Kálmán történész (a Ráday Gyűjtemény igazgatója),
Benkő Loránd nyelvész (ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszék),
Bíró Zoltán irodalomtörténész (a Hitel főszerkesztője),
Chikán Attila közgazdász (MKKE Vállalalatgazdaságtan Tanszék vezetője)
Csoóri Sándor író (a Hitel szerkesztőbizottságának elnöke),
Fülöp Mihály történész (Magyar Külügyi Intézet),
Herczegh Géza nemzetközi jogász, professzor (JPTE ÁJK)
Hankiss Elemér szociológus – 1989 végéig volt tag,
Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész,

Király Zoltán országgyűlési képviselő
Kocsis Károly (MTA Földrajztudományi Intézet),
Komlós Attila lelkész (a Reformátusok Lapja főszerkesztője),
Konrád György író,
Kósa Ferenc filmrendező,
Kovács Péter nemzetközi jogász (NME ÁJK adjunktus),
Mészöly Miklós író,
Pungor Ernő akadémikus,
Samu Mihály jogász (ELTE ÁJK tanszékvezető),
Szalayné Sándor Erzsébet nemzetközi jogász (JPTE ÁJK),
Szokai Imre közgazdász (MSZMP KB ov. h., később külügyminiszter-helyettes)
Vásárhelyi Miklós történész (MTA Soros Alapítvány),
Zelnik József igazgató (Közművelődési Információs Vállalat).

A Kollégium határon túli magyarok albizottságának tagjai:
Ablonczy László kritikus (Film–Színház–Muzsika),
Annus József író (a Tiszatáj főszerkesztője),
Bárdi Nándor,
Balogh Júlia történész (Magyarságkutató Intézet),
Bíró György jogász (ELTE Jogi Kar),
Bodor Pál újságíró (Magyar Nemzet),
Chrudinák Alajos újságíró (MTV) – 1989 végéig,
Czine Mihály irodalomtörténész, egyetemi tanár (ELTE BTK),
Entz Géza művészettörténész (OSZK),
Für Lajos történész (ELTE BTK),
Görömbei András irodalomtörténész (KLTE) – 1989 végéig,
Hanák Péter történész (MTA Történettudományi intézet),
Ilia Mihály,
Jeszenszky Géza történész (MKKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék),
Joó Rudolf társadalomkutató (Magyarságkutató Intézet) – 1989 végéig,
Keresztes Sándor újságíró (Márton Áron Társaság elnöke) – 1989 végéig,
Köteles Pál író,
Krasznai Zoltán,
Molnár Gusztáv író, társadalomkutató (MKKE Nemz. Kapcs. Tanszék),
Nagy Ferenc informatikus (OMIKK),
Nagy Károly nemzetközi jogász (JATE tanszékvezető),
Raffay Ernő történész (JATE)
Pomogáts Béla irodalomtörténész,
Törzsök Erika,
Vekerdy József (OSZK osztályvezető),
Vigh Károly történész (Magyar Nemzeti Múzeum),
Zalatnay István református lelkész.

A hazai albizottság tagjai:
Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató (MTA Néprajzi Kutatócsop. igazgatója),
Balázs Mihály, Pécs,
Bányai László,
Báthory János szociológus (Szabó Ervin Könyvtár) – később a Titkárság tagja,
Benyó Pál (KÜM főosztályvezető),
Budai János (HNF OT),
Cséplő György (tsz-elnök, Bóly),
Csepeli György szociológus (ELTE Szociológia Intézet),
Duro Pavic (Pávics György), Pécs,
Eperjessy Jenő (MÜM osztályvezető),
Gyivicsán Anna nyelvész (ELTE Szláv Tanszék), szlovák kisebbség
Győri-Nagy Sándor nyelvpszichológus (MTA) – 1989 végéig,
Gyurok János, Pécs,
Hirnök Katalin (Szentgotthárdi Múzeum), szlovén kisebbségi tag, 1990-től
Kishegyi Viktória nyelvész (Bajai Tanítóképző Főiskola),
Kozma Mihály irodalomtörténész (Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola) – októberben kilépett,
Mijo Karagics újságíró (a Magyarországi Délszlávok DSZ elnökségi tagja),
Mukics Ferenc újságíró (a MR szlovén adásainak szerkesztője),
Osztojkán Béla költő (Phralipe Független Cigány Szervezet),
Stark Ferenc (a MÜM Nemzetiségi Önálló Osztály vezetője),
Tóth János (az Országos Közművelődési Központ igazgatója),
Verseghy György (Állami Gorkij Könyvtár főigazgatóhelyettes),
Vujicsics Sztojan irodalomtörténész (MTA Irodalomtudományi Intézet),
Wekler Ferenc tanácselnök (Mecseknádasd),
Zala Tamás (Magyarországi Zsidók Kulturális Egyesülete).

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság munkatársai:
Tabajdi Csaba miniszterhelyettes, a titkárság vezetője,
Pálfy G. István főtanácsos, helyettes vezető, általános összefüggések, zsidó diaszpóra (egy hónapig volt a Titkárság munkatársa)
Báthory János főtanácsos, cigányság,
Nagy Gyula főtanácsos, nyugati magyarság, hazai németek,
Bíró Gáspár tanácsos, romániai magyarság, hazai románság,
Csapody Miklós tanácsos, szlovákiai és kárpátaljai magyarság,
Lábody László tanácsos
Székely András Bertalan tanácsos, jugoszláviai magyarság, hazai délszlávok, szlovákok.
Wolfart János tanácsos
Zalatnay István tanácsos

A Titkárság képviseletében:

Tabajdi Csaba	Bíró Gáspár
Lábody László	Székely András Bertalan

A hazai kisebbségek képviseletében:

Borosné Paulics Irén	– Délszláv Szövetség, szlovén kisebbség
Frankovics György	– tanár, horvát kisebbség
Gyivicsán Anna	– egyetemi oktató, szlovák kisebbség
Kishegyi Viktória	– tanár, német kisebbség
Kozák János	– cigány kisebbség
Zala Tamás	– zsidó kisebbség

További hazai résztvevők, szakértők:

Arday Lajos	– társadalomkutató
Bereczky Vilmos	– országgyűlési képviselő
Für Lajos	– történész
Joó Rudolf	– kisebbségkutató
Kovács Péter	– nemzetközi jogász
Lőrincz Csaba	– kutató
Szalayné Sándor Erzsébet	– nemzetközi jogász

A határon túli magyar kisebbségek részéről

Gyurcsik Iván	– nemzetközi jogász, Pozsony
Flórián László	– tanár, Pozsony
Szabó Pál Endre	– egyetemi oktató, Kolozsvár

Külföldi szakértők

Ankerl Géza	– szociológusprofesszor, Genf
Eva Maria Barki	– jogász, Bécs
Czettler Antal	– jogász, Brugg, Svájc
J. P. Descan	– kutató, Poperinge, Belgium
Silvo Devetak	– Maribori Kisebbségi Kutató Intézet igazgató, Jugoszlávia
Felix Ermacora	– nemzetközi jogász, egyetemi professzor, Bécs
Erik Harremoes	– Európa Tanács, Strasbourg
Rudolf Hilf	– köztisztviselő, München
Jean-Emile Humblet	– professzor, Cenval, Belgium
Hans Klecatsky	– professzor, Innsbruck
Vladimir Klemencic	– egyetemi professzor, Ljubljana, Jugoszlávia
Eva Klotz	– A Dél-Tiroli Landtag képviselője, Olaszország
Komlóssy József	– mérnök, Dübendort, Svájc

Peter Leuprecht	– ET emberi jogi bizottság főigazgatója, Berstett, Franciaország
Jean-Bernard Marie	– igazgató, Emberi Jogok Nemzetközi Intézete, Strasbourg
Karl Mitteldorfer	– dél-tiroli német kisebbség, Olaszország
Tore Modeen	– professzor, Helsinki
Armin Nickelsen	– FUEV (Európai Népcsoportok Föderális Uniója) – titkár
Christoph Pan	– dél-tiroli német professzor, FUEV
Parragi László	– kutató, Zürich
Ivo J. D. Peeters	– kisebbségjogi szakértő, Brüsszel
Roland Riz	– szenátor, dél-tiroli német politikus, ügyvéd
Stephen Roth	– tanácsos, London
Nyikolaj Rudenszkij	– kutató, Moszkva
Jean-Claude Scholsem	– professzor, Groc-Holeogne, Belgium
George Schöpflin	– egyetemi oktató, London
Gerhard Seewann	– történész, München
Malcolm N. Shaw	– nemzetközi jogász, professzor, Leicester, Nagy-Britannia
Franz Ludvig von Stauffenberg	– Európa Parlament jogi bizottsága elnöke
Stojan Spetic	– szenátor, Trieszt
Rudolf Viletta	– Lavin, Svájc
Joseph Yacoub	– igazgató, Kisebbségi és Emberi Jogi Intézet, Lyon
Karl Zeller	– dél-tiroli német jogász, Olaszország

TÁBLÁZATOK

A kisebbségek létszáma Magyarországon a népszámlálások alapján

Anyanyelv szerint

Év	Cigány	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén	Egyéb	Összesen
1900	5 662	604 751	192 227	26 975	68 161	24 254	7 922	33 464	963 416
1910	9 799	553 179	165 317	28 491	62 018	26 248	6 915	6 989	858 956
1920	6 989	550 062	141 877	23 695	58 931	17 132	6 087	26 123	830 896
1930	7 841	477 153	104 786	16 221	47 332	7 031	5 464	18 946	684 7746
1941	18 640	475 491	75 877	14 142	37 885	5 442	4 816	27 983	660 276
1949	21 387	22 455	25 988	14 713	20 423	5 158	4 473	14 161	128 758
1960	25 633	50 765	30 690	15 787	33 014	4 583	–	14 534	175 006
1970	34 957	35 594	21 176	12 624	21 855	7 989	4 205	17 462	155 862
1980	27 915	31 231	16 054	10 141	20 484	3 426	3 142	17 172	129 565
1990	48 072	37 511	12 745	8 730	17 577	2 953	2 627	22 079	152 294

Megjegyzés: az 1920 előtt adatok Magyarország jelenlegi területére vonatkoznak.

Év	Cigány	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén	Egyéb	Összesen
1941	27 033	302 198	16 677	7 565	4 177	3 629	2 058	33 869	397 206
1949	37 598	2 617	7 808	8 500	4 106	4 190	666	34 674	100 159
1960	56 121	8 640	14 340	12 326	14 710	3 888	–	13 744	123 769
1980	6 404	11 310	9 101	8 874	13 895	2 805	1 731	16 369	70 489
1990	142 683	30 824	10 459	10 740	13 570	2 905	1 930	19 640	232 751

Forrás: MAPSTAT Központi Statisztikai Hivatal szoftver. Budapest, 1992.

A Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek becsült létszáma

Kisebbségek	1990. évi cenzus nemzetiség szerint (zárójelben az 1980-as tanácsi becslés adatai)	Nemzetiségi szervezetek saját becslései
cigányok	142 683	400-600 000
németek	30 824 (65 969)	200-220 000
szlovákok	10 459 (34 601)	100-110 000
románok	10 740 (8416)	25 000
horvátok	13 570 (délszláv: 27 650)	80-90 000
szerbek	2905	5000
szlovének	1930	5000
lengyelek	3788 (anyanyelv szerint)	10 000
bolgárok	1370 (anyanyelv szerint)	3000
görögök	1640 (anyanyelv szerint)	3500-4000
örmények	37 (anyanyelv szerint)	3500
ukránok+ruszinok	674 (anyanyelv szerint)	1000-1000

Forrás: MAPSTAT Központi Statisztikai Hivatal szoftver. Budapest, 1992.
J/3670. számú Beszámoló a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről.

Az 1980. évi a tanácsi minősítés adatai (506 község)

	Egyértelműen nemzetiségi	Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	Népesség összesen
német	65 969	30 449	41 172	137 590
„délszláv"	27 650	10 691	4044	42 385
szlovák	34 601	14 400	20 571	70 572
román	8416	1526	2211	12 153
magyar	–	–	–	598 552
egyéb	18 363	989	3516	22 868
összesen	154 999	59 055	71 514	884 120

Forrás: A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási beszámolója a Kollégiumnak. 1989, NEKT iratok.

Cigánygyermekek az óvodában és általános iskolában 1988/89

Cigány gyermekek	Összes gyermek	Ebből cigány	%
Óvodában	398 325	26 627	6,7
Általános iskolában	1 242 672	73 862	5,9

Forrás: Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzetéről. 1989, 7. és 8. sz. melléklet.

A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatási helyzete

Kétnyelvű általános iskolák

Év	Német		Román		Szerbhorvát		Szlovák		Összesen	
	isk.	tanuló	isk.	tanuló	iskola	tanuló	isk.	tanuló	isk.	tanuló
60/61	2	142	10	1087	13	548	6	740	31	2517
68/69	1	24	8	802	8	459	6	706	23	1991
74/75	2	135	7	618	8	471	5	679	22	1903
79/80	2	148	7	637	6	499	5	474	20	1758
85/86	3	482	6	614	7	496	5	804	21	2496

Kétnyelvű gimnáziumok

Év	Német		Román		Szerbhorvát		Szlovák		Összesen	
	isk.	tanuló	isk.	tanuló	isk.	tanuló	isk.	tanuló	isk.	tanuló
60/61	4	348	1	96	1	116	2	123	7	683
68/69	3	396	1	72	1	105	2	144	7	717
74/75	3	292	1	115	1	106	2	137	7	650
79/80	3	322	1	121	1	127	2	133	7	703
85/86	3	489	1	118	2	205	2	141	8	953

Forrás: Fehér István: *Az utolsó percben*. 39.o.

Óvodák 1988/89-ben

	Óvodák száma	Gyermekek száma	Pedagógusok
német	167	8253	353
román	16	445	17
szlovák	58	2524	119
szerb-horvát	48	1780	99
szlovén	5	106	7
összesen	294	13 108	595
tannyelvű	10	–	–
nyelvoktató	284	–	–

Forrás: Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzetéről, 1989, NEKT iratok 1. és 2. sz. melléklet

Általános iskolák 1988/89-ben

	Nemzetiségi iskolák	Nemzetiségi nyelvet tanulók	Nemzetiségi nyelvet oktató pedagógusok
német	172	30 660	504
román	13	1190	77
szlovák	75	7166	191
szerb-horvát	55	4153	138
szlovén	4	277	16
görög	1	55	2
Összesen	320	43 501	928

Megjegyzések:
19 tannyelvű iskola, a többi nyelvoktató.
40 000 tanuló nyelvet oktató, 1150 kétnyelvű és 2350 tannyelvű iskolába járt.
Az összes törzspedagógus 1%-a.
Forrás: Uo. 3., 4., 5. számú melléklet

Középiskolák 1988/89-ben
Nemzetiségi nyelven oktató középiskolák

	Iskolák száma	Nyelvi csoportok	Tanulók	Pedagógusok
német	1	16	161	18
szlovák	2	15	122	11
szerb-horvát	2	17	213	27
román	1	8	102	13

Német Baján, szlovák Békéscsabán és Budapesten, szerb-horvát Budapesten, Pécsett, a román Gyulán.

Nemzetiségi tagozattal működő iskolák

	Iskola	Nyelvi csoport	Tanulók	Pedagógusok
német	3	24	399	–
szlovák	1	9	42	–
szerb-horvát	1	4	21	–
román	–	–	–	–

Német: Pécsett kettő és egy Budapesten, szlovák Budapesten, a szerb–horvát Pécsett.
Forrás: Uo. 6. sz. melléklet.

Nemzetiségi iskolák 1995/1996-ban

	Pedagógus	Nyelvcsoport	Tanulók tannyelvűben	Tanulók kéttannyelvűben	Tanulók nyelvoktatóban	Tanulók összesen
német	919	2668	896	5471	34662	41049
szlovák	145	420	664	208	3445	4317
román	54	89	536	–	505	1041
horvát	98	212	275	189	2193	2657
szerb	16	30	159	–	122	281
szlovén	13	20	–	28	88	116
görög	4	12	–	–	100	100
egyéb	6	24	–	253	27	280
összesen	1255	3475	2530	6149	41142	49821

Forrás: Előterjesztéstervezet a kormány részére. 1996, 5. sz. melléklet.

A nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás kiegészítő normatív támogatása

(az összegek Ft-ban)	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Óvodai alapnormatíva	15 000	19 000	27 500	27 500	27 500	54 000
Kiegészítő	5000	5000	5500	5500	5500	8100
Általános iskolai alap	30 000	35 000	41 000	41 000	41 000	54 000
Kiegészítő	14 000	15 000	16 500	16 500	16 500	18 900
Középiskola alap	44 000	49 000	62 500	62 500	62 500	86 000
Kiegészítő	14 000	15 000	16 500	16 500	16 500	25 800
Szakképzés alap	–	–	–	–	42 100	54 000
Kiegészítő	–	–	–	–	–	18 900
Speciális oktatás	–	–	–	–	70 700	88 000
Kiegészítő	–	–	–	–	–	30 800

Forrás: NEKH beszámoló, 1994. május, 4. sz. melléklet.
J/3670. számú kormánybeszámoló a kisebbségek helyzetéről. 1997.

A nemzeti és etnikai kisebbségek írott és elektronikus sajtója 1995-ben

	Költségvetési támogatásban részesülő lapok	Rádióműsor (regionális és országos)	TV műsor (országos)
cigány	7 lap	heti 30 perc	heti 25 perc
horvát	2	napi 120 perc	heti 25 perc
német	1	napi 120 perc	heti 2x25 perc
román	1	napi 120 perc	heti 25 perc
szerb	1	napi 120 perc	havi 2x25 perc
szlovák	2	napi 120 perc	heti 25 perc
szlovén	1	heti 25 perc	havi 2x25 perc
ruszin	1	–	–
lengyel, bolgár, görög, örmény	2-1-1-1 lap	–	havi 30 perc közös magazin

Év	Írott sajtó	Költségvetési támogatás
1990	5 kisebbség 5 lapja	40 M Ft
1992	7 kisebbség 8 lapja	70 M Ft
1994	9 kisebbség 14 lapja	100 M Ft
1995	13 kisebbség 21 lapja	150 M Ft
1996	13 kisebbség 21 lapja	166 M Ft

Forrás: Előterjesztéstervezet a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről. 1996.

A költségvetésből a kisebbségekre vonatkozó tételek 1990–1996

Cím (M Ft)	'90	'91	'92	'93	'94	'95	'96
Kisebbségi szervezetek támogatása	66	200	218	220	220	65	65
Helyi kisebbségi önkormányzatok támogatása				100	100	150	188
Országos kisebbségi önkormányzatok támogatása	–	–	–	5	5	193	258
Kisebbségi alapítvány/ közalapítvány	20	50	88	100	100	400	389
Kisebbségi lapok támogatása	40	70	88	100	100	–	–
Kisebbségi koordinációs keret	–	–	–	23	23	43	40
Kisebbségi kompenzációs keret	–	–	–	–		500	500
MKM kisebbségi feladatai				220	162	122	311
Anyanyelvű irodalmi művek támogatása	–	–	–	10	10	9	
Gandhi Alapítvány/ közalapítvány	–	–	40	80	80	101	243
Óvodai normatív többlettámogatás (BM)	–	90	135	175	188	194	315
Oktatási normatív többlettámogatás (BM)	–	893	1209	1591	1697	1719	2157
Mo-i Cigányokért Közalapítvány	–	–	–	–	–	–	150
Kisebbségi kulturális autonómiára	–	–	–	185	185	–	–
Színházi támogatás (BM)	–	–	15	24	24	–	–
Összesen	126	1303	1753	2833	2894	3496	4616

Forrás: NEKH jelentés. 1994. május, 2. sz. melléklet.
Jelentéstervezet. 1996. május, 7. sz. melléklet (adataik olykor egymásnak ellentmondóak).

IRODALOMJEGYZÉK

Általános munkák

Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága.* Budapest, 1994, Osiris – Századvég.

Bricke, Dieter W.: *Minderheiten im östlichen Mitteleuropa.* Baden-Baden, 1995, Nomos Verlag.

Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.

Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. *História Plusz,* 1992, MTA Történettudományi Intézet.

Hasselblatt, Cornelius: *Minderheitenpolitik in Estland 1918-1995.* Bibliotheca Baltica, 1996.

Heuberger – Kolar – Suppan – Vyslonzil (Hrsg.): *Nationen, Nationalitäten, Minderheiten – Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990.* Wien–München, 1994.

Kovács Péter: *Kisebbségvédelem a nemzetközi jogban.* Budapest, 1996, Osiris.

Kupchan, Charles A.: *Nationalism and nationalities in the New Europe.* London, 1995, Cornell.

Latowski, P. (ed.): *Contemporary nationalism in East Central Europe.* 1995. St. Martin Press

Minderheitenschutz im östlichen Europa. (sorozat, tanulmányokkal és dokumentumokkal) Bonn, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Benne:

Brunner, Georg – Tontsch, Günther H.: *Der Minderheitenschutz in Ungarn und in Rumänien.* Bonn, 1995, Band 4.

Marko, Joseph: *Der Minderheitenschutz in den jugoslawischen Nachfolgestaaten: Slowenien, Kroatien und Mazedonien sowie die Bundesrepublik Jugoslawien mit Serbien und Montenegro.* Bonn, 1996, Band 5.

Mohlek, Peter – Hoskova, Mahulena: *Der Minderheitenschutz in der Polen, in der Tschechischen und in der Slowakischen Republik.* Bonn, 1994, Band 3.

Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Minderheiten als Konfliktpotential im Ostmittel- und Südosteuropa.* München, 1995

Smith, Anthony D.: *National identity.* London, 1991, Penguin.

Szporluk, Roman: *Communism and nationalism.* Oxford, 1988.

Tabajdi Csaba: A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túli magyarság helyzete, főbb kormányzati tennivalók. *NEKT iratok,* 1989.

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság levelezése, iratai. 1989-1990, MeH.
A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium plenáris és albizottsági üléseinek emlékeztetői. 1989–1990.

A hazai kisebbségekre vonatkozó anyagok:
Arday Lajos – Hlavik György: *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről.* Budapest, 1988.
Báthory János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon.* Kézirat,1996.
Előterjesztés a kormány részére a Magyar Köztársaság területén élő kisebbségek helyzetéről. *Tervezet*, Budapest, 1996. május.
Ethnic Groups in Conpemporary Hungary. 1988, TIT.
Fehér István: *Az utolsó percben – Magyarország nemzetiségei 1945–1990.* Budapest, 1993, Kossuth.
J/3670. számú kormánybeszámoló a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről. Budapest, 1997.
Kisebbségi kódex (jogszabálygyűjtemény). Budapest, 1995, Auktor.
Kővágó László: *Kisebbség-nemzetiség.* Budapest, 1977.
Kővágó László: Nemzetiségeink a mai Magyarországon. Budapest, 1981.
Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségi, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. *Regio*, 1995/3
Összefoglaló a hazai kisebbségek helyzetéről, a NEKH tevékenységéről, 1990-1994. Budapest, 1994. május 10.
Répási Gabriella: Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. *Kézirat*, 1995.
Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig, nemzetiségek egy határ két oldalán.* Budapest, 1992, Püski.
Székely András Bertalan: Néhány kisebbségünk jellemzőiről és a velük kapcsolatos teendőkről. *NEKT iratok*, 1990. május.
Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság (nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig).* Budapest, 1994, Ikva.
Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919-1989.* Budapest, 1989.
Wolfart János: Adalékok a hazai nemzetiségek helyzetéhez. *NEKT iratok.*

Ezen belül speciálisan:
Népszámlálás
Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 1980/8., 87–111. o.
Dávid Zoltán: A magyarországi nemzetiségek 1990-ben. Valóság, 1993/10
Hoóz István: A nemzetiség szerinti megoszlás számbavételének nehézségei. *Valóság*, 1981/5., 97–104. o.

Parlamenti képviselet
Az 1995. februári kormányelőterjesztés, törvénytervezet és szakértői vélemény.
A Belügyminisztérium 1992-es törvénytervezetei.
Báthory János: Az új kisebbségi politika első lépése? *Kézirat*, 1990. március 9.
Elgondolások a nemzetiségek és az egyházak országgyűlési képviseletének megoldási lehetőségeiről. Belügyminisztérium, 1989. december 5.
Jakab Róbertné-Tabajdi Csaba képviselői indítványa, és ahhoz kapcsolódó anyagok, 1992. március.
Kolláth György: Szakértői összegzés a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviseletének kialakítására vonatkozó kodifikációs munka sarokpontjairól. *Kézirat*, 1995.
Listán a kisebbség? Új választási szisztéma kell – mondja Tabajdi Csaba. *Vasárnapi Hírek*, 1990. február 18.
Várfalvi Attila: A nemzetiségek képviselete a magyar országgyűlésben. *Kézirat*, 1995. március.
Várfalvi Attila: Nemzetiségek, parlament, alkotmányozás. *Kézirat*, 1996. február.
Wiener György: A nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviselete, lehetőségek és megoldások, reflexiók a BM tervezeteire. *Kézirat*, 1992.

Kisebbségi törvény
Baka András: Az új magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségi törvény koncepciójáról. *Regio*, 1990/4.
Bodáné Pólok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana*, 1993/12–13. 26–45. o.
Christoph Pan – Karl Zeller: A népcsoportok jogállása Magyarországon. *Kézirat*, 1990.
Föglein Gizella: A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása 1945–1993. *Regio*, 1997/1. 35–63. o.
Herbai István: *Európa felé–kis kitérővel? A magyar nemzetiségi politika a rendszerváltás éveiben*. Budapest, 1992, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
Javaslatok a nemzetiségi törvény megalkotásához. NEKT iratok.
Wiener György: Néhány gondolat a kisebbségi önkormányzatokról. *Szociáldemokrata Alternatíva*, 1991/4.

Oktatás
Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye. *Regio*, 1991/2.
Föglein Gizella: A nemzetiségi oktatás jogi szabályozása Magyarországon 1945–1956. *Levéltári szemle*, 1990/4.
Gyivicsán Anna: Látlelet egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. *Hitel*, Budapest, 1991.

Kelemen Elemér: Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi oktatásügy helyzetéről. A Művelődési Minisztérium tájékoztatója, 1989.
Lanstyák István: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio*, 1994/4.
Mátrainé Garján Mária: A nemzetiségi iskolaügy alakulása az 1945 utáni évtizedekben. In: Fejezetek a magyarországi románok és szlovákok történetéből. Békéscsaba, 1995.

Tömegkommunikáció
A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek tömegtájékoztatási lehetőségei. NEKT iratok.
Nemes Péter: Ajánlások az MTV nemzeti és etnikai kisebbségek számára szóló műsorainak továbbfejlesztéséhez. NEKT iratok.
Tájékoztató a magyarországi nemzetiségi könyvkiadásról és könyvellátásról. A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztály tájékoztatója, 1989.
Tájékoztató a rádió és televízió vételi lehetőségeiről. Magyar Posta Központja, Műsorszóró osztály, Budapest, 1989. november 28.

Cigánykérdés
Báthory János: A cigányság társadalmi-gazdasági és kulturális helyzete. NEKT, 1989.november
Bogdán Béla: A cigány kisebbség rendszerváltás utáni helyzete a változások tükrében. *Regio* 1993/1.
Látlelet a magyarországi cigányság helyzetéről. MeH, 1996.
Periférián – roma szociológiai tanulmányok. Budapest, 1997, Arádne Kultúrális Alapítvány.
Vitaanyag a magyarországi cigányság helyzetéről. NEKH, 1992 szeptember.

Nemzetiségi kutatás
Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Budapest, 1989, Magvető.
Gyivicsán Anna: A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről. In: *Magyarságkutatás 1995–1996*. Budapest, 1996.
Győri-Nagy Sándor: A magyarországi nemzetiségkutatás feladatai és megvalósításuk feltételei. Tervezet, 1986.
Juhász Gyula: Javaslatok a Kárpát-medencei irányultságú kisebbségkutatások továbbfejlesztéséhez. NEKK hazai albizottság 1990.I.23-i ülésére.
MTA Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottsága: A magyarországi nemzetiségekre vonatkozó kutatások. Hazai albizottság 1990. I. 23-i ülésére.
MÜM Nemzetiségi Önálló Osztály: Tájékoztató az oktatási intézményekben és közgyűjteményekben folytatott nemzetiségi tárgyú kutatásokról. NEKK hazai albizottság 1990. I. 23-i ülésére.
Az Országos Széchenyi Könyvtár szervezeti bázisán jelenleg folyó tudományos tevékenység. NEKT iratok.

Tájékoztató háttéranyag a magyarországi nemzeti kisebbségi kutatások jövőjének néhány kérdéséről. NEKK 1989. XI. 29-i plenáris ülésére.
Verseghi György: Az Állami Gorkij Könyvtárban a hazai nemzetiségekre vonatkozó kutatási és dokumentációs munka. Hazai albizottság 1990. I. 23-i ülésére.

A Kollégium és környezete
Barabás Csaba: *Magyarország 1988, az újonnan alakult jelentősebb politikai szervezetek.* Budapest, 1995, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
Javaslat a magyar-magyar kapcsolattartás információs rendszerének főbb szempontjaira. NEKT iratok.
A Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek szervezetei. NEKT iratok.
A Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniója. NEKT iratok.

A határon túli magyarsággal kapcsolatos anyagok:
Beszámoló a határon túl élő magyarok helyzetéről. Jelentéstervezet, 1996.
Diószegi László – R. Süle Andrea: *Hetven év, a romániai magyarság története 1919–1989.* Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.
Hungarians in Slovakia. Information Bulletin, 1992, Coexistence Political Movement.
Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Budapest, 1988, Medvetánc.
A magyar külpolitika és a szomszédos országokban élő magyar nemzetiség. NEKT kézirat, 1989.
A magyar nyelvű könyv- és folyóiratexport időszerű kérdései. MüM, 1989. X. 23.
Poulton, Hugh: *The Balkans – Minorities and States in Conflict.* London, 1991, MRG.
Report on the Situation of the Hungarian Minority in Rumania. 1988, Hungarian Democratic Forum.
S. Benedek András: *Kárpátalja története és kultúrtörténete.* Budapest, 1992, Beremények.
Vigh Károly: *A szlovákiai magyarság sorsa.* Budapest, 1993, Beremények.

Nemzetközi kisebbségvédelem
A Dobogókői konferencia első és második napi ülésének összefoglalói.
Kovács Péter: *Kisebbségvédelem a nemzetközi jogban.* Budapest, 1996, Osiris.
Kovács Péter: Kisebbségvédelem és Kárpát-Duna-táji együttműködés. NEKT iratok.
Kovács Péter: A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája és ami mögötte van. NEKT iratok.
Reagálások egy kisebbségi konferencia tervére. NEKT iratok.

Újságcikkek:

Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1988. II. 13.

Bátai Tibor – Tabajdi Csaba: Demokratizálás és nemzetiségi politika Magyarországon. *Magyar Nemzet*, 1989. V. 29.

Nemzetiségi Kollégium alakult. *Magyar Nemzet*, 1989. VI. 13.

Megkezdte munkáját a kormány Nemzetiségi Kollégiuma. *Magyar Hírlap*, 1989. VI. 13.

Nemzetiségi Kollégium – új névvel. *Magyar Nemzet*, 1989. X. 12.

Miniszteri tanácsos a Nemzetiségi Kollégiumról. *Vas Népe*, 1989. X. 14.

Tabajdi Csaba: A demokrácia egy és oszthatatlan – a nemzeti és etnikai kisebbségek problémái. *Kisalföld*, 1989. X. 26.

Személyes és közügyekről – beszélgetés a Nemzetiségi Titkárság vezetőjével. *Magyar Hírek*, 1989/22.

Varga Károly: Trianon óta először. *Képes 7*, 1989. XII. 9.

Aktív kisebbségvédelem szükséges. *Dunántúli Napló*, 1989. XII. 19.

Hölényi György: Döntő korszakváltás a nemzetiségi politikában. *Kilátó*, 1989.dec.

Tarján G. Gábor: Mint oldott kéve. *Világ*, 1990. I. 11.

Fahidi Gergely: Etnikai létség. *HVG*, 1990. I. 20.

Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Társadalmi rendszerváltás – több pilléren nyugvó magyar külpolitika. *Hitel*, 1990/9.

Társadalmi vitára bocsátják a kisebbségekről szóló törvény tervezetét. *Magyar Nemzet*, 1990. III. 27.

Európa tanácstalanul áll a nemzetiségi ügyek előtt. *Magyar Nemzet*, 1990. IV. 24.

1280 Ft

ISBN 963 379 374 2

1280 Ft

ISBN 963 379 374 2

